

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ
УКРАЇНИ**

**ПРИКЛАДНА ПСИХОЛОГІЯ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ СИЛ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ**

Підручник

Харків

УДК 159.9
ББК 88.4
П75

Допущено Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України як підручник (лист № 1/9-46-863-Г від 23 січня 2012 р.).

Рекомендовано до видання вченою радою Національної академії Національної гвардії України як підручник (протокол № 14 від 21.11.2016 р.)

Р е ц е н з е н т и:

В. О. Лефтеров, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри клінічної психології Інституту інноваційної та післядипломної освіти Одеського національного університету ім. І.І. Мечнікова;

Л. А. Перелигіна, доктор біологічних наук, професор, начальник кафедри психології діяльності в особливих умовах Національного університету цивільного захисту України;

І. О. Кириченко доктор військових наук, професор

П75 Прикладна психологія службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку [Текст] : підручник / І. І. Приходько, І. І. Ліпатов, Л. Ф. Шестопалова та ін.; за заг. ред. проф. І. І. Приходька, 2-ге вид. – Х. : НА НГУ, 2016. – 334 с.: іл. 11; табл. 18; бібліогр. 76 назв.
ISBN 978-966-8671-28-9

У підручнику розглянуто психологічні основи службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку України. Теоретичні положення доповнені запитаннями для самоконтролю.

Зміст підручника відповідає навчальним програмам дисциплін: “Психологічна робота у військах”, “Морально-психологічне забезпечення дій військ” та “Теорія і практика психологічної допомоги”, які викладаються на кафедрі оперативного мистецтва Національної академії Національної гвардії України.

Для викладачів, психологів-практиків, ад’юнктів, слухачів магістратури, курсантів і студентів вищих навчальних закладів, а також слухачів курсів післядипломної освіти психологічного профілю.

А в т о р с ь к и й к о л е к т и в :

І. І. Приходько, д-р. психол. наук, професор (передмова, вступ, підрозд. 1.3, 2.2, 3.1, 3.4, 4.2, 4.3); **І. І. Ліпатов**, канд. психол. наук, професор (підрозд. 1.1, 1.2, 2.1, 2.2, 4.1, 4.5 дод. 1-3); **Л. Ф. Шестопалова**, д-р психол. наук, професор (підрозд. 4.6, 4.7); **О. В. Тімченко**, д-р психол. наук, професор (підрозд. 2.1, 3.2, 4.4); **В. І. Пасічник**, канд. психол. наук, доцент (підрозд. 4.5–4.7, дод. 4); **І. В. Воробйова**, канд. психол. наук, с.н.с. (підрозд. 3.1–3.3, дод. 7 – 8); **М. І. Товма** канд. психол. наук, доцент (підрозд. 2.1); **А. В. Стаднік**, канд. мед. наук, доцент (підрозд. 4.4, 4.6, дод. 5, 6).

УДК 159.9
ББК 88.4

ISBN 978-966-8671-28-9

© Національна академія Національної гвардії України, 2016

ЗМІСТ

Передмова	6
Вступ	7
Розділ I. Психологічні основи службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку України.....	9
1.1. Роль, місце, завдання та склад Національної гвардії України в системі сил охорони правопорядку держави.....	9
1.2. Соціально-психологічні фактори, які впливають на службово-бойову діяльність військовослужбовців Національної гвардії України та психологічні особливості їх діяльності.....	12
1.3. Психологічне вивчення службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України. Розроблення системно-структурних моделей діяльності – професіограм, акмеограм.....	15
Питання для самоконтролю.....	25
Розділ II. Організаційно-методичні основи психологічної роботи у частинах та підрозділах Національної гвардії України.....	26
2.1. Загальна характеристика психологічної роботи в НГУ.....	26
2.1.1. Сутність та зміст психологічної роботи, основні етапи її становлення і розвитку.....	26
2.1.2. Структура психологічної роботи, основні принципи її організації та проведення.....	28
2.1.3. Нормативно-правові основи проведення психологічної роботи в Національній гвардії України	33
2.2. Організація та зміст психологічної роботи у підрозділах і військових частинах Національної гвардії України	35
2.2.1. Структура психологічної служби Національної гвардії України та її основні завдання і функції.....	35
2.2.2. Зміст та особливості професійної діяльності психолога Національної гвардії України	40
2.2.3. Обов'язки психолога військової частини НГУ.....	46
2.2.4. Професійно-етичні норми в роботі психолога НГУ	49
2.2.5. Планування психологічної роботи у військовій частині НГУ та звітність про її результати.....	51
2.2.6. Взаємодія психолога з посадовими особами військової частини.....	58
2.2.7. Критерії ефективності психологічної роботи та професійної діяльності психолога військової частини НГУ.....	64
Питання для самоконтролю.....	71
Розділ III. Професійний психологічний відбір кандидатів для військової служби за контрактом. Психологічне вивчення особового складу та адаптація військовослужбовців до служби в Національній гвардії України....	73
3.1. Професійний психологічний відбір кандидатів для служби в Національній гвардії України	73
3.1.1. Система та структура професійного психологічного відбору.....	73

3.1.2. Професійний психологічний відбір кандидатів на службу в НГУ та навчання у вищих навчальних закладах МВС України.....	81
3.1.3. Профорієнтаційна робота в Національній гвардії України	87
3.2. Психологічне вивчення особистості військовослужбовця Національної гвардії України	99
3.2.1. Психологія особистості військовослужбовця НГУ.....	99
3.2.2. Методологія, методика та методи військово-психологічного дослідження різних категорій військовослужбовців у процесі військової служби.....	107
3.3. Психологічні аспекти вивчення малої групи та військового колективу... ..	115
3.3.1. Соціально-психологічна характеристика малої групи та військового колективу.....	115
3.3.2. Зміст, методологічні принципи та методи дослідження малої групи і військового колективу в процесі військової служби в НГУ.....	125
3.4. Адаптація військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності	131
3.4.1. Сутність та зміст процесу адаптації військовослужбовців до виконання службово-бойових завдань.....	131
3.4.2. Методи оцінювання адаптивності особового складу до службово-бойової діяльності.....	137
Питання для самоконтролю.....	138
Розділ IV. Організація та здійснення психологічної роботи у підрозділах і частинах Національної гвардії України під час виконання службово-бойових завдань.....	140
4.1. Сутність і зміст психологічного забезпечення службово-бойової діяльності військових частин Національної гвардії України	140
4.1.1. Психологічне забезпечення: вітчизняний та іноземний досвід.....	140
4.1.2. Актуальні проблеми психологічного забезпечення сучасних збройних конфліктів, локальних війн та антитерористичних операцій.....	148
4.1.3. Психологічне забезпечення службово-бойової діяльності підрозділів і військових частин Національної гвардії України під час підготовки та проведення спеціальних операцій	162
4.1.4. Розрахунок та прогнозування психогенних втрат особового складу при виконанні службово-бойових завдань.....	170
4.2. Психологічна безпека особового складу сил охорони правопорядку: феноменологія, концептуалізація, методологія досліджень.....	180
4.2.1. Генезис безпеки людини.....	180
4.2.2. Небезпеки та загрози психологічній безпеці особистості.....	188
4.3. Особливості трансформації психіки та поведінки військовослужбовців під час виконання службово-бойових завдань.....	195
4.3.1. Основні негативні психічні реакції та стани, що виникають у військовослужбовців НГУ при виконанні службово-бойових завдань	195
4.3.2. Ознаки та діагностика бойової психічної травми.....	201
4.3.3. Сутність та прояви посттравматичних стресових порушень.....	206

4.4. Психологічна підготовка у частинах Національної гвардії України	208
4.4.1. Сутність психологічної підготовки особового складу військових частин НГУ.....	208
4.4.2. Здійснення загальної, спеціальної та цільової психологічної підготовки у військових частинах НГУ.....	211
4.5. Психологічний супровід професійної діяльності особового складу НГУ під час виконання службово-бойових завдань.....	223
4.5.1. Сутність та зміст психологічного супроводу професійної діяльності особового складу НГУ.....	223
4.5.2. Організація та здійснення психологічного супроводу діяльності військовослужбовців НГУ під час виконання службово-бойових завдань.....	228
4.6. Психологічна робота зі збереження психічного здоров'я військовослужбовців НГУ.....	237
4.6.1. Поняття психічного здоров'я, його критерії.....	237
4.6.2. Психогігієна та психопрофілактика психічного здоров'я військовослужбовців в умовах військової частини НГУ.....	244
4.6.3. Психологічне консультування особового складу військової частини.....	250
4.7. Надання психологічної допомоги військовослужбовцям НГУ під час виконання службово-бойових завдань.....	256
4.7.1. Організація та здійснення психологічної допомоги військовослужбовцям на етапі підготовки до виконання службово-бойових завдань.....	256
4.7.2. Психологічна допомога військовослужбовцям у ході виконання службово-бойових завдань.....	265
4.7.3. Психологічна корекція та реабілітація військовослужбовців після виконання службово-бойових завдань.....	272
Питання для самоконтролю.....	276
Додаток 1. Типові плани роботи психолога Національної гвардії України на тиждень, місяць , рік.....	279
Додаток 2. Основні вимоги до роботи з групою посиленої психологічної уваги.....	284
Додаток 3. Типові звіти за результатами психологічної роботи у військовій частині Національної гвардії України.....	292
Додаток 4. Програма проведення психологічного дослідження індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців 1-ї роти в/ч ХХХХ.....	310
Додаток 5. Система показників, що характеризують ефективність професійної діяльності і професійну компетентність психолога військової частини.....	314
Додаток 6. Критерії, що характеризують різні рівні ефективності психологічної роботи й професійну компетентність психолога військової частини НГУ.....	315
Додаток 7. Багаторівневий особистісний питальник “Адаптивність”.....	318
Додаток 8. Ключі багаторівневого особистісного питальника “Адаптивність”	324
Бібліографічний список.....	326
Предметний покажчик.....	331

ПЕРЕДМОВА

Наша держава невпинно рухається вперед шляхом реформ, переборюючи застарілі стереотипи й погляди щодо стилю і методів управління країною та суспільством. Цей процес стосується всіх силових структур, у тому числі й сил охорони правопорядку. Відбувається пошук ефективних засобів, форм і методів впливу на особовий склад з метою ефективного виконання задань підтримання внутрішньої безпеки держави.

Сьогодні зміщуються акценти у роботі командирів і начальників усіх рівнів з командно-адміністративних на психолого-педагогічні методи впливу на підлеглих. Такі тенденції обумовлені не лише наслідкуванням загальносвітового процесу психологізації всіх сфер життя сучасного соціуму, а й наявним потенціалом психологічного забезпечення службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку, прикладне використання якого може зумовити якісно новий рівень їх функціонування.

Ураховуючи складну соціально-економічну ситуацію в країні, духовну кризу у суспільстві, недосконалість правової бази, є актуальним створення нових технологій впливу на військовослужбовців з метою їх мобілізації на сумлінне виконання свого громадського й військового обов'язку та дії в екстремальних умовах. Подальше вдосконалення виховної роботи з усіма категоріями військовослужбовців повинно ґрунтуватися на глибокому психологічному й соціально-психологічному аналізі всіх явищ, які мають місце у військах, а також на побудові психологічного супроводу службово-бойової діяльності кожного військового колективу.

Все це визначає необхідність серйозної психолого-педагогічної підготовки офіцерських кадрів, що є передумовою ефективної військово-професійної діяльності у військах та визначає шляхи вдосконалення служби психологічного забезпечення, поліпшення діяльності психологів, озброєння їх новітніми психодіагностичними засобами, психотехнологіями у виконанні службово-бойових завдань та забезпеченні належного рівня безпеки особового складу в повсякденному житті і екстремальних ситуаціях, у здійсненні якісного відбору та психологічної підготовки військовослужбовців.

Підручник узагальнює сучасні дослідження та науково-теоретичні положення психології службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку, розкриває прикладні аспекти роботи психологів, орієнтує їх на виконання ефективних методів психологічного забезпечення виконання службово-бойових завдань. Він є актуальним, своєчасним і доцільним щодо надання необхідної інформації не тільки з практики психологічної роботи, а й підготовки кадрів у вищих навчальних закладах військових формувань України.

Начальник науково-дослідного центру службово-бойової діяльності

Національної гвардії України

Національної академії Національної гвардії України

доктор психологічних наук, професор, полковник І.І. Приходько

ВСТУП

Професійна діяльність висуває високі вимоги до психологічних якостей особового складу сил охорони правопорядку України. Саме тому ефективність їх службово-бойової діяльності визначається комплексом психологічних заходів і засобів, які сприяють підвищенню резервних можливостей психіки людини і забезпеченню її оптимальної працездатності.

Сьогодні все більш важливого значення набуває психологічне забезпечення діяльності сил охорони правопорядку, під яким розуміється комплекс заходів щодо формування, підтримання та відновлення у особового складу психологічних якостей, які забезпечують високу психологічну готовність та психічну стійкість військовослужбовців виконувати службово-бойові завдання в будь-яких умовах обстановки.

У зв'язку з цим актуальним є питання пошуку нових підходів до впровадження наукових знань у професійну діяльність різних категорій військовослужбовців, особливо офіцерів по роботі з особовим складом, які мають бути здатними психологічно впливати на особистість військовослужбовця з метою підвищення ефективності його професійної діяльності та рівня бойової готовності.

У загальному випадку найважливішими прикладними завданнями психологічної роботи у силах охорони правопорядку України, до яких віднесено Національну гвардію України (НГУ), Службу безпеки України (СБУ), Міністерство внутрішніх справ (МВС) України, Державну прикордонну службу України (ДПСУ), Військову службу правопорядку Збройних Сил України (ЗСУ), Управління державної охорони України, є:

- організація заходів психологічної роботи щодо забезпечення бойової і мобілізаційної готовності, виконання службово-бойових завдань, несення вартової і внутрішньої служби;

- вивчення молодого поповнення і розроблення пропозицій щодо його раціонального розподілу;

- вивчення індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців, соціально-психологічних процесів і явищ у військових колективах і прогнозування їх розвитку;

- формування здорового психологічного клімату у військових колективах;

- психологічний аналіз службово-бойової діяльності, навчального процесу, роботи з особовим складом і вироблення заходів щодо підвищення їх ефективності;

- збереження психологічної безпеки особового складу, запобігання розвитку негативних психічних станів, які можуть виникати при виконанні службово-бойових завдань;

- організація психологічної допомоги військовослужбовцям, членам їх сімей і цивільному персоналу.

У зв'язку з цим підручник “Прикладна психологія службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку” буде корисним для тих, хто готується до

практичного виконання професійних обов'язків, допоможе фахівцям удосконалити свій науково-методичний рівень, поглибити психологічні знання та розширити кругозір з окресленого в ньому кола проблем.

Метою підручника є висвітлення психологічних засад службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку України, організаційно-методичних основ здійснення психологічної роботи у частинах і підрозділах Національної гвардії України; обґрунтування сучасної системи професійного психологічного відбору кандидатів на військову службу за контрактом, напрямків психологічного вивчення особового складу та механізмів адаптації військовослужбовців до службово-бойової діяльності; визначення заходів з організації та здійснення психологічної роботи під час виконання службово-бойових завдань.

Сподіваємося, що підручник зацікавить не тільки психологів сил охорони правопорядку України, а й керівний склад підрозділів і частин, приверне їхню увагу до психологічних механізмів підвищення ефективності виконання службово-бойових завдань, усвідомлення основних понять і змісту психологічної роботи у військах (силах).

У процесі підготовки підручника автори використали досвід роботи психологів Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Державної прикордонної служби України, праці вітчизняних і зарубіжних дослідників проблем психологічного забезпечення службово-бойової діяльності та професійно-психологічної підготовки особового складу силових структур. У структуруванні змісту підручника зроблено спробу узагальнити психологічні засади службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку України, висвітлити найактуальніші питання організації професійної діяльності психологів, реалізувати існуючу потребу в інформаційному забезпеченні процесу їх фахового самовдосконалення та досягти усвідомлення всіма суб'єктами психологічної роботи можливостей оптимального використання потенціалу психологічної служби у процесі виконання завдань службово-бойової діяльності.

Значна увага приділяється висвітленню ролі психолога як фахівця, який забезпечує психологічне обґрунтування процесу роботи з особовим складом й максимально ефективно використання можливостей кожного військовослужбовця у процесі службово-бойової діяльності.

Автори не претендують на вичерпність висвітлення проблем, результати дослідження яких викладені в даному підручнику. Вони є багатогранними, а низка питань потребує окремого наукового дослідження. Сподіваємося, що відгуки та критичні зауваження читачів сприятимуть подальшій роботі з удосконалення цього підручника.

Розділ І. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СЛУЖБОВО-БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СИЛ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ УКРАЇНИ

1.1. Роль, місце, завдання та склад Національної гвардії України в системі сил охорони правопорядку держави

Згідно з Конституцією України (ст.17) захист суверенітету і територіальної цілісності є найважливішою функцією держави. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України. Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються та правоохоронні органи та відповідні військові формування держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

До правоохоронних органів належать: Служба безпеки України, Міністерство внутрішніх справ України, Військова служба правопорядку Збройних Сил України, Державна прикордонна служба України, Управління державної охорони України; Прокуратура, Державна митна служба України, Державна податкова служба України, Державна кримінально-виконавча служба України.

Однією з найбільш важливих функцій у правоохоронній діяльності цих органів є охорона правопорядку – діяльність правоохоронних органів, їх військових та інших передбачених законом озброєних формувань, що спрямована на підтримання порядку суспільних відносин шляхом застосування примусових заходів.

Загальними ознаками захищеності правопорядку є:

– захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам;

– захищеність національних інтересів України, її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності від посягань із застосуванням воєнної сили;

– захищеність життя, здоров'я, прав і свобод громадян, власності, природного середовища, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань;

– захищеність державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від посягань з боку окремих організацій, груп та осіб;

– захищеність від тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України;

– захищеність державного кордону та суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;

– захищеність органів державної влади України, безпеки посадових осіб та об'єктів.

Відповідно до законів України Служба безпеки України, Міністерство внутрішніх справ України, Державна прикордонна служба України, Військова служба правопорядку Збройних Сил України, Управління державної охорони України є озброєними державними органами, які мають у своєму складі спеціальні озброєні чи військові формування. Ці *сили охорони правопорядку України* (СОПр) застосовуються як у плановому, регулярному порядку, так і під час проведення спеціальних заходів (операцій) за надзвичайних обставин (у тому числі контрдиверсійних, контртерористичних, інформаційно-психологічних, миротворчих тощо) з використанням правоохоронних, поліцейських, військових та інших методів і тому віднесені до правоохоронних органів спеціального призначення.

Основним видом правоохоронної діяльності цих формувань є службово-бойова діяльність, яка властива силам (формуванням) внутрішньої безпеки держави і полягає у виконанні правоохоронних завдань переважно через їх службову діяльність (правоохоронними методами), а при загостренні обстановки – і військовими методами.

Національна гвардія України є військовим формуванням Міністерства внутрішніх справ України, на яке покладається виконання правоохоронних функцій. Вони призначені для охорони і оборони важливих державних об'єктів, а також участі в охороні громадського порядку та боротьбі зі злочинністю. Національна гвардія України є військовим формуванням, що входить у систему Воєнної організації держави. Вони готові до виконання завдань протидії внутрішнім загрозам воєнного характеру разом з іншими її складовими.

Службово-бойова діяльність Національної гвардії України є сукупністю профілактичних, охоронних, захисних, режимних, ізоляційно-обмежувальних заходів (дій), які проводяться підрозділами (частинами, з'єднаннями) НГУ і спрямовані на охорону важливих державних об'єктів, забезпечення суверенітету і територіальної цілісності держави, її конституційного ладу, громадської безпеки, законності та правопорядку, захисту населення у надзвичайних ситуаціях у мирний час та в умовах воєнного часу. При виконанні завдань службово-бойової діяльності НГУ можуть застосовувати зброю, спеціальну техніку та засоби відповідно до існуючого законодавства. У воєнний час НГУ властива і бойова діяльність у разі залучення їх до виконання завдань оборони країни.

Службово-бойова діяльність здійснюється у межах чинного законодавства підрозділами та частинами НГУ самостійно або у взаємодії з органами внутрішніх справ, іншими державними органами та військовими формуваннями з використанням військової та спеціальної техніки, озброєння, спеціальних засобів та засобів активної оборони.

Основними функціями Національної гвардії України Міністерства внутрішніх справ України є:

1. Захист конституційного ладу України, цілісності її території від спроб зміни їх насильницьким шляхом.
2. Охорона громадського порядку, забезпечення захисту та охорони життя, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів громадян.
3. Участь у забезпеченні громадської безпеки та охороні громадського порядку під час проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій та інших масових заходів, що створюють небезпеку для життя та здоров'я громадян.
4. Забезпечення охорони органів державної влади, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України, участь у здійсненні заходів державної охорони органів державної влади та посадових осіб.
5. Охорона ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання державної власності, важливих державних об'єктів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України.
6. Охорона спеціальних вантажів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України.
7. Охорона дипломатичних представництв, консульських установ іноземних держав, представництв міжнародних організацій в Україні.
8. Охорона центральних баз матеріально-технічного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України.
9. Участь у здійсненні заходів, пов'язаних з припиненням збройних конфліктів та інших провокацій на державному кордоні, а також заходів щодо недопущення масового переходу державного кордону з території суміжних держав.
10. Участь у спеціальних операціях із знешкодження озброєних злочинців, припиненні діяльності не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (груп), організованих груп та злочинних організацій на території України, а також у заходах, пов'язаних із припиненням терористичної діяльності.
11. Участь у припиненні масових заворушень, що супроводжуються насильством над громадянами.
12. Участь у відновленні правопорядку у разі виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, розблокуванні або припиненні протиправних дій у разі захоплення важливих державних об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування.
13. Участь у підтриманні або відновленні правопорядку в районах виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного чи природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю та здоров'ю населення.
14. Участь у відновленні конституційного правопорядку у разі здійснення спроб захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом

насильства, у відновленні діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування.

15. Участь у ліквідації наслідків надзвичайних або кризових ситуацій на об'єктах, що нею охороняються.

16. Участь у здійсненні заходів правового режиму воєнного стану.

17. Виконання завдань територіальної оборони.

18. Оборона важливих державних об'єктів, спеціальних вантажів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України, баз військового та матеріально-технічного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України.

19. Участь у припиненні групових протиправних дій осіб, узятих під варту, засуджених, а також ліквідації наслідків таких дій в установах попереднього ув'язнення, виконання покарань.

Залежно від обстановки і поставлених завдань, НГУ бере участь у таких видах службово-бойової діяльності, як служба з охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки під час проведення масових заходів, вартова служба, конвойна служба, режимно-карантинна служба, режимно-комендантська служба, бойові дії. Кожен із видів службово-бойової діяльності залежно від масштабу, правового режиму, що введений на території дій (мирний час, правовий режим надзвичайного або воєнного стану), може бути реалізований шляхом застосування сукупності дій у різних формах організації військовослужбовців (військовими нарядами, у складі підрозділів, частин, зведених загонів тощо) із застосуванням різних засобів боротьби (спеціальних засобів, стрілецької зброї, озброєння, військової і спеціальної техніки) та інженерно-технічних засобів (інженерної техніки, засобів охорони).

Структура Національної гвардії України включає: Головне управління Національної гвардії України; 5 оперативно-територіальних об'єднань із підпорядкованими з'єднаннями, військовими частинами та підрозділами, дислокованими в містах, які входять до зон відповідальності (як правило в обласних центрах), та частини прямого підпорядкування ГУ НГУ. Згідно з законами та нормативно-правовими документами України загальна штатна чисельність Національної гвардії України не перевищує 60 тисяч осіб.

1.2. Соціально-психологічні фактори, які впливають на службово-бойову діяльність військовослужбовців Національної гвардії України та психологічні особливості їх діяльності

Аналіз службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України різних з'єднань, частин та підрозділів показує, що вона може здійснюватися у звичайних (повсякденних), особливих та екстремальних умовах. Необхідно також відмітити, що військова служба належить до таких видів діяльності, які завжди пов'язані з елементами ризику для здоров'я та життя.

Під час виконання службово-бойових завдань на військовослужбовців НГУ, як свідчать результати наукових досліджень, впливає велика кількість соціально-психологічних факторів. Факторами, що впливають на умови

професійної діяльності військовослужбовців Національної гвардії України, є такі.

1. Загальні соціальні фактори (світогляд, система суспільних цінностей, місце правоохоронної діяльності в громадській структурі і її соціальна оцінка);

2. Конкретні соціальні фактори:

– *особливості колективу* (рівень розвитку колективу, стиль роботи, соціально-психологічний клімат, організація міжособистісних стосунків та ін.);

– *зміст професійної ролі* (коло професійних обов'язків, їх визначення, однозначність професійних функцій, ступень відповідальності та ін.);

– *позапрофесійні контакти* (належність до певного соціального прошарку, родина, друзі, організація побуту та ін.);

3. Соціально-психологічні фактори:

– *відповідність індивіда професійній ролі* (рівень професійної підготовки, сприйняття власних професійних обов'язків, відповідність індивідуально-психологічних особливостей обов'язкам, які покладені, та ін.);

– *мотиваційні установки індивіда та колективу* (відповідність мотивації діяльності індивіда та колективу, рівень професійних домагань, наявність соціальних гарантій професійного росту та ін.).

4. Психогенні фактори (конфліктність спілкування в багатьох службових ситуаціях, образливі і провокуючі висловлення і дії правопорушників; важливість СБЗ, що виконують; значні об'єктивні труднощі на шляху вирішення задач; висока ціна помилок та їхніх наслідків; ризик, небезпека, раптовість, невизначеність (відсутність, або суперечливість інформації про умови виконання СБЗ), уражуючі фактори (зброя в руках); тривале чекання можливих різких ускладнень оперативної обстановки, що потребує постійної пильності і внутрішньої готовності; напруженість взаємовідносин із правопорушниками, їхня активна протидія під час припинення злочинів і затримання; висока відповідальність; раптовість, новизна, незвичайність обставин попередження, розкриття багатьох злочинів; перешкоди та природничі особливості (шум, жара або холод, темрява і т. п.); дефіцит часу, велика інтенсивність навантажень; неприємні фактори, які травмують психіку.

Вплив зазначених факторів викликає позитивні та негативні психічні реакції та стани. До позитивних психічних реакцій віднесені: активізація почуття обов'язку, змобілізованість й активізація до діяльності, захопленість, азарт, емоційне піднесення, підвищення пильності, готовність реагувати на зміни в оперативній обстановці, прискорення реакції.

До негативних реакцій віднесені розгубленість, сповільненість реакції, страх невдачі, безтурботність, зниження активності, наполегливості в досягненні мети; ейфорія; відчуття слабкості, втоми, нестачі сил; занепокоєння, невпевненість, тривожність; загостреність почуття самозбереження, страх за своє життя; нерозуміння того, що відбувається; психічне перенапруження.

Визначення особливостей службово-бойової діяльності НГУ і соціально-психологічних факторів, які впливають на військовослужбовців під час

виконання ними СБЗ, дозволяє встановити такі загальні психологічні особливості їх службово-бойової діяльності.

1. Велика суспільно-політична значимість СБЗ, що виконують військовослужбовці НГУ.

2. Постійна необхідність володіння суспільно-політичною, службово-бойовою оперативною обстановкою у регіоні і країні та її аналізу.

3. Високий рівень колективної та особистої відповідальності за успішне виконання службово-бойових завдань.

4. Раптовість, новизна, незвичайність службово-бойової обстановки.

5. Значні психологічні труднощі на шляху виконання службово-бойових завдань.

6. Висока ціна помилок та їхніх наслідків при виконанні службово-бойових завдань.

7. Психологічна готовність особового складу НГУ до негайного застосування спеціальних засобів, зброї за призначенням у разі ускладнення обстановки.

8. Ризик, реальна загроза психологічній безпеці, життю і здоров'ю військовослужбовців та їх родинам з боку злочинців, злочинних груп та протидіючих сил.

9. Перешкоди та природничі особливості (шум, жара або холод, темрява і т. п.), дефіцит часу, велика інтенсивність навантажень, неприємні фактори, які травмують психіку.

10. Тривале чекання можливих різких ускладнень службово-бойової обстановки, що потребує постійної пильності і психологічної готовності.

11. Одноманітність та монотонність психологічних подразників протягом тривалого часу виконання службово-бойових завдань.

12. Конфліктність спілкування в багатьох службових ситуаціях, образливі і провокуючі висловлення і дії правопорушників.

13. Напруженість взаємовідносин із правопорушниками, протидіючими силами, їхня активна протидія під час припинення злочинів і затримання.

14. Необхідність попередження, розкриття злочинів з боку порушників, злочинних груп та протидіючих сил.

15. Порушення фізіологічного ритму функціонування психіки військовослужбовців, що обумовлено специфікою виконання службово-бойових завдань.

Визначені загальні психологічні особливості службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України свідчать про те, що їх діяльність, насамперед, характеризується високою суспільно-політичною значущістю, відповідальністю за дії, напруженістю, небезпекою для здоров'я та життя.

1.3. Психологічне вивчення службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України. Розроблення системно-структурних моделей діяльності – професіограм, акмеограм

Основним методом психологічного вивчення професійної діяльності є професіографія – загальний метод аналізу й опису трудової діяльності та умов праці, який використовується в усіх галузях науки. Психологічна професіографія є комплексом методів і технічних засобів, за допомогою яких отримана й оброблена вагома, з погляду психології, інформація про професії. Крім психологічних, у ній використовуються медичні, фізіологічні, соціологічні та інші методи різних наук про людину і працю.

Сутність професіографічного опису як методу психологічного вивчення професійної діяльності полягає в цілеспрямованому, організованому процесі, який включає збір інформації щодо оцінки значущості різних фізіологічних, гігієнічних, ергономічних, соціально-психологічних та інших аспектів діяльності. З цією метою при проведенні професіографії використовують традиційні методи: вивчення літератури, звітних документів, що характеризують особливості праці, бесіди, спостереження та експеримент, які доповнюються об'єктивною реєстрацією робочих операцій, оцінкою функціонального стану організму працюючих, різними формами самоспостереження й самозвіту. Оцінку складності кожної спеціальності можна одержати з офіційних та інших документів (наказів, інструкцій, настанов, керівництв з експлуатації технічних засобів, нормативних документів з підготовки та визначення рівня кваліфікації фахівців тощо).

Аналітична професіографія як метод системного аналізу професійної діяльності являє собою структуру порівневого вивчення різних етапів роботи. У ній розкриваються не окремі характеристики професії, а узагальнюються нормативні й морфологічні компоненти психологічної структури професійної діяльності. Цей підхід, у свою чергу, дав можливість виявити конкретні взаємозв'язки між зовнішніми (об'єктивними) і внутрішніми (суб'єктивними) складовими процесу праці як єдиного цілого. Ознаки основних компонентів професійної діяльності розглядалися не окремо, а як цілісна система показників, що нормативно орієнтують, організують виконання професійних дій суб'єкта праці. У результаті професіографічного дослідження складається професіограма, яка являє собою комплексний, систематизований, короткий і багатобічний опис професійної діяльності, призначений для психологічного вивчення праці й використання у подальшій практичній діяльності.

Із численних трактувань професіограм, які наведено у працях В. О. Бодрова, С. П. Бочарової, А. О. Крилова, Б. В. Кулагіна, Б. Ф. Ломова, К. К. Платонова, Я. Райскупа та ін., можна зробити висновок, що її сутність полягає в систематизованому опису характеристик конкретної професійної діяльності (завдань, функцій, результатів, умов праці тощо), соціальних, психологічних та інших вимог до суб'єкта професії і, виходячи з них, визначенні необхідних професійно важливих якостей особистості, що

становлять основу професійної придатності людини. Ці відомості мають міститись у ключовому компоненті будь-якої професіограми – психограмі, тобто опису психологічних особливостей конкретної професійної діяльності та професійно важливих особистісних якостей.

У сучасній науці за змістом виділяють два типи професіограм: комплексні і спеціальні (часткові). Комплексна професіограма полягає в усебічному описі професійної діяльності, заснованому на результатах досліджень усіх галузей ергономіки і спеціальних (технічних, економічних, організаційних тощо) дисциплін. У спеціальній професіограмі зосереджено вузькоспеціальні найважливіші характеристики, необхідні для виконання конкретних завдань.

У змісті професіограми слід відбити загальні (об'єктивні й суб'єктивні) особливості професійної діяльності: виділити основні дії і операції, їх послідовність і взаємозумовленість; указати на необхідний обсяг спеціальної підготовки, знань, умінь і навичок; визначити режим праці й відпочинку, санітарно-гігієнічні умови, фактори екстремального впливу на суб'єкт праці; виявити характерні психофізіологічні стани (монотонність, стомленість, емоційна напруженість, фізично важка праця тощо); визначити обсяг і характер інформації, що переробляється; схарактеризувати технологічні аспекти, устаткування, що використовувалося тощо.

У працях сучасних учених дана чітка специфіка складання професіограми з метою виявлення:

- сукупності стійких, стабільних якостей, що мають вирішальне значення у обстежуваних людей за ефективністю праці;
- необхідних і бажаних якостей, що компенсуються, і тих, що не компенсуються;
- небажаних для даної професії якостей;
- несумісних з діяльністю або протипоказаних для конкретної спеціальності.

Таке ранжирування професійних якостей, за А. О. Криловим та В. О. Бодровим, найбільш широко представлено в сучасній психологічній теорії. Вони обґрунтовують і рекомендують певну послідовність аналізу структури професійної діяльності. На їхню думку, насамперед варто виділяти сукупність основних, найбільш стабільних якостей, що визначають можливість досягнення високого рівня професійної майстерності; потім якості, які компенсуються, і ті, що не компенсуються у будь-якого середнього працівника даної професії, а після цього – якості, несумісні з діяльністю за даною професією.

У сучасних умовах набув розвитку такий напрямок психологічного вивчення професійної діяльності, як акмеографія. Вона прагне створити цілісну модель соціального суб'єкта, прийнятний алгоритм і технологію його дослідження, формування й активної реалізації творчого потенціалу у професійній діяльності в єдиному процесі життєдіяльності. Акмеологічний підхід до аналізу професійної діяльності детально розглянуто у працях К. О. Абульханової-Славської, О. О. Бодальова, А. О. Деркача, Є. О. Клімова, В. Г. Михайловського, В. А. Пономаренка, А. А. Реана, В. Д. Шадрікова та

багатьох ін. Акмеографія як основний метод акмеології ґрунтується на професіографії і включає визначення рольових характеристик персоналу, особливостей взаємодії фахівця у процесі професійної діяльності з предметами, засобами та продуктами праці, з оточуючими людьми та іншими явищами, а також у виявленні індивідуальних, професійних якостей і акмеологічних інваріантів, які є основними внутрішніми побудниками творчого розвитку й самовдосконалення особистості. Ще стародавні греки найвищий ступінь чогонебудь, досягнення вершини досконалості або розвитку визначили як “акме”. Саме спрямованість до “акме” на початку ХХІ ст. виявляється як одна з головних тенденцій людського розвитку, що набуває характеру провідної закономірності прогресивного суспільства. Відмінною рисою акмеографічного підходу є його орієнтованість на визначення та продуктивний розвиток творчого потенціалу людини, її професійної культури. Акмеографічний підхід, який розвиває досягнення сучасної професіографії, дозволяє вивчити феноменологію індивідуальних і групових суб’єктів професійної діяльності, закономірності, механізми, умови й фактори їхнього продуктивного розвитку і здійснення вибраної життєвої стратегії. При цьому акмеографія дає можливість всебічно розкрити особливості військової праці, визначити умови й фактори приведення її в оптимальний стан у сучасних умовах, що постійно змінюються.

Відмінною рисою акмеологічного підходу до аналізу професійної діяльності військовослужбовців НГУ є виділення *акмеологічного компонента* або *акмеологічних інваріантів*, які орієнтують військовослужбовця на виконання всіх функцій службово-бойової діяльності раціональним чином, тобто в рамках найпродуктивнішої моделі, алгоритму й технології цілісного процесу.

На сьогодні існує декілька форм складання акмеограм і професіограм. Найбільш поширені описові (В. О. Бодров, С. П. Бочарова, К. К. Платонов, Б. Л. Покровський, С. Ю. Лебедева, О. В. Тімченко та ін.) і графічні або аналітичні (О. М. Іванова, Л. Г. Лаптев, І. І. Приходько, В. С. Сіцінський, В. А. Стадник, А. А. Толчинський та ін.) акмеограми та професіограми.

Акмеограму (професіограму) можуть складати з різною метою: для профорієнтації, профконсультації, професійного відбору й розподілу кадрів, підвищення кваліфікації, раціоналізації та оптимізації роботи, що й визначатиме її основний зміст. Акмеографічний (професіографічний) підхід до вивчення професійної діяльності військовослужбовців НГУ ґрунтується на застосуванні комплексу методів, що включає такі: аналіз документації, експертне оцінювання, бесіда, спостереження, професіографія (акмеографія).

Аналіз документів та інтерпретація отриманих даних необхідні для:

- обґрунтування мети конкретної професійної діяльності військових фахівців НГУ;
- виявлення основних завдань і функціональних обов’язків різних військових фахівців НГУ;
- визначення системи необхідних знань, умінь і навичок, основних вимог, які висувають до даних військових спеціалістів;

– установлення умов, характеру праці та їх специфіки.

У процесі складання професіограми (акмеограми) вивчаються також статuti, накази, інструкції, розпорядження, настанови тощо. Основним критерієм відбору документів визначається їх значущість як джерела інформації про зміст, сторони, властивості та умови професійної діяльності з конкретних військових спеціальностей. Дані, отримані в результаті вивчення документів, доповнюються й коректуються за допомогою матеріалів аналізу літератури, бесіди, експертного оцінювання, спостереження.

Експертне оцінювання використовується для визначення системно-структурних блоків об'єктивних і суб'єктивних характеристик професійної діяльності та їх взаємозв'язків, специфічних особливостей, характерних для кожного виду військових спеціальностей, а також уточнення й доповнення інформації, отриманої під час аналізу літературних джерел. Експертами можуть бути офіцери, які проходили службу на керівних посадах у підрозділах і частинах НГУ, професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів МВС України. Відбирають експертів за такими критеріями:

– успішність проходження військової служби у сполученні з професійним авторитетом у середовищі товаришів по службі;

– професійне довголіття (стаж професійної діяльності за фахом більше 20 років);

– військово-професійна класність (“майстер” і “І клас”);

– проходження військової служби в оперативних частинах та підрозділах спеціального призначення;

– участь у бойових діях, спеціальних операціях, миротворчих місіях, у ліквідації наслідків аварій та екологічних катастроф;

– наявність наукового ступеня й вченого звання.

Одним із методів збору інформації про професійну діяльність військовослужбовців НГУ є бесіда з фахівцями різних видів військових спеціальностей. Завданнями бесіди є:

– формування групи експертів;

– уточнення мети, завдань, функцій, змісту та результатів досліджуваної військово-професійної діяльності;

– виявлення особливостей професійної діяльності у звичайних та екстремальних умовах;

– визначення професійно важливих якостей і психологічних якостей, що негативно впливають на ефективність професійної діяльності;

– виявлення й аналіз професійно значущих мотивів, покладених в основу вибору професії офіцера в сучасних умовах.

Спостереження за діяльністю військовослужбовців НГУ, важливим принципом якого є порівняльний підхід при вивченні професій, допомагає виявити професійно значущі особливості різних психічних процесів шляхом вивчення й зіставлення зовнішніх проявів діяльності. Воно дозволяє уточнити отримані відомості про відповідність реальної служби вимогам наказів, настанов, директив, розпоряджень та інших керівних документів, що

регламентують професійну діяльність, доповнює дані про психічне напруження, що виникає у процесі діяльності військовослужбовців у звичайних та екстремальних умовах (при виконанні спеціальних службово-бойових завдань, виникненні надзвичайних ситуацій, під час проведення навчань тощо). Це, у свою чергу, дає можливість краще усвідомити причини успіху і труднощів в оволодінні конкретною спеціальністю, а також чіткіше виявити психологічну структуру професійної діяльності військовослужбовців НГУ у цілому.

Психологічне вивчення професійної діяльності військовослужбовців різних спеціальностей може проводитися у два етапи: попередній і основний. Схема попереднього етапу вивчення професійної діяльності військовослужбовців різних спеціальностей наведена на рис. 1.1.

Рис. 1.1. Попередній етап системно-структурного моделювання професійної діяльності військовослужбовців НГУ різних спеціальностей

На даному етапі визначаються мета, завдання, зміст і структурні компоненти різних видів діяльності військовослужбовців НГУ, виявляються головні передумови успішності роботи й умови, які позитивно й негативно впливають на якість професійних функцій військового фахівця. Після цього проводиться аналіз отриманих даних і їх порівняльне оцінювання, поєднуються різні види діяльності в єдині категорії спеціальностей, які схожі за змістом, умовами праці, вимогами, що ставляться до професійно важливих якостей і психологічних властивостей особистості військовослужбовця Національної гвардії України.

Аналіз професійної діяльності військовослужбовців НГУ різних спеціальностей виявив загальні ознаки, що органічно сполучаються й характерні для будь-якого виду військової праці, і специфічні особливості

конкретної професії, що мають місце в усіх її складових: цілях, завданнях, функціях, результатах військової праці, умовах, змісті й технології її здійснення.

Загальними ознаками професійної діяльності військовослужбовців НГУ є такі:

- соціальна обумовленість і регламентованість військової праці законодавством, статутами, наказами, розпорядженнями тощо;
- поліфункціональність, яка виявляється у сполученні різноманітних завдань і функціональних обов'язків;
- комплексність, що зумовлена одночасною достатньо інтенсивною залученістю військовослужбовця у процесі професійної діяльності практично в усі системи праці: “людина – людина”, “людина – техніка (озброєння)”, “людина – знакова система” тощо;
- екстремальність умов виконання функціональних обов'язків;
- колективний характер праці;
- психолого-педагогічний і психофізіологічний супровід професійної діяльності;
- творчий пошук новаторських підходів та інноваційних технологій у межах посадових обов'язків.

Метою основного етапу психологічного вивчення професійної діяльності військовослужбовців НГУ є розроблення професіограм (акмеограм) військових фахівців. Спочатку вивчаються особливості військових спеціальностей, визначається мета, завдання, соціально-психологічні функції і результати праці конкретних видів професій. Потім виявляються взаємозв'язки об'єктивних і суб'єктивних характеристик професійної діяльності військовослужбовців конкретних спеціальностей; визначаються професійно-рольові характеристики (знання, вміння й навички) і професійно важливі якості. Наприкінці виявляються акмеологічні інваріанти і психологічні якості, що негативно впливають на ефективність професійної діяльності військових фахівців Національної гвардії України.

Завершенням основного етапу психологічного вивчення професійної діяльності військовослужбовців внутрішніх військ є складання професіограм (акмеограм) кожного блоку військових спеціальностей.

Зміст основного етапу психологічного вивчення професійної діяльності схематично наведено на рис. 1.2.

На ефективність професійної діяльності військовослужбовців Національної гвардії України істотно впливають різні зовнішні та внутрішні фактори. До зовнішніх факторів можна віднести:

- соціально-економічну й політичну стабільність військової служби;
- службово-функціональні взаємини між суб'єктами й об'єктами професійної діяльності (лінійні й функціональні зв'язки);
- психологічний клімат у військовому підрозділі;
- умови праці (звичайні й екстремальні), побуту тощо.

Рис. 1.2. Основний етап системно-структурного моделювання професійної діяльності військовослужбовців НГУ різних спеціальностей

До внутрішніх факторів віднесено:

- рівень професійної підготовленості військовослужбовця НГУ (набуті знання, вміння й навички);
- сформованість професійно важливих якостей і акмеологічних інваріантів, що дозволяють досягти оптимального рівня професійного розвитку, самовдосконалення і самореалізації фахівця, забезпечення високого рівня мотивації досягнень у професійній діяльності.

У процесі розроблення переліку професійно важливих якостей доцільно виділяти чотири блоки його складових:

- функціональна структура професійної діяльності військовослужбовців різних спеціальностей;
- психологічна структура особистості фахівця;
- емпіричне уявлення про особистість і професійну діяльність самих фахівців;
- психолого-педагогічна та спеціальна військова література, керівні документи.

Спочатку складається перелік професійно важливих якостей, необхідних для ефективної діяльності військовослужбовців з конкретної спеціальності. Для визначення правильності виконання цього завдання найчастіше використовується метод експертного оцінювання. Експертам пропонується

оцінити кожну якість, наприклад, за п'ятибальною шкалою залежно від ступеня значущості для успішного здійснення конкретного виду професійної діяльності. Результати експертного оцінювання піддаються статистичній обробці для з'ясування узгодженості думок експертів з визначенням коефіцієнта кореляції, який показує рівень узгодженості щодо значущості запропонованих якостей. У результаті складається перелік професійно важливих якостей, необхідних для ефективної діяльності конкретних спеціалістів.

Професійна діяльність вимагає від військових фахівців НГУ певної системи й послідовності дій, які взаємозалежні між собою і створюють певну психологічну структуру. Діяльність є найбільш результативною, коли структура особистості військового фахівця відповідає основним вимогам до конкретної професійної діяльності. Такий збіг можливий за умови, якщо військовий фахівець має необхідні професійно важливі якості – сукупність не тільки індивідуальних психологічних і професійних якостей, які розкриваються й розвиваються у процесі професійної діяльності, але й акмеологічних інваріантів, що є основними мотивами, головними побудниками до активного й ефективного виконання конкретної праці, розвитку конструктивних відносин у військовому колективі й особистісному професійному зростанні.

Тому особливе місце займає вивчення мотивації вибору професії військового, що обов'язково слід урахувувати при аналізі ефективності будь-якого виду професійної діяльності. Оцінювання мотивації професійного вибору проводиться шляхом бесіди, в якій беруть участь висококваліфіковані фахівці, і анкетування військовослужбовців різних спеціальностей. Таким чином визначається перелік професійно значущих мотивів, який знаходить своє відображення в акмеологічних інваріантах.

На сьогодні характер мотивації професійного вибору військовослужбовців, як правило, має комплексний характер, однак домінуючими типами мотивації є:

- соціальна мотивація (соціальна значущість і захищеність, службова кар'єра, престижність професії, конкурентоздатність здобутої цивільної спеціальності на ринку праці тощо);

- змістовно-сміслова мотивація (служіння Батьківщині, вірність військовому обов'язку й Військовій присязі, продовження сімейних традицій, прагнення стати висококласним військовим фахівцем, можливість керувати людьми, самореалізація й самовдосконалення у військово-професійній діяльності, творчо-інноваційна діяльність тощо);

- матеріальна мотивація (відносно високий рівень і стабільність заробітної плати, надання пільг, раннє пенсійне забезпечення тощо).

Військовослужбовці при виборі спеціальності й військові фахівці у процесі професійного становлення керуються як тими, так і іншими групами мотивів. Порівняльний аналіз професійно значущих мотивів для військовослужбовців з різним стажем роботи за спеціальністю показує, що мотивація, на підставі якої спеціальність вибирається як засіб реалізації цілей, є переважною на початковій стадії професійного становлення. Так, головними в

мотивації на початкових етапах професійної діяльності є такі ранги: матеріальні мотиви (стабільність заробітної плати і її відносно високий рівень, пільги, що надаються), соціальні (престижність професії, конкурентоздатність одержуваної цивільної спеціальності на ринку праці), змістовно-сміслові (продовження сімейних традицій, прагнення стати висококласним військовим фахівцем, можливість управляти людьми).

У процесі службового зростання та професіоналізації фахівців збільшується питома вага змістовно-сміислової мотивації, яка відображає потребу творчої самореалізації військового професіонала в усіх видах його діяльності: можливість виявлення певних особистісних якостей, прагнення до самовдосконалення, вияв творчо-інноваційної діяльності. Результати вивчення мотивації вибору професії використовуються у розробленні акмеологічних інваріантів акмеограм військових фахівців.

У процесі акмеографії виявляється єдина методологія праці військових фахівців. Основними її елементами є:

- постійне вдосконалення методів професійної діяльності військових фахівців;
- підтримання в постійній бойовій і мобілізаційній готовності особового складу.

Для виконання цих завдань необхідно правильно визначати головні напрямки роботи, виявляти ключові проблеми та використовувати оптимальну технологію професійної діяльності, систематизувати, узагальнювати, коригувати й контролювати результати праці.

Як приклад наводимо порівняльний системно-структурний аналіз професійної діяльності офіцерів НГУ на всіх рівнях службової ієрархії, який дозволяє установити її загальні основні елементи. До них належать:

- організаційно-управлінський;
- психолого-педагогічний;
- творчо-інноваційний.

Таке виділення видів професійної діяльності військових фахівців відносно, на практиці всі вони органічно переплітаються й нерозривно пов'язані один з одним. Однак переважним є організаційно-управлінський елемент, що включає взаємозв'язок професійно-рольових характеристик діяльності (знань, умінь, навичок) і функцій управлінського циклу:

- вироблення і прийняття управлінського рішення;
- планування;
- організація виконання прийнятого рішення;
- регулювання і корекція професійної діяльності;
- контроль і облік.

Принципова різниця полягає в об'єкті управлінського впливу.

Аналогічна за своєю сутністю і психолого-педагогічна діяльність офіцера НГУ, що має місце у структурі професійної діяльності. Одне з головних завдань полягає у зміцненні морально-психологічного стану підлеглих за різних умов діяльності, особливо під час проведення навчань, виконання спеціальних

операцій і службово-бойових завдань, виникнення надзвичайних ситуацій тощо. Інше завдання – навчання особового складу зі спеціальної підготовки. Принципова відмінність є лише у змісті спеціальної підготовки, а, отже, і професійно-рольових характеристиках: знання, уміння і навички, які формуються під час її проведення.

Для виконання психолого-педагогічних завдань офіцеру НГУ необхідні знання основ педагогіки і психології, здатність визначати оптимальні методи, засоби й технологію навчання, уміння виявляти основні фактори, що позитивно й негативно впливають на морально-психологічний стан підлеглого особового складу, вибирати оптимальну технологію й алгоритм дій у різних умовах діяльності. Для даних військових фахівців важливою умовою виконання їхніх видів діяльності є вироблення педагогічного такту, що виявляється у здатності знайти індивідуальний підхід до людини, у тонкощах сприйняття її індивідуальних особливостей, в уважному і чуйному ставленні до неї, умінні вибрати єдиний правильний спосіб взаємин із підлеглими.

При вивченні різних аспектів професійної діяльності офіцерів НГУ в структурі професійно важливих якостей було виявлено загальні акмеологічні інваріанти, що дозволяють досягти високих результатів і самореалізації особистості у праці. Найбільш значущими є:

- вірність військовому обов'язку та Військовій присязі, їх неухильне виконання;
- любов до Батьківщини;
- підтримання престижу військової служби в НГУ;
- стійка професійна орієнтація і мотивація досягнень у діяльності;
- прагнення до самовдосконалення й самореалізації у результатах своєї праці;
- оволодіння інноваційними підходами й технологіями діяльності, досягнення високих рубежів у пізнанні й розвитку своїх творчих здібностей і професійно важливих якостей тощо.

Проведення експертного оцінювання й аналізування праці груп військових спеціальностей дозволив виявити психологічні якості, що негативно впливають на ефективність їхньої професійної діяльності, основними серед них є:

- нервово-психічна нестійкість;
- дезадаптивність;
- підвищена тривожність;
- швидка стомлюваність;
- низький рівень розвитку когнітивних, організаторських, комунікативних, моральних і фізичних якостей;
- конфліктність;
- консерватизм;
- авторитарне-бюрократичне розуміння принципу єдиноначальності у військових умовах, прагнення до абсолютної влади;
- стереотипні методи й форми роботи;
- безвідповідальність, невміння працювати з людьми;

- низькі моральні якості;
- нездатність до об'єктивного оцінювання своєї професійної діяльності.

Таким чином, специфікою складання професіограм (акмеограм) військових фахівців НГУ є розгляд взаємозв'язків об'єктивних і суб'єктивних характеристик професійної діяльності з урахуванням, з одного боку, більш високих вимог, які висувають до певних індивідуально-психологічних якостей військовослужбовців НГУ і які є професійно важливими для конкретного виду діяльності, з іншого боку, необхідності здійснення професійної діяльності в екстремальних умовах.

У сучасних умовах розвивається такий напрямок, як акмеографія, що включає визначення об'єктивних і суб'єктивних характеристик праці. До об'єктивних належать мета, завдання, функції та результати праці. До суб'єктивних відносять: професійно-рольові знання, уміння, навички; професійно важливі якості (індивідуальні, професійні, акмеологічні інваріанти); психологічні якості, що негативно впливають на ефективність професійної діяльності. У результаті проведення акмеографії складається системно-структурна модель професії – акмеограма – комплексний систематизований багатобічний опис професійної діяльності, призначений для психологічного вивчення праці й виявлення на практиці ступеня оптимальної відповідності індивідуально-психологічних якостей особистості вимогам професії.

Питання для самоконтролю

1. Роль, місце, завдання та склад Національної гвардії України в системі сил охорони правопорядку держави
2. Що розуміється під службово-бойовою діяльністю сил охорони правопорядку?
3. Які основні функції покладені на Національну гвардію України?
4. Назвіть основні соціально-психологічні фактори, які впливають на службово-бойову діяльність військовослужбовців НГУ.
5. Визначте психологічні особливості службово-бойової діяльності особового складу сил охорони правопорядку України.
6. Які сучасні методи психологічного вивчення службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України?
7. Схарактеризуйте основні етапи вивчення професійної діяльності військовослужбовців різних спеціальностей.

Розділ II. ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ У ЧАСТИНАХ ТА ПІДРОЗДІЛАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

2.1. Загальна характеристика психологічної роботи в Національній гвардії України

2.1.1. Сутність та зміст психологічної роботи, основні етапи її становлення і розвитку

Психологічна робота – це діяльність, яка проводиться в мирний і воєнний час командирами, офіцерами по роботі з особовим складом, психологами й спеціально створюваними структурами (підрозділами), що включає комплекс профорієнтаційних, психодіагностичних, психопрофілактичних та психокорекційних заходів, спрямованих на вивчення, формування й розвиток у військовослужбовців професійно важливих психологічних якостей і підтримку психічних станів, необхідних для успішного виконання службово-бойових завдань та збереження психічного здоров'я.

Науково-теоретичною основою організації й проведення психологічної роботи в Національній гвардії України та інших військових формуваннях України є *військова психологія*, що узагальнює й конкретизує зміст інших галузей психології стосовно до умов військової діяльності.

Психологічна робота є найважливішим елементом системи морально-психологічного забезпечення різних аспектів життєдіяльності військовослужбовців і здійснюється на оперативному і тактичному організаційних рівнях.

Необхідність психологічної роботи виникає з формуванням соціального замовлення на обґрунтований вплив на особовий склад, що базується на наукових психологічних знаннях, особливо в умовах виконання службово-бойових завдань. Її організаційне оформлення відбувалося поступово, відповідно до досягнутого рівня розвитку психологічної науки й змін у практиці військової справи. Логіка розвитку вітчизняної системи психологічного забезпечення військової діяльності віддзеркалює рух науки й практики від перших спроб (з кінця XIX ст.) досліджувати бойову діяльність, визначати психологічні фактори її ефективності, виявляти й сформулювати вимоги щодо бойових якостей військовослужбовців, до сучасного організаційного оформлення психологічної служби.

Психологічна служба – один із важливих елементів системи морально-психологічного забезпечення життєдіяльності Національної гвардії України, що являє собою мережу спеціалізованих органів, підрозділів і посадових осіб, об'єднаних у єдину організаційну структуру, зміст діяльності яких визначається поняттям "психологічна робота".

Виділення психологічної роботи в самостійний вид діяльності і її організаційне оформлення у вигляді психологічної служби тісно пов'язані з

процесом реформування органів по роботі з особовим складом Національної гвардії України, деідеологізацією теоретичних основ виховання й навчання військовослужбовців, потребою кваліфікованого психологічного впливу на особовий склад.

Значний внесок у розроблення теоретичних основ проведення психологічної роботи у військах та органах внутрішніх справ України протягом останніх десятиліть зробили такі фахівці у сфері військової психології, як Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. М. Балабанова, В. І. Барко, М. Й. Варій, Ю. Б. Ірхін, В. М. Корольчук, М. С. Корольчук, В. О. Лефтеров, І. І. Ліпатов, О. А. Матеюк, В. С. Медведєв, О. М. Морозов, В. І. Осьодло, Є. М. Потапчук, І. І. Приходько, О. Д. Сафін, В. В. Стасюк, О. В. Тімченко, В. В. Ягупов, С. І. Яковенко і багато інших.

Сучасний етап становлення психологічної служби характеризується введенням штатних посад психологів (у Національної гвардії України – від окремого батальйону й вище), а також створенням психотренінгових центрів і позаштатних пунктів психологічної допомоги й реабілітації, вдосконаленням діяльності науково-дослідних підрозділів, що досліджують проблеми найбільш ефективного застосування потенціалу психології в умовах службово-бойової діяльності.

Сьогодні поняття “психологічне забезпечення” і “психологічна робота” включені в нормативно-правові документи. Разом з тим, одночасне введення у користування на початку 90-х р. ХХ ст. близьких за змістом термінів вимагає уточнення їхнього співвідношення між собою.

Термін “психологічна робота” як більш широкий застосовується до діяльності відповідних фахівців у мирний та воєнний час, фіксуючи спрямованість на діяльність, завдання (*психологічне забезпечення*) і на людину, її психічне здоров’я (*психологічна допомога*).

Психологічне забезпечення – комплекс психологічних заходів щодо формування, підтримання та відновлення у особового складу психологічних якостей, які забезпечують високу психологічну стійкість військовослужбовців, готовність виконувати службово-бойові завдання в будь-яких умовах обстановки, дослідження соціально-психологічних процесів у військовому колективі під час проведення СБД, а також оцінювання та прогнозування динаміки психічних станів у військовослужбовців НГУ під час виконання СБЗ в екстремальних умовах. Психологічне забезпечення здійснюється посадовими особами підрозділів і військових частин в контексті службово-бойової діяльності з урахуванням її змісту.

Складниками психологічного забезпечення є прогнозування морально-психологічного стану особового складу військ, здійснення психологічної підготовки, психологічного супроводу службово-бойової діяльності, психологічної допомоги та реабілітації психотравмованих військовослужбовців.

Психологічну допомогу надають психологи особам, які мають у ній потребу, з метою вирішення їхніх психологічних проблем. Професійні дії

психолога обумовлені характером проблеми військовослужбовця. Психологічна допомога як складова психологічної роботи включає психологічне консультування, психотерапію й психокорекцію.

2.1.2. Структура психологічної роботи, основні принципи її організації та проведення

Структурно психологічна робота як система поєднує у своєму складі такі елементи: *мета й завдання, суб'єкти, об'єкти, методи й засоби психологічної роботи.*

Загальна спрямованість психологічної роботи на виконання службово-бойових завдань обумовлюється необхідністю всебічного забезпечення бойової готовності НГУ, а також характером конкретних проблем, що мають негативний психологічний вплив на бойові можливості особового складу, його психічне самопочуття й ефективність військової діяльності. Вкажемо **основні психологічні проблеми**, на розв'язання яких спрямована психологічна робота.

1. *Особистісні проблеми* – ті, що погіршують особистісний розвиток військовослужбовців, їх фізичне й психічне здоров'я, самопочуття і потенційні бойові можливості. У структурно-психологічному плані дані проблеми можна розділити на групи:

– *мотиваційні проблеми* – відсутність стимулів до зразкового виконання службових обов'язків, відсутність прагнення до військово-професійного вдосконалення, які відповідають сучасним функціям НГУ;

– *професійно-кваліфікаційні* – непридатність або невідповідність певної частини військовослужбовців до виконання службово-бойових завдань;

– *функціонально-психологічні* – негативні психологічні та психофізіологічні реакції, стани військовослужбовців, які виникають безпосередньо в процесі службово-бойової діяльності.

Прояв особистісних проблем знаходить своє відображення в труднощах соціально-психологічної адаптації військовослужбовця до умов військової служби у формі конфліктів, різних відхилень поведінки, почутті тривоги, розгубленості, безвихідності і т. п.

2. *Колективно-групові проблеми* – ті, що погіршують морально-психологічний клімат військового колективу. До них віднесені різні види порушень і деформацій колективних зв'язків (моральних, ділових, особистих), розпад позитивних цінностей колективу, роз'єднаність військовослужбовців, різні форми психологічної несумісності, існування мікрогруп, що характеризуються негативним стійким прагненням до вибору помилкових, асоціальних цілей і орієнтирів.

3. *Діяльнісні проблеми* – проблеми, які властиві службово-бойовій діяльності військовослужбовців через невідповідність їх психологічних якостей об'єктивним вимогам військової служби та військової спеціальності. Дані проблеми проявляються в зниженні ефективності діяльності, помилках і злочинах під час виконання службово-бойових завдань.

Виходячи з існування зазначених проблем і необхідності їхнього першочергового вирішення, зміст психологічної роботи зводиться до *двох основних напрямків*:

- удосконалення психологічних умов, що впливають на психіку військовослужбовців;

- формування й розвиток індивідуальних і групових психічних утворень, що є найважливішим фактором підвищення ефективності функціонування людини в різних видах військової діяльності.

Особливістю психологічної роботи в НГУ є врахування того факту, що функціонування людини в остаточному підсумку розглядається як діяльність, яка спрямована на виконання службово-бойового завдання. Інтереси самої людини тут найчастіше не збігаються, а іноді й суперечать меті і характеру здійснюваної діяльності. Тому на відміну від умов роботи цивільних психологів, де психіка клієнта розглядається як самодостатня цінність в професійно-етичному плані, в умовах діяльності в НГУ психологічна робота повинна бути орієнтована й на інтереси діяльності, і на інтереси людини.

Психологічна робота в НГУ організовується відповідно до чинного законодавства України, наказів, директив та розпоряджень МВС України, командувача НГУ. У межах виділених напрямків **основними завданнями психологічної роботи є**:

- професійна орієнтація та професійний психологічний відбір кандидатів на військову службу в НГУ, кандидатів для навчання у вищі військові навчальні заклади МВС України, кандидатів до участі в миротворчих місіях ООН;

- проведення поглибленого психологічного вивчення кандидатів на керівні посади оперативно-територіальних управлінь, з'єднань, військових частин і підрозділів НГУ;

- проведення заходів професійно-психологічної підготовки військовослужбовців до виконання службово-бойових завдань;

- формування у військовослужбовців НГУ високого рівня психологічної безпеки (захищеності), відповідних професійно важливих психологічних якостей, уміння розв'язувати свої психологічні проблеми та управляти конфліктними ситуаціями з урахуванням особливостей несення служби та категорій військовослужбовців;

- вивчення соціально-психологічного клімату у військових колективах та надання допомоги командирам у формуванні необхідного рівня його сприйнятливості, створення обстановки високої вимогливості і взаємодопомоги;

- проведення психопрофілактичної роботи, спрямованої на зміцнення й відновлення соціально-психологічного благополуччя та здоров'я військовослужбовців, попередження виникнення соціально-психологічної та особистісної дезадаптації;

- проведення організаційних і методичних заходів щодо посилення впливу психологічного забезпечення для досягнення позитивних результатів службово-бойової діяльності НГУ;

- надання першої психологічної допомоги військовослужбовцям, які виконують службово-бойові завдання в екстремальних умовах, з ознаками гострих стресових реакцій, бойової психічної травми;

- проведення заходів психологічного консультування, корекції та реабілітації військовослужбовців, які цього потребують;

- виявлення за допомогою психологічних та соціологічних методів чинників, що сприяють виникненню соціально-психологічних проблем у службово-бойовій діяльності НГУ;

- психологічний аналіз причин та умов психологічного і фізичного травматизму, загибелі військовослужбовців НГУ під час виконання службових обов'язків та підготовка пропозицій щодо їх попередження;

- удосконалення організації роботи щодо підвищення іміджу військовослужбовців НГУ серед населення;

- впровадження новітніх психологічних технологій, зокрема, за напрямками службово-бойової діяльності, у тому числі із застосуванням комп'ютерної техніки, автоматизованих психодіагностичних комплексів для відбору, оцінювання і прогнозування професійної придатності кандидатів на військову службу в НГУ для різних типів військових частин відповідно до вимог чинного законодавства України.

Виконання даних завдань можливе за тісної взаємодії посадових осіб, які реалізують у своїй діяльності широкий арсенал методів і засобів психологічної роботи на двох **методичних рівнях** її організації й проведення:

- 1) на рівні застосування спеціалізованих методів і процедур психологічного вивчення й впливу, здійснюваних *кваліфікованими фахівцями*, що мають відповідну психологічну освіту й досвід діяльності;

- 2) на рівні заходів, реалізованих *посадовими особами* в рамках традиційної організаторської діяльності, роботи з особовим складом й на основі обліку інформації, отриманої від психолога.

Крім методичних рівнів, що відбивають специфіку застосування тих або інших засобів і прийомів психологічного вивчення й впливу на військовослужбовців, виділяють також *організаційні рівні*. Організаційні рівні психологічної роботи (оперативний, тактичний) розрізняють залежно від масштабу й специфіки завдань, які виконують за допомогою даного виду діяльності.

До **суб'єктів психологічної роботи**, що здійснюють прямий або опосередкований психологічний вплив на об'єкт та його психологічне вивчення, належать:

- а) органи управління НГУ і посадові особи (командири й начальники всіх ступенів), штаби, органи по роботі з особовим складом, служби;

б) офіцери-психологи відділу психологічного забезпечення ГУ НГУ, психологічної служби (відділення, групи) оперативно-територіальних управлінь, військових частин та навчальних закладів;

в) наукові підрозділи – науково-дослідні лабораторії (сектори), які створюються для дослідження актуальних проблем, пов'язаних з розвитком військової психології й практики психологічної роботи;

г) психологічний актив, громадські організації у військових частинах; родини й близькі родичі військовослужбовців.

Обов'язки суб'єктів психологічної роботи розробляють, виходячи з масштабу й специфіки психологічних проблем і обумовлених ними завдань, змістовної специфіки взаємодії посадових осіб, що беруть участь у виконанні даних завдань, їхньої професійної компетенції та професійної кваліфікації.

До числа об'єктів психологічної роботи належать:

- офіцери;
- військовослужбовці військової служби за контрактом;
- військовослужбовці строкової служби (сержанти, солдати, курсанти);
- службовці та працівники Національної гвардії України;
- кандидати на військову службу з числа цивільних громадян;
- родини та близькі родичі військовослужбовців та службовців НГУ;
- групи й військові колективи.

Методи психологічної роботи являють собою сукупність процедур, прийомів і способів виявлення, опису, прогнозування динаміки психологічних характеристик військовослужбовців і видів військової діяльності, а також психологічно обґрунтованого впливу на них з метою оптимізації вихідного (виявленого) стану. Їх поділяють на *спеціалізовані й загальні*.

Засоби психологічної роботи включають сучасні апаратні засоби, устаткування, діагностичні й корекційно-розвиваючі методики, відповідний їм стимулюючий матеріал та інструментарій, схеми й наочні приладдя, наукову, навчальну й навчально-методичну літературу, тренажери, приміщення, спорудження, навчальне озброєння й техніку, засоби імітації зовнішніх ознак службово-бойових завдань:

- для вимірювання й оцінювання психологічних характеристик військовослужбовців і службовців Національної гвардії України;
- для формування й розвитку у військовослужбовців психологічних якостей і станів, що визначають їхню професійну ефективність;
- зняття психічної напруженості, підтримання й відновлення психічного здоров'я;
- психологічної освіти;
- інформаційно-психологічної протидії.

Основною умовою ефективності психологічної роботи є вихідні базові положення – *принципи*, система яких включає досить широкий набір вимог до її організації й проведення.

Коротко зупинимося на змісті основних **принципів психологічної роботи**.

1. *Принцип професійної компетентності, правової й етичної правочинності* орієнтує всіх посадових осіб психологічної роботи на постійне підвищення власного рівня психолого-педагогічної компетентності. Реалізація спеціальних заходів психологічного впливу передбачає наявність у осіб, що здійснюють дані впливи, спеціальної психологічної освіти й досвіду діяльності.

2. *Принцип комплексного підходу й професійної кооперації* передбачає необхідність координації зусиль різних посадових осіб. Це обумовлено тим, що ефективне функціонування психіки військовослужбовців і військових колективів значною мірою залежить від цілого комплексу умов матеріально-технічного, організаційного, побутового, медичного характеру. Їх реалізація може бути забезпечена лише спільними зусиллями командирів і фахівців різних сфер. Крім цього, виконання завдань має забезпечуватись єдністю застосування методів і форм організації й проведення психологічної роботи.

3. *Принцип діяльнісного підходу* орієнтує на врахування ролі військової діяльності, в рамках якої виникає багато психологічних явищ, нею обумовлених. Варто пам'ятати, що вплив факторів військової діяльності на психіку військовослужбовців може бути як позитивним, розвиваючим, так і негативним (що спричинює виникнення різних психологічних ускладнень і проблем). Завдання психологічної роботи визначають й виконують у контексті загальних завдань військової діяльності, вони обумовлені необхідністю формування й розвитку психічних якостей у суб'єктів даної діяльності, які визначають можливість її ефективного виконання.

4. *Принцип суб'єктно-орієнтованої взаємодії* враховує наявність активного початку, потенційних можливостей психологічного впливу на товаришів по службі й самого себе (з метою саморозвитку, професійного вдосконалення, самовиховання) у кожного суб'єкта військової діяльності, визнання позитивної, активно-перетворюючої ролі психологічного ресурсу особистості військовослужбовця в ситуаціях подолання ним складних службових, професійних і особистісних проблем.

5. *Принцип своєчасності й постійності* означає, що психологічна робота повинна проводитися на всіх етапах соціалізації військовослужбовця в умовах військової системи – від призову на військову службу до звільнення. Відповідні методи й форми психологічної роботи застосовують з урахуванням конкретного етапу соціалізації та аспектів життєдіяльності військовослужбовця. Кадрові зміни й переміщення посадових осіб психологічної роботи повинні супроводжуватися наступністю загальної лінії й забезпеченням можливості надання конкретної психологічної допомоги військовослужбовцю, що є об'єктом психологічного супроводу.

6. *Принцип матеріально-технічного забезпечення психологічної роботи* полягає в необхідності забезпечення відповідною апаратурою, тренажерами, службовими приміщеннями й матеріально-технічними засобами процесу отримання психологічної інформації, її математико-статистичної обробки, організації індивідуальної, групової психокорекційної та консультаційної роботи з військовослужбовцями.

2.1.3. Нормативно-правові основи проведення психологічної роботи в Національній гвардії України

Цілеспрямованість і ефективність психологічної роботи багато в чому обумовлена централізованим і системним керівництвом даним видом діяльності. Система керівництва психологічною роботою в Національній гвардії України призначена для організації й всебічного забезпечення діяльності посадових осіб, які виконують основні завдання психологічної роботи. Керівництво психологічною роботою забезпечує:

- розроблення нормативно-правової бази психологічної роботи;
- визначення структури, штатної чисельності й обов'язків посадових осіб психологічної роботи;
- визначення цілей психологічної роботи, її планування;
- постановку завдань, організацію взаємодії суб'єктів психологічної роботи, контроль й оцінювання їхньої діяльності;
- підбір, навчання, розстановка кадрів;
- всебічне науково-методичне, матеріально-технічне, фінансове забезпечення діяльності суб'єктів і спеціалізованих підрозділів психологічної роботи.

Загальне організаційно-методичне керівництво психологічною роботою в Національній гвардії України здійснює відділ психологічного забезпечення службово-бойової діяльності НГУ Головного управління Національної гвардії України. У його обов'язки входять: планування, організація, узагальнення досвіду й результатів психологічної роботи в НГУ, організація її науково-методичного забезпечення, участь у підготовці, перепідготовці й розстановці психологічних кадрів. Відділ психологічного забезпечення СБД НГУ ГУ НГУ здійснює взаємодію з питань психологічної роботи з військовими й цивільними структурними підрозділами сил охорони правопорядку, ЗСУ, навчальними й науково-дослідними підрозділами, розробляє пропозиції щодо розвитку матеріально-технічної бази психологічної роботи, готує для органів військового управління пропозиції й рекомендації з підтримання здорового й керованого морально-психологічного стану особового складу НГУ.

Нормативними документами, що становлять *правову основу* психологічної роботи, є:

- законодавство України;
- укази й розпорядження Президента України;
- постанови й розпорядження Уряду України;
- накази й директиви Міністра внутрішніх справ, командувача Національної гвардії України;
- розпорядження заступника командувача НГУ (по роботі з особовим складом).

У них викладені загальні вимоги до організації й проведення заходів психологічної роботи, визначені обов'язки й права її суб'єктів, основні

завдання та зміст науково-методичного, матеріально-технічного, фінансового забезпечення й підготовки кадрів психологічної роботи.

Перелік основних документів, що регламентують діяльність посадових осіб психологічної роботи, представлений у табл. 2.1.

Т а б л и ц я 2.1

Перелік основних керівних документів, що визначають організацію й проведення психологічної роботи в Національній гвардії України

№ пор.	Найменування документа
1	Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.
2	Закон України “Про Національну гвардію України”, прийнятий Верховною Радою України, підписаний Президентом України 13.03.2014 р. № 876-VII.
3	Наказ Міністра внутрішніх справ України від 28.07.2004 р. № 842 “Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України”.
4	Рішення колегії МВС України від 18.01.2013 р. № 1КМ/1 “Програма психопрофілактичної роботи з особовим складом органів та підрозділів внутрішніх справ України на період 2013–2017 років”.
5	Директива командувача Національної гвардії України від 29.09.2014 р. № 15 “Про організацію роботи з особовим складом у Національній гвардії України”.
6	Наказ командувача Національної гвардії України від 25.09.2014 р. № 303 “Про вдосконалення організації морально-психологічного забезпечення участі військових частин (підрозділів) Національної гвардії України в проведенні заходів антитерористичної операції”.

Науково-методичне забезпечення психологічної роботи організується й здійснюється відповідно до наказів і директив командувача Національної гвардії України відділом психологічного забезпечення СБД НГУ ГУ НГУ за пропозиціями науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження СБД НГУ науково-дослідного центру Національної академії Національної гвардії України.

Задачами науково-методичного забезпечення психологічної роботи є:

– розроблення методологічних і теоретичних основ організації й проведення психологічної роботи, програм, рекомендацій, організаційно-методичних вказівок, форм, методів і засобів психологічної роботи, їхнє експертне оцінювання;

– проведення військово-психологічних досліджень з широкого кола проблем, виникаючих під час виконання завдань удосконалення бойової підготовки, управління НГУ й ефективного виконання службово-бойових завдань;

- підготовка монографій, підручників, навчальних і навчально-методичних посібників, інформаційно-довідкових матеріалів з військової психології;

- обґрунтування перспектив розвитку психологічної роботи.

Основною установою з вивчення теоретичних, методологічних і методичних проблем психологічної роботи в Національній гвардії України є Національна академія Національної гвардії України. Прикладні наукові дослідження проводяться в науково-дослідній лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України науково-дослідного центру Національної академії Національної гвардії України.

Матеріально-технічне забезпечення психологічної роботи організується й проводиться з метою задоволення потреб у навчальних і методичних посібниках, комп'ютерній, аудіо- та відеотехніці, психодіагностичній апаратурі, бланках і інших матеріальних засобах, необхідних для проведення психологічної роботи. Задоволення потреби в технічних засобах здійснюється за нормами забезпечення технічними засобами органів по роботі з особовим складом.

Фінансове забезпечення психологічної роботи здійснюється за рахунок коштів, що виділяються за відповідними статтями кошторису.

Кадри для заміщення посад психологів НГУ готують у Національній академії внутрішніх справ на факультеті підготовки фахівців для НГУ та на психологічних факультетах цивільних вузів. Професійна підготовка психологів в НГУ здійснюється в системі професійної підготовки офіцерського складу. Збори (заняття) з психологами проводяться відповідно до переліку основних заходів щодо підвищення кваліфікації офіцерів психологічної служби. Підвищення кваліфікації психологів здійснюється на курсах підвищення кваліфікації у військових відомчих і цивільних вузах.

2.2. Організація та зміст психологічної роботи у підрозділах і військових частинах Національної гвардії України

2.2.1. Структура психологічної служби Національної гвардії України та її основні завдання і функції

У виконанні завдань психологічної роботи беруть участь суб'єкти психологічної служби, структура якої представлена на рис. 2.1.

Відповідно до наказу Міністра внутрішніх справ України від 28.07.2004 р. № 842 “Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України” всі суб'єкти діють на засадах загальної спрямованості щодо всебічного забезпечення ефективного виконання службово-бойових завдань НГУ, а також вирішення проблем, які мають негативний психологічний вплив на бойові можливості особового складу та його психологічне самопочуття. Характер

психологічної роботи на різних рівнях, починаючи з батальйону та закінчуючи відділом психологічного забезпечення СБД НГУ ГУ НГУ, відрізняється своєю методичною та організаційною складовою.

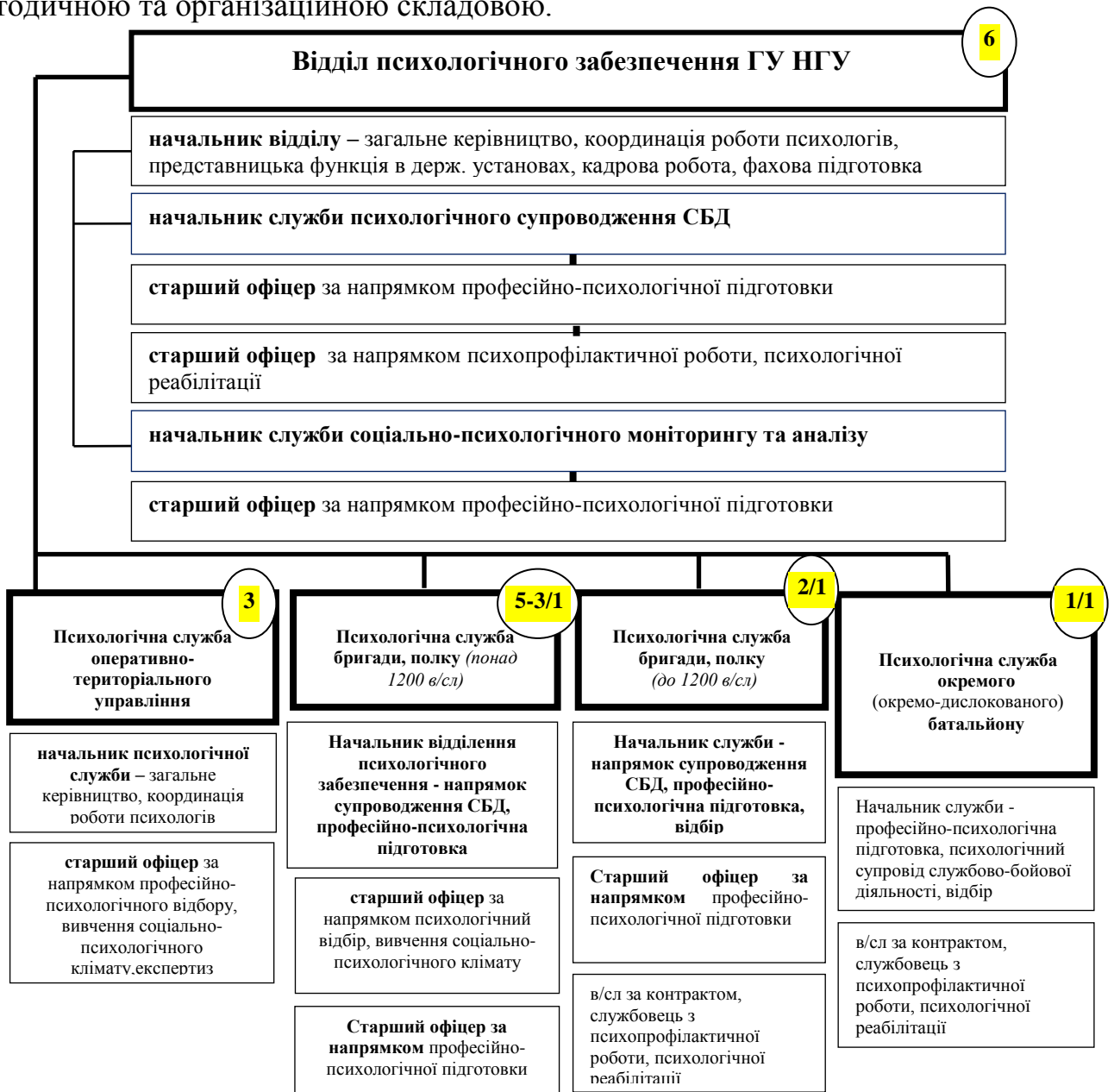

Рис. 2.1. Структура психологічної служби Національної гвардії України

Діяльність суб'єктів психологічної роботи оперативного рівня більшою мірою спрямована на вирішення масштабних проблем в їх аналітично-оціночному аспекті, обробку значних об'ємів психологічної та соціальної інформації, керівництво та координацію дій суб'єктів нижчих рівнів, планування та координацію наукових досліджень з актуальних проблем, узагальнення та поширення передового досвіду організації психологічної роботи, видання методичних матеріалів на допомогу психологам низового рівня.

Діяльність суб'єктів психологічної роботи на тактичному рівні має характер практичних конкретизованих психологічних впливів на особистість військовослужбовця чи військового колективу. Тому тут здебільшого потрібні практичні навички та уміння психологів.

У Головному управлінні Національної гвардії України, оперативно-територіальних управліннях НГУ, Національній академії НГУ, бригадах, полках НГУ створені відділи, відділення (групи) психологічного забезпечення, які безпосередньо підпорядковані заступникові командира (начальника) по роботі з особовим складом. На рівні окремого батальйону та в полку введено посади офіцерів-психологів.

Основними завданнями психологічної служби НГУ є:

- професійна орієнтація та професійний психологічний відбір кандидатів на військову службу в НГУ, кандидатів для навчання у вищі військові навчальні заклади МВС України, кандидатів до участі в миротворчих місіях ООН;

- проведення поглибленого психологічного вивчення кандидатів на керівні посади оперативно-територіальних управлінь, з'єднань, військових частин і підрозділів НГУ;

- проведення заходів професійно-психологічної підготовки військовослужбовців до виконання службово-бойових завдань;

- формування у військовослужбовців НГУ високого рівня психологічної безпеки (захищеності), відповідних професійно важливих психологічних якостей, уміння розв'язувати свої психологічні проблеми та управляти конфліктними ситуаціями з урахуванням особливостей несення служби та категорій військовослужбовців;

- вивчення соціально-психологічного клімату у військових колективах та надання допомоги командирам у формуванні необхідного рівня його сприйнятливості, створення обстановки високої вимогливості і взаємодопомоги;

- проведення психопрофілактичної роботи, спрямованої на зміцнення й відновлення соціально-психологічного благополуччя та здоров'я військовослужбовців, попередження виникнення соціально-психологічної та особистісної дезадаптації;

- проведення організаційних і методичних заходів щодо посилення впливу психологічного забезпечення для досягнення позитивних результатів службово-бойової діяльності НГУ;

- надання першої психологічної допомоги військовослужбовцям, які виконують службово-бойові завдання в екстремальних умовах, з ознаками гострих стресових реакцій, бойової психічної травми;

- проведення заходів психологічного консультування, корекції та реабілітації військовослужбовців, які цього потребують;

- виявлення за допомогою психологічних та соціологічних методів чинників, що сприяють виникненню соціально-психологічних проблем у службово-бойовій діяльності НГУ;

- психологічний аналіз причин та умов психологічного і фізичного травматизму, загибелі військовослужбовців НГУ під час виконання службових обов'язків та підготовка пропозицій щодо їх попередження;

- удосконалення організації роботи щодо підвищення іміджу військовослужбовців НГУ серед населення;

- впровадження новітніх психологічних технологій, зокрема, за напрямками службово-бойової діяльності, у тому числі із застосуванням комп'ютерної техніки, автоматизованих психодіагностичних комплексів для відбору, оцінювання і прогнозування професійної придатності кандидатів на військову службу в НГУ для різних типів військових частин відповідно до вимог чинного законодавства України.

Функціями психологічного забезпечення СБД НГУ є:

- комплексне планування заходів психологічного забезпечення службово-бойової діяльності з'єднань, військових частин та підрозділів НГУ;

- надання практичних рекомендацій керівному складу оперативно-територіальних управлінь, з'єднань та військових частин із психологічних аспектів роботи з особовим складом;

- психологічне супроводження інновацій, що впроваджуються в службово-бойову діяльність військовослужбовців НГУ;

- надання інформаційної, консультативної допомоги громадянам та особовому складу підрозділів НГУ у виборі військової професії або спеціальності. Участь у реалізації спеціальних цільових програм інформування різних верств населення з питань служби в НГУ та навчання у вищих військових навчальних закладах МВС України з метою створення позитивного іміджу воїна-правоохоронця;

- організація та проведення інструктивних, методичних нарад і семінарів з методологічних, методичних та практичних аспектів психологічного забезпечення службово-бойової діяльності з'єднань, військових частин та підрозділів НГУ;

- здійснення заходів психологічного забезпечення службово-бойової діяльності з'єднань, військових частин та підрозділів НГУ відповідно до функціональних обов'язків;

- психологічне супроводження процесу адаптації військовослужбовців до нових умов службово-бойової діяльності, у тому числі заходів з метою з'ясування психологічної сумісності наставника і підшефного;

- навчання офіцерів, зарахованих до резерву кадрів на висування, психологічним аспектам управлінської діяльності з метою оволодіння ними практичними навичками, формами та методами ефективного керівництва військовими колективами оперативно-територіальних управлінь, з'єднань, військових частин та підрозділів;

- навчання військовослужбовців психологічно-обґрунтованій тактиці забезпечення особистої безпеки при виконанні службових завдань;

- надання індивідуальної консультативної допомоги військовослужбовцям та членам їх сімей;

- надання психологічної допомоги військовослужбовцям НГУ після їх перебування в екстремальних ситуаціях;
- вивчення соціально-психологічного клімату у військових колективах, моніторинг громадської думки щодо якості діяльності воїнів-правоохоронців та ступеня довіри до них, їх впливу на стан дисципліни і законності;
- участь у службових розслідуваннях надзвичайних подій серед особового складу НГУ, пов'язаних із загибеллю або пораненням військовослужбовців, випадками або спробами самогубств;
- розвиток у військовослужбовців особистої дисциплінованості, культури спілкування та чуйного ставлення до людей;
- визначення соціально-психологічного статусу військовослужбовців у системі службових відносин, їх психологічної сумісності та готовності до спільної професійної діяльності під час виконання окремих завдань службово-бойової діяльності (призначення у варти, спеціальні групи, наряди тощо);
- упровадження психологічних прийомів професійного спілкування під час здійснення службово-бойової діяльності, його особливостей при реалізації окремих заходів та методів; розроблення нових моделей професійного спілкування військовослужбовців у звичайних та екстремальних оперативнотактичних ситуаціях;
- упровадження в повсякденну діяльність військовослужбовців психологічних технологій нейтралізації негативного впливу на них кримінальних об'єктів під час виконання службових обов'язків та поза службою;
- проведення опитувань під час професійного психологічного відбору кандидатів на службу в НГУ та навчання у вищих військових навчальних закладах МВС України, при здійсненні професійного психологічного відбору в разі переміщення військовослужбовців по службі та на вищу посаду, участь у роботі атестаційних комісій оперативно-територіальних управлінь, з'єднань та військових частин з цих питань;
- вивчення потреб НГУ у психологічних технологіях для різних видів службово-бойової діяльності, формування замовлень на їх розроблення відповідним відомчим навчальним закладам і науковим установам та подальше їх впровадження в практику;
- сприяння підвищенню рівня психологічної культури військовослужбовців НГУ та психологічної компетентності керівників;
- психологічне супроводження підбору наставників та надання рекомендацій щодо оптимального адаптування молодих військовослужбовців до умов служби з урахуванням їх індивідуально-психологічних особливостей;
- підготовка експертних висновків щодо атестування офіцерів, визначення можливостей їх кваліфікаційного зростання при формуванні резерву на висування згідно з кваліфікаційними характеристиками посади;
- визначення психологічних причин конфліктних ситуацій та емоційних зривів, що виникають у військовослужбовців під час службово-бойової

діяльності, запобігання цим проявам та надання індивідуальної консультативної допомоги особовому складу у сфері службових взаємовідносин;

– своєчасне виявлення у особового складу ознак відхилень поведінки від загальноприйнятих норм, проведення з ними психокорекційних заходів і, за необхідності, направлення таких військовослужбовців до Центру психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору для вторинної психопрофілактики;

– надання консультативної та практичної допомоги військовослужбовцям з питань взаємодії з різними верствами населення, представниками засобів масової інформації.

2.2.2. Зміст та особливості професійної діяльності психолога Національної гвардії України

Під **професійною діяльністю психолога** розуміється система взаємозалежних методів, способів і засобів, застосовуваних ним для вивчення психологічних особливостей військовослужбовців і цивільного персоналу, військових колективів, психологічних факторів військово-професійного середовища і їхнього вдосконалювання з метою підвищення ефективності військової діяльності й збереження психічного здоров'я військовослужбовців і членів їхніх родин.

Аналіз й облік нормативних документів, військової практики організації й проведення психологічної роботи дозволяють виділити низку особливостей професійної діяльності психолога військової частини, це:

1. Опора на положення сучасної психологічної науки й практики, що є теоретичною основою цієї діяльності, а також необхідний емпіричний матеріал для вирішення практичних проблем.

2. Неухильне додержання етичних норм, орієнтація на цінність іншої людини, що припускає адекватне сприйняття й оцінювання психологом своїх можливостей як заходу впливу на іншу людину.

3. Достатньо тверда регламентація діяльності різними нормативними актами, що передбачає орієнтацію психолога як на інтереси військовослужбовця, урахування його особистісних цінностей, інтересів і збереження психічного здоров'я, так і на необхідність якісного виконання службових і бойових завдань, забезпечення ефективного функціонування психіки військовослужбовців у процесі їх виконання.

4. Необхідність виконання, крім безпосередньої професійної діяльності, й інших службових обов'язків, багато в чому суперечливих стилю й духу професійної взаємодії психолога з клієнтом (несення служби у складі добового наряду, контроль виконання розпорядку дня, участь у проведенні службових розслідувань і т. ін.).

5. Надзвичайна функціональна розмаїтість і складність завдань, які виконує військовий психолог частини. Це вимагає від нього широкого наукового кругозору, орієнтації в багатьох галузях психології, застосування

методів і засобів як дослідницько-діагностичного, так і управлінського характеру.

6. Колективний характер організації й проведення психологічної роботи, необхідність тісної взаємодії її суб'єктів, що припускають обмін між ними психологічною інформацією, отриманою в ході роботи з військовослужбовцями, і використання цієї інформації у практичній діяльності, що визначає особливість орієнтації на вимогу конфіденційності такої інформації.

7. Залежність остаточного результату від погодженості спільних дій психолога й інших суб'єктів психологічної роботи (командирів, штабів, офіцерів по роботі з особовим складом).

Психологічний аналіз діяльності психолога припускає розкриття її предметного змісту, способів і засобів здійснення діяльності, системи професійних завдань, умов, у яких ця діяльність відбувається і які впливають на її ефективність, системи критеріїв, що дозволяють зробити висновок про професійну компетентність й ефективність діяльності психолога. Основні цілі професійної діяльності психолога військової частини – психологічне вивчення й опис об'єкта дослідження, а також психологічне управління об'єктом. Предметом вивчення й управління при цьому (тобто предметом професійної діяльності психолога) є психічна реальність військовослужбовців.

Характер взаємодії виділених цілей, що утворюють два **рівні роботи психолога** – *рівень розуміння явища* й *рівень управління* ним, визначається, насамперед, особливим характером предметної сфери його практичної діяльності. Справа в тому, що психологічні явища не лежать на поверхні. У більшості випадків завданням психолога є не тільки розрізнення психологічного явища в повсякденному житті, але й визначення відповідності його стану відомим нормам за основними критеріями, пошук і застосування адекватних способів і засобів психологічного впливу на нього. Все це припускає поєднання в діяльності психолога дослідницьких і управлінських процедур.

При цьому ефективність **дослідно-діагностичної діяльності** обумовлена здатністю психолога самостійно здійснювати завдання пошуку проблеми й побудови орієнтирів своєї діяльності. Володіючи певною технологією, орієнтуючись на норму, він одночасно зобов'язаний бачити й унікальність кожного окремого випадку. У процесі *психологічного управління* об'єктом психолог повинен ураховувати системність психологічних явищ і процесів, що мають місце у військовій частині. Працюючи з окремим військовослужбовцем, необхідно орієнтуватися як на його індивідуально-психологічні особливості, так і на ті умови соціального середовища, у яких здійснюється життєдіяльність військовослужбовця.

На кожному з виділених рівнів (розуміння й управління об'єктом) виділяються завдання, що відрізняються особливим предметним змістом і вимагають специфічних методологічних і практико-методичних засобів, професійної компетентності й культури.

I. Рівень розуміння. На цьому рівні виконують такі завдання теоретико-дослідного змісту.

1. *Фіксація існування* соціально-психологічного явища – побачити явище, розрізнити його в психологічно нерозчленованій для непрофесіонала дійсності повсякденного життя. Якщо явище виступає як очевидна проблема, то змістом діяльності психолога-практика є прийняття даної проблеми як завдання його психологічної роботи з усіма наслідками, у тому числі професійними й етичними.

2. *Опис явища* – дати розгорнуту характеристику, як мовою повсякденного спілкування, зрозумілого непрофесіоналові, так і за допомогою категорій психологічної мови, особливостей уже відомих закономірностей.

3. *Дослідження* – цілеспрямоване спостереження явища, його аналіз, експертиза, узагальнення отриманої достовірної соціально-психологічної інформації.

4. *Пояснення* – інтерпретація дослідницьких даних, побудова концептуальних моделей, що дозволяють пояснити механізми явища: його структуру, фактори виникнення й динаміки, залежності між різними параметрами-характеристиками, показники й критерії оптимального або нормативного стану соціально-психологічних характеристик. Пояснення фактично являє собою обґрунтований опис.

5. *Прогнозування* – побудова психологом динамічних моделей перспективного стану військового колективу або військовослужбовця, його діяльності й взаємин за тих або інших умов управління.

6. *Практично-методичні рекомендації* – система обґрунтованих пропозицій організаційно-управлінського характеру для фахівців-професіоналів, що мають відношення до військово-організаційної системи у зв'язку з розв'язуваною проблемою, для командирів, фахівців по роботі з особовим складом, медичних працівників й ін.

II. Рівень управління припускає практичний вплив на параметри військового колективу й характеристики (властивості, стани) окремого військовослужбовця. При цьому реалізуються такі завдання:

1. *Облік результатів в управляючому впливі* – у процесі спілкування з керівниками й членами військових колективів, у побудові корекційно-формуючих програм, у процесі психологічного консультування.

2. *Корекція розвитку*, тобто система компетентних професійних дій організаційно-управлінського, психолого-педагогічного, психотерапевтичного плану, здійснюваних як самим психологом, так й іншими військовослужбовцями за його рекомендаціями стосовно відхилень у поведінці окремих військовослужбовців і військового колективу в цілому.

3. *Спрямоване формування*. Зміст даного аспекту діяльності – усунення відхилення від норми, що стосується дефіциту значимих знань, умінь, навичок, мотивації й індивідуально-групових властивостей, необхідних для успішного виконання військово-професійних завдань.

4. *Сприяння саморозвитку*. Життя військового колективу припускає його

саморозвиток, самостійне подолання виникаючих проблем. Роль психолога полягає, насамперед, у кваліфікованій психологічній допомозі порадою, а також у поточній психологічній освіті членів військового колективу.

Реалізація дослідно-діагностичних і управлінських процедур, технік і технологій спрямована на виконання тих завдань, які й становлять зміст професійної діяльності психолога. У процесі виконання даних завдань стосовно об'єкта діяльності психолог реалізує певні функції:

- *діагностичну* – психологічне вивчення й реєстрація найбільш істотних особливостей особистості, колективу, діяльності, діагностика відхилень від норми, виявлення й оцінювання факторів, що впливають на успішність діяльності та психологічний стан людей;

- *дослідницьку* – вивчення новітніх досягнень в області психологічної науки й практики, поповнення науково-методичних знань, регулярний аналіз процесів і стану власної роботи, досвіду колег, участь у науково-дослідних роботах, адаптація нових методик, уточнення критеріїв, показників стосовно конкретної вибірки й т. д.;

- *прогностичну* – прогноз тенденцій розвитку й перспективного стану психологічних характеристик об'єкта вивчення для тих або інших варіантів управління ним;

- *інформаційну* – повідомлення клієнтам і військовим керівникам системи психологічних знань, підвищення рівня їхньої соціально-психологічної компетентності, повідомлення відомостей про психологічний стан об'єкта й тенденції його розвитку;

- *конструктивно-проектувальну* – відбір і структурування матеріалу, участь у комплектуванні військових колективів, груп, проектування оптимального стану об'єкта, змісту й умов військової діяльності, засобів і режимів праці й т. п.;

- *навчально-методичну* – навчання використанню на практиці знань психології, умінь і навичок психічної саморегуляції й психологічного впливу, розроблення методичних документів;

- *експертну* – оцінювання можливих або альтернативних варіантів вирішення психологічних й інших (з використанням можливостей психології) проблем, кваліфікований висновок про психологічні параметри стану об'єкта оцінювання;

- *консультативну* – надання допомоги військовослужбовцям, членам їхніх родин щодо відшукування найбільш оптимального варіанта дій у розв'язуванні складних психологічних ситуацій;

- *корекційно-розвиваючу* – надання допомоги в зміні й/або реконструкції психологічних утворень, компенсація дефектів утворення й виховання, зміна режимів й умов військової діяльності у зв'язку з певним станом людей, формування якостей, що сприяють особистісному самовираженню й розвитку, а також успішному виконанню професійних завдань;

- *комунікативну* – установлення контакту з партнером, прийом і передача повідомлення, емоційних станів, розуміння внутрішнього світу й невербальних

реакцій співрозмовника, взаємовплив на поведження й думки партнера по спілкуванню.

Професійна діяльність психолога різнопланова й поліфункціональна за своїм характером і змістом. Виконуючи функціональні обов'язки, психолог використовує різноманітні методи, техніки й технології, об'єднані за їх характером в окремі види діяльності.

До основних видів і методів діяльності психолога віднесено такі.

1. Організаційно-методична робота – планування й підготовка різного роду заходів, ведення документації, оброблення одержуваної в ході досліджень інформації, підготовка й удосконалення необхідної для проведення заходів психологічної роботи матеріально-технічної бази, підготовка формалізованих документів (довідки, огляди, повідомлення й т. п.) для надання їх посадовим особам, інструктування й навчання інших суб'єктів психологічної роботи (командирів, активу) практиці використання психологічних знань, а також безпосереднім діям при проведенні заходів психологічної роботи.

2. Удосконалення професійної компетентності припускає як самостійне, так і спеціально організоване в різних формах *вивчення* новітніх відомостей з різних сфер психологічної науки й практики, поповнення й освоєння необхідних для виконання професійних обов'язків і подальшого професійного зростання знань, умінь й навичок.

3. Психодіагностика являє собою комплекс заходів, що проводить психолог, з виявлення, вимірювання й оцінювання індивідуально-психологічних особливостей особистості військовослужбовця, соціально-психологічних характеристик діяльності військових колективів відповідно до наявних норм і критеріїв, а також факторів, що знижують ефективність службово-бойової діяльності, засобів бойової й психологічної підготовки, режиму життєдіяльності військовослужбовців.

Основними *типами психодіагностичних ситуацій*, як правило, виступають ситуації, пов'язані з:

– *заходами професійного психологічного відбору й розділенням військовослужбовців* за військовими спеціальностями, коли необхідно оцінити ступінь професійної придатності людини, яку призивають на військову службу;

– *добровільним зверненням військовослужбовця* (членів родин, службовців) до психолога, коли необхідно виявити причини психологічних проблем (утруднень) людини й визначити шляхи їхнього подолання;

– *атестацією посадових осіб і фахівців*, коли виявляють й оцінюють їхні психологічні якості на предмет відповідності певній посаді або можливості навчання у військовому вузі;

– *примусовим обстеженням* (наприклад, обстеження прибулого молодого поповнення або виявлення психологічних факторів і причин, що сприяють здійсненню провин, подій, аварій і т. п.), проведеним за рішенням командування для одержання необхідної інформації;

– *необхідністю вивчення існуючих форм, засобів і методів бойової, спеціальної та професійно-психологічної підготовки військовослужбовців з*

метою їхньої оптимізації в інтересах підвищення ефективності військової діяльності й збереження психічного здоров'я особового складу.

4. Психологічна допомога – система заходів, які проводить психолог військової частини засобами практичної психології, спрямованих на попередження, пом'якшення або подолання різного роду психологічних ускладнень у військовослужбовців і членів їхніх родин, на вирішення психологічних проблем, що виникають у окремої людини або групи людей. Залежно від об'єкта психологічного впливу виділяють форми надання психологічної допомоги: індивідуальну, сімейну й групову.

Основними видами і методами психологічної допомоги є *психопрофілактика й психогігієна, психологічне консультування, психологічне навчання й освіта, психотерапія, психокорекція й психореабілітація*.

Психопрофілактика й психогігієна – це система психолого-педагогічних й організаційних заходів, що сприяють *попередженню* різноманітних психологічних проблем, і спрямованих на збереження психічного здоров'я військовослужбовців, на створення нормальних умов для їхньої життєдіяльності.

Психопрофілактичні заходи проводить психолог у тісному взаємозв'язку з іншими посадовими особами. У рамках даного виду діяльності здійснюються:

- виявлення й постановка на облік військовослужбовців, схильних до девіантної (що відхиляється) поведінки, а також осіб з низьким рівнем нервово-психічної стійкості (група поселеної психологічної уваги);
- організація роботи кімнати психологічної роботи, у якій проводять цикли бесід на психогігієнічні теми зі збереження психічного здоров'я;
- навчання прийомам саморегуляції емоційно-вольових станів, спеціалізованим формам мобілізації на дії в екстремальних ситуаціях або відновлення психологічних і психофізіологічних ресурсів;
- визначення психогігієнічного мінімуму для військовослужбовців у різних умовах службово-бойової діяльності;
- психогігієнічне оцінювання комфортності середовища, аналіз режиму праці й відпочинку;
- прийом психологом військовослужбовців під час медичної диспансеризації, а також інші заходи.

Психологічне консультування – це вид психологічної допомоги, що полягає у роз'ясненні людині її психологічних труднощів, знятті психологічного напруження, підвищенні її соціально-психологічної компетентності й сприянню у вирішенні складних особистісних проблем, профілактиці й подоланні кризових ситуацій, а також корекції девіантної поведінки.

Психологічне навчання й освіта – це комплекс заходів щодо формування знань про закономірності функціонування людської психіки, механізми виникнення негативних психічних станів, формування й удосконалення навичок психолого-педагогічної й управлінської діяльності, а також навичок психічної саморегуляції, побудови оптимальних форм взаємин і взаємодії з

іншими людьми.

Психотерапія й психокорекція – діяльність, спрямована на ослаблення дії психотравмуючих факторів, відтворення гармонійних відносин людини з навколишнім середовищем, її особистісне зростання, формування у неї якостей, необхідних для професійної діяльності, а також на оптимізацію соціально-психологічного клімату в колективі.

Психореабілітація характеризується як діяльність, спрямована на відновлення психічних функцій й особистісного статусу людини, порушених внаслідок дії психотравмуючих факторів з використанням, в основному, методів й процедур психотерапії.

Перераховані види діяльності психолога НГУ створюють цілісну систему, що забезпечує внаслідок комплексного застосування процедур дослідницького й управлінського характеру виконання завдань оптимізації умов життєдіяльності військовослужбовців в інтересах ефективного виконання ними соціальних функцій, професійних обов'язків і збереження їхнього психічного здоров'я.

2.2.3. Обов'язки психолога військової частини Національної гвардії України

Відповідно до наказу Міністра внутрішніх справ України від 28.07.2004 р. № 842 “Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України” визначені такі обов'язки психолога військової частини.

Психолог відповідає:

– за своєчасність, повноту та ефективність заходів психологічного забезпечення бойової готовності, виконання завдань службово-бойової діяльності особового складу; бойової підготовки, роботи щодо зміцнення військової дисципліни серед особового складу, попередження та профілактики професійної та особистої деформації військовослужбовців НГУ, психологічної допомоги членам їх сімей;

– за підтримання власної професійної придатності на рівні, який забезпечує виконання поставлених завдань;

– за постійне дотримання етичних та правових норм проведення заходів діяльності забезпечення збереження психологічної інформації про особовий склад та її використання.

Психолог зобов'язаний:

– аналізувати, оцінювати і прогнозувати розвиток соціально-психологічних явищ і процесів у військових колективах, проводити роботу щодо запобігання скоєнню у колективах підрозділів злочинів та подій, визначати та попереджувати передумови нестатутних взаємовідносин;

– проводити роботу щодо своєчасного ведення карток психологічного супроводження службової діяльності військовослужбовців постійного складу;

– постійно вивчати психологічні характеристики військовослужбовців всіх категорій, соціально-психологічні процеси у військових колективах, у тому числі під час виконання завдань службово-бойової діяльності особового складу, заходів бойової підготовки;

– здійснювати аналіз фактів злочинів та подій серед особового складу, визначати їх психологічні причини і наслідки шляхом безпосередньої участі у службових розслідуваннях;

– здійснювати заходи психологічної профілактики та корекції негативних психологічних станів військовослужбовців, які обумовлюються виконанням завдань службово-бойової та бойової діяльності особового складу, надавати своєчасну психологічну допомогу та проводити психологічну реабілітацію особового складу;

– визначати військовослужбовців, які мають явні ознаки професійної та соціальної деформації, утрудненої адаптації або негативно характеризуються командирами (начальниками), розробляти рекомендації щодо роботи з ними та надавати їм кваліфіковану психологічну допомогу;

– здійснювати заходи психологічної профілактики професійної та соціальної деформації особового складу, зміцнення військової дисципліни та профілактики правопорушень, проводити первинну психопрофілактику відхилень у поведінці військовослужбовців;

– брати участь у психологічній підготовці особового складу до виконання завдань службово-бойової та бойової діяльності, здійснювати заходи щодо формування у військовослужбовців стійких навичок бойової діяльності, психологічної (емоційно-вольової) стійкості, згуртування військових колективів;

– проводити цілеспрямовану профілактичну роботу з військовослужбовцями, які віднесені до групи посиленої психологічної уваги; списки таких військовослужбовців уточнювати два рази на рік (20 січня та 20 липня) – для строкової служби, до 20 вересня – для офіцерів і військовослужбовців за контрактом;

– двічі на рік у квітні та жовтні здійснювати психодіагностичне тестування військовослужбовців групи посиленої психологічної уваги; результати тестування уточнювати методами спостереження, діагностичної співбесіди, узагальнення незалежних характеристик;

– приділяти особливу увагу вивченню психологічних характеристик кандидатів на посади за контрактом, визначенню індивідуального рівня емоційно-вольової стійкості, виявленню вірогідності наявності у кандидатів ознак девіантної поведінки, схильності до зловживання спиртними напоями, вживання наркотичних речовин;

– проводити відповідну консультаційну роботу з офіцерами та сержантами, які призначені для вводу в стрій призваних військовослужбовців військової служби за контрактом, щодо ознайомлення з сутністю негативних емоційно-вольових станів, прецедентними ситуаційними реакціями;

- спільно з медичними працівниками визначати осіб, яким рекомендована служба без зброї, та проводити з ними відповідну профілактичну роботу;
- здійснювати двічі на рік (у лютому та серпні) в ротах, окремих взводах соціометричні дослідження і на основі результатів досліджень готувати звіти з висновками та рекомендаціями;
- організовувати та проводити заняття за тематикою психологічного лекторію зі всіма категоріями особового складу;
- брати участь у відборі та розподілі військовослужбовців по підрозділах і військових спеціальностях, готувати обґрунтовані рекомендації для призначення на посади офіцерів та сержантів;
- розробляти рекомендації з комплектування підрозділів, що призначаються для виконання завдань службово-бойової діяльності, команд (груп) для виконання завдань у відриві від військової частини, організації заходів психологічного супроводження діяльності;
- здійснювати систематичне збирання, аналізування та узагальнення психологічної і соціологічної інформації з актуальних військово-соціальних проблем;
- своєчасно розробляти методичні та інформаційно-довідкові матеріали на допомогу керівному складу та офіцерам по роботі з особовим складом, надавати практичні рекомендації органам військового управління, громадським організаціям частин та підрозділів з питань психологічного забезпечення життєдіяльності особового складу;
- виконувати психологічну експертизу управлінських рішень, своєчасно доповідати про її результати;
- брати участь у плануванні роботи з особовим складом;
- організовувати і проводити навчання офіцерського складу щодо порядку використання психологічної інформації у практиці управлінської діяльності;
- проводити навчання військовослужбовців методиці психологічного саморегулювання, вольової мобілізації психіки, психологічної допомоги, формувати у них навички аутогенного (ідеомоторного) тренування;
- здійснювати психологічне консультування особового складу та членів сімей військовослужбовців;
- вивчати та оцінювати вплив психологічних вчинків організаційних та фізичних умов служби, побуту військовослужбовців на морально-психологічний стан особового складу і готувати відповідні рекомендації;
- розробляти програми, інструментарій та інші матеріали (засоби) військово-психологічних та соціологічних досліджень, самостійно або у складі груп організовувати і проводити військово-психологічні та соціологічні дослідження;
- постійно удосконалювати методику, техніку організації і проведення досліджень, накопичення психологічної інформації та її оброблення;

- удосконалювати матеріально-психологічну базу заходів психологічного забезпечення життєдіяльності особового складу;
- забезпечувати своєчасне збирання, узагальнення, аналізування та збереження психологічної інформації, не припускати негативного її використання;
- своєчасно доповідати заступнику командира частини по роботі з особовим складом про морально-психологічний стан військовослужбовців та проведену психологічну роботу.

2.2.4. Професійно-етичні норми в роботі психолога НГУ

У своїй практичній діяльності психолог НГУ має суворо дотримуватися “Етичного кодексу психолога”, який є гарантом його високоморальної, гуманної, високопрофесійної діяльності. Кодекс – це сукупність етичних норм і правил поведінки, що склалися в співтоваристві психологів і регулюють їхню професійну діяльність. Зазначимо основні положення цього кодексу.

1. Професійна діяльність психолога психологічної служби Національної гвардії України (далі – психолог) визначається особливою відповідальністю перед людьми, з якими він працює.

2. У разі, коли особисті інтереси психолога вступають у протиріччя з інтересами керівництва, працівників, інших осіб, психолог повинен виконувати свої функції з максимальною неупередженістю.

3. У своїй професійній діяльності психолог повинен дотримуватися вимог Конституції України, Законів України “Про Національну гвардію України”, “Про психіатричну допомогу”, нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України, керівних документів Командувача НГУ та Головного управління НГУ, що регламентують психологічну роботу.

4. Робота психолога базується на принципі професійної незалежності. Рішення психолога з питань професійно-психологічного змісту є остаточним і не може бути скасоване командирами, яким психолог підпорядковується по службі.

5. Професійне втручання в роботу психолога можливе лише з боку вищої посадової особи психологічної служби НГУ, наділеної відповідними повноваженнями.

6. Відмінити рішення психолога може тільки спеціальна комісія, що складається з висококваліфікованих психологів та має включати фахівців, вищих за посадою по психологічній службі НГУ. У роботі з людьми психолог керується принципами неупередженості, науковості, чесності та відвертості, добровільної згоди військовослужбовців НГУ та інших осіб на проведення з ними психодіагностичних та психокорекційних заходів, застосування інших психологічних технологій.

7. Психолог несе персональну відповідальність за достовірність отриманих даних та підготовлених ним висновків і рекомендацій.

8. Робота психолога спрямована виключно на досягнення гуманних цілей, які передбачають сприяння розвитку особистості військовослужбовця та інших людей, збереження їхнього фізичного та психічного здоров'я, підвищення ефективності їх професійної діяльності.

9. Психолог буде своєю роботою на підставі безумовної поваги до гідності і недоторканності особистості кожної людини, з якою працює, дотримується основних людських прав і свобод згідно з Конституцією України.

10. Психолог має бути обережним і обачним у виборі та використанні психодіагностичних та психокорекційних методів, інших психологічних технологій, особливо у своїх висновках і рекомендаціях.

11. У разі вимушеного застосування психодіагностичних або психокорекційних методик, інших психотехнологій, які не пройшли достатньої апробації та наукової експертизи, психолог має бути особливо обережним у своїх висновках та рекомендаціях.

12. Психолог не повинен брати участі в діях, які обмежують розвиток особистості людини, порушують її людську свободу, фізичну та психологічну недоторканність.

13. Психолог зобов'язаний інформувати тих посадових осіб, яким він підпорядкований, а також безпосередніх керівників по лінії служби психологічного забезпечення про виявлені ним порушення прав людини, злочини, скоєні правопорушення та ті, що готуються.

14. Психолог має протидіяти будь-яким політичним, ідеологічним, соціальним, економічним, релігійним, кримінальним, психологічним та іншим впливам, які здатні призвести до порушення прав військовослужбовців та службовців НГУ, завдати шкоду їхньому фізичному чи психічному здоров'ю.

15. Психолог повинен здійснювати тільки ті заходи, які відповідають його освіті та кваліфікації.

16. Психолог не має права передавати некомпетентним особам для використання ними психодіагностичні та психокорекційні методики.

17. Психолог повинен перешкоджати використанню методів психодіагностики та психологічного впливу професійно некомпетентними особами, попереджати про це тих, хто користується послугами таких осіб.

18. Військовослужбовці та службовці НГУ мають право на індивідуальну консультацію психолога.

19. Дані індивідуального психологічного обстеження військовослужбовців НГУ психолог має право передавати іншим особам лише в порядку, установленому законодавством.

20. Виключається передавання психологом іншим особам такої інформації про людину, що може бути використана для завдання шкоди цій людині.

21. Психолог персонально відповідає за зберігання інформації щодо людей, з якими він проводить заходи психологічного супроводження.

22. Психолог не повинен брати участі у виконанні неетичних вимог інших осіб.

23. Порушення психологами психологічної служби НГУ норм професійної етики несумісне з виконанням ними посадових функціональних обов'язків.

2.2.5. Планування психологічної роботи у військовій частині НГУ та звітність про її результати

Невід'ємним складником технології психологічної роботи є *планування*. Конкретне, цілеспрямоване планування дозволяє визначити головні напрямки в роботі, забезпечити послідовність і наступність дій всіх суб'єктів і посадових осіб психологічної роботи. У військових частинах Національної гвардії України з організації та проведення психологічної роботи розробляють такі документи (табл. 2.2).

Т а б л и ц я 2.2

Документи, які розробляють у військовій частині НГУ з організації та проведення психологічної роботи

№ пор.	Назва документа	Періодичність складання	Посадова особа, яка затверджує документ
<i>1. Документи планування</i>			
1.	<p>План психопрофілактичної роботи з особовим складом військової частини (у лінійному батальйоні, окремому підрозділі заходи психологічної роботи плануються у відповідному розділі плану по роботі з особовим складом підрозділу на місяць)</p> <p>У плані передбачається:</p> <ul style="list-style-type: none"> – комплексне соціально-психологічне обстеження особового складу підрозділів – не менше одного разу на рік; – проведення заходів професійного психологічного відбору кандидатів для проходження військової служби за контрактом – за окремим графіком; – психодіагностика молодого поповнення особового складу – протягом 10 днів після прибуття особового складу у підрозділ; – психодіагностика молодих офіцерів у період адаптації – за окремим планом протягом 3 – 6 місяців після прибуття з вищих навчальних закладів; – психодіагностика офіцерів, військовослужбовців за контрактом, які направляються на навчання (перепідготовку) – під час проведення перевірочних занять у з'єднанні; – психодіагностика офіцерів – кандидатів до резерву на висунання на вищі посади – під час формування та підготовки резерву; – узагальнення і аналіз результатів динамічного психологічного спостереження і уточнення складу груп посиленої психологічної уваги – щокварталу; – групове та індивідуальне психологічне консультування (психокорекція, психореабілітація) – 3 рази на тиждень, у понеділок, середу та п'ятницю. 	<p>Раз на рік до 25 грудня;</p> <p>щомісячно до 25 числа місяця</p>	Командир військової частини

Продовження табл. 2.2

2.	<p>Заходи психологічної роботи у ” Комплексному плані роботи офіцерів військової частини щодо профілактики самогубств серед особового складу”</p> <p>У плані передбачаються заходи щодо:</p> <ul style="list-style-type: none"> – підтримання взаємодії з центром психофізіологічного відбору та психіатричної допомоги УМВС України в областях, центром соціальної та психологічної реабілітації молоді і вивчення соціально-психологічного клімату у військових колективах й психологічних якостей окремих військовослужбовців з метою належної організації психопрофілактичної роботи в Національній гвардії України; – вивчення особистісних психологічних характеристик військовослужбовців, які віднесені до групи посиленої психологічної уваги, визначення особистісних передумов розвитку у них негативних психічних станів, тестування військовослужбовців зазначеної категорії за встановленими методиками; – визначення наявної соціальної структури військових колективів, особистого статусу військовослужбовців, які відносяться до групи посиленої психологічної уваги, організації та проведення соціометричних досліджень у підрозділах частини; – здійснення аналізу стану роботи з військовослужбовцями групи посиленої психологічної уваги та підготовка оглядів “Про стан роботи з військовослужбовцями, які потребують посиленої психологічної уваги та рекомендації щодо подальшої роботи з ними”: • для категорії військовослужбовців строкової служби; • для категорії офіцерів та військовослужбовців за контрактом; – створення у військових колективах атмосфери засудження самогубства як способу вирішення службових, сімейних т житєвих проблем, формування у військовослужбовців чіткої установки щодо необхідності збереження власного життя та здоров’я, планування щоквартальних зустрічей особового складу: • зі священнослужителями щодо засудження самогубства як способу вирішення житєвих проблем; • з авторитетними юристами і соціологами для роз’яснення особовому складу правових і соціальних наслідків самогубств для членів сім’ї та рідних; – затвердження списків військовослужбовців строкової служби, яким рекомендується служба без зброї; контроль за дотриманням зазначеного наказу; – організації та проведення психологічних досліджень емоційно-вольової сфери (сили та врівноваженості перебігу психічних процесів), властивостей темпераменту, наявності акцентуацій характеру у військовослужбовців, які призначаються помічниками начальників варт, розвідними, черговими рот; – проведення інструктивно-методичних занять: • з офіцерами, які виконують обов’язки начальників варт за визначеною темою; • з сержантським складом заняття за визначеною темою, доведення на заняттях до військовослужбовців зазначених категорій прийомів психологічної саморегуляції, контролю та управління емоційними станами, формування первинних навичок психологічної допомоги, самоконтролю та саморегуляції; – організації в години проведення психологічного лекторію з усіма 	Раз на рік до 25 грудня	Командир військової частини
----	--	-------------------------	-----------------------------

	<p>категоріями військовослужбовців практичних занять з ознайомлення та навчання військовослужбовців прийомам і методам психічної саморегуляції при підготовці та у процесі виконання службово-бойових завдань;</p> <p>– питання щодо підтримання в частині умов для надання телефонної психологічної консультації військовослужбовцям та членам їх сімей.</p>		
3.	<p>Розділ “Робота з військовослужбовцями, які потребують посиленої психологічної уваги” у комплексному плані морально-психологічного забезпечення частини.</p> <p>У розділі передбачаються:</p> <p>– заходи щодо визначення та уточнення осіб, які потребують посиленої психологічної уваги (група посиленої психологічної уваги) серед особового складу частини;</p> <p>– питання щодо аналізу стану роботи з військовослужбовцями групи посиленої психологічної уваги та підготовки оглядів “Про стан роботи з військовослужбовцями, які потребують посиленої психологічної уваги та заходи щодо її покращення”:</p> <ul style="list-style-type: none"> • для категорії військовослужбовців строкової служби; • для категорії офіцерів, прапорщиків та військовослужбовців за контрактом; <p>– питання щодо визначення наявної соціальної структури військових колективів, особистого статусу осіб, яких віднесено до групи посиленої психологічної уваги, організація та проведення соціометричних досліджень у підрозділах, за результатами яких готують відповідні звіти;</p> <p>– питання забезпечення постійної психологічної освіти, удосконалення психологічної культури особового складу частини, організація та проведення психологічного лекторію для особового складу частини.</p>	Раз на рік до 25 грудня	Командир військової частини
4.	Особистий план роботи психолога (відповідно до функціональних обов’язків згідно з наказом МВС України від 28.07.2004 р. № 842).	Раз на місяць до 25 числа	Заступник командира по РОС
5.	Плани психопрофілактичної роботи з військовослужбовцями групи посиленої психологічної уваги (на кожного окремих план, у плані передбачаються заходи психокорекційної роботи) відповідно до вимог наказу МВС України від 28.07.2004 р. № 842.	На кожен місяць до 25 числа	Заступник командира по РОС

Планування психологічної роботи здійснюється на основі вказівок і розпоряджень командира військової частини, вищих органів психологічної роботи, виходячи з конкретної обстановки. Заходи психологічної роботи розробляються психологом і є складовою частиною (розділом) загального плану по роботі з особовим складом (морально-психологічного забезпечення). У планах обов’язково зазначають мету й завдання психологічної роботи, порядок їх реалізації посадовими особами, основні заходи психологічної роботи й відповідальних за них, а також строки й відмітку про виконання.

Під час планування необхідно враховувати найбільш відповідальні періоди в життєдіяльності військових колективів:

- виконання службово-бойових завдань в екстремальних умовах;
- прибуття у військову частину поповнення;
- звільнення військовослужбовців у запас;
- планові навчання й марші;

– заступання особового складу у варту.

У процесі планування психологічної роботи в частині доцільно використовувати типові плани роботи психолога НГУ на тиждень, місяць, рік та типовий план роботи з військовослужбовцями, які віднесені до групи посиленої психологічної уваги. Типові плани представлені у дод. 1.

Планування психологічної роботи здійснюється у плані психопрофілактичної роботи **щорічно** до 25 грудня і **на місяць**, а також у відповідному розділі **планів** роботи структурних підрозділів **на місяць**.

У лінійному батальйоні, окремому підрозділі заходи психологічної роботи планують у відповідному розділі плану по роботі з особовим складом підрозділу на місяць.

У плані психопрофілактичної роботи передбачається проведення таких основних заходів:

– комплексне соціально-психологічне обстеження колективу підрозділу – *не рідше одного разу на рік*;

– проведення заходів професійного психологічного відбору кандидатів для проходження військової служби за контрактом – *2 рази на місяць у перший і третій вівторок місяця*;

– психодіагностика поповнення усіх категорій особового складу – *протягом 10 днів після закінчення встановленого періоду адаптації до служби*;

– психодіагностика молодих офіцерів у період адаптації – *за окремим планом протягом 3 – 6 місяців після прибуття з навчальних закладів*;

– психодіагностика офіцерів, військовослужбовців за контрактом, які направляються на навчання (перепідготовку) – *під час проведення перевірочних занять*;

– психодіагностика офіцерів-кандидатів до резерву на висування на вищі посади – *під час формування та підготовки резерву*;

– узагальнення і аналізування результатів динамічного психологічного спостереження і уточнення складу груп – *щоквартально*;

– групове та індивідуальне психологічне консультування (психокорекція, психореабілітація) – *3 рази на тиждень, у понеділок, середу та п'ятницю*.

У плані психопрофілактичної роботи з особовим складом оперативно-територіального управління НГУ, військової частини в окремому розділі планують роботу офіцерів НГУ щодо профілактики самогубств серед особового складу.

В оперативно-територіальному управлінні НГУ напрямок профілактики самогубств можна розробляти окремим планом.

В оперативно-територіальному управлінні НГУ, військовій частині раз на рік, до 25 грудня, розробляють комплексний “План морально-психологічного забезпечення службово-бойової діяльності військовослужбовців”, в якому окремим розділом передбачено роботу з військовослужбовцями, які потребують посиленої психологічної уваги.

Індивідуальне психологічне вивчення поповнення на навчальному зборі планує психолог на весь період навчання. У плані передбачається:

– теоретична і методична підготовка посадових осіб навчальних підрозділів до проведення заходів індивідуального психологічного вивчення молодого поповнення; *її проводить психолог під час навчально-методичного збору перед прибуттям поповнення до навчального підрозділу;*

– аналіз документів, отриманих у військкоматі, та доповідей військовослужбовців, які супроводжували поповнення на навчальний збір, *проводить психолог у день прибуття групи поповнення до підрозділу;*

– отримання, узагальнення і аналізування доповідей від старшого групи та особового складу, який супроводжував поповнення у навчальний підрозділ;

– заповнення розділу психологічного вивчення в особових справах та психологічне обстеження 100 % поповнення *проводить психолог протягом першого тижня перебування військовослужбовців на навчальному зборі, але не раніше ніж через 3 дні;*

– проведення професійної орієнтації та психологічного відбору особового складу для спеціальних підрозділів;

– формування у навчальних підрозділах груп посиленої психологічної уваги;

– складання звітнього документа про результати соціально-демографічного та первинного психологічного вивчення поповнення *(довідку про результати соціально-демографічного та первинного психологічного вивчення поповнення на навчальному зборі складають і надсилають до відділу психологічного забезпечення ГУ НГУ не пізніше ніж через 10 днів після прибуття останньої команди у навчальний підрозділ; довідка повинна містити: соціально-демографічні характеристики поповнення за встановленою формою; порівняльний аналіз якісних характеристик поповнення з показниками минулих років; відомості про кількість військовослужбовців у групі динамічного спостереження із зазначенням причин зарахування до її складу; проблемні питання; пропозиції з організації подальшого індивідуального психологічного вивчення поповнення);*

– організація і контроль подальшого індивідуального психологічного вивчення поповнення у навчальних підрозділах;

– організація і контроль за своєчасним і об'єктивним заповненням звітних документів за результатами індивідуального психологічного вивчення;

– участь психолога у складанні психологічних та службових характеристик на молоде поповнення;

– участь психолога у прийнятті рішення та затвердженні висновку про подальше службове призначення військовослужбовця;

– організація у навчальних підрозділах роботи з військовослужбовцями, які мають бути віднесені до групи посиленої психологічної уваги.

Щомісячно уточнюють та корегують заплановані заходи у планах структурних підрозділів (груп, відділень) психологічної служби НГУ на місяць:

– психологічну підготовку керівного складу – *під час планової роботи у підрозділах, навчально-методичних зборів, планових занять з бойової та спеціальної підготовки, професійно-психологічної підготовки;*

– перевірку психогігієнічних умов служби та побуту – *під час планової роботи у підрозділах;*

– спільні заходи з регіональними установами психологічної спрямованості – *за окремим планом спільних заходів на півріччя.*

Періодичність проведення основних заходів психологічного забезпечення іншими суб'єктами психологічної роботи:

– ознайомчі індивідуальні бесіди – *протягом трьох днів після прибуття поповнення у підрозділ;*

– індивідуальні бесіди – *за необхідності, але не менше одного разу на місяць з кожним підлеглим;*

– вивчення соціально-психологічного клімату в сім'ях військовослужбовців – *відвідування 2 – 3 сімей на місяць;*

– соціометрія – *один раз у півріччя через 4 – 6 тижнів після прибуття в підрозділ поповнення або звільнення військовослужбовців чергового призову.*

Щоквартально на всіх рівнях військового управління забезпечують ефективну роботу з військовослужбовцями, які віднесені до групи посиленої психологічної уваги. Основні вимоги до роботи з групою посиленої психологічної уваги наведені у дод. 2.

З метою психологічної підготовки особового складу психолог військової частини щомісячно проводить психологічні лекторії (тренінги):

– для офіцерів та військовослужбовців військової служби за контрактом – у день та час, визначений відповідним командиром (начальником);

– для сержантів строкової служби – під час проведення дня сержанта;

– для рядового складу строкової служби – у перший тиждень місяця;

– з особовим складом, який заступає у варту, – у визначені розкладом дня години, а з військовослужбовцями за контрактом, які заступають на службу у змінному режимі, – у години гуманітарної підготовки;

– з окремими категоріями особового складу, який потребує додаткового психологічного впливу, – за окремо визначеною на підставі вивчення людей тематикою у складі малих груп у додатковий, вільний від служби та занять час.

Тематику психологічних лекторіїв для особового складу всіх категорій складають на рік в відділі психологічного забезпечення СБД НГУ Головного управління НГУ та направляють у війська.

Для якісного проведення психологічних лекторіїв офіцери-психологи проводять інструкторсько-методичні заняття (консультації) з керівниками занять та надають (матеріали) допомогу для проведення. Дозволяється залучати до проведення лекторіїв цивільних фахівців, які мають відповідну освіту. Практикують заміну психологічних лекторіїв психологічними тренінгами.

Матеріали вивчення особового складу, військових колективів, сформовані в справі (папки, журнали) за категоріями і підрозділами, зберігаються відповідно до вимог зберігання службової документації. Відповідає за дотримання вимог до ведення документів психологічної роботи психолог військової частини.

Крім плануючих документів психолог з метою впорядкування своєї діяльності повинен вести відповідну документацію (див. табл. 2.3), в якій відбиваються різноманітні аспекти його діяльності з різними категоріями військовослужбовців і членами їхніх родин.

За результатами психологічної роботи в частині психолог складає звітні документи (див. табл. 2.4) встановленої форми та надсилає їх у відповідні терміни до відділу психологічного забезпечення СБД НГУ ГУ НГУ).

Т а б л и ц я 2.3

Додаткові документи, які відпрацьовує психолог військової частини НГУ

№ пор.	Назва документу
1.	Журнал обліку роботи з військовослужбовцями, які віднесені до групи посиленої психологічної уваги (відповідно до вимог наказу МВС України від 28.07.2004 р. № 842).
2.	Журнал обліку психопрофілактичної роботи з особовим складом військової частини (відповідно до вимог наказу МВС України від 28.07.2004 р. № 842).
3.	Карта психологічного супроводження офіцера та військовослужбовця за контрактом (окремо на кожного). Матеріали психологічного вивчення військовослужбовців строкової служби долучає до особової справи солдата.

Т а б л и ц я 2.4

Звітні документи, які відпрацьовує психолог військової частини НГУ

№ пор.	Назва документа	Періодичність звітування	Посадова особа, яка затверджує документ
1.	Огляд роботи з військовослужбовцями строкової служби, яких було віднесено до групи посиленої психологічної уваги (відповідно до вимог директиви Командувача НГУ від 29.09.2014 р. № 15).	До 20 січня, до 20 липня	Командир військової частини
2.	Уточнені списки військовослужбовців строкової служби, яких було віднесено до групи посиленої психологічної уваги (відповідно до вимог директиви Командувача НГУ від 29.09.2014 р. № 15).	До 20 січня, до 20 липня	Підписує психолог
3.	Звітність щодо кількості та причин зарахування військовослужбовців строкової служби до групи посиленої психологічної уваги за встановленою формою (відповідно до вимог директиви Командувача НГУ від 29.09.2014 р. № 15).	До 15 січня, до 15 липня	Підписує психолог
4.	Огляд роботи з офіцерами, прапорщиками, військовослужбовцями військової служби за контрактом, яких було віднесено до групи посиленої психологічної уваги (відповідно до вимог директиви Командувача НГУ від 29.09.2014 р. № 15).	До 20 березня, до 20 вересня	Командир військової частини
5.	Уточнені списки офіцерів, прапорщиків, військовослужбовців військової служби за контрактом, яких було віднесено до групи посиленої психологічної уваги (відповідно до вимог директиви Командувача НГУ від 29.09.2014 р. № 15).	До 20 березня, до 20 вересня	Підписує психолог

З а к і н ч е н н я т а б л . 2.4

6.	Звітність щодо кількості та причин зарахування офіцерів, прапорщиків та військовослужбовців за контрактом до групи посиленої психологічної уваги за встановленою формою (відповідно до вимог директиви Командувача НГУ від 29.09.2014 р. № 15).	До 15 вересня	Підписує психолог
7.	Звітність психологів структурних підрозділів психологічної служби за встановленою формою (професійний психологічний відбір, індивідуальна робота, первинна психопрофілактика – табл. 2; психологічне супроводження служби – табл. 3, відповідно до вимог наказу Міністра внутрішніх справ України від 28.07.2004 р. № 842).	За квартал, півріччя, 9 місяців, рік – до 25 числа	Підписує психолог
8	Узагальнені дані про результати тестових методик щодо вивчення особового складу частини	Після узагальнення результатів	Командир військової частини

Типові програми та звіти (зразки) за результатами психологічної роботи наведені у дод. 3 та 4.

2.2.6. Взаємодія психолога з посадовими особами військової частини

У виконанні завдань психологічної роботи беруть участь різні суб'єкти. Кожен з них виконує свої специфічні функції. Разом з тим, успіх цієї роботи може бути забезпечений лише спільними, добре скоординованими зусиллями всіх її учасників, що припускає сполучення двох методичних рівнів організації й проведення заходів психологічної роботи:

– перший – рівень застосування методів і процедур спеціального психологічного вивчення й впливу, здійснюваних кваліфікованим фахівцем – психологом військової частини;

– другий – рівень заходів, реалізованих посадовими особами в рамках традиційної організаторської роботи з особовим складом на основі обліку інформації, отриманої від психолога військової частини.

Таким чином, особливу значимість набуває питання взаємодії психолога з іншими суб'єктами психологічної роботи, безпосередньо здійснюючими виховання й навчання підлеглих. У ієрархії цих взаємин можна виділити щонайменше чотири типи зв'язків: відносини з посадовими особами військової частини, відносини з військовослужбовцями й членами їхніх родин, відносини з офіцерами підрозділів, відносини з іншими психологами й фахівцями (медичні працівники, преставники кадрових органів та по роботі з особовим складом, юристи).

Професійний простір взаємодії для військового психолога може бути представлений як соціотехнічна система, що поєднує суб'єктів, взаємодіючих з вирішення конкретної проблеми.

Підставою для виділення типів і форм взаємодії є розуміння психолога як суб'єкта службово-професійної діяльності, включеного в діяльнісну

кооперацію різних суб'єктів психологічної роботи, у якій певному виду замовлення на забезпечення необхідної продуктивної основи його діяльності відповідають реалізовані психологом професійні позиції (виконавець, дослідник, керівник, проектувальник).

При цьому позиція “*виконавець*” відбиває службову складову його активності, спрямовану на виконання розпоряджень командування й службових обов'язків.

Позиція “*дослідник*” визначає встановлення психологічного висновку як результату роботи з вивчення психологічних факторів військової діяльності й психологічних характеристик особового складу, що включає психологічну характеристику об'єкта вивчення, прогноз його можливого розвитку, рекомендації й пропозиції з його оптимізації.

Позиція “*керівник*” реалізується за допомогою застосування спеціальних психологічних процедур і засобів вирішення психологічних проблем військовослужбовців та цивільного персоналу, а також шляхом надання методичної допомоги посадовим особам під час проведення різних заходів бойової та спеціальної підготовки, навчання особового складу.

Позиція “*проектувальник*” передбачає участь психолога не тільки в розробці спеціальних психологічних засобів (методики, прийоми, техніки і т. п.), а й у проектуванні різного роду нормативних документів, розроблюваних у частині з питань психологічної роботи, а також проектуванні умов, що забезпечують ефективність проведених заходів.

Кожний з суб'єктів психологічної роботи, реалізуючи той або інший тип властивої (характерної) йому діяльності, є також виразником певної професійної позиції стосовно загальної для всіх розв'язуваної проблеми. Основою для визначення особистої професійної позиції є нормативно запропонований спосіб дій щодо об'єкта для переводу його в нову якість функціонування. Таким об'єктом може бути, наприклад, військовослужбовець, що потребує психологічної допомоги.

Таким чином, потенційне коло осіб, які можуть допомогти в даному питанні, може бути розширене за рахунок залучення інших фахівців, представників військового колективу, родичів і знайомих, посадових осіб і т. п. Виникаюча в такому випадку (з приводу допомоги конкретній людині) професійна кооперація зацікавлених учасників розглядається як єдиний процес переведення “вихідного матеріалу” у нову якість, коли один учасник кооперації зацікавлений у певному продукті діяльності іншого.

Професійне спілкування з приводу вирішення конкретної проблеми сприяє об'єктивному баченню психологом усіляких граней даної проблеми, її нюансів, визначенню на цій основі найбільш адекватних методів і прийомів діяльності, а в остаточному підсумку – накопиченню власного досвіду й розвитку професійного мислення.

Принциповим у моделі взаємодії психолога з іншими суб'єктами є виділення такого важливого елемента, як “психологічне співтовариство”. Здійснювані в його рамках основні форми співробітництва реалізують функції

не тільки обміну досвідом і підвищення кваліфікації, а й кваліфікованого оцінювання професійної компетентності психолога.

Можливості реалізації професійних зв'язків у психологів достатньо різноманітні. Професійна взаємодія психологів може бути реалізована, наприклад, у формі їхньої особистої участі в роботі різних спеціалізованих практичних семінарів, курсів, на яких обговорюються конкретні питання теорії й практики організації психологічної роботи, надання психологічної допомоги й т. п. Важливою формою взаємодії є участь психологів у реалізації різного роду експериментальних досліджень. Надбання досвіду й обмін ним відбуваються також у ході взаємного відвідування сеансів консультування й психокорекції, спостереження за роботою більш досвідчених психологів.

Взаємодія психолога з командиром військової частини та командирами підрозділів займає важливе місце в загальній системі психологічної роботи. Будучи суб'єктом військового управління, командир стикається на практиці зі значним обсягом інформації, об'єктивне оцінювання якої є необхідною умовою успішного виконання професійних завдань. Здійснюючи комплексний, системний підхід до управління військовою частиною (підрозділом), він повинен правильно оцінювати різноманітні характеристики даного об'єкта управління – організаційні, технічні, професійно-демографічні й соціально-психологічні параметри. Звідси особливої значимості набуває взаємодія командира з психологом, який здатний кваліфіковано вирішувати питання, пов'язані з психологічним вивченням і управлінням військовослужбовцями.

Аналіз військової практики показує, що основними ситуаціями, які обумовлюють звернення командира до психолога, є:

– *одержання офіцером необхідної інформації для ухвалення управлінського рішення;*

– *потреба в пораді, пропозиції чи інформації, які стосуються побудови найбільш оптимальної моделі взаємодії (спілкування) з іншими посадовими особами й військовослужбовцями;*

– *залучення як експерта-консультанта для оцінювання умов життєдіяльності особового складу й факторів, що впливають на рівень його морально-психологічного стану;*

– *отримання психологічної допомоги особисто (включаючи методичну допомогу у проведенні заходів психологічної роботи).*

Взаємодія командира й психолога багато в чому опосередкована обміном між ними інформацією психологічного змісту. Успіх психологічної роботи визначатиметься вмінням і бажанням командира використати в інтересах справи цю інформацію. За формою вона може бути представлена у вигляді:

– *аналітичної довідки (наприклад, оцінювання морально-психологічного стану особового складу бригади, полку, підрозділів; найбільш гострих проблем; матеріал про вивчення молодого поповнення, про проведені заходи психологічної роботи й т. п.);*

– *консультації з питання, що цікавить;*

– рекомендації й пропозиції (вони повинні бути конкретними, мати адресата, бути зваженими й коректними, документованими).

Представляючи дану інформацію, психолог стосовно командира виконує такі функції:

– у першому випадку – інформаційну (повідомлення, орієнтування в обстановці, суті питання);

– у другому – консультативну (розробляє й оцінює можливі варіанти виконання того або іншого практичного завдання);

– у третьому – експертну (висновок і рекомендації психолога є вагомою підставою для вибору варіанта дій).

Дуже важливим є питання використання інформації, отриманої від психолога. Необхідно пам'ятати, що це інформація особливого роду, тому що вона має винятково важливе особисте значення для тієї людини, якої вона стосується. Неправильне її застосування може завдати більше шкоди, ніж користі. Дана обставина орієнтує всіх суб'єктів психологічної роботи на неухильне дотримання етичних норм діяльності.

Отже, взаємодія командира й психолога має свою змістовну сторону, предметну спрямованість. У зв'язку з цим постає питання про сферу відповідальності командира як суб'єкта психологічної роботи. Вивчення й аналіз керівних документів і військової практики дозволяють сформулювати найбільш загальні положення, що розкривають у цьому плані обов'язки й права командира.

Так, командир має використовувати у кадровій роботі результати професійного психологічного відбору військовослужбовців, консультуватися з психологом щодо можливих психологічних наслідків своїх рішень, систематично підвищувати рівень своїх психологічних знань, використовувати в організації бойового навчання апробовані форми та методи психологічної підготовки військовослужбовців, знати основні психологічні показники і критерії діяльності особового складу та підрозділів, у організації повсякденної діяльності передбачувати час на заходи щодо зміцнення психічного здоров'я військовослужбовців, включати в плани з кожного напрямку роботи заходи психологічного забезпечення, контролювати діяльність своїх підлеглих щодо здійснення ними заходів психологічної роботи згідно з їх посадовими обов'язками.

У Статуті внутрішньої служби Збройних Сил України у розділах 2 та 3 вказується, що:

командир (начальник) є єдиначальником і особисто відповідає за морально-психологічний стан особового складу. Він зобов'язаний знати морально-психологічні якості безпосередньо підпорядкованих військовослужбовців, своєчасно вживати заходів для виконання завдань соціально-психологічного забезпечення бойової підготовки, знати ділові якості та морально-психологічний стан кожного офіцера, прапорщика і старшини підрозділу.

У статтях 68 – 115 розділу 3 зазначається, що:

начальник штабу полку (окремого батальйону) в мирний і воєнний час відповідає за морально-психологічний стан особового складу штабу та безпосередньо підпорядкованих йому підрозділів і зобов'язаний знати ділові якості та морально-психологічний стан кожного офіцера та прапорщика полку, а також усіх сержантів штабу і безпосередньо підпорядкованих йому підрозділів.

Заступник командира полку (окремого батальйону) зобов'язаний:

– знати ділові якості та морально-психологічний стан офіцерів, прапорщиків і старшин підрозділів.

Заступник командира полку (окремого батальйону) з виховної роботи (в НГУ по роботі з особовим складом) в мирний і воєнний час відповідає за безпосередню організацію і проведення виховної роботи, морально-психологічний стан особового складу; за морально-психологічне забезпечення бойової готовності, бойової підготовки і зобов'язаний:

– планувати і проводити роботу, спрямовану на формування у особового складу полку (окремого батальйону) високих морально-психологічних якостей, вивчати та аналізувати морально-психологічний стан підрозділів, знати ділові якості та морально-психологічний стан офіцерів, прапорщиків, старшин підрозділів полку (окремого батальйону), планувати, організовувати й контролювати проведення у підрозділах заходів морально-психологічного супроводу повсякденної діяльності особового складу, доповідати командирові полку (окремого батальйону) та інформувати заступника командира з'єднання з виховної роботи про морально-психологічний стан особового складу.

Заступник командира полку (окремого батальйону) з озброєння – начальник технічної частини, заступник командира полку (окремого батальйону) з тилу, начальник служби полку, командир батальйону, начальник штабу батальйону, заступник командира батальйону у мирний і воєнний час відповідають за морально-психологічний стан особового складу і зобов'язані знати ділові якості та морально-психологічний стан кожного офіцера, прапорщика і сержанта безпосередньо підпорядкованих їм підрозділів і служб.

Заступник командира батальйону з виховної роботи зобов'язаний:

– надавати допомогу командирам рот та їх заступникам з виховної роботи у поліпшенні морально-психологічного стану особового складу, проводити роботу, спрямовану на формування у особового складу високих морально-психологічних якостей, знати ділові якості та морально-психологічний стан офіцерів, прапорщиків, сержантів і старшин підрозділів батальйону, брати участь у роботі з кадрами, їх атестуванні, проводити з ними заняття з воєнної педагогіки і психології, брати участь у здійсненні заходів професійного психологічного добору військовослужбовців і розподілі їх за підрозділами з урахуванням особливостей і нахилів, забезпечувати соціально-психологічну адаптацію військовослужбовців до умов військової служби, брати участь у плануванні та здійсненні у ротах заходів соціально-

психологічного супроводу повсякденної діяльності особового складу, організувати і здійснювати заходи щодо морально-психологічної підготовки особового складу до дій в екстремальних умовах мирного і воєнного часу, протидії інформаційно-психологічному впливу противника, своєчасно доповідати командирові батальйону та заступнику командира полку з виховної роботи про стан військової дисципліни та морально-психологічний стан особового складу.

Командир роти в мирний і воєнний час відповідає за морально-психологічний стан особового складу роти і зобов'язаний знати морально-психологічний стан кожного військовослужбовця роти.

Заступник командира роти з виховної роботи в мирний і воєнний час відповідає за морально-психологічний стан, за морально-психологічне забезпечення бойової готовності, бойової підготовки, бойових завдань, повсякденної діяльності особового складу і зобов'язаний: здійснювати заходи щодо соціально-психологічного забезпечення повсякденної діяльності особового складу, вивчати та аналізувати морально-психологічні якості кожного військовослужбовця, соціально-психологічний клімат у підпорядкованих підрозділах, проводити роботу з формування в особового складу високих морально-психологічних якостей, забезпечувати соціально-психологічну адаптацію військовослужбовців до умов служби, знати кожного військовослужбовця роти, його ділові, професійні якості, морально-психологічний стан, запити, настрої, сімейний стан і відповідно до цього вести виховну роботу, проводити заняття з сержантами з основ педагогіки та психології, навчати їх методів і форм індивідуальної роботи з підлеглими, здійснювати морально-психологічну підтримку військовослужбовців та їх підготовку до екстремальних умов під час бойових дій, формувати у них стійкість до психологічного і морального впливу противника, дбати про створення соціальних і психологічних передумов гармонійного розвитку особистості кожного військовослужбовця, вдосконалювати форми і методи морально-психологічного забезпечення бойової підготовки; своєчасно доповідати командирові роти та інформувати заступника командира батальйону з виховної роботи про морально-психологічний стан особового складу.

Командир взводу в мирний і воєнний час відповідає за морально-психологічний стан особового складу і зобов'язаний знати морально-психологічний стан особового складу взводу.

Командир відділення у мирний і воєнний час відповідає за морально-психологічний стан підлеглих.

Таким чином, психологічна робота у військовій частині й підрозділі НГУ спрямована на оптимізацію психологічних характеристик, здатних підвищити ефективність функціонування психіки військовослужбовців у процесі виконання ними завдань військової діяльності. Питання взаємодії посадових осіб військової частини з психологом, який є основним фахівцем у даній сфері і володіє спеціальними методами психологічного вивчення й управління,

займають важливе місце в цій роботі. Інформація, одержувана посадовими особами від психолога, у разі її правильного оцінювання й використання, дозволяє попереджати багато негативних явищ і сприяє підвищенню ефективності військової діяльності.

2.2.7. Критерії ефективності психологічної роботи та професійної діяльності психолога військової частини НГУ

Проблема вдосконалення системи критеріїв оцінювання професійної діяльності психолога військової частини НГУ обумовлена недостатнім використанням у повсякденній практиці адекватних засобів, що забезпечують об'єктивне виявлення ступеня відповідності професійної компетентності психолога й результатів його праці нормам професії. Існуючі нормативні документи, що визначають основні параметри психологічної роботи, й практика їхнього оцінювання найчастіше орієнтовані на формальні показники, які не враховують специфіку праці кожного із суб'єктів психологічної роботи, перш за все, психолога військової частини НГУ.

Ефективність психологічної роботи в цілому визначається як ступінь відповідності результатів даної діяльності наміченим цілям і нормативним вимогам. Кажучи про мету психологічної роботи, необхідно відзначити, що головним її функціональним призначенням є оптимізація функціонування праці всіх суб'єктів військової діяльності, що визначає виділення головного (інтегрального) критерію. Цим критерієм, на наш погляд, є відповідність функціонування психіки військовослужбовців основним психологічним критеріям норми, що забезпечує ефективне виконання ними службово-бойових завдань й оптимальне психологічне самопочуття.

Такий інтегральний критерій знаходить свою конкретизацію в системі приватних показників. Відбиваючи ступінь відповідності процесуальної й результативної сторін нормативним вимогам, вони дозволяють об'єктивно оцінювати якість праці всіх суб'єктів психологічної роботи. Разом з тим існують певні групи умов, що істотно впливають на можливість досягнення високих результатів у цій роботі (див. рис. 2.2).

Стосовно професійної діяльності військового психолога, необхідно відзначити, що основними умовами, які забезпечують об'єктивність і всебічність її оцінювання, є такі:

- в оцінюванні професійної діяльності психолога повинні брати участь не тільки посадові особи (командир, заступник по роботі з особовим складом), а, насамперед, кваліфіковані фахівці, що володіють критеріями й методиками оцінювання професійної компетентності фахівця;
- поряд з оцінкою експертів необхідно враховувати самооцінку своєї діяльності психологом, а також військовослужбовцями військової частини;
- дані, одержувані в ході діагностики фахівця, повинні співвідноситися як з нормативними вимогами професії, результатами діяльності інших психологів, так і з позитивною динамікою професіоналізму за певний період;

Умови здійснення психологічної роботи у військовій частині НГУ			
Матеріально-технічне забезпечення	Кадрове забезпечення	Науково-методичне забезпечення	Організаційно-правове забезпечення
Наявність і стан необхідних приміщень, об'єктів, апаратури, стимульного і роздавального матеріалу тощо	Наявність установ, структур професійної підготовки й перепідготовки, якості освітніх програм, наявність системи професійного супроводу кадрів	Розробленість теоретичних основ психологічної роботи, наявність навчальних й навчально-методичних посібників, надійних та адаптованих методик і т. п.	Наявність нормативних документів, що регламентують мету, зміст і режим діяльності суб'єктів психологічної роботи і їхня взаємодія

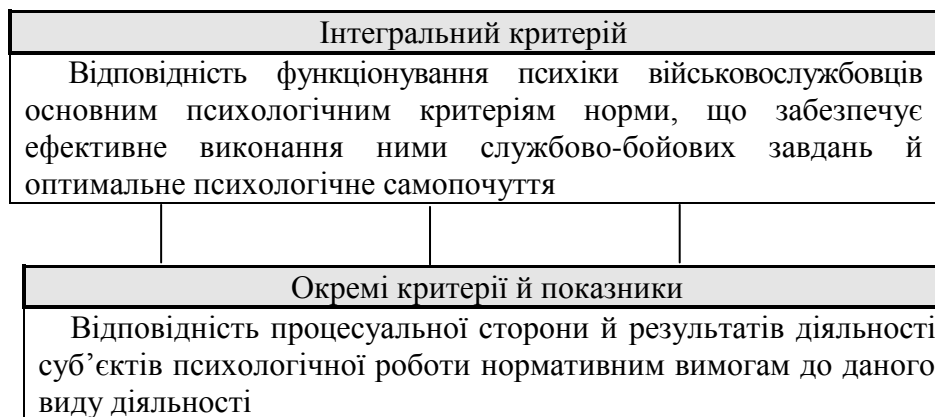
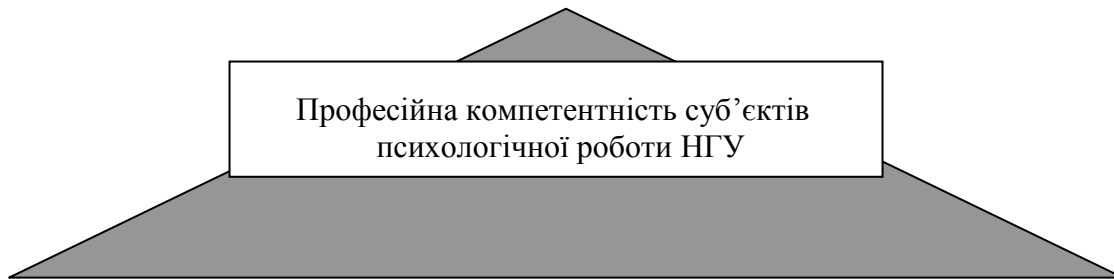

Рис. 2.2. Система оцінювання ефективності психологічної роботи у військовій частині НГУ

– використання не одного, а комплексу критеріїв і показників (об'єктивних і суб'єктивних), що дозволяють оцінити взаємовідповідність вимог професії й людини.

Об'єктивні критерії характеризують відповідність фахівця вимогам професії. Виділяють дві групи об'єктивних критеріїв:

а) об'єктивні показники успішності здійснення діяльності (продуктивність, якість, надійність);

б) рівень професійної кваліфікації й відповідність процесу діяльності соціально прийнятним способам її здійснення (точність, швидкість, повнота

виконання операцій, відсутність помилок, міра узагальнення й освоєння, ступінь упевненості фахівця, самостійність, наявність творчості).

Суб'єктивні критерії характеризують ступінь відповідності професії вимогам фахівця (задоволеність фахівця обраною спеціальністю, умовами діяльності й досягнутими результатами, адекватність його професійного самовизначення).

Зупинимося більш докладно на описі деяких процедур і методів оцінювання професійної діяльності психолога. Критерії, що є основою оцінювання професійної діяльності психолога військової частини, наведені у дод. 5.

Так, повнота й комплексність оцінювання **професійної компетентності психолога** залежить від того, з якою метою здійснюється діагностика і хто залучається до цієї процедури. *Професійна компетентність психолога* – це індивідуальна характеристика ступеня його відповідності вимогам професії; певний рівень знань, навичок й умінь, що дозволяє психологу самостійно й у повному обсязі виконувати професійні обов'язки, забезпечуючи відповідність процесуальної й результативної сторони діяльності нормативним вимогам.

Очевидно, що найбільш об'єктивні результати можуть бути отримані при зіставленні самооцінки самого психолога, оцінки посадових осіб і кваліфікованих експертів. Залучення експертів, якими можуть бути висококваліфіковані психологи вищих організаційно-штатних структур, викладачі психології провідних ВВНЗ, практичні психологи, які працюють у спеціалізованих установах і т. д., може здійснюватися приблизно раз на два роки.

Експертне оцінювання може мати характер комплексного іспиту, що дозволяє оцінити різні сторони загальної професійної і спеціальної підготовки психолога і є основним елементом для висновку про рівень кваліфікації фахівця на даний момент і доцільні варіанти його подальшого використання (включаючи необхідність навчання, підвищення кваліфікації й т. п.). Під час його проведення можуть бути використані різноманітні методи виявлення й оцінювання теоретичних знань і практичних умінь психолога.

Знання теорії й методів психологічного дослідження і впливу, психологічних характеристик й особливостей основних видів військової діяльності й військових спеціальностей, знання функціональних обов'язків і нормативних документів, що стосується організації психологічної роботи в частині, може бути оцінене як у ході професійно орієнтованого *інтерв'ю*, так і методом *тестування*. Під час тестування оцінюванню підлягають вибрані із представлених варіантів відповіді на питання, що розкривають різні сторони спеціальної компетентності військового психолога. При цьому повинен бути встановлений прохідний бал, що характеризує мінімально необхідний рівень підготовки фахівця.

Інтерв'ю варто проводити в структурованій, стандартизованій формі, застосовуючи оцінні й прив'язані шкали. З цією метою доцільно включати в його структуру питання, відповіді на які можуть підлягати диференційованому

оцінюванню. Одним з видів подібних питань є ситуаційні питання, суттю яких є створення “критичного інциденту”, з яким може зіткнутися фахівець у реальній діяльності. Відповіді психолога порівнюють у цьому випадку із заданими описами, які є точками відліку.

Для діагностики дослідницько-діагностичних умінь психолога можуть бути застосовані такі завдання:

- відібрати, за необхідності, змінити й використати психологічні методи оцінювання (тести, прийоми спостереження, опитування, контент-аналіз і т. п.) для виконання конкретного завдання, пов’язаного з діагностикою об’єкта;

- провести експериментальні розрахунки, оцінити дослідження, включаючи розрахунок оснащення, збирання та аналізування даних і пояснення результатів;

- розробити план виступу, заснований на розшифруванні й оцінюванні результатів дослідження (обстеження);

- дати загальний огляд літератури з психології, у тому числі військово-психологічних досліджень.

Оцінювання діяльності військового психолога в межах обмежень професійних й етичних норм проводиться з урахуванням знання фахівцем цих норм і практичного дотримання їх у повсякденній психологічній практиці.

Оцінювання навичок й умінь військового психолога в ситуації професійної взаємодії із клієнтом повинно також здійснюватися групою незалежних експертів і може включати такі показники: уміння знімати психологічний бар’єр у спілкуванні; уміння встановлювати й підтримувати контакт із клієнтом, демонструвати постійну увімкненість й інтерес; доброзичливість, тактовність; гнучкість і продуктивність діалогу; воля й самостійність клієнта; аргументованість пропозицій; уміння розуміти співрозмовника, схоплювати суть його проблем.

З цією метою доцільно використовувати спеціальний оцінний бланк, який включає готові біполярні судження стосовно певного показника, що оцінюють за 7-бальною шкалою (див. табл. 2.5).

Слід зазначити, що для кожного із видів професійної діяльності за тим або іншим напрямком психологічної роботи існують свої специфічні критерії й показники, які є основою оцінювання професійної компетентності та успішності самої діяльності.

Так, для оцінювання **психодіагностичної роботи** виділяють такі групи вимог, що є критеріями оцінювання її якості й ефективності.

1. Вимоги до професійної компетентності психолога:

- знати теоретичні основи психодіагностики;

- мати уявлення про структуру об’єкта психодіагностики, типології психодіагностичних завдань і ситуацій, класифікацію основних видів військової діяльності і вимоги до психологічних якостей військовослужбовців;

- розуміти зміст і призначення використовуваних методик, їхнє теоретичне обґрунтування;

**Бланк оцінювання професійних навичок психолога в ситуації
психологічного консультування клієнта**

1	Уміло знімає напруження клієнта, поводить невимушено, знімає психологічний бар'єр у ході спілкування.	3.2.1.0.1.2.3	Поводиться скуто, не вміє зняти напруження клієнта, розрядити обстановку, зняти психологічний бар'єр у спілкуванні.
2	Охоче вступає в контакт, проявляє щирі зацікавленість у проблемі клієнта, демонструє постійну увімкненість у ситуацію.	3.2.1.0.1.2.3	Демонструє низьку зацікавленість у проблемі клієнта, припускає реакції, що свідчать про слабку увімкненість в ситуацію.
3	У процесі спілкування створює атмосферу доброзичливості, уникає оцінних думок, тонко відчуває контекст ситуації.	3.2.1.0.1.2.3	Припускає оцінні думки, зауваження на адресу клієнта, не може приховати свого негативного ставлення до окремих слів, думок, дій або міркувань клієнта.
4	Знаходить безліч реакцій (вербальних і невербальних) у процесі взаємодії, реакції й відгуки адекватні ситуації й погоджені між собою (вираз обличчя, поза, слова, жести).	3.2.1.0.1.2.3	Реакції й відгуки шаблонні й однотипні, фіксація на одному або декількох відгуках, реакції й відгуки не адекватні ситуації, не погоджені між собою.
5	Демонструє гнучкість і високу продуктивність у виробленні різних варіантів знаходження рішення.	3.2.1.0.1.2.3	Проявляє інертність, утруднення в пошуку й підборі потрібних слів, у виробленні необхідних варіантів спільного знаходження рішень.
6	Уміло орієнтує клієнта в його цілях, дає можливість клієнтові самому знайти максимальну кількість варіантів поведінки.	3.2.1.0.1.2.3	Проявляє директивність у формулюванні висновків, не може дати клієнтові напрямок і підтримку в самостійному виявленні власних нових можливостей й удосконалюванні "Я-концепції".
7	Діалог із клієнтом вирізняється вмінням логічно обґрунтовувати свої аргументи й пропозиції.	3.2.1.0.1.2.3	Демонструє слабку аргументованість висновків і пропозицій, відсутня логіка викладу.
8	Уміло схоплює суть проблем, аналізує контекст повідомлення, виявляє й працює з емоційними відгуками клієнта.	3.2.1.0.1.2.3	Зазнає труднощів у розумінні суті проблем клієнта, не здатний виявляти й адекватно інтерпретувати емоційні відгуки клієнта.

- володіти психодіагностичними методиками й методами психологічного оцінювання індивідуально-психологічних особливостей особистості;
- орієнтуватися в ситуації обстеження, відчувати свою відповідальність за одержання, зберігання й використання отриманої інформації;
- усвідомлювати границі власної компетентності у застосуванні тих або інших методів і засобів діяльності;

- розуміти складність предмета (об'єкта) обстеження, прагнути творчо використовувати у своїй роботі безліч підходів і методів;

- володіти прийомами поведінки й спілкування з обстежуваним.

2. Вимоги до вибору й застосування психодіагностичних методів і засобів:

- адекватність методик поставленому клієнтом завданню (замовником психологічного обстеження);

- теоретична обґрунтованість, адекватність їхньої психологічної теорії, у рамках якої працює психолог;

- надійність, валідність й об'єктивність;

- відповідність застосовуваного тесту, методики обстежуваній вибірці;

- інтерпретація отриманих результатів, заснована на передбачуваних багатofакторних зв'язках між отриманими даними.

3. Дотримання професійно-етичних норм і вимог до організації й проведення процедури обстеження й використання його результатів, чітке розмежування в наданні отриманої інформації замовникові, клієнтові (обстежуваному) і користувачеві (командири, представники колективу, родичі, інші фахівці).

4. Вимоги до результату психодіагностичної роботи – психологічного висновку. Правильність висновку – його адекватність реальному стану об'єкта вивчення, своєчасність (швидкість й оперативність), комунікативна цінність (можливість передачі й використання інформації неспеціалістами), точність прогнозування перспективного стану об'єкта й розвитку ситуації, а також конкретність пропозицій і рекомендацій для здійснення подальшої корекційної роботи.

5. Наявність необхідного матеріально-технічного забезпечення психодіагностичної роботи.

Як приклад, нижче наведені показники психологічного забезпечення службово-бойової діяльності військовослужбовців підрозділів НГУ з конвоювання та екстрадиції підсудних (див. табл. 2.6), що є в основі оцінювання професійної діяльності психолога за різними напрямками, які дозволяють виділити кілька рівнів її ефективності.

Якість професійного психологічного відбору й розподілу військовослужбовців визначається ступенем відповідності використовуваних у ході його проведення методик і процедур досліджуваним (що виявляють) ознакам, якими є психологічні особливості особистості кандидата, а також ступенем взаємовідповідності вимог конкретної військової спеціальності й військовослужбовця. Як емпіричні ознаки даної взаємовідповідності виступають об'єктивні показники військовослужбовців у службово-бойовій діяльності, а також ступінь їхньої задоволеності військовим колективом і військовою спеціальністю.

У розгляді критеріїв **ефективності психологічної допомоги**, яку надає психолог військовослужбовцям і членам їхніх родин, необхідно враховувати щонайменше три аспекти:

1. Психологічне забезпечення службово-бойових завдань вартової служби

Високий рівень (3 бали)	Середній рівень (2 бали)	Низький рівень (1 бал)
<p>Забезпечено об'єктивну діагностику психологічної готовності військовослужбовців до виконання службово-бойових завдань, виключені випадки заступання у варту осіб з низьким рівнем НПС; посадові особи володіють навичками й методиками оцінювання функціонального стану військовослужбовців у процесі несення служби (виконання завдання); військовослужбовці навчені й володіють навичками психічної саморегуляції; проводяться заходи щодо відновлення психічних і фізичних сил військовослужбовців після варту.</p>	<p>Заходи, які пов'язані із психологічною підготовкою військовослужбовців до виконання завдання, не повною мірою забезпечують вивчення й моделювання її умов, мають епізодичний характер; у процесі оцінювання морально-психологічного стану особового складу використовується обмежена кількість методик, не завжди враховуються соціально-психологічні фактори (взаємини, сумісність, конфліктність), що впливають на спільну діяльність; військовослужбовці і посадові особи слабо володіють навичками психічної саморегуляції й діагностики психічних станів.</p>	<p>Відсутня система планування й проведення заходів психологічного забезпечення завдань вартової служби; допуск до несення служби й комплектування змін (бойового розрахунку) здійснюється без урахування даних про оцінку психологічних властивостей і станів військовослужбовців; спостереження за психологічними станами військовослужбовців у процесі несення служби не ведеться; посадові особи не навчені навичкам виявлення й оцінювання негативних психічних явищ, особливостей реакцій і станів військовослужбовців; у особового складу відсутні навички й уміння психічної саморегуляції.</p>

2. Психологічне забезпечення бойової підготовки військовослужбовців

Високий рівень (3 бали)	Середній рівень (2 бали)	Низький рівень (1 бал)
<p>Заходи психологічного забезпечення включені в методичний задум занять бойової підготовки; вивчаються й прогнозуються рівні психічної напруженості особового складу у ході застосування певних методів прийомів і засобів; посадові особи й військовослужбовці навчені навичкам контролю й регуляції психічних станів; якість проведених заходів забезпечує високу психологічну готовність і психічну стійкість військовослужбовців.</p>	<p>Заходи психологічної підготовки мають епізодичний характер, дії посадових осіб не узгоджені; проведені заходи не повною мірою забезпечують формування необхідних якостей військовослужбовців; відсутній банк важких ситуацій в учбово-бойовій діяльності; пропозиції психолога з використання прийомів і засобів психологічної підготовки не завжди враховують прогнозований рівень психічної напруженості й обсяг необхідної психологічної допомоги.</p>	<p>Заходи психологічної підготовки відсутні у методичних задумах занять бойової підготовки, заходи щодо навчання посадових осіб і військовослужбовців прийомам психічної саморегуляції, управлінню психічними станами, виявленню ознак бойових психічних травм і наданню психологічної допомоги не проводяться; психологічна готовність, надійність і психічна стійкість особового складу не забезпечує ефективно виконання службово-бойових завдань.</p>

3. Готовність і здатність посадових осіб використовувати у своїй роботі з особовим складом положення психологічної теорії й результати військово-психологічних досліджень як показник ефективності діяльності психолога

Високий рівень (3 бали)	Середній рівень (2 бали)	Низький рівень (1 бал)
Офіцери постійно цікавляться питаннями психології, володіють навичками психологічної діагностики особистості військовослужбовця і колективу. Практичну роботу з військовослужбовцями проводять із опорою на власні психологічні знання, домагаючись високих і стійких результатів у роботі з підлеглими.	Офіцери іноді цікавляться питаннями психології, знають окремі положення, методики, але не можуть достатньо ефективно застосувати їх на практиці. Опора на психологічну науку має обмежений і епізодичний характер.	Офіцери мають лише уривчасті відомості з психології, відсутні чіткі уявлення про шляхи й способи їхнього практичного застосування, в своїй роботі вони не прагнуть і не можуть їх застосувати.

а) існування *психічної норми*, що характеризує основні тенденції статевого розвитку людини, її поведінку в соціумі, особливості й динаміку психічних процесів, станів; це сукупність потенціалів особистості, що дозволяють успішно регулювати свою поведінку, діяльність, здійснювати інші соціальні функції;

б) наявність і характер відчуття суб'єктивних й пережитих клієнтом змін у результаті психологічного впливу;

в) зміни показників функціонування (поведінки, діяльності) індивіда в суспільстві, а також проявів його внутрішнього світу, що об'єктивно реєструють і спостерігають.

За ступенем взаємовідповідності кожного з зазначених вище аспектів, а також за такими характеристиками змін, як швидкість їхнього настання, стійкість після закінчення впливу й т. п., можна зробити висновок про ступінь ефективності психологічної допомоги.

Загальна система оцінювання психологічної роботи, що характеризує різні рівні ефективності її проведення, представлена в дод. 6.

Таким чином, діагностика професійної діяльності військових психологів НГУ є найважливішим елементом загальної системи професійного супроводу кадрів. Дані професійної діагностики можуть і повинні використовувати різні суб'єкти процесу управління процесом професіоналізації психолога.

Об'єктивність і всебічність оцінювання ефективності психологічної роботи у військовій частині НГУ припускає застосування комплексу різноманітних методів і прийомів. Важливою умовою при цьому є залучення до оцінювання кваліфікованих фахівців-експертів, здатних оцінити не тільки формальні (результативні) характеристики праці суб'єктів психологічної роботи, а й ступінь їхньої професійної компетентності у виконанні тих або інших видів діяльності.

Питання для самоконтролю

1. Що розуміють під поняттям “психологічна робота”?
2. Яке співвідношення психологічної роботи й психологічного забезпечення?
3. Які групи проблем, характерних для сучасних умов, обумовлюють загальну спрямованість і завдання психологічної роботи?
4. Які основні завдання психологічної роботи в Національній гвардії України?
5. Хто здійснює загальне організаційно-методичне керівництво психологічною роботою в Національній гвардії України?
6. Яким принципам повинна відповідати психологічна робота, щоб вона була ефективною?
7. Розкрийте структуру психологічної служби Національної гвардії України та особливості діяльності суб’єктів психологічної роботи на оперативному та тактичному рівнях.
8. Схарактеризуйте функції психологічної роботи.
9. Схарактеризуйте зміст та особливості професійної діяльності психолога військової частини НГУ.
10. Розкрийте зміст функцій, які реалізує військовий психолог стосовно об’єкта діяльності.
11. Розкрийте зміст основних видів діяльності військового психолога НГУ.
12. Назвіть основні обов’язки офіцера-психолога військової частини НГУ.
13. Розкрийте професійно-етичні норми діяльності психолога.
14. Назвіть основні керівні документи з планування психологічної роботи в Національній гвардії України та вимоги до нього.
15. Схарактеризуйте взаємодію психолога з іншими посадовими особами військової частини щодо реалізації завдань психологічної роботи.

Розділ III. ПРОФЕСІЙНИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВІДБІР КАНДИДАТІВ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ЗА КОНТРАКТОМ. ПСИХОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ТА АДАПТАЦІЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО СЛУЖБИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

3.1. Професійний психологічний відбір кандидатів для служби в Національній гвардії України

3.1.1. Система та структура професійного психологічного відбору

У сучасній науці спостерігається тенденція до інтенсивного розроблення проблем міждисциплінарного характеру, їх розгляду з позицій системно-структурного підходу. До найактуальніших варто віднести проблему професійного відбору фахівців, що сформувалася на стику філософії, ергономіки, психології, медицини, соціології, педагогіки тощо.

У психологічному словнику визначено, що професійний відбір – це спеціалізована процедура вивчення та ймовірного оцінювання придатності людей до оволодіння спеціальністю, досягнення необхідного рівня майстерності й успішного виконання професійних обов'язків у типових і специфічно складних умовах. У іншому виданні професійний відбір трактується як система засобів, що забезпечують прогностичне оцінювання взаємовідповідності людини і професії у тих видах діяльності, які здійснюються в нормативно заданих небезпечних умовах (гігієнічних, мікрокліматичних, технічних, соціально-психологічних), що вимагають від людини підвищеної відповідальності, здоров'я, високої працездатності й точності виконання завдання, стійкої емоційно-вольової регуляції, тобто як різновид психологічного відбору.

А. Г. Маклаков формулює поняття професійного відбору як визначення вимог до людини, передбачених тією або іншою професією, й оцінювання наявності у конкретної людини індивідуально-психологічних професійно важливих якостей, що дозволяють їй успішно освоювати і здійснювати цю діяльність. М. В. Макаренко зазначає, що професійний відбір являє собою систему заходів, які дозволяють виявляти осіб, які за своїми індивідуальними якостями найбільш придатні до навчання й подальшої професійної діяльності за конкретною спеціальністю. Стосовно професійної діяльності військовослужбовців О. Г. Караяні та І. В. Сиромятніков під професійним відбором розуміють систему заходів і засобів, що забезпечують прогностичне оцінювання взаємовідповідності людини і професії, вибір на цій основі із групи цивільних людей тих, хто найбільше відповідає за своїми якостями вимогам до певної військової спеціальності, й попередження вступу людини на контрактну службу, до якої вона не здатна за віком, станом здоров'я, освітою та психологічними якостями.

Наразі проблема професійного відбору є в центрі уваги фахівців різних галузей науки. При цьому практично кожний із них, з одного боку, розглядає

професійний відбір як соціальний феномен у цілому, з іншого, – займається поглибленою науковою розробкою одного з його видів (психологічного, медичного тощо). Тому в науці існує безліч поглядів на дане питання і немає єдиної думки щодо елементів системи професійного відбору, його структури та змісту.

У структурі професійного відбору фахівці, як правило, виділяють чотири компоненти, котрі відбивають медичні, психологічні, соціальні й освітні аспекти.

Як видно з табл. 3.1, у якій подані компоненти структури професійного відбору, провідні фахівці в даній галузі дотримуються єдиної точки зору щодо структури професійного відбору, де обов'язковим елементом є медичний відбір. Його сутність полягає у виявленні осіб, стан здоров'я яких дозволяє успішно й у регламентований термін опанувати ту спеціальність, за якою проводиться відбір, а також надійно й ефективно працювати за даною спеціальністю протягом тривалого часу без шкоди для здоров'я. Так, для військовослужбовців Національної гвардії України придатність до проходження військової служби визначається наказом МО України від 14.08.2008 р. № 402. Особи, які не пройшли медичний відбір, іншим видам професійного відбору не підлягають.

Т а б л и ц я 3.1

Компоненти структури професійного відбору

Автор, джерело	Компоненти
Офіційні документи	Освітній рівень, індивідуальні психологічні якості, стан здоров'я й фізична підготовленість
Психологічний словник за ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова	Педагогічний, психологічний, медичний, фізіологічний
Психологія. Словник за заг. ред. А. В. Петровського, М. Г. Ярошевського	Розглядається як різновид психологічного відбору
Барко В. І.	Психологічний, соціально-психологічний, медичний, освітній
Бодров В. О.	Освітній, психологічний (психофізіологічний), медичний, соціальний
Караяні О. Г., Сиромятніков І. В.	Психологічний, медичний, фізіологічний, педагогічний
Макаренко М. В.	Освітній, психофізіологічний, медичний, соціально-психологічний
Маклаков А. Г.	Психологічний, медичний, оцінювання освітньої і фізичної підготовленості
Крилов А. О.	Освітній, психологічний, медичний, соціальний
Новіков В. С., Боченков О. А.	Соціально-психологічний, психофізіологічний, медичний
Стасюк В. В.	Психологічний, соціальний, психофізіологічний, оцінювання фізичних параметрів і фізіологічних резервів організму

Учені, що розглядають педагогічний аспект проблеми професійного відбору, обмежуються формулюванням “освітній відбір”, мета якого –

виявлення осіб з рівнем знань, що забезпечує успішне навчання певній професії і безпосереднє виконання пов'язаних з нею обов'язків.

При цьому професійна придатність визначається особливостями конкретної навчальної або трудової діяльності, а також наявністю конкурсу кандидатів. У зміст даного виду відбору зазвичай входить аналіз успішності навчання в середньому навчальному закладі (конкурс атестатів), результати вступних іспитів із профілюючих предметів.

Деякі сучасні вчені розглядають професійний відбір як один із факторів соціалізації особистості й виділяють у його структурі соціальний аспект. Так, В. О. Бодров стверджує, що метою соціального відбору є вивчення й оцінювання моральних якостей особистості, мотивів вибору професії, інтересів, потреб, відносин у колективі, стійкості до впливу соціальних факторів, здатності до адаптації у новому середовищі тощо. В. В. Стасюк зазначає, що соціальний відбір виконує низку функцій соціально-психологічного характеру, визначення таких професійних якостей, як патріотизм, моральність, духовність, дисциплінованість, колективізм тощо.

Розглядаючи соціальний і психологічний компоненти професійного відбору в єдності, М. В. Макаренко зазначає, що соціально-психологічний відбір спрямований на виявлення тих соціально зумовлених психологічних властивостей і моральних якостей особистості, які визначають її прагнення й готовність до виконання професійних обов'язків у звичайних та екстремальних умовах, сприяють появі задоволення від своєї праці й успішності роботи людини в колективі.

У деяких наукових працях розглядаються в єдності психологічний і фізіологічний – психофізіологічний (психолого-фізіологічний) відбір, під яким, наприклад Ю. І. Погодін, В. С. Новіков, О. А. Боченков, розуміють оцінювання і прогнозування функціонального стану організму і професійної працездатності військовослужбовців для підтримання високої боєздатності частин і підрозділів. На думку М. В. Макаренка, психофізіологічний відбір являє собою складник професійного відбору, сутність якого полягає у проведенні обґрунтованих і послідовних заходів, що дозволяють виявити осіб, найбільш придатних за своїми індивідуальними якостями і можливостями до навчання в установленій термін і успішної професійної діяльності за тією чи іншою спеціальністю. Психофізіологічний відбір, за визначенням О. А. Боченкова, В. І. Булика, О. М. Глушка, Є. Б. Науменка, С. В. Чермяніна, є системою заходів, спрямованих на оцінювання рівня фізіологічних резервів організму кандидата, що забезпечують його стійкість до несприятливих факторів середовища і професійної діяльності.

Розглянута деякими авторами позиція об'єднання психологічного і фізіологічного видів професійного відбору, на наш погляд, пояснюється тим, що в період 1960–1990 р. у науці існувала думка про те, що результати психологічного оцінювання якостей особистості (психодіагностики, тестування) повинні обов'язково підтверджуватися фізіологічними даними: зіставлення результатів тестування з особливостями вищої нервової діяльності,

динамікою біоелектричної активності мозку та ін. На підтвердження даної тези Л. Ф. Бурлачук відзначав, що аж до останнього часу мірилом усього у психології була фізіологія, зокрема вчення про вищу нервову діяльність. Однак сучасні психологи (Л. Ф. Бурлачук, В. Д. Шадріков та ін.) дедалі частіше наполягають на тому, що спроби однозначного, прямого, поелементного зіставлення психічних і нейрофізіологічних процесів виявляються малопродуктивними, а дослідження психологів і фізіологів повинні тільки доповнювати одне одного. Ефективність їх взаємного узгодження істотно підвищиться, якщо і психологічні, і фізіологічні дослідження проводитимуться з позицій функціональної системи в рамках “єдиної архітектури”, але спрямовуватимуться на розкриття конкретних механізмів психічної діяльності “в рамках мови своєї науки”.

Сутністю психологічного компонента професійного відбору і його теоретичною основою є діагностика і прогнозування здібностей. У зв'язку з цим у роботах різних учених поняття “професійний відбір” і “психологічний відбір” найчастіше ототожнюються.

Аналіз існуючих варіантів визначення поняття “професійний психологічний відбір” дозволив сформулювати й упровадити в наукову сферу його нове трактування.

Під *професійним психологічним відбором* ми розуміємо безперервний керований процес, що включає комплекс психодіагностичних заходів з виявлення рівня розвитку сукупності професійно важливих якостей особистості й наступного визначення професійної придатності до навчання або служби, а також прогнозування подальшої ефективної професійної діяльності за обраною спеціальністю (І. І. Приходько).

Одним із ключових понять психології праці є професійна придатність. Під нею розуміють сукупність психологічних і психофізіологічних особливостей, необхідних і достатніх для здійснення людиною за наявності спеціальних знань, умінь і навичок суспільно прийнятної ефективності праці. Професійна придатність не є вродженою якістю, вона формується у процесі трудової діяльності людини.

Під час тривалої професійної праці, що відбувається у певних соціально-економічних умовах, формуються не тільки окремі функціональні системи і психічні процеси людини (професійне сприйняття, пам'ять, мислення тощо), але і її особистість, складається соціально-професійний тип особистості з певними ціннісними орієнтаціями, характером, особливостями міжгрупового та внутрішньогрупового спілкування тощо. Нерідко професія накладає відбиток на зовнішній вигляд людини.

Час, необхідний для формування професійної придатності, за інших рівних умов залежить від природних даних людини, її професійної мотивації і відповідної професійної підготовки (знань, умінь, навичок). Для різних професій і за різних рівнів майстерності кожний із цих факторів має різну питому вагу в загальній картині професійної придатності людини. Формування професійної придатності завжди є індивідуальним процесом, у організації якого

можна створити умови для досягнення особами певного рівня професійної підготовки й позитивної професіональної мотивації. Цього не можна сказати стосовно вроджених даних людини: ці передумови її трудової діяльності достатньо універсальні, професійно нейтральні й пластичні, що дозволяє людині опанувати широке коло професій.

Під час вивчення професійної придатності виходять із психологічних, медичних та інших критеріїв. Для визначення рівня професійної придатності, досягнутого на момент дослідження, використовують різноманітний арсенал психологічних засобів: тести, що діагностують ступінь оволодіння професійними знаннями й навичками (тести досягнень); тести, що діагностують рівень розвитку професійно важливих якостей і психічних функцій; методики вивчення мотивації тощо.

Сьогодні залежно від вимог, які ставлять до фахівця, для підсумкового висновку про професійну придатність кандидата використовується п'ять основних принципів комплектування оцінок: монофакторний, критеріальний, компенсаторний, компенсаторно-критеріальний і поліфакторний.

У разі використання монофакторного принципу за основу беруть підсумкову оцінку одного із досліджуваних компонентів діяльності (інтелект, сенсомоторні якості, нервово-психічна стійкість, рівень фізіологічних резервів організму) залежно від профілю професії. Даний принцип застосовується при відборі для навчання професіям з підвищеними вимогами переважно до однієї зі сфер психічної структури особистості.

В основу критеріального принципу покладено облік однієї, але мінімальної оцінки із чотирьох досліджуваних компонентів, що забезпечують ефективне оволодіння професією кандидатом. Його використовують під час відбору для навчання спеціальностям з менш жорсткими, але однаковими вимогами до всіх функціональних систем організму людини.

Основою компенсаторного принципу є сумарна оцінка всіх чотирьох компонентів із виведенням інтегральної оцінки. Головним чином, його застосовують для прогнозування успішної діяльності різних фахівців у екстремальних умовах.

Компенсаторно-критеріальний принцип, заснований на сумарній оцінці всіх компонентів діяльності, використовують для підсумкового висновку про професійну непридатність до спеціальностей з підвищеними вимогами до конкретних професійно важливих якостей, які неможливо розвинути за певний час до рівня, мінімально необхідного для ефективної діяльності за даними спеціальностями.

Поліфакторний принцип, що враховує значущість окремих психічних процесів у діяльності фахівця, є універсальним і найперспективнішим для прогнозування професійної придатності на тривалий термін. Проте на сучасному етапі розвитку професійного психологічного відбору через відсутність уніфікованих методів обстеження й математичної обробки результатів підрахунок інтегрального бала у практичних цілях є досить складним.

Деякі автори (К. М. Гуревич, А. О. Крилов) виділяють два типи професійної придатності: абсолютну (до професій, що потребують наявності спеціальних індивідуальних рис) і відносну (до професій, оволодіти якими може практично будь-яка здорова людина). Оцінюючи професійну придатність під час професійного психологічного відбору, багато авторів орієнтуються, насамперед, на виявлення осіб з високим рівнем розвитку деяких якостей, найбільш важливих для досягнення успіхів у навчанні й діяльності (підхід за максимумом). Інші фахівці навпаки, головним чином, намагаються визначити осіб з низькими показниками розвитку професійно важливих якостей (підхід за мінімумом). Вибір підходу багато в чому зумовлюється конкурсом кандидатів і складністю професії.

На наш погляд, ефективнішим є другий підхід, оскільки виявлення осіб з показниками “нижче середнього” рівня дозволяє ймовірно прогнозувати їхній неуспіх у навчанні та діяльності й рекомендувати їм програму спеціальної психологічної підготовки або вибрати іншу професію. При реалізації підходу за мінімумом найменші припустимі показники тестів зазвичай визначаються з урахуванням конкурсу, але у деяких випадках вони можуть бути чітко визначені тільки вимогами до професії (наприклад, краще не добрати кандидатів на навчання льотчиків, ніж приймати осіб з показниками, за якими можна ймовірно прогнозувати їхню низьку успішність у навчанні та незадовільну надійність під час професійної діяльності).

У практиці проведення професійного психологічного відбору найчастіше застосовують диференційований підхід з поділом обстежуваних осіб на чотири групи за ступенем імовірності прогнозу майбутніх успіхів у навчанні й діяльності, наприклад: 1) придатні в першу чергу; 2) придатні в другу чергу; 3) умовно придатні; 4) професійно непридатні. Деякі автори рекомендують ранжирування на три групи. Групу умовно придатних у цьому випадку не виділяють. Наявність проміжної градації обумовлена неможливістю однозначного висновку про професійну придатність (непридатність) кандидата.

Значне місце в сучасних дослідженнях із психології праці займає виявлення закономірностей і обґрунтування принципів проведення професійного психологічного відбору. На думку вчених, вони повинні бути основою методології, вибору методів вирішення даної проблеми, вибору організаційних форм проведення професійного відбору, визначення його взаємозв'язку з ефективністю діяльності в цілому. На наш погляд, принципи професійного психологічного відбору найповніше розкрито в роботах В. О. Бодрова, узагальнено їх наведено в табл. 3.2.

Т а б л и ц я 3.2

Принципи професійного психологічного відбору

Принципи	Зміст
Системний підхід	Рекомендації з відбору повинні ґрунтуватися на вивченні особливостей розвитку і взаємозв'язку різних професійно важливих психологічних якостей особистості, взаємного впливу на них характеристик об'єкта, змісту, умов та організації діяльності.

Закінчення табл. 3.2

Принципи	Зміст
Особистісний підхід	Усебічне вивчення динамічної функціональної структури особистості за результатами психологічного обстеження й аналізу даних про особливості професійної, соціальної та інших форм її активності.
Діяльнісний підхід	Необхідно враховувати: 1) ступінь відповідності структури конкретної особистості до вимог майбутньої професії; 2) особливість розвитку особистості в різних умовах, проявах дійсної і попередньої професійної (навчальної, трудової) діяльності.
Актуальність відбору	Наявність розходжень в рівні професійної підготовленості, ефективності діяльності обстежуваних, обумовлених станом індивідуально-психологічних якостей, професійних здібностей.
Наукова обґрунтованість	Рекомендації з професійного психологічного відбору повинні бути результатом обґрунтування: 1) необхідності, доцільності проведення відбору для певної професії (спеціальності); 2) конкретизації завдань відбору (прогнозування придатності до навчання, діяльності за конкретною спеціальністю, роботи у визначених умовах і т. д.); 3) характеристики обстежуваного контингенту (обсяг вихідної вибірки, ступінь загальної спрямованості на оволодіння конкретною професією тощо); 4) професійних вимог до кандидатів; 5) валідності й надійності психодіагностичних методик; 6) критеріїв прогнозування професійної придатності; 7) ефективності розроблених рекомендацій з відбору; 8) організаційних форм проведення відбору. Рекомендації з відбору, розроблені для певної категорії фахівців, без спеціальної наукової перевірки не можуть бути використані при відборі до інших професій.
Динамічність і прогнозованість	При оцінюванні професійних здібностей необхідно передбачати можливість їх зміни й розвитку. Необхідно вивчати стан професійно важливих якостей особистості безперервно у процесі навчання й подальшої діяльності: проводити періодичне психологічне обстеження, аналізувати інформацію про прояви індивідуально-психологічних особливостей особистості в різних сферах життя й діяльності.
Комплексність	Психологічний відбір тісно пов'язаний з медичним, освітнім, соціально-педагогічним відборами. Їх результати дозволяють доповнити характеристику особистості та зрозуміти особливості стану ПВЯ, досліджуваних у ході психологічного обстеження.
Активність	Результати психологічного обстеження необхідно використовувати не тільки для прогнозування професійної придатності, але й для розвитку і формування професійних здібностей у процесі навчання, виховання, тренування, діяльності фахівців.
Динамічність та адаптивність критеріїв відбору	Передбачає можливість зміни значень інтегрального показника професійної придатності: у разі зміни вимог до професії, умов набору, показників конкурсу тощо.
Диференційоване прогнозування	Результати психологічного відбору повинні забезпечувати можливість оцінювання професійної придатності до навчання й діяльності конкретного класу професій, об'єднаних за принципом спільності основних елементів структури діяльності й обумовлених властивостей особистості, а потім і до окремих спеціальностей цього класу.
Практичність	Заходи психологічного відбору повинні бути невід'ємним складником системи комплектування навчальних закладів, економічними за матеріальними витратами, прийнятними за тривалістю обстеження, формулюванням висновків тощо.

Як бачимо з табл. 3.2, сучасний професійний психологічний відбір є складною комплексною науковою проблемою й розглядається вченими, з одного боку, як система, з іншого – як процес.

Система психологічного відбору включає такі компоненти:

- обґрунтований і експериментально перевірений комплекс діагностичних методик, необхідні технічні засоби і стандартизована процедура обстеження;
- методи узагальнення, інтерпретації вихідної діагностичної інформації і складання прогнозів;
- показники професійної ефективності та критерії оцінювання успішності діяльності;
- логічні й математичні апарати верифікації прогнозів.

У процесі психологічного відбору передбачається: по-перше, оцінювання психофізіологічних функцій, тобто деяких характеристик аналізаторних систем організму й типологічних властивостей вищої нервової діяльності; по-друге, виявлення у процесі життєдіяльності набутих соціально-психологічних якостей (спрямованість особистості, комунікативність, схильність до лідерства, організаторські здібності, конформізм тощо); по-третє, вивчення психічних процесів, властивостей і станів. Процес психологічного відбору включає такі етапи: отримання та первинна обробка необхідної вихідної діагностичної інформації; психодіагностика й оцінювання рівня придатності обстежуваних, формулювання прогнозів придатності до навчання та (або) даного виду професійної діяльності; верифікація зазначених прогнозів на основі співвідношення даних про фактичну професійну діяльність відібраних осіб.

Розглядаючи професійний відбір як процес, виділяють такі *етапи*:

- психологічне вивчення професії з метою виявлення вимог до людини (розкриття структури діяльності й обґрунтування цілісності та взаємозв'язку психічних і психомоторних процесів, що перебувають під найбільшим навантаженням), її докладна характеристика, складання професіограми (психограми);

- вибір психодіагностичних методів дослідження (тестів), що дозволяють оптимально оцінити професійну придатність на основі виділених психічних процесів і професійних дій;

- психодіагностика: психологічне вивчення претендентів для оволодіння професією, оцінювання їхнього загального розвитку, спрямованості на оволодіння даною професією, ступеня розвитку якостей, найважливіших для подальшого оволодіння професією, оцінювання здатності до виконання певних цілісних дій або їх елементів у різних умовах;

- психологічне прогнозування успішності навчання й подальшої діяльності на підставі: а) співвідношення відомостей про вимоги до певної професії й отриманих психодіагностичних даних; б) урахування можливості цілеспрямованого вдосконалення та компенсації професійно значущих якостей (з урахуванням строків навчання), ймовірності адаптації до професії, можливості появи екстремальних впливів.

У процесі професійного відбору Б. Ф. Ломов виділяє чотири етапи:

- 1) аналіз професійної діяльності;
- 2) визначення мети і критеріїв відбору, підбір методів відбору;
- 3) перевірка інформативності й надійності методик;
- 4) проведення відбору, аналіз результатів і коректування критеріїв та методів.

На першому етапі аналізують трудовий процес, а також фізіолого-гігієнічні і психологічні особливості трудової діяльності. Метою такого аналізу є визначення вимог, які висуває діяльність до професійно важливих якостей особистості. Один із можливих шляхів виконання цього завдання полягає у складанні професіограми (детального опису професійної діяльності). Під час цього етапу досліджують структуру й характер діяльності, аналізують можливі ситуації, насамперед, найбільш несприятливі, екстремальні, що висувають підвищені вимоги до тих або інших якостей людини. На підставі такого аналізу визначають основні вимоги до кандидата на дану спеціальність (медичні, освітні, соціальні, психофізіологічні). За цими вимогами розробляють критерії професійної придатності (непридатності) до даного виду діяльності.

На другому етапі процесу професійного відбору визначають мету і критерії відбору, підбирають та розробляють методичні прийоми, що дозволяють оцінити професійно важливі якості особистості. Головними труднощами даного етапу є визначення об'єктивних критеріїв, тому що вони не можуть бути строго фіксованими і змінюються під впливом низки умов (факторів зовнішнього середовища, часу, тренування, навчання тощо).

Третій етап відбору – контрольний. Його мета – перевірити, наскільки вірогідно за відібраними методиками можна прогнозувати результати відбору.

Четвертий етап – безпосереднє проведення професійного психологічного відбору, аналізування отриманих даних, коректування критеріїв і методів відбору. Після оброблення результатів виробляють рекомендації щодо професійної придатності кожного кандидата на навчання або для роботи за конкретною спеціальністю.

Таким чином, проведений теоретичний аналіз проблеми дослідження дозволяє зробити висновок, що проблема професійного психологічного відбору актуальна, багатогранна й розглядається фахівцями у комплексі з педагогічним, медичним і соціальним компонентами професійного відбору. Вона вимагає постійного вивчення, наукового аналізу й удосконалення з урахуванням вимог сучасного суспільства. Сьогодні окремі аспекти даної проблеми недостатньо розроблені й потребують подальших комплексних динамічних досліджень.

3.1.2. Професійний психологічний відбір кандидатів на службу в НГУ та навчання у вищих навчальних закладах МВС України

Сучасна система професійного психологічного відбору військовослужбовців Збройних Сил України (ЗСУ) та Міністерства внутрішніх справ (МВС) України сформувалась у середині 1980-х років і почала активно розвиватися після виходу наказу МО СРСР від 1986 р. № 162, а також сучасних керівних документів МВС України.

У цей період було створено штатні й позаштатні підрозділи професійного відбору у військових комісаріатах, окружних навчальних центрах, навчальних військових частинах, військових навчальних закладах ЗСУ, а також лабораторію професійного відбору в науково-дослідному інституті проблем військової медицини Української військово-медичної академії, упроваджено посади офіцерів з професійного відбору в Головних штабах видів Збройних Сил, Головному управлінні кадрів та Генеральному штабі МО України.

На початку 1990-х років при відділах охорони здоров'я управлінь МВС України створено Центри професійного психофізіологічного відбору та психіатричної допомоги МВС України, Автономної Республіки Крим та в кожній області, на які покладалося проведення професійного відбору кандидатів, які вступають на службу в органи внутрішніх справ і призиваються на контрактну службу у внутрішні війська, поступають на навчання до ВНЗ та ВВНЗ МВС України.

Сучасна система професійного психологічного відбору кандидатів на службу в НГУ функціонує відповідно до вимог наказу МВС України від 28.07.2004 р. № 842 "Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України" і передбачає поетапне оцінювання професійної придатності кандидатів, що вступають на військову службу в Національну гвардію України. Виділяють чотири таких етапи: I – попередній; II – основний; III – пролонгований; IV – заключний.

Попередній етап проводиться у військовому комісаріаті з використанням даних соціально-психологічного вивчення та результатів оцінювання загальних пізнавальних здібностей і нервово-психічної стійкості кандидатів. У результаті аналізу отриманих даних прогнозується професійна придатність кандидатів на навчання у ВНЗ МО України, а також підготовки до військової служби за сімома класами військових спеціальностей: командні (організаторські); операторські (гностично-сенсорні); зв'язку та спостереження (сенсорні); водійські (сенсомоторні); спеціального призначення (моторно-вольові); технологічні (фахівці з обслуговування та ремонту техніки); інші (ті, що не потребують особливих професійно важливих якостей).

Результати вивчення індивідуальних психологічних якостей і висновок про професійну придатність кожного призовника до певного класу військових спеціальностей із зазначенням однієї із чотирьох груп професійної придатності (I – рекомендується в першу чергу, II – рекомендується, III – рекомендується умовно; IV – не рекомендується) фіксують у спеціально розробленому документі – карті професійного психологічного відбору, й ураховують під час прийняття рішення про службу у ЗСУ та Національну гвардію України.

Основний етап професійного відбору здійснюється після прибуття молодих солдат або кандидатів на військову службу за контрактом у військову частину, де за спеціальними психодіагностичними методиками проводять поглиблене оцінювання професійної придатності кандидатів до підготовки за конкретними військовими спеціальностями. Результати обстеження записують

у карти професійного психологічного супроводження й ураховують при розподілі військовослужбовців за різними підрозділами.

Пролонгований етап професійного психологічного відбору (у військових частинах НГУ та ВВНЗ МВС України) передбачає участь спеціалістів-психологів у комплектуванні підрозділів з урахуванням психологічної сумісності військовослужбовців, виявленні осіб з нервово-психічною нестійкістю, поглибленому психологічному вивченні військовослужбовців з ознаками утрудненої адаптації до військової служби й навчання з метою надання пропозицій командуванню щодо проведення індивідуальної роботи з ними та розроблення програми психологічної підготовки з указаною категорією військовослужбовців (групи посиленої психологічної уваги).

Заключний етап проводять перед звільненням військовослужбовців з військової служби або закінченням ВВНЗ курсантами. Передбачається формулювання висновку про їхню відповідність займаним посадам і результати служби в НГУ та навчання у ВВНЗ для подальшого оцінювання фахівцями-психологами ефективності проведених заходів. Такі відомості фіксують командир підрозділу та його заступник по роботі з особовим складом, офіцер-психолог у картах психологічного супроводження військовослужбовців.

Сьогодні вчені виділяють теоретично обґрунтовані й проведені експериментальні дослідження чотирьох самостійних напрямків під час проведення професійного психологічного відбору військовослужбовців: вивчення інтелектуальних (когнітивних) властивостей; рухових (сенсомоторних) якостей; нервово-психічної стійкості та фізіологічних резервів організму. Четвертий напрямок є граничним між професійним психологічним і медичним відборами.

Для розподілу військовослужбовців за різними спеціальностями Б. В. Кулагін, Л. Є. Поляков, С. Т. Сергеев пропонують використовувати автоматизовані системи, зокрема, автоматизовану систему комплектування військових підрозділів (АСКВП). Для прогнозування ефективності професійної діяльності в екстремальних умовах деякі вчені (В. О. Бодров, Л. В. Забродіна, А. В. Карпов, І. Б. Соловйова, А. П. Чернишов, В. Д. Шадріков) пропонують її експериментальне моделювання.

Більшість дослідників даної проблеми подальший розвиток системи професійного психологічного відбору військовослужбовців вбачають в удосконалюванні психодіагностичних бланкових методик, так званих тестів. Так, О. А. Боченков, О. М. Глушко пропонують підвищувати надійність психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення нервово-психічної стійкості, оскільки остання на рівні поведінки й діяльності особистості проявляється в особливостях пізнавальної та емоційно-вольової сфери, у порушенні структур соціального рівня. І. М. Ареф'єв, В. В. Нечипоренко вважають доцільним розроблення нових методів психодіагностики особистісних особливостей, зокрема спрямованих на виявлення ознак патологічного розвитку особистості.

Ю. В. Астапов, Ю. В. Горський, В. В. Кормачов, А. І. Хорішко зазначають, що для прогнозування успішності діяльності необхідно використовувати три групи критеріїв, значущих для даної конкретної спеціальності, а не одного інтегрального показника, що нівелює нюанси індивідуальної професійної специфіки. Г. М. Загородніков підкреслює, що під час професійного відбору військовослужбовців необхідно приділяти належну увагу рівню фізичної підготовленості як одному з факторів адаптації до військової служби. Б. В. Кулагін, С. Т. Сергєєв рекомендують використовувати типологічний підхід для проведення професійного психологічного відбору військовослужбовців, заснований на переході від лінійної схеми відбору до розгалуженої із застосуванням алгоритму таксономічного аналізу, і вказують на необхідність індивідуалізації прогнозу. К. Б. Булаєва, В. А. Вавілов, С. М. Чарухілова пропонують використовувати психогенетичний підхід до професійного відбору. А. Т. Давидов, А. В. Старченко для оцінювання і прогнозування психічного здоров'я військовослужбовців рекомендують вивчати імунологічні показники.

Таким чином, проблема професійного психологічного відбору кандидатів на службу в Національну гвардію України має суспільно-історичний характер, її постановка безпосередньо пов'язана з потребою держави в підготовці боєздатної армії та інших силових структур для внутрішнього і зовнішнього захисту.

Відбір та прийом кандидатів до вищих навчальних закладів МВС України здійснюється відповідно до Наказу МВС України від 04.11.2008 р. № 568 "Про затвердження Правил відбору та прийому до вищих навчальних закладів Міністерства внутрішніх справ України".

Правила прийому до Національної академії Національної гвардії України та факультету підготовки фахівців для НГУ Національної академії внутрішніх справ розробляються цими навчальними закладами та затверджуються командувачем Національної гвардії України за узгодженням з Департаментом освіти та науки МВС України.

Відбір кандидатів на навчання здійснюється підрозділами кадрового забезпечення підрозділів НГУ, військкоматами, органами внутрішніх справ областей спільно з постійно діючими комісіями з питань профорієнтації кандидатів та відбірковими комісіями ВНЗ МВС України.

Відповідальними за відбір кандидатів на навчання, якість проведення обстеження військово-лікарською комісією та психологічного обстеження, а також за правильність оформлення особових справ є керівники підрозділів кадрового забезпечення ОВС та відповідних підрозділів НГУ.

Сьогодні професійний відбір до вищих навчальних закладів МВС України також складається з декількох послідовних етапів, кожний з яких представляє собою певний вид професійного відбору, і на кожному з яких вирішується питання про готовність кандидата до служби за визначеними критеріями. Це соціально-правовий відбір, медичний, освітній і психологічний. Рішення про непридатність кандидата, прийняте на будь-якому етапі, як правило, припиняє

подальшу процедуру обстеження, тобто кожний етап професійного відбору є цілком самостійним щодо ухвалення рішення про професійну придатність. Важливо зазначити, що серед визначених видів професійного відбору, саме психологічний відбір поки що є найменш ефективним. Про його невисоку ефективність свідчить той факт, що основною причиною низької успішності курсантів, відраховань із вищих навчальних закладів системи МВС, порушень дисципліни та законності є невідповідність їхніх психологічних якостей вимогам навчання та майбутньої професійної діяльності. Виникнення зазначених проблем є наслідком відсутності єдиного комплексного теоретично й експериментально обґрунтованого підходу до якісного професійного психологічного відбору кандидатів на навчання у вищих навчальних закладах МВС України.

Психологічний відбір кандидатів на навчання у вищих навчальних закладах МВС України – це вивчення особистісних, інтелектуальних якостей та підготовка відповідних висновків щодо рівня інтелектуально-мотиваційної, психологічної готовності кандидатів до навчання в навчальних закладах МВС України.

За своєю сутністю професійний психологічний відбір представляє систему якісного відбору абітурієнтів на підставі комплексного оцінювання рівня сформованості професійно значущих якостей особистості. Особливе значення професійного психологічного відбору в тому, що успішність підготовки абітурієнтів залежить від певної сукупності індивідуально-психологічних якостей, а недостатній їх розвиток є причиною низької придатності до навчання та майбутньої діяльності.

Проблема професійного відбору кандидатів до вищих навчальних закладів системи МВС розглянута в роботах О. М. Бандурки, В. І. Барка, Б. Г. Бовіна, С. П. Бочарової, В. Л. Васильєва, О. В. Землянської, А. Ф. Караваєва, В. В. Лебедько, Н. І. Мягких, І. І. Приходька, В. В. Романова, А. Н. Роша, А. Д. Сафронова, О. В. Шаповалова та ін. Зазначені вчені розкрили окремі підходи до організації професійного психологічного відбору кандидатів на навчання у ВНЗ МВС України: визначення інтелектуально-мотиваційної готовності до навчання в освітніх закладах МВС (В. І. Барко, Б. Г. Бовін, В. В. Лебедько, Н. І. Мягких, І. І. Приходько, А. Д. Сафронов, О. В. Шаповалов); організація системи профорієнтації в правоохоронних органах, де психологічний відбір розглядається тільки як одна із її форм (А. Ф. Караваєв, А. Н. Роша).

Існуючий психологічний відбір до ВНЗ МВС України складається з трьох етапів.

Перший – проводиться психодіагностичними центрами та лабораторіями при військово-лікарських комісіях і має виражену медичну (психіатричну) спрямованість. На цьому етапі кандидати на навчання прирівнюються за станом здоров'я до тих осіб, які поступають на службу.

Метою другого етапу психологічного відбору, що здійснюється працівниками служби психологічного забезпечення апаратів УМВС України в областях, є відбір кандидатів, придатних саме до навчання.

Третій етап психологічного відбору проводиться психологами ВНЗ. Висновки про придатність до навчання на даному етапі не мають належного правового статусу, і відбір, в основному, має на меті виділення “групи посиленої психологічної уваги” та визначення кандидатів на посади молодших командирів із числа осіб, зарахованих на навчання.

Незважаючи на таку багатоетапність, психологічний відбір не є достатньо ефективним. Всі етапи відбору є самостійними та мають дещо різні цілі.

Аналіз існуючих професіографічних описів видів діяльності та спеціальностей НГУ в психологічній і спеціальній літературі дозволяє відзначити, що доцільність удосконалення професійного психологічного відбору до ВНЗ МВС України визначається такими чинниками:

- високою вартістю підготовки курсантів ВНЗ МВС України;
- високим рівнем складності та відповідальності професійної діяльності;
- високим ступенем психологічного напруження та частотою виникнення екстремальних ситуацій, великою вірогідністю професійних деформацій;
- суттєвими показниками плинності кадрів та відрахувань із навчальних закладів через профнепридатність і з психологічних причин;
- високими вимогами до мотиваційної сфери особистості, її емоційно-вольових якостей і когнітивних здібностей.

Так, за даними дослідження, проведеного у 10 навчальних закладах МВС України, велика кількість відрахувань пов'язана із небажанням вчитися та академічними заборгованостями (44,3 %), із різного роду порушеннями дисципліни, у тому числі вчиненням злочинів (32,3 %), за сімейними обставинами (20,4 %) і лише 3 % – за станом здоров'я.

З іншого боку, недостатня визначеність вимог до індивідуально-психологічних якостей кандидатів на навчання призводить до обмеженості оцінювання та прогнозування придатності абітурієнтів до навчання і майбутньої професійної діяльності. Відповідно, існуюча методика відбору не фіксує необхідні й достатні професійно значущі психологічні якості кандидатів на навчання у ВНЗ і не повною мірою виконує завдання професійного психологічного відбору. Відсутність аналізу та узагальнення результатів психологічного відбору не дає можливості розробляти й впроваджувати заходи з його удосконалення.

Таким чином, аналіз стану проблеми професійного психологічного відбору до ВНЗ МВС України показує, що існує актуальна потреба в чіткому визначенні вимог, які впливають з особливостей як навчальної діяльності у ВНЗ МВС України, так і професійної діяльності сил охорони правопорядку. Аналіз та систематизація цих вимог дозволить виділити структуру індивідуально-психологічних характеристик кандидата на навчання, які він

повинний мати для успішного оволодіння професією та виконання своїх професійних і службових обов'язків.

3.1.3. Профорієнтаційна робота в Національній гвардії України

Професійна орієнтація – це система заходів, що сприяють людині у виборі професії і професійній кар'єрі на основі врахування її бажань, інтересів і схильностей, можливостей і здібностей працювати у вибраному виді діяльності. Вона забезпечує науково-обґрунтоване управління процесом ознайомлення із світом професій, свідоме професійне самовизначення людини в умовах задоволення її особистих потреб, самореалізації в роботі і суспільних потреб у відтворенні трудових ресурсів з урахуванням соціально-економічної і демографічної ситуації в країні.

Постановою Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2008 р. № 842 затверджено “Концепцію державної системи професійної орієнтації населення”. Необхідність розроблення цієї Концепції зумовлена зміною стану та тенденцій розвитку національної економіки в цілому і ринку праці зокрема, суспільної свідомості щодо сприйняття та розв'язання проблем праці і зайнятості, переходом від подолання наслідків безробіття до його профілактики.

Метою Концепції є забезпечення розвитку державної системи професійної орієнтації населення згідно з пріоритетами державної економічної та соціальної політики і світовим досвідом та конкурентоспроможності національного ринку праці.

Головними шляхами розв'язання проблеми, на яку спрямована Концепція, є:

- формування нормативно-правових, соціально-економічних, інформаційно-методичних, матеріально-технічних і фінансових засад системи професійної орієнтації населення;
- залучення до участі в управлінні системою професійної орієнтації населення представників громадськості та роботодавців;
- створення умов для активізації роботи з професійної орієнтації населення та надання на належному рівні профорієнтаційних послуг усім його соціальним групам і віковим категоріям;
- належне ресурсне забезпечення профорієнтаційної роботи;
- диференціація профорієнтаційних та переорієнтаційних заходів відповідно до основних видів праці;
- широке використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та засобів зв'язку;
- підготовка та професійний розвиток кадрового ресурсу професійної орієнтації населення, професіоналізація профорієнтаційної діяльності;
- проведення фундаментальних та прикладних наукових досліджень у сфері професійної орієнтації населення і забезпечення широкого впровадження їх результатів у практику;

- удосконалення механізму науково-методичного та навчального забезпечення з питань професійної орієнтації населення;
- оновлення змісту, форм та методів профорієнтаційної роботи з різними соціальними групами і віковими категоріями населення з урахуванням їх специфіки;
- забезпечення одержання та використання в профорієнтаційній роботі соціально-економічної інформації про перспективи розвитку національної економіки з урахуванням регіональних особливостей окремих галузей економіки відповідно до їх потреби у робітниках певних професій і рівня кваліфікації;
- утворення нових та удосконалення структури існуючих профорієнтаційних підрозділів з метою підвищення ефективності їх роботи;
- створення системи управління якістю профорієнтаційних послуг з урахуванням міжнародного досвіду;
- розроблення сучасних стандартів та норм профорієнтаційної роботи;
- розвиток міжнародного співробітництва у сфері професійної орієнтації населення;
- інформування громадськості про діяльність у сфері професійної орієнтації населення.

Управління системою професійної орієнтації населення на загальнодержавному рівні, згідно з Концепцією, здійснюють відповідно до своїх повноважень: Міністерство соціальної політики (щодо всіх соціальних груп незайнятого та зайнятого працездатного населення); Міністерство освіти та наук (щодо дітей дошкільного, шкільного віку та молоді, яка навчається); Міністерство охорони здоров'я (щодо осіб із стійким розладом функцій організму, зумовленим захворюванням, травмою або вродженими вадами розумового та фізичного розвитку, які призводять до обмеження життєдіяльності); Міністерство оборони, МВС, інші органи, в яких проходять службу військовослужбовці (щодо допризовників, військовослужбовців та осіб, звільнених з військової служби з правом на пенсію у зв'язку із скороченням штату або проведенням організаційних заходів, інших категорій населення); Міністерство юстиції (щодо засуджених до позбавлення та обмеження волі в установах виконання покарань); інші міністерства та центральні органи виконавчої влади (щодо працюючого та вивільнюваного персоналу).

Управління системою професійної орієнтації населення на територіальному рівні забезпечують місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. На базовому рівні профорієнтація населення проводиться навчальними закладами та закладами охорони здоров'я, реабілітаційними установами, центрами зайнятості, центрами професійної орієнтації, молодіжними центрами праці, військкоматами, установами виконання покарань, підприємствами, установами та організаціями.

Постановою Кабінету Міністрів України від 21 січня 2009 р. № 28 затверджено Раду з питань професійної орієнтації населення. Рада є постійно

діючим консультативно-дорадчим органом при Кабінеті Міністрів України, до основних завдань якої належать:

- всебічне вивчення проблемних питань та розроблення пропозицій за результатами аналізу діяльності міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, всеукраїнських профспілок, їх об'єднань, всеукраїнських громадських організацій, інших об'єднань громадян і всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців у частині професійної орієнтації населення;

- сприяння координації роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади та їх взаємодії з органами місцевого самоврядування і сторонами соціального діалогу;

- розроблення пропозицій і рекомендацій щодо підвищення рівня професійної орієнтації населення, її нормативно-правового, фінансового, матеріально-технічного, кадрового, наукового, методичного та інформаційного забезпечення;

- участь у визначенні пріоритетів фундаментальних та прикладних наукових досліджень з питань, що належать до її компетенції;

- забезпечення проведення системного аналізу актів законодавства з питань професійної орієнтації населення з метою визначення основних напрямів його вдосконалення та проектів актів законодавства із зазначених питань;

- сприяння вивченню, узагальненню і поширенню вітчизняного та зарубіжного досвіду роботи у сфері професійної орієнтації населення;

- розроблення пропозицій щодо розвитку міжнародного співробітництва, спрямованого на вдосконалення державної системи професійної орієнтації населення.

На сьогоднішній день Уряд затвердив “План заходів з реалізації Концепції державної системи професійної орієнтації населення на період до 2011 року” (розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 150-р). Планом окреслені заходи, які сприятимуть розвитку державної системи професійної орієнтації населення на довгострокову перспективу. Зокрема, Планом передбачається утворити консультативно-дорадчі органи з питань професійної орієнтації населення при місцевих органах самоврядування; включати до територіальних програм зайнятості населення заходи щодо забезпечення розвитку системи професійної орієнтації населення. Також буде проаналізовано стан проведення профорієнтаційної роботи з інвалідами та вироблено пропозиції щодо забезпечення надання їм у повному обсязі адресних профорієнтаційних послуг з урахуванням ступеня втрати їх здоров'я, обмеження життєдіяльності та потреб ринку праці. Крім того, забезпечуватиметься отримання профорієнтаційних послуг випускниками загальноосвітніх навчальних закладів, які не працевлаштовані та не навчаються, з метою усвідомленого вибору ними актуальних професій на ринку праці, а також подальшого навчання та працевлаштування; розвиватиметься профільне навчання учнів старшої школи за технологічним напрямом з урахуванням наявних та перспективних потреб ринку праці; проводитиметься

профорієнтаційна робота з молоддю із залученням організацій роботодавців та об'єднань профспілок.

Планом передбачено і проведення професійної переорієнтації незайнятого населення, вивільнюваних працівників та працюючого персоналу відповідно до потреб особистості, виробництва та ринку праці, підвищення рівня мобільності профорієнтаційних послуг, розширення використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та засобів зв'язку в профорієнтаційній роботі тощо.

Професійна орієнтація населення на службу в НГУ і навчання у ВНЗ МВС України є складовою частиною державної системи профорієнтації, що впливає як на ефективність правоохоронної діяльності, так і на стан ринку праці в країні.

Професійна орієнтація в Національній гвардії України – це науково обґрунтована система взаємопов'язаних економічних, соціальних, медичних, психологічних і педагогічних заходів, спрямованих на активізацію процесу професійного самовизначення та реалізації здатності до військової служби особи, виявлення її здібностей, інтересів, можливостей та інших чинників, що впливають на вибір військової професії або на зміну виду трудової діяльності.

Нормативно-правовою основою професійної орієнтації в Національну гвардію України є:

- Конституція України (ст. 3, 19, 32, 43);
- Кодекс Законів про Працю України;
- Закони України: “Про зайнятість населення”, “Про освіту”, “Про вищу освіту”, “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, “Про охорону праці”, “Про Національну гвардію України”;
- Основи законодавства України про охорону здоров'я;
- Положення конвенцій та рекомендацій Міжнародної організації праці;
- Концепція державної системи професійної орієнтації населення;
- Наказ Міністерства освіти України “Умови прийому на перший курс вищих навчальних закладів України”;
- Наказ МОЗ України та Держкомітету України з нагляду за охороною праці “Про затвердження переліку робіт, де є потреба у професійному доборі”, а також інші законодавчі, нормативні і методичні документи з питань професійної орієнтації населення.

Головною **метою** професійної орієнтації в НГУ є надання майбутньому кандидату на службу або навчання у ВНЗ допомоги у виборі відповідної до його психологічних та професійно важливих якостей, що оцінюються у процесі психологічного обстеження, військової спеціальності, яка сприятиме найефективнішому виконанню службових обов'язків.

Основним завданням профорієнтаційної роботи в Національній гвардії України є підвищення ефективності службово-бойової діяльності через поліпшення якості кадрового забезпечення НГУ шляхом:

- надання допомоги цивільному населенню і військовослужбовцям в отриманні інформації про основні вимоги до військових професій (військово-

облікових спеціальностей), відповідно до власних індивідуально-психологічних якостей;

– формування у цивільного населення і військовослужбовців об’єктивного уявлення про службу в певних структурах НГУ та усвідомленої мотивації до навчання у ВВНЗ з метою оволодіння певною військовою професією (військово-обліковою спеціальністю) та подальшої служби в Національній гвардії України.

Об’єктами профорієнтаційної роботи в Національній гвардії України є:

– громадяни України з числа цивільної молоді, які виявляють намір проходити службу в НГУ або навчатися у навчальних закладах МВС України та відповідають умовам прийому на службу й навчання;

– військовослужбовці і працівники системи МВС, які виявляють намір навчатися в навчальних закладах МВС України, змінити спеціальність, здобути додаткову освіту або підвищити кваліфікацію.

Суб’єктами професійної орієнтації в Національній гвардії України є:

– підрозділи Національної гвардії України, відомчі навчальні заклади, що здійснюють професійне інформування громадян щодо перспектив служби та навчання;

– структурні підрозділи служби психологічного забезпечення, що здійснюють професійно-психологічний відбір кандидатів на службу та навчання;

– центри психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору ВОЗ-СОЗ ГУМВС, УМВС, що здійснюють професійний психофізіологічний відбір кандидатів на службу та навчання.

В основу профорієнтаційної роботи з населенням щодо можливостей служби в НГУ і навчання в навчальних закладах МВС України покладено такі **принципи**:

– комплексний характер профорієнтаційних послуг;

– узгодження інтересів і потреб об’єкта профорієнтації та системи МВС України;

– діяльнісний підхід до визначення професійної придатності;

– доступність професійної та іншої інформації стосовно можливостей вибору чи зміни професії, форм навчання й працевлаштування;

– обов’язковість проходження професійного відбору кандидатами на службу та навчання;

– добровільність отримання профорієнтаційних послуг на гарантованому державному рівні;

– конфіденційність висновків професійних консультацій і профвідбору, додержання суб’єктами професійної орієнтації норм професійної етики;

– систематичність і наступність у профорієнтаційній роботі.

Науково-методичними засобами, які використовуються у професійній орієнтації в НГУ, є професіографія і професійна діагностика (комплекс медичних, психофізіологічних, психологічних та інших методів вивчення особи).

У науковій літературі під професіографією розуміють науку, предметом

вивчення якої є професії та їх класифікація. Шляхом об'єктивного дослідження вона покликана розкрити всю складність професії, виявити її змістові і структурні особливості, визначити різноманітність взаємовідносин особистості спеціаліста з предметами, засобами і продуктами праці, з оточуючими людьми, з специфічними і неспецифічними явищами, що супроводжують процес праці, розкрити властиве їй напруження різних психічних функцій і на основі цього окреслити весь спектр вимог до людини як суб'єкта відповідної професійної діяльності.

Результатом професіографічного вивчення є створення професіограми – документа, у якому подано комплексний, систематизований і всебічний опис об'єктивних характеристик професії і сукупності її вимог до індивідуально-психологічних особливостей людини. Головною частиною професіограми є психограма, що включає повний опис власне психологічних характеристик та професійно важливих особистісних якостей спеціаліста.

У процесі професійної діагностики з метою профорієнтації вивчають характерні особливості особистості: ціннісні орієнтації, інтереси, потреби, мотиви, нахили, здібності, професійні наміри, професійну спрямованість, риси характеру, темперамент, інтелектуальний і освітній рівень розвитку, професійно-важливі якості особистості, стан здоров'я. При проведенні професійної діагностики необхідно дотримуватись таких принципів: комплексність діагностики; особистісний підхід, що передбачає всебічне вивчення особистості як цілісної системи, яка має певну структуру; динамічність, що полягає у вивченні здібностей особистості; активність, яка передбачає формуючий вплив на особистість.

Організація роботи з професійної орієнтації покладається на командирів військових частин, начальників оперативно-територіальних управлінь, в яких передбачається працевлаштовувати кандидатів, керівників навчальних закладів НГУ, а також на кадрові органи та органи по роботі з особовим складом військових частин НГУ.

Профорієнтаційна робота має плановий характер і входить самостійним розділом у план роботи структурних підрозділів НГУ.

Планування здійснюється з урахуванням поточної і перспективної потреб в кадрах, можливостей конкретних джерел комплектування та необхідності створення конкурсу на заміщення поточних і перспективних вакансій (два-три кандидати на одну посаду). При цьому аналізують і враховують потреби в кадрах, пов'язані зі зміною штатної чисельності, переміщенням військовослужбовців по службі, направленням на навчання, звільненням, а також необхідністю задоволення потреб у кадрах інших підрозділів НГУ (зі спеціальними вимогами до кандидатів на військову службу в ці підрозділи).

Професійна орієнтація в Національній гвардії України включає такі компоненти:

- професійне інформування;
- профорієнтаційне консультування;
- професійний психологічний відбір;

– професійну адаптацію.

Ці компоненти професійної орієнтації є також її етапами: *професійна інформація* → *професійна консультація* → *професійний відбір* → *професійна адаптація*.

Професійна інформація – це система заходів з накопичення та розповсюдження інформації про зміст та перспективи сучасних професій, вимоги до особистості, форми та умови оволодіння різними спеціальностями, можливості професійно-кваліфікаційного зростання, стан та потреби на ринку праці. Така система заходів спрямована на формування професійних інтересів, намірів та мотивації особистості.

Своєю чергою, професійне інформування в Національній гвардії України забезпечує ознайомлення різних верств населення зі змістом службово-бойової діяльності та перспективами розвитку фахових спеціальностей в НГУ, формами та умовами їх здобуття, станом та потребами органів і підрозділів НГУ в кадрах, вимогами професійної діяльності до особистості, можливостями професійно-кваліфікаційного становлення.

Професійна інформація може бути трьох форм: професійна просвіта, пропаганда, агітація.

Професійна просвіта має на меті ознайомлення населення із змістом і умовами службово-бойової діяльності, платнею, розпорядком робочого дня, перспективами підвищення кваліфікації, різноманітними спеціальностями й посадами в Національній гвардії України. Її організують командири військових частин і підрозділів НГУ та начальники ВВНЗ шляхом підготовки, випуску та розповсюдження відповідних інформаційно-довідкових матеріалів.

Професійна пропаганда, зазвичай, містить позитивне висвітлення професії, її історії, героїчних традицій з метою підняття соціального престижу, іміджу й авторитету НГУ, а також об'єктивного ставлення до діяльності Національної гвардії України. Її організують командири підрозділів НГУ та начальники ВВНЗ і здійснюють шляхом створення аудіо- та відеопродукції, випуску художньої і спеціальної літератури й доведення її до широких верств населення через структури громадських зв'язків та засоби масової інформації.

Професійна агітація, на відміну від професійної пропаганди, що не має визначеного адресата, націлена на залучення молодих людей, вона інформує про конкретні навчальні заклади, де готують спеціалістів Національної гвардії України. Її проводять у навчальних закладах МОН України, на підприємствах промисловості та сільського господарства, у військових частинах, військкоматах. Організують професійну агітацію командири військових частин і підрозділів НГУ, начальники ВВНЗ. Основними виконавцями є фахівці навчальних закладів, військових частин та підрозділів НГУ.

Як основні напрямки професійного інформування в Національній гвардії України виокремлюють:

– інформування населення про порядок прийому й умови служби в НГУ (проводиться, як правило, на основі спеціальних цільових комплексних програм, з використанням радіо, телебачення, періодичних видань, інтернету; їх

розробляють і здійснюють посадові особи кадрового органу за участю зацікавлених з'єднань, військових частин, структурних підрозділів НГУ, навчальних закладів та прес-служби НГУ);

– професійно-орієнтаційні заходи з певними соціальними прошарками населення з питань служби в НГУ та навчання у ВНЗ НГУ (їх організують заступники начальників оперативно-територіальних об'єднань по роботі з особовим складом, навчальних закладів, командири з'єднань, військових частин по роботі з особовим складом і командири структурних підрозділів НГУ; заходи проводять з учнями, студентами, військовослужбовцями, членами молодіжних організацій і спортивних товариств, працівниками підприємств, установ, організацій);

– безпосередній пошук кандидатів на службу в НГУ (проводять військовослужбовці кадрових органів і структурних підрозділів НГУ; у рамках даного напрямку професійного інформування передбачається: цілеспрямована робота з відбору кандидатів у середніх і вищих навчальних закладах МОН України, військових частинах і військових комісаріатах, трудових колективах, центрах зайнятості населення; публікація оголошень про вакантні посади в конкретній військовій частині чи підрозділі НГУ; направлення запитів у навчальні заклади середньої і вищої професійної освіти, у молодіжні і спортивні організації та товариства, командуванню військових частин і підрозділів щодо кандидатів для заміщення вакантних посад в Національній гвардії України).

Існують певні вимоги до професійної інформації.

1. Інформація повинна бути такою, що виховує. Вона має доводити до свідомості людей важливість, правильність і своєчасність вибору професії, необхідність самостійного свідомого її вибору, тому що майже все життя людини пов'язане з професією, це соціальна роль людини. І якщо вона вибере професію, спираючись не на власні можливості і бажання, а виходячи з престижу або думки більшості, то така професія буде їй обтяжливою, як наслідок, знизиться якість праці, підвищиться плінність кадрів, травматизм, професійні захворювання і т. д. Людина повинна зайняти своє місце, яке вкаже їй професійне інформування.

2. Інформація повинна бути об'єктивною і перспективною, тобто бути змістовною, точно відбивати сучасний стан професії і очікуємі в ній зміни на найближчі 3–5 років, а також на віддалену перспективу. Інформація повинна бути такою, щоб у людини не було фантазій про професію, і вона не була розчарованою від реальності. Особливо ця вимога стосується такої форми професійної інформації, як пропаганда. Вона має підкреслювати важливість службово-бойової діяльності НГУ, але не повинна спотворювати дійсність, бо це може призвести до неадекватної мотивації і, як наслідок, – до емоційного вигорання. Зміна мотивації на неадекватну (наприклад, мотивацію збагачення) призведе до професійної непридатності.

3. Інформація повинна бути різнобічною, стосуватися не тільки “технології”, тобто що саме доведеться робити, але й особистісної сторони (які

емоційні навантаження доведеться витримувати, які рішення приймати, з якими ситуаціями доведеться мати справу), описувати, які професійно важливі якості необхідно мати, з якими труднощами доведеться стикатися.

4. Професійна інформація повинна бути оптимальною – її повинно бути не занадто багато, тому що в деталях “потоне” суть, і не занадто мало, щоб не довелося додумувати.

У системі МВС найбільш поширене ознайомлення молодих людей з особливостями діяльності сил охорони правопорядку через використання засобів масової інформації (центральні, місцеві, відомчі). У навчальних закладах МВС України щорічно проводять дні відкритих дверей.

Важливим моментом є також і те, що професійне інформування проводять й у відносно невеликій групі молоді – дітей співробітників сил охорони правопорядку. Це один з позитивних факторів, тому що молоді співробітники таким чином виховуються на сімейних традиціях, глибше розуміють специфіку діяльності відповідних служб, краще підготовлені до професійно-психологічних труднощів практичної діяльності. Серед даної категорії фахівців рідко спостерігається плинність кадрів. Проте орієнтація тільки на дітей співробітників сил охорони правопорядку підсилює закритість, відособленість даної системи, обмежує приплив здібної молоді.

Професійне консультування – це система психолого-педагогічних і медичних заходів з вивчення і оцінювання здібностей, особистісних особливостей і функціональних можливостей людини з метою допомогти їй у більш обґрунтованому виборі професії. Виділяють декілька видів професійної консультації: інформаційно-довідкову, психодіагностичну, формуючу, медичну.

Головна задача професійної консультації в Національній гвардії України полягає в тому, щоб в результаті аналізу здібностей, психологічних та фізичних якостей, освіти, попереднього досвіду діяльності рекомендувати особам, що закінчують службу в Національній гвардії України, Збройних Силах України, підрозділах Державної прикордонної служби або звільнених від призову відповідно до чинного законодавства і за станом здоров'я придатних до служби в Національній гвардії України, навчання в навчальних закладах МВС України професіям і спеціальностям, які найбільш перспективні для них.

Професійну консультацію проводять, як правило, у вигляді індивідуальної або групової бесіди з особами, що виявили підвищений інтерес до служби в НГУ. У цьому випадку й самі кандидати бажають одержати більш детальну інформацію про особливості служби в НГУ.

Проведення профконсультаційної роботи вимагає дотримання низки професійних, етичних, організаційних принципів, які виокремлені і сформульовані у роботах Є. О. Клімова та інших дослідників. До основних принципів можна віднести такі: добровільність участі у профконсультаційних процедурах, активність кандидата під час процедури консультування, конфіденційність діагностичної інформації, професійна компетентність спеціалістів, які здійснюють профконсультаційні процедури та ін.

Процедура професійного консультування реалізується через низку етапів. Перший етап містить у собі більш професійне інформування про різноманітні сторони службово-бойової діяльності НГУ, а також про конкретні сторони окремих підрозділів.

Другий етап передбачає отримання первинної інформації про самих кандидатів: відомостей про їх освіту, місце проживання, місце роботи, рідних, батьків, попередню біографію, тобто з'ясування відповідності цієї інформації про кандидата вимогам першої частини професіограми – придатності кандидата до служби в Національній гвардії України. На цій стадії з'ясовують і загальні відомості про стан здоров'я кандидата, обізнаність його рідних і близьких про бажання служити в Національній гвардії України й їх ставлення до цього, про освітній рівень кандидата, його житлові умови.

Під час проведення співбесіди з кандидатом звертають увагу на дві групи відомостей: освіта й ставлення рідних і близьких до служби кандидата в НГУ.

Керівники підрозділів, що бажають бачити у своїх підрозділах фахівців з високим рівнем освіти, повинні враховувати наслідки цього етапу.

По-перше, військовослужбовець з високою освітньою підготовкою, як правило, очікує на більш високу платню та просування по службі, бажає отримати цікаву роботу. Водночас спостереження показують, що підвищення освітнього рівня не дає очікувані результати. Немає прямої залежності між задоволеністю працею й освітнім рівнем працівника. Більш того, освічені й компетентні працівники водночас найменш залежать від конкретної посади й служби, оскільки вони знають, що з їх здібностями їх візьмуть до будь-якої установи чи організації, і, навпаки, менш освічені працівники найбільш віддані своїй посаді, їм відомо, що влаштуватися на інше місце їм буде дуже важко.

По-друге, підвищення освітнього рівня військовослужбовця не спричинює аналогічного підвищення рівня діяльності. Це може бути пов'язано із непрофільністю освіти, значним розрізненням у формі отримання освіти, регіональними особливостями отримання освіти тощо.

По-третє, наявність вищої освіти у значної частини військовослужбовців НГУ підвищує рівень соціальної вибагливості очікувань особового складу. Практично всі, хто має різноманітні дипломи ВНЗ, претендують на офіцерські посади, хоча напрями освіти багатьох з них не є потрібними для НГУ, водночас багато з них і за своїми діловими й особистими якостями не можуть бути призначені на ті чи інші посади. Наявність у багатьох військовослужбовців вищої й середньої спеціальної освіти за відсутності для кожного з них можливості просування створює стосунки соціальної напруженості в підрозділах НГУ.

По-четверте, наявність вищої (навіть військової) освіти не завжди передбачає посилення комплексу здібностей, навичок, умінь, що потребують основні професії НГУ. Тому освіта як одна з вимог до кандидата повинна бути тісно пов'язана з іншими вимогами до конкретного типу професії.

З'ясування ставлення батьків або дружини кандидата до його можливої служби в НГУ є обов'язковим етапом відбору кандидатів. Аналіз поглядів

батьків показує, що частіше за все їх побоювання стосуються не змісту службово-бойової діяльності, а таких її сторін, як режим робочого дня й тижня, платня, заборона підприємницької діяльності і т. ін. Важливим етапом професійного консультування є з'ясування мотивів кандидата до вступу на військову службу в НГУ і наявність основних здібностей (більш конкретно це з'ясовують на етапі професійного відбору).

На ефективність службово-бойової діяльності НГУ і окремих військовослужбовців впливає багато організаційних та соціально-психологічних факторів. Серед них психологи виділяють два фактори, які справляють стійкий і довготривалий вплив на професійну діяльність співробітника сил охорони правопорядку. По-перше, це наявність або відсутність достатньо сильної мотивації до обраної професії, іншими словами, бажання чи небажання працювати в повну силу на дорученій ділянці роботи. По-друге, це відсутність комплексу здібностей до певної професійної діяльності, більш того, наявність протипоказань до неї. Часто цей фактор спричинює й саму негативну мотивацію до діяльності, й людина, як правило, після низки помилок змінює роботу. Гірше, коли мотивація діяльності достатньо сильна, а відсутність здібностей до роботи самій людині невідома, тому помилки і невдачі вона пояснює випадковими обставинами чи просто не помічає їх.

Тільки сполучення двох зазначених факторів, часто взаємопов'язаних (мотивації до певної професійної діяльності й наявності комплексу здібностей до неї), забезпечує успіх службово-бойової діяльності.

Професійна консультація повинна закінчуватися з'ясуванням істинних мотивів кандидата, що спонукали його до служби в НГУ. З'ясування здібностей кандидата до виконання функцій професії вже відбувається на стадії професійного відбору.

Професійний відбір – це система всебічного вивчення кандидата, спрямована на визначення його придатності до окремих видів професійної діяльності згідно з нормативними вимогами професії. Професійний відбір розуміють як процес практичного виділення з наявних кандидатів тих, які здатні в даних умовах забезпечувати найбільш ефективно виконання доручених їм завдань. Однією із вагомих складових професійного відбору є професійний **відбір** (за інших обставин його іноді називають “добір”), що визначає систему професійної діагностики особи, спрямовану на визначення конкретних професій, найбільш придатних для оволодіння нею.

Детально різні аспекти системи професійного відбору в Національну гвардію України розглянуто вище.

Оптимальне поєднання людини і професії забезпечується в процесі професійної адаптації.

Професійна адаптація – це комплексна система заходів, що сприяє процесу пристосування особи до психологічних і організаційно-технічних особливостей професійної діяльності та успішному професійному становленню працівника.

Специфіка адаптації молодих військовослужбовців у підрозділах НГУ обумовлена характером діяльності, а також умовами, в яких вона здійснюється. Найчастіше молодий військовослужбовець, який тільки почав службово-бойову діяльність, стикається з великим обсягом самостійної професійної роботи, йому необхідно засвоїти норми та цінності колективу, ввійти в складну систему міжособистісних взаємовідносин, зайняти своє місце в громадському житті підрозділу та самоствердитися, проявити свої схильності, інтереси й можливості.

Адаптацію військовослужбовця до професійної діяльності поділяють на етапи: первинна адаптація, період стабілізації, можлива дезадаптація, повторна адаптація, вікове зниження адаптаційних можливостей.

Якщо початком первинної адаптації вважати перший робочий день, то своєрідним вступом до неї є процес становлення готовності до діяльності, що включає професійне самовизначення, формування мотивації, накопичення знань, розвиток професійно важливих властивостей та ін.

Професійна адаптація військовослужбовця НГУ складається з низки етапів.

У перші дні служби відбувається ознайомлення з професійною діяльністю. На даному етапі військовослужбовець повинен засвоїти основні нормативні акти, посадові інструкції, одержати інформацію про всі елементи своєї діяльності, бути спроможним схарактеризувати основні вимоги до своєї роботи.

На наступному етапі військовослужбовець повинен перейти до самостійної діяльності в повному значенні цього слова. З'являються елементи творчості. Військовослужбовець ефективно виконує свої функціональні обов'язки.

Етап професійної майстерності, високого ступеня суспільної діяльності, перевищення встановлених норм. Військовослужбовці, що досягли високого рівня професійної майстерності, складають професійне ядро підрозділу.

Відповідальність за організацію навчання в перший, ознайомчий період покладається на командира підрозділу НГУ. Тимчасово за вперше прийнятим на службу військовослужбовцем НГУ закріплюють наставника.

Наставництво в МВС є частиною системи професійної підготовки та морально-психологічного забезпечення особового складу. Мета наставництва – прискорення процесу становлення молодого військовослужбовця як спеціаліста своєї справи, формування у нього морально-психологічних та вольових якостей, необхідних для виконання завдань, що поставлені перед НГУ.

Порядок організації наставництва в МВС України визначається наказом МВС від 12 червня 1993 р. № 367, яким затверджене “Положення про наставництво”. Згідно з цим Положенням відповідають за організацію наставництва командири підрозділів та їх заступники по роботі з особовим складом, кадрові органи.

На адаптацію молодих військовослужбовців впливає рівень розвитку колективу – уміння помітити перші успіхи, стимулювати їх сумлінність, що впливає на мотивацію досягнення успіху і задоволеність працею, формує

впевненість у собі, тобто адаптація – це робота з наставником, колективом і самим військовослужбовцем.

Адаптація зазвичай завершується до кінця 1-го року. Це проявляється в засвоєнні основних професійних прийомів, методів роботи і ціннісних орієнтаціях. Молодий військовослужбовець починає ідентифікувати себе з НГУ, у нього з'являється відчуття єдності з іншими, професійної гордості, він пов'язує свою подальшу долю зі службовою кар'єрою і результатами професійної діяльності.

У психології праці прийнято вважати, що 7 років на одній посаді – це критичний термін, після якого результативність діяльності не збільшується, знижується мотивація праці, підвищується плинність кадрів. Причини переходу досвідчених працівників в інші сфери діяльності криються не тільки в низькому фінансовому забезпеченні, а і в недостатній увазі до питань особистісного росту і ділової кар'єри працівників, що сформувалися.

Відхід досвідчених працівників часто пов'язаний із віковою кризою (35–45 років), переоцінкою смислів: губиться сенс минулих і відбувається пошук нових орієнтирів. Завдання психолога – зберегти фахівців шляхом проведення тренінгів мети життя, способів її досягнення. Подібного роду тренінги відносять до морально-психологічної підготовки, тому що мова йде про формування спрямованості, на відміну від професійно-психологічної підготовки, коли розвиваються операціональні якості (увага, пам'ять, спостережливість і т. п.).

Всі перераховані компоненти професійної орієнтації взаємопов'язані, знаходяться у взаємодії і доповнюють один одного, утворюючи певну структуру, в рамках якої ведеться профорієнтаційна робота в Національній гвардії України.

3.2. Психологічне вивчення особистості військовослужбовця Національної гвардії України

3.2.1. Психологія особистості військовослужбовця НГУ

Проблема особистості в психології є однією з центральних. Формування та діагностика особистості військовослужбовця НГУ, визначення найефективніших напрямів впливу на неї неможливі без знання структури особистості, закономірностей формування та розвитку особистості військовослужбовця, індивідуальних особливостей і їх прояву у всіх сферах військово-професійної діяльності. Водночас особистість є предметом дослідження багатьох інших дисциплін – філософії, соціології, педагогіки, етики, біології тощо, але її внутрішній світ досліджує тільки психологія.

Для розуміння природи особистості потрібно з'ясувати співвідношення цього поняття з іншими поняттями, що використовуються як у класичній, так і в сучасній психології. Це, насамперед, поняття “індивід”, “людина”, “особистість”, “індивідуальність”.

Людина народжується на світ з генетично закладеними в неї потенційними можливостями стати саме людиною. Не слід вважати, що немовля – це “чиста дошка”, на якій під впливом соціуму “пишуться” ознаки людяності. Немовляті притаманні анатомічні та фізіологічні властивості тіла й мозку, що належать тільки людині. Вони забезпечують у перспективі оволодіння прямоходінням, знаряддями праці та мовою, розвиток інтелекту, самосвідомості тощо. Але система біологічних, генетичних, анатомічних, фізіологічних чинників передбачає становлення людини лише в певних соціальних, культурно-історичних умовах цивілізації. Щоб підкреслити біологічно зумовлену належність новонародженої дитини і дорослої людини саме до людського роду та відрізнити їх від тварин, використовують поняття індивіда. Отже, людина на відміну від тварин, яких іменують особинами, називається індивідом, тобто одиничним представником роду людського, виду *homo sapiens* (людина розумна), продуктом тривалого розвитку і носієм індивідуально-своєрідних рис.

Тільки індивідні якості, тобто притаманні людині задатки, анатомо-фізіологічні передумови закладають підвалини створення особистості. Індивід – це людська біологічна основа розвитку особистості у певних соціальних умовах.

Якщо уявити, як і П. Жане, неймовірно: що внаслідок якихось драматичних подій зникли створені людством культура, мистецтво, наука, техніка, різноманітний предметний світ, інститути людської соціалізації, а маленькі діти залишилися в цих умовах без дорослих, які втілюють у своїй спільній діяльності суспільні стосунки, то розвиток індивіда за антропологічним типом припинився б, став неможливим і пішов би шляхом, характерним для тваринного світу. Зрозуміло, що про розвиток особистості в таких умовах зайве говорити.

Про це свідчать факти з життя дітей, які змалку потрапили до тваринних (вовчих) зграй. Такі діти хоч і народились індивідами, але їхній розвиток був деформований у середовищі тварин. Тому ці діти не стали людьми, їх так і не вдалося повернути на шлях людського розвитку. Ці факти доводять вирішальну роль соціального оточення, культурно-історичного середовища та властивих людині засобів соціалізації індивіда, творення особистості.

Особистість – це індивід із соціально зумовленою системою вищих психічних якостей, що визначається залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин. Ця система виявляється і формується в процесі свідомої продуктивної діяльності і спілкування. Особистість опосередковує та визначає рівень взаємозв'язків індивіда із суспільним та природним середовищем. У філософсько-психологічному аспекті особистість – це об'єкт і суб'єкт історичного процесу і власного життя.

Розвиток особистості відбувається у конкретних суспільних умовах. Особистість завжди конкретно-історична, вона – продукт епохи, життя своєї країни, своєї сім'ї. Вона – очевидець та учасник суспільного руху, творець власної і загальної історії, об'єкт і суб'єкт сучасності.

Слід адекватно співвідносити поняття “людина” й “особистість”. Людина як соціальна та біологічна істота є носієм особистості. Поняття “людина” значно ширше за поняття “особистість”, бо включає у себе велике коло соціальних і біологічних ознак – антропологічних, етнографічних, культурних та ін.

Особистість характеризується якісними та кількісними проявами психічних особливостей, які утворюють її індивідуальність. Індивідуальність – це поєднання психологічних особливостей людини, що утворюють її своєрідність, відмінність від інших людей. Індивідуальність проявляється у здібностях людини, в домінуючих потребах, інтересах, схильностях, у рисах характеру, в почутті власної гідності, у світобаченні, системі знань, умінь, навичок, у рівні розвитку інтелектуальних, творчих процесів, у індивідуальному стилі діяльності та поведінки, в типі темпераменту, в характеристиках емоційної та вольової сфер тощо. Індивідуальність формує важливу характеристику особистості людини, яка забезпечує властивий тільки їй стиль взаємозв'язків з навколишньою дійсністю.

Великий внесок у вивчення природи особистості та обґрунтування її методологічних і теоретичних засад зробили як зарубіжні, так і вітчизняні вчені. В іноземній психологічній науці існують такі основні теоретичні підходи до дослідження особистості: біхевіористський підхід (Дж. Уотсон); необіхевіористський підхід (Е. Томлен, К. Халл, Б. Скіннер, А. Бандура); гештальт-психологічний підхід (М. Вертхеймер, К. Коффка, В. Келер, К. Левін); класичний психоаналітичний підхід (З. Фройд); неофройдистський підхід (К. Юнг, К. Хорні, А. Адлер, Е. Еріксон та ін.); гуманістичний підхід (Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс); когнітивний підхід (Дж. Келлі, У. Найссер, П. Жане); диспозиційний підхід (Е. Кречмер, У. Шелдон, Г. Айзенк, Р. Кеттелл).

У радянській та вітчизняній психологічній науці також існують різні підходи до структурування особистості, які досліджені у працях Б. Г. Ананьєва, О. Г. Ковальова, Г. С. Костюка, О. М. Леонтьєва, В. С. Мерліна, С. Д. Максименка, А. В. Петровського, К. К. Платонова, С. Л. Рубінштейна та ін.

Стисло схарактеризуємо погляди деяких учених на побудову психологічної структури особистості.

О. Г. Ковальов виокремив п'ять підструктур особистості: спрямованість, здібності, характер, система управління і психічні процеси.

В. С. Мерлін наголошував на існуванні двох підструктур особистості: властивості індивіда (темперамент та індивідуально-психологічні особливості психічних процесів) і властивості індивідуальності (мотиви і ставлення, характер і здібності).

На думку О. М. Леонтьєва, базовими параметрами структури особистості є:

– різноманіття зв'язків індивіда із світом, що реалізується сукупністю різних діяльностей;

– ступінь ієрархізованості зв'язків із світом, тобто їх мотиваційна “зафарбованість”;

– загальна структура зв'язків із світом, що утворюється співвідношеннями головних мотивів і сукупності діяльностей.

Отже, згідно з О. М. Леонтьєвим, особистість утворюється об'єктивними обставинами через сукупність діяльностей, що реалізують ставлення людини до світу. При цьому особистість може розвиватися виключно в рамках створення, але не споживання.

А. В. Петровський також називає особистістю ту системну соціальну рису, що набувається індивідом у предметній діяльності, в якій відображається рівень суспільних відносин, суспільних зв'язків. Риси особистості людини можна побачити через зміст її діяльності, ділові і міжособистісні стосунки в конкретних умовах соціального життя, тобто через все те, що є способом її життя. Особистість у даному випадку не обумовлена біологічними факторами.

Б. Г. Ананьєв, визнаючи провідну роль соціальних компонент в структурі особистості, припускає участь у ній біологічно обумовлених складників, деяких психічних процесів і досвіду індивіда (за К. К. Платоновим).

К. К. Платонов вирізняє у структурі особистості чотири основні підструктури:

– підструктуру спрямованості, яка об'єднує спрямованість, ставлення та моральні якості особистості; елементи особистості, що входять до цієї підструктури, не породжуються природними задатками і відображають індивідуально відбиту класову свідомість; формується ця підструктура шляхом виховання, вона є соціально зумовленою;

– підструктуру досвіду – включає в себе знання, навички, уміння і звички, набуті індивідуальним досвідом через навчання, але вже з помітним впливом особистості; її називають ще індивідуальною культурою, підготовленістю;

– підструктуру форм відображення, яка охоплює індивідуальні особливості окремих психічних процесів чи психічних функцій як форм відображення; вплив біологічно зумовлених особливостей у цій підструктурі виявляється ще чіткіше;

– біологічно зумовлену підструктуру (темперамент, статеві й вікові особливості, патологічні зміни); ці елементи залежать від фізіологічних і морфологічних особливостей мозку.

У зазначені підструктури можуть бути вкладені усі відомі властивості особистості (наприклад, у російській мові, згідно зі “Словником російської мови” Ожегова, їх 1548, а в грузинській – 4000). Деякі можуть бути чітко віднесені до однієї з підструктур: переконаність – 1, начитаність – 2, рішучість – 3, збудливість – 4. Інші перетинаються: воля – 1 і 3, музикальність – 2 і 3 тощо.

К. К. Платонов називає запропоновану структуру особистості основною, загальною, динамічною, функціональною і психологічною. Основною – тому що, крім цих чотирьох головних, виокремлюють ще дві накладені на них підструктури – характер і здібності; загальною – оскільки вона властива кожній особистості, а кожна конкретна особистість має свою індивідуальну структуру; динамічною – тому що не залишається незмінною впродовж життя конкретної

особистості; функціональною – тому що її, як ціле та його складники, розглядають як психічні функції; психологічною – оскільки узагальнює психічні властивості особистості.

Головним структурним компонентом особистості є її спрямованість як система спонукань, що визначає вибірковість ставлень та активності особистості.

Активність індивіда визначається, як відомо, його потребами. Сутність потреб відповідає на запитання: чому людина проявляє активність? Однак щоб з'ясувати, на що вона спрямована, необхідно проаналізувати, чим визначається її спрямованість, яка сукупність стійких мотивів, що орієнтують діяльність особистості.

Мотиви – це пов'язані із задоволенням певних потреб спонукання до діяльності. Вони відрізняються один від одного видом потреби, яка в них виявляється, формами, котрих вони набувають, широтою та вузькістю, конкретним змістом діяльності, в якій реалізуються. Складні види діяльності відповідають кільком мотивам, що утворюють систему мотивації. Мотиви розрізняють за їх усвідомленістю. Неусвідомленими мотивами є установки і потяги, усвідомлюваними – інтереси, переконання, прагнення. У структуру спрямованості входять, передусім, усвідомлені мотиви поведінки.

Усвідомлене ставлення людини до своїх потреб і здібностей, потягів і мотивів поведінки, переживань і думок називають самосвідомістю особистості.

В основі самосвідомості є здатність відокремлювати себе від власної життєдіяльності. Ця здатність виникає у процесі розвитку свідомості, мислення, розуміння, ставлення до свого буття, вона опосередкована спільною діяльністю, що сприяє формуванню певного уявлення про себе, своєю здатністю до суспільно значущих дій та вчинків. Уявлення про себе (суб'єктивний образ свого “Я”) виникає під впливом оцінного ставлення інших людей, у разі співвіднесення мотивів, мети і результатів своїх вчинків та дій з соціальними нормами поведінки, які прийняті у конкретному суспільстві.

Результатом процесів самосвідомості є “Я-концепція” особистості.

“Я-концепція” – це динамічна система уявлень людини про себе, яка включає усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних та інших особливостей; самооцінку та суб'єктивне сприймання зовнішніх факторів, які впливають на особистість.

“Я-концепція” є системою установок, що включає три структурні елементи:

- 1) когнітивний – образ “Я”, який характеризує зміст уявлень про себе;
- 2) емоційно-оцінний, афективний, що відображає ставлення до себе в цілому чи до окремих аспектів своєї особистості, діяльності й виявляється в системі самооцінок;
- 3) поведінковий, який характеризує вияви перших двох елементів у поведінці.

З погляду на зміст і характер уявлень про себе виділяють: соціальне “Я”, духовне “Я”, фізичне “Я”, інтимне “Я”, сімейне “Я” тощо, а також “Я” реальне, “Я” ірреальне, теперішнє, майбутнє, фантастичне тощо. Розбіжності між

“ідеальним Я” і “реальним Я” є джерелом розвитку особистості. Разом з тим суттєві суперечності між ними можуть спричинити внутрішні конфлікти і негативні переживання.

Важливою функцією “Я-концепції” є забезпечення внутрішньої погодженості особистості, стійкості її поведінки.

“Я-концепція” формується під впливом життєвого досвіду людини, насамперед стосунків у сім’ї, проте, достатньо рано вона сама набуває якості активності й починає впливати на інтерпретацію цього досвіду, на мету особистості, систему її очікувань та прогнозів щодо свого майбутнього, на оцінку своїх досягнень і тим самим на ставлення до самої себе.

Центральним компонентом “Я-концепції” є самооцінка особистості. Самооцінка – це та цінність, значущість якої індивід надає собі та окремим сторонам своєї особистості, діяльності, поведінки.

Відображаючи рівень задоволення собою, самооцінка створює основу для сприймання власного успіху чи неуспіху в діяльності, досягнення мети певного рівня, тобто рівня домагань особистості.

Рівень домагань особистості – це прагнення досягти мети тієї складності, на яку людина вважає себе здатною. В основі рівня домагань лежить самооцінка (своїх можливостей, потенціалу в окремій сфері або себе як особистості в цілому). Самооцінки розвиненого індивіда утворюють складну систему, яка включає в себе як загальну самооцінку (відображає рівень самоповаги, прийняття чи неприйняття себе), так і часткові самооцінки, що характеризують ставлення до окремих сторін своєї особистості, вчинків.

Самооцінку характеризують за такими параметрами:

- за рівнем – висока, середня та низька;
- за співвіднесенням з реальними успіхами – адекватна та неадекватна (завищена, занижена);
- за особливостями будови – конфліктна та безконфліктна.

Для розвитку особистості ефективною є достатньо висока загальна самооцінка, що співвідноситься з адекватними частковими самооцінками різного рівня. Стійка і водночас гнучка самооцінка, яка за необхідності може змінюватися під впливом нової інформації, набутого досвіду, оцінок інших людей, – оптимальна як для особистісного зростання військовослужбовця, так і для ефективної службово-бойової діяльності. Негативною є надмірно стійка, ригідна самооцінка, а також надто нестійка, така, що змінюється за найменших впливів.

Взагалі самооцінка виконує регулювальну і захисну функції, впливає на поведінку, стосунки з іншими людьми, діяльність і розвиток особистості.

Проблему розвитку особистості вирішують у психології неоднозначно.

Фундаментальною у більшості вітчизняних досліджень є ідея про те, що особистість людини створюється тими суспільними за своєю природою відносинами, в які людина вступає у своїй діяльності. Так, формування та розвиток особистості військовослужбовця розглядається крізь призму його діяльності як “система систем”, що має свою внутрішню динаміку, свій

розвиток. Тому високоорганізована і мотивована військова діяльність рішуче впливає на розвиток особистості військовослужбовця.

Кожній активній військовій діяльності притаманні процес обміркованого проектування своїх дій, їх часткових результатів, оцінювання досягнутого, зіставлення їх з поставленою метою. Під час спілкування та взаємодії з товаришами по службі члени військового колективу обмінюються думками, порівнюють свої установки і позиції з установками і позиціями співслужбовців. Така діяльність позитивно впливає на розвиток інтелекту і, передусім, пізнавальних процесів: відчуття, сприйняття, уваги, уяви, пам'яті, мислення.

Великі резерви має військова діяльність для розвитку емоційно-вольової сфери особистості військовослужбовця, яка допомагає йому управляти своєю поведінкою, мобілізувати сили на додання труднощів військової служби. Саме тому в процесі навчання і виховання необхідно формувати і розвивати у військовослужбовців почуття, що активізують психічну діяльність, а також вольові риси, такі як цілеспрямованість, самостійність, рішучість, наполегливість, самовладання, сміливість, дисциплінованість, ініціативність.

Цілеспрямованість – суворая відповідність діяльності, що виконують, свідомо поставленій меті.

Самостійність – здатність людини під час ухвалення рішення орієнтуватися не на думку оточуючих, а, насамперед, на свої переконання, досвід, знання. Самостійними є люди тільки із сильною волею. Протилежна якість – сугестивність. Ті, хто піддається навіюванням, легше піддаються зовнішньому впливу; вони не вміють критично ставитися до чужих порад, а якщо потрібно, то й протистояти ним.

Рішучість – здатність вчасно, без зайвих коливань прийняти рішення і відразу перейти до його виконання. Нерішучість проявляється в затягуванні процесу ухвалення рішення або в його відкладанні.

Наполегливість – здатність доводити до кінця розпочате. Наполегливість особливо необхідна для монотонної роботи. Наполегливість – одна з головних умов успіху в навчанні. Не можна плутати наполегливість з упертістю. Упертість пов'язана з прагненням будь-що настояти на своєму, навіть у тому випадку, коли нерозумність дій очевидна. За упертістю часто ховається слабівілля.

Самовладання – здатність контролювати свою поведінку, уміння стримувати гнів, роздратування, страх. Це здатність спокійно витримувати втрати, незручності, біль, голод, спрагу.

Сміливість – готовність досягти мети, незважаючи на небезпеку для себе та особистого благополуччя. Протилежна якість – боягузтво, виявляється, коли людина відмовляється від мети, побоюючись можливих неприємностей.

Дисциплінованість – здатність свідомо підкоряти свою поведінку правилам, якими керується суспільство. Дисциплінованість може бути лише тоді основою волі, коли вона ґрунтується не на страху, примусі, сліпій слухняності, а на свідомому самоуправлінні.

Ініціативність – ступінь активності під час пошуку найбільш доцільних шляхів досягнення поставленої мети.

Зазначені риси забезпечують успішну професійну діяльність військовослужбовця. Завдяки їм він здатен самостійно організувати свою діяльність, управляти своєю поведінкою під час виконання службово-бойових завдань.

Психічні стани у своєму розвитку та проявах багато в чому залежать від мотивів службово-бойової діяльності військовослужбовця, від успіхів у бойовій і спеціальній підготовці, індивідуальних психічних властивостей особистості, умов військової служби та взаємовідносин між військовослужбовцями у підрозділі.

На початковому етапі військової служби дуже важливою проблемою є адаптація особистості до нових умов життєдіяльності. Саме тому необхідно постійно тримати в полі зору процеси соціально-психологічної адаптації військовослужбовців: процес включення військовослужбовців у первинний військовий колектив та сприйняття ними різних ролей. Адже тут можливі протиріччя між засвоєними установками і звичками та новими вимогами військової служби.

Під впливом військової діяльності активно формується і розвивається мотиваційна сфера військовослужбовця. У зв'язку з цим необхідно допомогти військовослужбовцю усвідомити своє призначення, відповідальність, глибоко зрозуміти мету і завдання військової служби.

Розвиток особистості військовослужбовця багато в чому залежить від успішного виконання функціональних обов'язків, оволодіння конкретною службово-обліковою спеціальністю. Саме через це необхідно методично правильно організувати навчальну роботу в підрозділі. Динаміка та якість даної роботи певним чином залежить від коректного і вмілого використання прихованих можливостей військовослужбовця, чіткої організації колективної життєдіяльності, жорсткого статутного порядку. Послідовне управління цими процесами визначає гармонійний розвиток особистості військовослужбовця.

Гармонійна особистість – та, яка перебуває в єдності зі світом, людьми і сама з собою. Вона є, безперечно, моральною особистістю. Причому структура особистості набуває гармонійності не у зв'язку з розвитком усіх її рис, а внаслідок максимального вдосконалення тих здібностей, які утворюють домінуючу спрямованість, роблять змістовими її життя і діяльність.

Таким чином, знання психологічної структури особистості, розуміння механізмів її функціонування є однією з умов ефективності управлінської діяльності всіх категорій командирів НГУ. У цьому випадку офіцер не тільки може зрозуміти і пояснити дії і вчинки підлеглого, а й ефективно управляти процесом його професійної підготовки.

3.2.2. Методологія, методика та методи військово-психологічного дослідження різних категорій військовослужбовців у процесі військової служби

Проблеми методології дослідження є актуальними для будь-якої науки, особливо в сучасну епоху, коли в зв'язку з науково-технічним прогресом вкрай ускладнюються задачі, що вирішує наука, і різко зростає значення тих засобів, якими вона користується.

Методологія науки має дві якісні форми. По-перше, вона дає уявлення про прийоми або техніку дослідження. Тобто вона вивчає зовнішні та спеціальні ознаки груп явищ, що потребують особливих зовнішніх прийомів і засобів їх пізнання. Так, у суспільних науках “технічна” методологія є вченням про наукове спостереження соціального життя людини та взаємодії з цими явищами. До неї може бути віднесене, наприклад, уявлення про послідовну кваліфікацію психічного стану військовослужбовців. По-друге, методологія може пізнавати ті широкі загальні властивості та співвідношення явищ, що відрізняють одну науку від іншої; кожна з них має свій предмет вивчення, свої категорії, свої завдання. Методологія, яка вивчає явища життя людини, зумовлені її волею і свідомістю, прагненням до конкретних дій та ідеалів, називається філософською. Вона є загальною для всіх суспільних наук, у тому числі й для психології службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку.

В уніфікованому вигляді технічна методологія являє собою синтез методик соціально-психологічного дослідження. Поняття “методика” визначає конкретні форми і способи використання методів дослідження, за допомогою яких відбувається глибоке пізнання різних психічних явищ.

Порівняно з методологією, методика вирішує тактичні проблеми і має на меті розроблення певного алгоритму дослідницької діяльності в конкретних умовах, з визначеним об'єктом тощо. Вона відповідає на запитання: як і у який спосіб проводити дослідження? Отже, методика військово-психологічного дослідження виконує в пізнанні єдину основну функцію – організацію власне дослідницької діяльності.

Методику військово-психологічного дослідження можна визначити як сукупність прийомів та засобів дослідження, порядок їх використання й інтерпретації отриманих результатів. Її розроблення обов'язкове, оскільки вона дає відповідь, яким чином технічно реалізувати можливості різних методів дослідження для досягнення поставленої мети. У дослідженні недостатньо скласти перелік методів, необхідно їх сконструювати і звести у систему.

Методику у психології службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку можна розглядати на кількох рівнях:

- 1) загальна методика військово-психологічного дослідження;
- 2) методика конкретного типу наукового пошуку (теоретичного, емпіричного, практичного тощо);
- 3) докладно описана послідовність реалізації того чи іншого методу військово-психологічного дослідження (наприклад, методика соціометричного

опитування, тестування, анкетування тощо).

Методика військово-психологічного дослідження, незважаючи на свою оригінальність під час виконання будь-якого конкретного завдання, має певну структуру, її основні елементи такі:

- концепція, на основі якої будується методика;
- психічні явища, що досліджуються, їхні ознаки, параметри;
- зв'язки та залежності між ними;
- використовувані методи;
- порядок використання методів і методичних прийомів;
- послідовність і техніка узагальнення результатів дослідження;
- склад, роль та місце дослідників у процесі дослідження.

В узагальненому вигляді методика військово-психологічного дослідження має такі складники:

– *підготовка*, що передбачає вибір проблеми й визначення мети дослідження, формулювання проблеми дослідження, виділення і визначення змінних, розроблення гіпотези, визначення емпіричних параметрів для верифікації сформульованих гіпотез, вибір методів і техніки дослідження, розроблення плану дослідження;

– *реалізація*, що означає пошук емпіричних даних із застосуванням обраних методів і техніки, збирання результатів дослідження та їх попередній відбір, їх обґрунтування, остаточний аналіз результатів дослідження, формулювання висновків та рекомендацій;

– *впровадження*, тобто визначення можливостей і сфери застосування сформульованих рекомендацій і висновків, які стосуються військово-педагогічної і морально-психологічної практики, втілення у військову практику.

Така логіка військово-психологічного дослідження має сприяти досягненню основної мети наукового пошуку, яка полягає в розкритті об'єктивних закономірностей функціонування психіки військовослужбовця, психології військового колективу (малих груп) і різних соціально-психологічних явищ, що мають місце у службово-бойовій діяльності.

Суттєвим моментом у реалізації військово-психологічного дослідження є вибір методів наукового пошуку.

Метод дослідження – це певний спосіб розв'язання наукової проблеми.

Розрізняють універсальні та спеціальні методи соціально-психологічного дослідження.

Універсальні методи – це такі, які використовують не тільки в психології, а й в інших галузях наукового знання: як у споріднених за змістом, так і в неспоріднених. До універсальних методів належать спостереження, експеримент, бесіда, анкетування тощо.

Спеціальні методи – це методи, які використовують тільки в психологічному дослідженні або в близьких за змістом наукових пізнавальних актах. Так, тестування використовують у військовій психології та педагогіці, а

соціометрію – ще і у військовій соціології. Проте у психологічному дослідженні ці методи є спеціальними.

Функціональна диференціація методів соціально-психологічного дослідження здійснюється за ознакою змісту пізнавальних та перетворювальних дій, що реалізуються дослідником під час професійної взаємодії з предметом дослідження. Структурно ця диференціація відповідає етапам соціально-психологічного дослідження, на кожному з яких відбувається своєрідне функціональне поєднання типів дослідницьких дій офіцера-дослідника. Отже, виділяють три групи методів соціально-психологічного дослідження:

- методи теоретичного дослідження;
- методи емпіричного дослідження;
- методи аналізу, інтерпретації і тлумачення даних теоретичного й емпіричного дослідження.

Методи теоретичного дослідження забезпечують реалізацію теоретичних дослідницьких дій офіцера-дослідника щодо предмета дослідження. Теоретичне дослідження має не тільки забезпечити більш-менш повне з'ясування сутності досліджуваного явища, а й виявити основні закономірності його існування, взаємодію з іншими явищами, рушійні сили розвитку. У результаті використання цих методів можливо побудувати теоретичну модель досліджуваного явища і на її основі передбачити та визначити емпіричний цикл пізнавальних взаємодій із сутністю досліджуваного явища.

Моделювання, реконструювання і типізація – методи теоретичного дослідження різних психічних явищ. За допомогою моделювання можна відтворити деякі суттєві властивості системи-оригіналу. Подібність дає змогу використовувати модель як заміник досліджуваної системи. Відносна простота моделі робить таку заміну достатньо наочною. Спрощені моделі системи – дієві засоби перевірки істинності й повноти теоретичних уявлень у військовій психології. Існують такі форми моделювання: за аналогією; відтворення змісту суттєвих ознак предмета дослідження; відтворення логіки пізнання, що використовується для теоретизації як сутності досліджуваного предмета, так і способів та засобів його пізнання й перетворення.

Реконструювання у військовій психології застосовується як метод теоретичного дослідження психічних явищ і полягає в змістовій та структурній перебудові явища, на яке спрямовані дослідницькі дії офіцера-дослідника. Відповідно виділяють змістове реконструювання (оперує змістовими ознаками явищ) та структурне (спрямоване на формально-логічні ознаки явищ). При цьому предметом реконструювання можуть бути як психічні явища, так і засоби їх пізнання (методи, прийоми пізнання, пояснювальні й методологічні положення тощо).

Типізація у військовій психології є методом наукового дослідження, в основі якого виявлення подібності та відмінностей серед сукупності предметів, пошук надійних засобів їх ідентифікації, стійких сполучень властивостей явищ у системі змінних, їх групування за допомогою ідеалізованої узагальненої

моделі. Результат типізації – виділення визначених типів явищ, які відтворюють ідеалізовану модель реальних психічних явищ.

Методи емпіричного дослідження забезпечують дослідницьку взаємодію офіцера-дослідника з предметом дослідження, визначення його змістових характеристик та ознак у багатоманітності емпіричної інформації. У результаті емпіричного дослідження вдається підтвердити або відкинути деякі гіпотетичні уявлення про предмет дослідження, побудувати емпіричну картину його існування, отже, відкрити для себе на практиці психологічний зміст досліджуваного явища і на підставі цього прогнозувати модель практичних дій з цим явищем у результаті різноманітних психологічних впливів (військово-педагогічних, психотерапевтичних тощо).

Спостереження, експеримент, бесіда, інтерв'ю, анкетування, соціометрія, референтометрія, біографічний метод, тестування, вивчення продуктів діяльності, узагальнення незалежних характеристик тощо – це емпіричні методи соціально-психологічного дослідження. Розглянемо деякі з них докладніше.

Метод *спостереження* широко використовується у військовій психології. Він полягає в систематичному і цілеспрямованому сприйнятті психічних явищ з метою вивчення специфічних виявів у конкретних умовах та з'ясування змісту цих явищ. Методика спостереження включає: вибір ситуації та об'єкта спостереження; узагальнення теоретичних уявлень про досліджувану реальність і виділення мети дослідження; побудову програми або схеми спостереження у вигляді переліку ознак явищ, одиниць спостереження з їх детальною презентацією, а також способи і форми фіксації результатів спостереження (щоденні нотатки, відеореєстрація тощо); опис вимог до організації роботи спостерігача; опис способу обробки та подання отриманих даних. Розрізняють спостереження неструктуризоване (недостатньо формалізований процес реалізації методу) і структуризоване (високий ступінь стандартизації, використання спеціальних документів, бланків, досягнення достатньої подібності даних, отриманих різними спостерігачами); включене і невключене; польове і лабораторне; систематичне і несистематичне тощо.

Таким чином, спостереження є складником психологічного дослідження, позитивна якість якого полягає в тому, що воно дає можливість вивчати психічні процеси та явища у природних умовах.

Експеримент у військовій психології – один з основних методів наукового пізнання. Він відрізняється від спостереження тим, що дає змогу активно, керовано впливати на досліджуване психічне явище. Під час експерименту офіцер-дослідник планомірно маніпулює однією або кількома змінними та реєструє зміни, що відбуваються з досліджуваними явищами. Його доцільно застосовувати у тих випадках, коли офіцерові відомі елементи гіпотези, які необхідно перевірити.

Експеримент може бути лабораторним і природним. Лабораторний відбувається у штучних (лабораторних) для досліджуваного явища умовах, коли офіцер-дослідник навмисно організовує ситуацію для з'ясування

психічного явища або окремих його характеристик, ініціює очікуваний процес і моделює всі необхідні для цього умови.

Своєрідною ніби проміжною формою між спостереженням та експериментом є метод природного експерименту, запропонований О. Ф. Лазурським. Його проводять у звичайних життєвих умовах, при цьому експериментальному впливу піддають умови, в яких відбувається військова діяльність, сама ж діяльність досліджуваного спостерігається в її природному вияві. Військовослужбовці не знають, що вони є об'єктом спостереження. Проте вибір природної ситуації не є випадковим. Дослідження відбувається згідно з умовами, а процеси, що пізнаються, розвиваються природно, без втручання офіцера-дослідника. Цінність цього методу полягає в тому, що він зближує експериментальне дослідження з життєдіяльністю особового складу і дає змогу вивчати різні вияви психіки військовослужбовця в природних умовах бойової та гуманітарної підготовки. Недоліками цього виду експерименту є складність виділення для спостереження окремих елементів у цілісній діяльності військовослужбовців, а також труднощі застосування прийомів кількісного аналізу.

Одним із видів природного експерименту є психолого-педагогічний, за яким військовослужбовців вивчають безпосередньо в процесі навчання, виховання, психологічної підготовки. Цей експеримент дає змогу вивчати ефективність окремих методів навчання, виховання, різноманітних методичних прийомів впливу на військовослужбовців тощо.

Метод опитування (бесіда, інтерв'ю, анкетування) базується на цілеспрямованому отриманні інформації через усне або письмове опитування. Він передбачає такі вимоги:

- наявність заздалегідь розробленої програми прямих та опосередкованих запитань;
- забезпечення лаконічного формулювання, однозначності та конкретності запитань, а також їх послідовності від простих до складних;
- розроблення надійної системи критеріїв оцінок запитань;
- забезпечення офіцером-дослідником умов і ситуацій, що стимулюють та заохочують військовослужбовців до відповідей;
- забезпечення офіцером-дослідником зручної форми фіксації відповідей та їх оброблення.

Бесіда у військовій психології – емпіричний метод одержання інформації через мовну комунікацію. Вона є допоміжним методом психологічного дослідження для уточнення висновків та результатів, отриманих іншими методами. В окремих випадках бесіда – це основний засіб отримання фактичних даних, застосовується також як спосіб уведення досліджуваного в ситуацію психологічного експериментування: від чіткої інструкції до вільного спілкування в ході психологічної консультації.

Інтерв'ю у військовій психології є способом отримання соціально-психологічної інформації за допомогою усного опитування. Специфіка інтерв'ю полягає в тому, що отримана інформація певною мірою формується в

процесі спілкування офіцера-дослідника з опитуваним, отже, має відбиток цього спілкування. Від характеру останнього, від щільності контакту і ступеня взаєморозуміння сторін у багатьох випадках залежить успіх інтерв'ю, повнота і якість отриманої інформації.

Анкетування – метод соціально-психологічного дослідження за допомогою анкет. Анкета – впорядкований за змістом і формою набір запитань, що має вигляд питального листа. Цей метод у військовій психології використовується з метою з'ясування даних біографічного характеру, поглядів, ціннісних орієнтацій, соціальних настанов та особистісних рис опитуваних. Залежно від характеру необхідної інформації та способів їх отримання використовуються різні типи анкетування:

- суцільне (великі групи військовослужбовців) і вибіркоче (конкретна група опитуваних);
- усне (за типом інтерв'ю) та письмове (робота з бланковими анкетами);
- індивідуальне та групове;
- безпосереднє (безпосередня взаємодія) та заочне (поштою, телефоном тощо).

Біографічний метод у військовій психології широко застосовується. Нині – це єдиний метод, який дає змогу вивчити особистість у процесі її розвитку. Цей метод емпіричного пізнання почали розробляти в першій чверті ХХ ст. (М. Рибніков та Ш. Бюлер). Сучасні біографічні техніки спрямовані на реконструкцію життєвих програм і сценаріїв розвитку особистості. Аналізують також просторові та часові характеристики службового, родинного, духовного життя військовослужбовця, взаємодію його з природним та соціальним середовищем.

Тестування також широко застосовують у різних галузях психологічної науки, у тому числі військовій психології. Тестування – це метод психологічної діагностики, провідним організаційним моментом якого є застосування стандартизованих запитань та завдань (тести), що мають певну шкалу значень. Метод використовується для стандартизованого вимірювання індивідуальних відмінностей особистості військовослужбовця.

Тестування дає змогу з певною вірогідністю визначити актуальний рівень розвитку у військовослужбовців необхідних навичок, знань, особистісних характеристик тощо.

Методику тестування умовно поділяють на три етапи:

- вибір тесту (зумовлений метою тестування і ступенем достовірності й надійності тесту);
- проведення тестування (обумовлюється інструкцією до нього);
- інтерпретація результатів тесту (визначається системою теоретичних припущень відносно предмета дослідження).

За функціональною ознакою тестів щодо предмета дослідження розрізняють тести інтелекту, тести креативності, тести досягнень, особистісні тощо.

Проективні методи в психології – сукупність методик цілісного вивчення особистості, яка базується на психологічній інтерпретації результатів створеної експериментальної ситуації. Метод забезпечується сукупністю проективних методик, основною метою яких є вивчення особистості як цілого. Проективні методики поділяють на:

- конститутивні (методика Г. Роршаха, Тест Цуллігера, методика “Картини хмар” В. Штерна);
- конструктивні (“Тест мозаїки” М. Ловенфельда, “Тест світу” і його різноманітні модифікації);
- інтерпретативні [тематичний апперцепційний тест (ТАТ), методика С. Розенцвейга, тест Л. Сонді];
- катартичні (психодрама Д. Морено, проективна гра);
- рефрактивні (аналіз почерку, тексту, особливостей мовного спілкування, міокінетична методика Міра-і-Лопеса);
- експресивні (рисуночні методики “Неіснуюча тварина” М. З. Друкаревич, “Будинок–дерево–людина” Дж. Бука, “Намалюй людину” К. Маховер, “Мій життєвий шлях” І. Л. Соломіна, “Обличчя та емоції” А. Джахез і Н. Манши та ін.);
- імпресивні (колірний тест ставлень О. М. Еткінда, тест колірних метафор І. Л. Соломіна, тест кольорових пірамід М. Пфістера і Р. Хайсса);
- аддитивні [асоціативний тест К. Г. Юнга, завершення речень (методики А. Пейна, Д. Сакса і С. Леві, А. Тендлера, Дж. Роттера, А. Роде та ін.), завершення історії (методики Л. Дюсса, М. Тома), тест Вартегга].

Проективні методи мають значні можливості в дослідженні індивідуальних виявів особистості військовослужбовця. Проте вони не відповідають вимогам психометричних інструментів, оскільки не виключають впливів на відповіді індивіда в проективному тесті багатьох ситуаційних факторів: інструкцій, особистості експериментатора, психічних (тимчасових) станів досліджуваного тощо. Крім цього, існує проблема надійності та валідності проективних тестів. У зв’язку з цим використання проективних методів потребує широкої теоретичної підготовки офіцера-дослідника та наявності практичного досвіду з реалізації методик цього типу.

Вивчення продуктів діяльності – один із найпоширеніших методів соціально-психологічного дослідження. Цей метод у військовій психології являє собою систему дослідницьких дій, спрямованих на збирання, систематизацію, аналіз та тлумачення продуктів діяльності особистості. Під продуктом діяльності військовослужбовця розуміють реально-практичні та ідеальні за формою вияви його активності щодо службово-бойової діяльності. Цей метод потребує високого професіоналізму офіцера-дослідника: за об’єктивним результатом діяльності досліджуваного він має відновити не тільки хід цієї діяльності й динаміку мотивів, а й суб’єктивний компонент діяльності. Вивчення продуктів діяльності поєднує кілька дослідних та аналітичних процедур, серед яких виділяють: аналіз особистих документів;

аналіз офіційних матеріалів групової, колективної та масової комунікації; аналіз продуктів діяльності.

Методи аналізу, інтерпретації і тлумачення даних теоретичного й емпіричного дослідження дають змогу обґрунтувати об'єктивність дослідження, диференціювати змістовні вияви сутності предмета дослідження за їхніми типологічними характеристиками, визначити ефект здійсненого психологічного дослідження. Ці методи обов'язково виявляють сутність характеристики предмета дослідження, його якісну неповторність.

Математичні методи мають широке застосування у військовій психології. Вони належать до методів аналізу, інтерпретації і тлумачення даних теоретичного та практичного дослідження, їх використання зумовлено певними причинами: 1) математичні методи дають змогу зробити процес дослідження психічних явищ більш чітким, структурованим та раціональним; 2) вони необхідні для обробки великої кількості емпіричних даних (їх кількісних показників), для узагальнення та організації в "емпіричну картину" дослідження.

Залежно від функціонального призначення цих методів та потреб психологічної науки виділяють дві групи математичних методів:

- методи математичного моделювання;
- методи математичної статистики.

Методи математичного моделювання застосовують: 1) як засіб організації теоретичного дослідження психічних явищ через побудову моделей досліджуваних явищ та виявлення таким чином закономірностей функціонування й розвитку змодельованої системи (моделювання – це відтворення характеристик певного об'єкта на іншому об'єкті, спеціально створеному для вивчення; цей об'єкт є моделлю; потреба у моделі в психологічних дослідженнях виникає тоді, коли дослідження об'єкта в цей момент неможливе, виникають певні труднощі); 2) як засіб побудови алгоритмів дій воїнів за різноманітних службових ситуацій бойової та повсякденної діяльності, побудова на їх основі пояснювальних, розвивальних, навчальних та інших комп'ютерних моделей.

Статистичні методи – це методи прикладної математичної статистики, що застосовують здебільшого для оброблення експериментальних даних. Основна мета застосування статистичних методів – обґрунтування висновків психологічних досліджень завдяки використанню ймовірності логіки та ймовірності моделей. Найбільш поширеними методами є кореляційний, регресивний та факторний аналізи.

Кореляційний аналіз – це комплекс процедур статистичного дослідження взаємозалежності змінних, що перебувають у кореляційних відношеннях, тобто він характеризує ступінь взаємозв'язку досліджуваних явищ.

Регресійний аналіз – це метод математичної статистики, який дає змогу вивчати залежність середнього значення будь-якої величини від варіації іншої величини або кількох величин. Регресивний аналіз використовується переважно в емпіричних психологічних дослідженнях, пов'язаних з оцінюванням будь-

якого впливу (наприклад, впливу мотивів військовослужбовця на його поведінку тощо), у конструюванні психологічних тестів.

Факторний аналіз – метод багатовимірної математичної статистики, який використовується у процесі дослідження статистично пов'язаних ознак з метою виявлення деяких прихованих від безпосереднього спостереження факторів. За допомогою цього аналізу встановлюється зв'язок між змінними, що перебувають у стані перетворень, визначається міра цього зв'язку та виявляються основні фактори, що є в основі таких перетворень.

Математичні методи в цілому можуть бути достаньо ефективними й корисними в організації військово-психологічних досліджень, проте необхідно пам'ятати, що математичний метод, як і будь-який інший, має свою сферу застосування та певні можливості.

Таким чином, знання методики військово-психологічного дослідження і додержання її принципів організації завжди допоможе запобігти неефективним діям, процедурним дослідженням і сприятиме досягненню мети дослідження та отриманню об'єктивної інформації.

3.3. Психологічні аспекти вивчення малої групи та військового колективу

3.3.1. Соціально-психологічна характеристика малої групи та військового колективу

Становлення особистості не може розглядатися у відриві від суспільства, в якому вона живе, від системи відносин, в які вона включається.

Взаємодія і спілкування людей відбуваються в різноманітних формуваннях і об'єднаннях, які в соціальній психології визначаються як групи. Група – це обмежена за розмірами спільність людей, яку виділяють (що виділяється) із соціального цілого за певними ознаками: характером діяльності, соціальною або класовою належністю, рівнем інтелектуального розвитку і т. п.

Шляхом соціально-психологічного аналізу досліджують такі параметри групи, як її склад, структура, групові процеси, норми, цінності, санкції (табл. 3.3).

Т а б л и ц я 3.3

Параметри соціально-психологічного аналізу групи

Параметр	Характеристика
Склад групи	Чисельність, характеристика членів групи
Структура групи	Структура комунікацій, структура керівництва та підлеглості, емоційна структура, структура міжособистісних стосунків і т. ін.
Групові процеси	Процеси, що організують діяльність групи. Насамперед, процеси групової динаміки, що відбивають весь цикл життєдіяльності групи та її етапи: керівництво і лідерство, прийняття групових рішень, вироблення групових норм, формування структури групи.
Групові норми та цінності	Певні правила, що встановлені, відпрацьовані та прийняті групою. Норми, які виконують регулятивну функцію і спираються на групові цінності.

Перелік ознак для характеристики складу реальної групи залежить від типу її діяльності. Це стосується і структури групи. Існує кілька формальних ознак структури групи: структура комунікацій, структура керівництва, підлеглості та ін. Також можна виділяти емоційну структуру групи, структуру міжособистісних стосунків та її зв'язок із функціональною структурою групової діяльності. Якщо групу розглядають як суб'єкт діяльності, то аналіз структури групової діяльності має включати аналіз функцій кожного члена групи. Співвідношення цих двох структур є співвідношенням неформальних та формальних взаємин у групі.

Серед групових процесів треба виділити ті, які організують діяльність групи. Це, насамперед, процеси групової динаміки, що відбивають весь цикл життєдіяльності групи та її етапи: утворення, функціонування, розвиток і розпад. Процесами групової динаміки вважаються керівництво та лідерство, прийняття групових рішень, утворення групових норм, формування структури групи, згуртованість, конфлікти, тобто всі ті процеси, які фіксують і забезпечують психологічні зміни, що відбуваються в групі під час її існування. Важливий аспект групової динаміки – це розвиток групи, його якісно специфічні рівні, особливості різних параметрів групової діяльності на кожному з цих рівнів.

Одним з важливих параметрів функціонування групи є групові норми. Це певні правила, відпрацьовані й прийняті групою. Поведінка членів групи здійснюється відповідно до групових норм, які виконують регулятивну функцію щодо діяльності групи. Норми тісно пов'язані з цінностями, тому що всякі правила формулюються тільки на підставі відпрацювання певного ставлення до соціальних явищ, що зумовлене місцем групи в соціальному середовищі, її досвідом в організації певної діяльності.

Цінності різних соціальних груп не завжди збігаються. Норми як правила, що регулюють поведінку та діяльність членів групи, спираються саме на групові цінності. Зміст норм групи включає в себе і загальнозначущі норми, і специфічні, відпрацьовані конкретною групою. Взаємини індивіда і групи можна зрозуміти лише за умови визначення, які норми групи він приймає, а які відкидає, і чому він робить такий вибір. Групові норми сприяють підвищенню стабільності групи, вони не тільки впливають на членів групи, а й становлять основу соціального контролю.

Соціальний контроль – це система засобів впливу суспільства та соціальних груп на людину з метою регуляції її поведінки відповідно до прийнятих норм. Соціальний контроль виконує два завдання – підтримує стабільність соціальної структури та забезпечує її позитивний розвиток. Вплив соціального контролю найбільше відчувають особи, які демонструють поведінку, що не відповідає нормам або відхиляється від них. Залежно від типу таких відхилень група застосовує певні санкції до своїх членів. Характер цих санкцій залежить від рівня розвитку групи. Санкції можуть бути двох типів – позитивні і негативні, вони застосовуються з метою забезпечення виконання норм.

Поведінка членів групи залежить від системи очікувань щодо виконання групових норм. Такі очікування (у соціальній психології вони мають назву експектацій) – це різновид соціальних санкцій, що впорядковують систему взаємин і взаємодій у групі. На відміну від офіційних регуляторів поведінки в групі, експектації мають неформалізований і не завжди усвідомлюваний характер. Вони характеризуються правом очікування від оточуючих поведінки, що відповідає їх груповому статусу, та обов'язком поводитися відповідно до обґрунтованих очікувань інших людей.

Одна з найважливіших проблем у соціально-психологічному аналізі груп – їх класифікація.

За безпосередністю взаємозв'язків групи можна поділити на умовні та реальні. Умовні групи об'єднуються за певною ознакою (стать, вік, рівень освіти, вид діяльності, національність та ін.) і включають у себе людей, які не пов'язані об'єктивною, реальною взаємодією. Люди, що утворюють цю спільноту, ніколи не зустрічаються і нічого не знають один про одного. Реальна група – це обмежена за розмірами спільність людей, яка існує у спільному просторі й часі та поєднується реальними стосунками взаємодії й спілкування. Умовні групи частіше виступають об'єктом соціологічного аналізу, а реальні групи досліджуються здебільшого психологами.

Групи бувають великі і малі. Велика група – це кількісно обмежена спільність людей, виділена за певними соціальними ознаками (клас, нація, прошарок), або реальна, значна за розмірами та складноорганізована спільність людей, поєднана спільною діяльністю (певна організація). У великих групах виробляються суспільні та культурні цінності, традиції, громадська думка, соціальні норми. Мала група – це відносно невелика кількість безпосередньо контактуючих людей, об'єднана спільними цілями або завданнями.

За суспільним статусом можна виділити формальні (офіційні) та неформальні (неофіційні) групи. Формальні групи мають зовні задані соціально значущі цілі діяльності. Для них характерні юридично зафіксований статус, нормативно визначена структура (керівництва та підлеглості), права й обов'язки її членів. Неформальна група утворюється завдяки внутрішнім факторам її існування (симпатії, дружба, спільність інтересів), вона не має юридичного статусу, законодавчо не регулюється. Неформальні групи можуть утворюватися як у межах формальних груп, так і поза ними.

За значущістю можна виділити референтні групи та групи належності. Референтна група – це спільність, з якою людина порівнює себе, до якої відносить себе і на норми та цінності якої орієнтується у своїй поведінці та самооцінці. Ця група виконує дві функції – нормативну й порівняльну. Нормативна функція виявляється в мотивації: референтна група є джерелом норм поведінки, соціальних установок та ціннісних орієнтацій людини. Порівняльна функція полягає в тому, що референтна група є еталоном, за яким індивід оцінює себе та інших. Група належності – це така група, до якої людина реально належить.

Крім того, можна класифікувати групи за рівнем розвитку або спільністю діяльності. За спільністю діяльності виділяють групи з індивідуально-груповою та взаємопов'язаною груповою діяльністю, за рівнем розвитку – дифузні групи, асоціації, корпорації, колективи.

Кожна людина є водночас членом різних соціальних груп, у яких вона формується та самореалізується. У цих групах вона виконує різні соціальні ролі, здійснює різні функції. Зрозуміти особистість, її життєвий шлях означає простежити історію розвитку людини в різних соціальних групах, взаємини з групами, до яких вона входила або входить. Тому для військової соціальної психології найважливішими є дослідження процесів, які відбуваються в реальних групах військового середовища і впливають на розвиток особистості військовослужбовця.

Кількісно великі утворення людей поділяються на дві групи: ті, що виникли випадково, стихійно та існують незначний проміжок часу (натовп, аудиторія), і групи, що склалися в процесі розвитку суспільства, стійкі у своєму існуванні, посідають певне місце в системі суспільних відносин. Великі групи – це класи, соціальні прошарки, етнічні, професійні, вікові групи (нації, молодь, робітники та ін.), а також партії, суспільні рухи, аудиторії видовищ, колективи великих організацій та підприємств. У великих соціальних групах існують специфічні регулятори соціальної поведінки – звичаї й традиції, що формують спосіб життя групи, у межах якого розвиваються специфічні форми і мова спілкування, контакти, інтереси, цінності, потреби.

У психології великих груп можна виділити два аспекти: 1) найбільш стале утворення – психічний склад, до якого належать соціальний або етнічний характер, темперамент, традиції, звички; 2) емоційна сфера як більш динамічна характеристика, до якої входять потреби, інтереси, настрої, національні та етнічні почуття.

Психічний склад у таких великих групах, як класи та соціальні прошарки, виявляється в соціальному характері. Останній розглядається як сукупність історичних форм організації діяльності, властивих представникам певної групи. Тобто соціальний характер – це типовий спосіб дій у різних ситуаціях життєдіяльності групи, що відрізняє її від інших груп.

Крім соціального характеру, психічний склад розкривається у звичаях і традиціях, які відіграють роль регуляторів поведінки та діяльності членів соціальної групи, їх сукупність визначає спосіб життя групи. Соціально-психологічний аспект дослідження способу життя групи полягає у визначенні та поясненні домінуючого способу поведінки певної групи в типових ситуаціях повсякденного життя. Звичаї формуються внаслідок певних життєвих умов, надалі закріплюються і виступають регуляторами поведінки.

Проблема малої групи є найбільш поширеною та розробленою сферою соціально-психологічних досліджень. Це безпосереднє середовище, в якому особистість живе і розвивається. Пояснити поведінку людини без аналізування соціального та психологічного контексту неможливо. Виявлення закономірностей функціонування малих груп сприяє кращому розумінню

процесів, що відбуваються у великих групах. Питання організації та управління людьми, ролі групових факторів у діяльності, регуляції міжособистісних стосунків є дуже важливим з практичної точки зору, особливо у військовому середовищі. Саме тому малі групи посідають особливе місце у структурі соціально-психологічного знання.

Мала група – це сукупність людей, які поєднані між собою спільними цілями, мають безпосередні контакти один з одним, усвідомлюють себе членами даної спільності, мають розподілені функції й ролі, підтримують певні стосунки між собою, що породжує виникнення групових процесів, норм та інших регулятивних механізмів.

Визначення малої групи пов'язане з її розмірами. Виділяють нижню та верхню кількісні межі групи. Більшість дослідників вважає, що мала група починається з діади, хоча підкреслюється певна обмеженість у такій групі внутрішніх стосунків, що мають переважно емоційний характер. Наявність у групі третьої особи створює нову позицію – спостерігача. Цей факт спонукає до формування нової системи стосунків, що має опосередкований характер. Що ж до верхньої кількісної межі малої групи, то тут також існують різні погляди. Деякі автори подають її через поширене в загальній психології число 7 ± 2 , яким визначається безпосередній обсяг пам'яті, уваги та ін. (у даному випадку ним позначається гранична кількість осіб, з якими можна здійснювати безпосереднє спілкування). Найбільш доцільна точка зору щодо питання про кількість малої групи акцентує увагу на функціональній діяльності групи в різних сферах соціальної практики. Якщо група існує у певній кількості і вона достатня для виконання конкретної діяльності, то цю кількість можна вважати достатньою (оптимальною).

Наявність величезної кількості малих груп у суспільстві передбачає необхідність їх класифікації. Малі групи класифікують так:

- первинні та вторинні;
- формальні і неформальні;
- групи членства і референтні групи.

Поділ малих груп на первинні та вторинні вперше було запропоновано американським дослідником-психологом Ч. Кулі, котрий спочатку дав просто описове визначення первинних груп, назвавши такі групи “сім'я”, “група друзів”, “група найближчих сусідів” і т. ін. Пізніше Кулі запропонував конкретну ознаку, яка дозволила б визначити значну характеристику первинних груп – неопосередкованість контактів. Вторинними групами у даній класифікації є ті, де відсутні безпосередні контакти, а для спілкування між членами використовуються різноманітні посередники, наприклад, засоби зв'язку.

Другий історичний поділ малих груп – це поділ їх на формальні і неформальні. Формальна група відрізняється від інших тим, що у ній чітко запрограмовані всі позиції її членів, вони підпорядковані груповим нормам. Прикладом такої групи може бути спільність, утворена в умовах будь-якої конкретної діяльності: виробнича бригада, студентська група, спортивна

команда і т. ін. Неформальні групи формуються і виникають стихійно; в них відсутні структура влади, система взаємовідносин по вертикалі і т. ін. Наприклад, в складі студентської групи можуть утворюватися дрібні угруповання, які складаються з близьких друзів, любителів музики, вболівальників спорту та ін.

Третя класифікація – групи членства і референтні групи. Вона була вперше введена у 1942 році американським дослідником Г. Хайменом, якому належить відкриття самого феномена “референтної групи”. Експериментально Г. Хаймен показав, що частина членів деяких малих груп (в даному випадку це були студентські групи) розділяє норми поведінки, прийняті зовсім у іншій групі, на яку вони орієнтуються. Такі групи, в які індивіди не зачислені реально, але норми якої вони приймають, Г. Хаймен назвав референтними групами. У подальшому Г. Келі, розробляючи поняття референтних груп, виділив дві їх функції: порівняльну і нормативну, показавши, що референтна група потрібна індивіду або як еталон для порівняння своєї поведінки з нею, або для нормативної оцінки його.

Вивчення процесів, які відбуваються в житті групи, є головним завданням соціально-психологічного аналізу. Насамперед, це виникнення малих груп, процеси лідерства та прийняття групових рішень, ефективність групової діяльності.

Виникнення організованої (офіційної, формальної) малої групи, різновидом якої є військовий підрозділ, слід інтерпретувати як таке, що обумовлене запитами суспільно-економічного характеру, народженими в надрах соціальних інститутів і організацій, тобто викликане дією об’єктивних причин.

Іншими словами, необхідність виконання певних соціально-економічних завдань породжує потребу у створенні всередині них елементарних функціональних підрозділів типу малих груп, спеціально на ці завдання орієнтованих. Підсумовуючи подібні міркування, доцільно послатися на думку Г. М. Андрєєвої, яка стверджувала, що причини виникнення малої групи слід шукати поза нею і поза індивідів, які її утворюють, – у більш широкій соціальній системі.

Саме існування військових підрозділів підтверджує обґрунтованість попереднього положення, оскільки їх існування й організація визначені відповідними державними органами влади. Адже у більшості випадків військовослужбовець потрапляє в той чи інший підрозділ не за власним бажанням, а за посадовим призначенням. Нагадаємо також обмеження, порівняно з цивільними організаціями, можливості переходу з однієї організованої малої групи в іншу. Таким чином, виникнення організованої малої групи в НГУ слід розглядати як подвійний процес, що передбачає:

- повідомлення про неї як формальну, офіційну ланку соціальної організації;

- зібрання до неї конкретних військовослужбовців, здатних кваліфіковано виконувати поставлені службово-бойові завдання.

Мала група, що вже виникла, проходить подальший розвиток, стосовно якого також існує багато точок зору. Зупинимося докладніше на найбільш цікавих підходах до аналізу обговорюваного аспекту групового функціонування.

Один з них представлений стратометричною концепцією колективу, розробленою А. В. Петровським. Ним були запропоновані два критерії побудови гіпотетичної типології груп:

– ступінь опосередкованості міжособистісних відносин у групі змістом спільної діяльності;

– суспільна значущість останньої, тобто рівень її позитивності-негативності з точки зору суспільного прогресу.

Виходячи із запропонованих критеріїв, розвиток групи описується як рух у своєрідному континуумі, позитивним і негативним полюсами якого є відповідно *колектив* (високі позитивні показники за обома критеріями) і *корпорація* (високий позитивний показник за першим і високий негативний показник за другим критеріями). У центральній точці континууму розташовується так звана *дифузна група* (група, в якій практично відсутня спільна діяльність). Проміжне положення між дифузною групою і позитивним та негативним полюсами континууму займають відповідно *просоціальна* і *асоціальна асоціації*, тобто групи з низьким ступенем опосередкування міжособистісних відносин спільною діяльністю.

Близьким до попереднього є параметричний підхід до дослідження групи, розроблений Л. І. Уманським, в основу якого покладено уявлення про соціально-психологічні параметри групи – своєрідні критерії її розвитку як колективу. До їх числа Л. І. Уманський відносить: а) зміст моральної спрямованості групи – інтегративну єдність її цілей, мотивів, ціннісних орієнтацій; б) організаційну єдність групи; в) групову підготовленість у сфері реалізації спільної діяльності; г) психологічну єдність – інтелектуальну, емоційну, вольову комунікативність, що характеризує відповідно процес міжособистісного пізнання і взаєморозуміння в групі, міжособистісні контакти емоційного характеру, стресовитривалість і надійність групи в екстремальних ситуаціях. Залежно від виразності кожного з параметрів, група розташовується за ступенем свого розвитку в континуумі, серединну точку якого займає *група-конгломерат*, тобто група, що складається з незнайомих між собою людей, а полюсами є *колектив* і *антиколектив*. Рух групи до позитивного полюса – колективу пов'язаний з послідовним проходженням нею двох якісно нових стадій – *кооперації* та *автономізації*. Причому між групою-конгломератом і групою-кооперацією можлива поява таких проміжних рівнів, як *номінальна група* і *група-асоціація*.

Колектив – це найвищий рівень розвитку групи. Під колективом розуміють групу людей, яка досягла в процесі соціально бажаної спільної діяльності високого рівня розвитку. Саме спільна діяльність, яка має суспільно корисний характер, стає сенсом її існування.

Основними соціально-психологічними властивостями колективу є:

- групова згуртованість;
- психологічний клімат;
- потенційна ефективність.

Згуртованість групи означає, що сформований її склад є найбільш оптимальним у діяльному значенні, коли всі або переважна більшість членів прагнуть досягти певної групової мети. Згуртованість сприяє ефективному функціонуванню спільності, формуванню в ній сприятливого психологічного клімату, а також забезпечує стійкість групи до деструктивної дії внутрішніх та зовнішніх умов.

Психологічний клімат – це емоційно-психологічний настрій колективу, в якому на емоційному рівні відображаються особисті і ділові взаємовідносини членів колективу, які визначаються моральними нормами та інтересами.

Поняттю “психологічний клімат” близькі за значенням поняття “соціально-психологічний клімат”, “морально-психологічний”, “психологічний настрій”, “психологічна атмосфера”, “соціально-психологічна атмосфера (обстановка)”.

Серед основних характеристик психологічного клімату визначають:

- задоволеність членів колективу взаємовідносинами, процесом праці, керівництвом;
- переважаючий настрій колективу;
- взаєморозуміння і авторитетність керівників та підлеглих;
- міра участі членів колективу в управлінні і самоврядування колективу;
- згуртованість колективу;
- свідомі дисципліна;
- продуктивність праці.

Психологічний клімат у колективі може бути як позитивним, так і негативним. Найважливіший показник позитивного клімату – довіра й висока вимогливість членів групи один до одного, доброзичлива, ділова й конструктивна критика, вільне вираження своєї думки під час обговорення питань, що стосуються всього колективу, відсутність тиску керівника на підлеглих і визнання за ними права приймати значимі для групи рішення.

Важливим показником певної діяльності групи є ефективність. Дослідження ефективності індивідуальної та групової діяльності виявило феномен соціальної фацилітації. Його сутність полягає в тому, що певна діяльність людини у присутності інших людей підвищує її ефективність. Але цей феномен обмежений у своєму прояві. В окремих випадках простежується зворотний ефект (погіршення результатів діяльності) – це називається соціальною інгібіцією. Наприклад, виконання людиною нескладних завдань у присутності інших людей сприяє збільшенню швидкості в роботі, але при цьому вона припускає більшу кількість помилок, ніж у разі індивідуальної роботи.

Більш однозначним є вплив на ефективність групової діяльності феномена взаємодії. Саме взаємодія людей у групі, а не пасивна присутність інших, забезпечує більшу продуктивність. В умовах спільної діяльності група

припускає менше помилок, демонструє вищу швидкість виконання завдань (особливо на ранніх стадіях).

На ефективність діяльності групи впливають також її структурно-формальні параметри та типи взаємодії. Одним із таких показників є чисельність групи. Експериментально зафіксоване зниження середньої продуктивності праці людини через кількісне збільшення членів групи. В процесі виконання фізичної роботи у разі збільшення групи від 7 до 12 осіб середні зусилля, що докладаються кожною людиною, зменшуються приблизно на 10 %. Виробничі бригади кількістю менше ніж 10 осіб давали в середньому на 7 % більше продукції, ніж бригади кількістю 30 і більше осіб. Проте ретельніші дослідження виявили, що між чисельністю групи та її ефективністю існує складніша, криволінійна залежність. Кожному типу завдань відповідає оптимальний діапазон чисельності групи, що визначає найвищу її ефективність. Якщо кількість групи виходить за межі оптимального діапазону, то її ефективність знижується.

Наступний фактор, від якого залежить успішність функціонування групи, – система комунікацій, що складається між учасниками групи. Комунікації сприяють передаванню інформації від одних членів групи до інших і забезпечують ефективність виконання завдань.

Аналізуючи малі групи, ми стикаємося з феноменом лідерства та керівництва малою групою. Якщо попередньо описані феномени більше стосувалися статичних ознак групи, то цей феномен характеризує її динамічні процеси: як група організується, хто бере на себе функції організації, які засоби управління групою. Дослідження феномена лідерства та керівництва є однією з центральних проблем психології малих груп. Насамперед, розмежуємо зміст понять “лідер” та “керівник”. Б. Паригін указує на якісні відмінності, що існують між цими поняттями. Феномен лідерства пов’язаний з регуляцією міжособистісних стосунків, які мають неформальний характер, а керівник є носієм функцій та суб’єктом регуляції офіційних, формальних стосунків у межах певної соціальної організації. На відміну від лідерства, що є функцією мікросередовища, офіційне керівництво породжується і функціонує відповідно до потреб, завдань та особливостей домінуючої в макросередовищі системи соціальних відносин. Крім того, лідерство – феномен організації соціально-психологічного спілкування і групової діяльності, що функціонує переважно стихійно.

Керівництво визначається цілеспрямованою і контрольованою діяльністю цілої системи соціальної організації та її інститутів. Порівняно з лідерством воно має більш стабільний характер, оскільки безпосередньо не залежить від зміни групових настроїв, змін у міжособистісних стосунках. Офіційне керівництво спирається на певну систему санкцій у стосунках керівництва та підлеглих і має не тільки силу особистого впливу (як лідер), а й офіційний статус у системі організації. Відрізняється і процес прийняття рішень: у керівника він має складніший та опосередкований характер. І, нарешті, сфера діяльності лідера – мала група, стосунки симпатії та антипатії, визнання та

невизнання, підтримка або опозиція в межах групи; сфера керівника – група в організації, соціальній системі.

Лідерство – це суто психологічна характеристика поведінки певних членів групи. Керівництво – більшою мірою соціальна характеристика стосунків у групі, насамперед, з точки зору розподілу ролей управління і підлеглості та виконання зовні визначених перед групою цілей. Тому аналіз цієї проблеми має спочатку спрямовуватися на виявлення загальних механізмів лідерства, а потім на інтерпретацію цього механізму в межах конкретної діяльності керівника.

Військові підрозділи НГУ мають усі загальні ознаки, що характеризують практично будь-яку малу організовану соціальну групу. Це суспільна діяльність, загальні цілі й завдання, спілкування, певна організація, інтенсивні міжособистісні стосунки і т. ін.

Малі соціальні групи, які функціонують в Національній гвардії України, підпорядковані загальним закономірностям розвитку груп і колективами стають лише тоді, коли досягають певного рівня розвитку. Безумовно, не кожний військовий підрозділ є колективом. Поняття військовий колектив характеризує певний рівень соціально-психологічного розвитку підрозділу, ступінь його політичної, військово-професійної, морально-психологічної зрілості тощо.

Найбільш загальними показниками військового колективу як особливого рівня розвитку військового підрозділу є:

- єдність цілей і завдань – захист інтересів українського народу і держави, охорона правопорядку;
- суспільно-корисна, усвідомлена кожним військовослужбовцем службово-бойова діяльність;
- предметно- та емоційно-ціннісна єдність;
- контактність та опосередкованість міжособистісних стосунків метою та завданнями службово-бойової діяльності;
- високий рівень організації життєдіяльності, здатної до самоуправління та самоорганізації;
- оптимальні показники згуртованості та психологічного клімату.

Таким чином, *військовий колектив* – це високоорганізована невелика контактна група військовослужбовців, яка досягла високого рівня розвитку, об'єднана метою охорони правопорядку і характеризує згуртованістю, здоровим психологічним кліматом, розвинутою психологією колективу та спроможністю протистояти різним як внутрішнім, так і зовнішнім негативним впливам.

Такі соціально-психологічні риси військового колективу, як згуртованість і здоровий психологічний клімат, впливають на розвиток особистості військовослужбовця НГУ, формування його професійно важливих якостей як представника сил охорони правопорядку.

Військовий колектив, як і будь-яка мала соціальна група, характеризується різними соціально-психологічними явищами, що являють собою складну сукупність і визначаються як психологія військового колективу. Вона забезпечує існування різних форм колективної, групової свідомості (загальна

думка, настрої, традиції, установки тощо), соціально-психологічної поведінки і діяльності військовослужбовців (лідерство, співробітництво, сумісність, згуртованість тощо), механізмів взаємодії військовослужбовців і впливу на них групової і суспільної свідомості (психологічне враження, навіювання, наслідування тощо).

Як висновок пропонуються такі основні напрями роботи командира підрозділу з формування та згуртування військового колективу.

1. Розкриття мети і завдань службово-бойової діяльності підрозділу, формування об'єктивних позитивних уявлень військовослужбовців про підрозділ і товаришів по службі.

2. Раціональна організація спільної діяльності з виконання завдань бойової та спеціальної підготовки, професійно-психологічної підготовки, формування групових норм поведінки.

3. Розширення сфери спілкування між військовослужбовцями у підрозділі; формування і підтримання високої культури спілкування; своєчасне залагодження конфліктів, оскільки на цьому етапі вони найчастіше виникають через переоцінювання окремими військовослужбовцями своїх можливостей, виборювання своїх позицій, інтересів, тобто відбувається "притирання" між членами підрозділу.

4. Ствердження загальноприйнятих норм і правил поведінки, оптимізація стосунків між військовослужбовцями та збалансування і підпорядкування цих стосунків задля підтримання постійної бойової готовності підрозділу.

5. Цілеспрямована робота з формування в усіх військовослужбовців підрозділу почуття свого "Я", щоб вони цінували свою працю, пишалися нею.

6. Панування сфери емоційної активності, особливо в структурі стосунків "Я-Ти", коли особисті відношення стають тісними, коли відбувається переоцінка групових норм та згуртування підрозділу в колектив.

7. Формування найвищого рівня групової зрілості, що характеризується високим рівнем розвитку обох сфер і, відповідно, дуже високим ступенем згуртованості підрозділу. Основними принципами діяльності такого підрозділу є самоуправління та самоорганізація. Група відкрита для залагодження усіх конфліктів. Характерною рисою ухвалення спільних рішень є однострійність, розбіжності у поглядах бувають на етапі ухвалення рішення. Розроблені й затверджені єдині норми поведінки і діяльності, що підтримуються більшістю військовослужбовців.

3.3.2. Зміст, методологічні принципи та методи дослідження малої групи і військового колективу в процесі військової служби в НГУ

Психологію військового колективу, як і будь-якої малої групи, складають різні соціально-психологічні явища і процеси, в яких відбиваються зміст, динаміка та різноманітні особливості їх життєдіяльності.

Під час вивчення соціально-психологічних явищ і процесів у військових підрозділах НГУ виконують такі завдання:

- вивчення, аналіз і прогнозування соціально-психологічних явищ та процесів і вироблення пропозицій щодо управління ними;
- вироблення пропозицій щодо формування і підтримання здорового психологічного клімату у військовому підрозділі;
- оцінювання ефективності управлінської діяльності командирів та вироблення рекомендацій з її удосконалення;
- оцінювання рівня психологічної готовності підрозділів до виконання службово-бойових завдань.

Соціально-психологічне вивчення військових підрозділів НГУ включає в себе *оцінювання*:

- рівня розвитку військового колективу;
- психологічної сумісності та згуртованості військовослужбовців;
- психологічного клімату;
- стилю управлінської діяльності командирів і посадових осіб.

Вивчення соціально-психологічних явищ і процесів у військових підрозділах НГУ організує і проводить психолог військової частини НГУ: у плановому порядку; за вказівкою командира частини, його заступника по роботі з особовим складом; за необхідності, за запитами командирів підрозділів, де має місце внутрішньогрупова напруженість, часті міжособистісні конфлікти і т. п.

Комплексне психологічне вивчення військового підрозділу НГУ (окрім визначених вище основних питань) в процесі повсякденної діяльності поряд з загальним параметричним описом групи (функціональне призначення, соціально-демографічні характеристики особового складу, рівень професійної підготовки і досвід службово-бойової діяльності) включає:

- оцінювання групових соціально-психологічних процесів діяльності (процеси групового цілепокладання, сумісні дії, керівництво діяльністю), спілкування (міжособистісне сприйняття, інформування і взаємодія, групоутворення, рольова диференціація, конфлікти, реалізація групових санкцій), внутрішньокolleктивної поведінки окремих членів групи (конформність, лідерство, соціально-психологічна адаптація, групове самовизначення та самоствердження тощо);
- оцінювання динамічної структури групи (структура комунікацій, функціонально-рольових взаємозв'язків, емоційних вподобань тощо);
- оцінювання групових соціально-психологічних утворень (групові потреби, інтереси, цілі, норми, цінності, рольові очікування, групові санкції, психологічний клімат тощо).

Конкретне співвідношення визначених компонентів залежить від завдань, що виконують, та умов діяльності. Найбільш загальним показником є морально-психологічний стан особового складу підрозділу, який визначається його психологічною готовністю і військово-професійною підготовленістю (здатністю) виконувати завдання службово-бойової діяльності, а також об'єктивними результатами виконання професійної діяльності.

Що стосується розгляду методологічних принципів дослідження групи у військовому середовищі, то ми зупинимося на трьох з них: принципі діяльності, принципі системності та принципі розвитку. Вибір зазначених принципів обумовлений можливостями їх реалізації стосовно різних аспектів групового функціонування.

Специфіка *принципу діяльності* в даному випадку характеризується такими моментами:

- діяльність розуміється як спільна колективна (групова) діяльність; при цьому виділяють форми організації, рівні та зміст спільної діяльності;

- передбачається обов'язковий розгляд групи, її феноменів у контексті спільної діяльності індивідів, що означає прийняття як основного об'єкта дослідження не лабораторних, а реальних соціальних груп; тільки в них міжособистісні відносини розкриваються у всій своїй повноті, виступаючи формою реалізації суспільних відносин;

- упроваджується ідея розуміння групи як колективного або сукупного суб'єкта діяльності, що орієнтує на вивчення його атрибутів – групових потреб, мотивів, норм, цінностей, цілей і т. д., виявлення та опис цілісних характеристик групового процесу;

- висувається теза про правомірність інтерпретації спільної діяльності не тільки як чинника, що констатує групу як інтегратора групових процесів, але і як основи процесу розвитку групи.

Важливу функцію в дослідженні феноменів соціальної групи виконує *принцип системності* або системний підхід. Спеціальний аналіз характеристик цілісної соціальної системи, додавання системних ідей до загальнопсихологічної та соціально-психологічної проблематики дозволяють позначити ряд істотних, з точки зору системного бачення групи, моментів:

- акцент на пошук в групі власне групового – специфічних групових (системних) новоутворень типу групових норм, цінностей, цілей, рішень і т. п.; вивчення їх впливу на відповідні аспекти індивідуальної поведінки;

- обов'язкове співвіднесення тих чи інших індивідуальних характеристик членів групи з діяльнісним контекстом групи з метою з'ясування релевантності цих характеристик груповим завданням;

- облік наявності в групі особливих інтегративних чинників, що забезпечують збереження її якісної своєрідності, нормальне функціонування і розвиток (до таких факторів можуть бути віднесені, зокрема, процеси керівництва і лідерства, які виконують функцію організації та управління групою, а також нормативне регулювання внутрішньогрупової поведінки, що має на меті перешкодити відхиленню окремих індивідів від групових стандартів);

- необхідність трактування процесів і відносин в групі як багаторівневих і багатовимірних явищ;

- підкреслення взаємозв'язку і взаємовпливу групових феноменів і т. д.

При використанні у дослідженні соціальної групи *принципу розвитку* можливі такі лінії аналізу:

- трактування розвитку соціальної групи як такого, що обумовлений розвитком спільної діяльності її членів;
- облік нерівномірності розвитку основних сфер життєдіяльності групи у зв'язку зі специфікою виконуваних нею завдань та особливостями організації її членів;
- пошук та вивчення механізмів групового розвитку;
- розгляд групи в широкому часовому діапазоні, перш за все, у відношенні до майбутнього (перспективні лінії розвитку соціальної групи);
- виявлення можливих регресивних тенденцій на різних етапах існування групи.

Вказані методологічні принципи певним чином пов'язані один з одним, в різні періоди існування військового підрозділу вони набувають різної ваги при поясненні процесів, що в ньому відбуваються.

За більш ніж сторічну історію вивчення малих груп вченими накопичено великий арсенал методичних засобів, що дозволяють не лише досліджувати різні аспекти групового функціонування, але й впливати на процеси, які при цьому розвиваються. Згаданий арсенал умовно можна розділити на три групи методів:

- 1) збирання наукової інформації про групу;
- 2) обробка отриманих даних;
- 3) перетворення наявних процесів групового життя.

Основні інструменти збирання інформації.

Експеримент – метод, який по суті створив соціальну психологію як науку, в тому числі і її розділ – групову психологію. Адже, строго кажучи, тільки експеримент є методом перевірки гіпотез причинно-наслідкового зв'язку. Зауважимо, що в даному випадку маємо справу з експериментом в його власне дослідницькій функції, яка не передбачає будь-яких спеціальних перетворень в груповому процесі (наприклад, формування або розвиток чого-небудь). Можливість використання експерименту з метою перетворення розглянемо нижче.

З матеріалу попереднього підрозділу можна зробити висновок про наявність щонайменш двох основних типів експериментування з малими групами: лабораторного і природного. Причому кожен з них має свої переваги і недоліки.

Лабораторний експеримент дозволяє мінімізувати зовнішні дії, зробивши достатньо прозорим зв'язок між причиною і наслідком, проте він залишає відкритою проблему перенесення висновків, що ґрунтуються на результатах лабораторного експериментування, в ситуації реального життя.

Для природного експерименту подібна проблема зайва, однак під питанням є чистота експериментальних впливів, які нерідко “перебиваються” різними факторами зовнішнього середовища, що не піддаються обліку. Непростою є і організація експериментування з природною групою: адже, як правило, будь-яке експериментальне втручання в її життя можливе лише з

санкції відповідних офіційних осіб – керівників організації, структурним підрозділом якої є ця група.

До сказаного варто додати кілька слів про підбір малих експериментальних груп. Вони можуть складатися як з випадкових (що найбільш типово для лабораторних експериментів) осіб, так і представляти собою достатньо сформовані колективи певної професійної спрямованості. Саме такого роду групи екіпажів космонавтів, команд веслярів, хокеїстів були об'єктом експериментального вивчення феноменів сумісності і спрацьовуваності з використанням апаратурної методики гомеостат в дослідженнях відомих радянських фахівців Ф. Горбова та М. Новікова.

Спостереження – метод, що з успіхом застосовується як самостійно, так і у зв'язку з проведенням групового експерименту. У будь-якому випадку спостереженню передують розроблення достатньо жорсткої схеми, за якою його проводять. Такого роду схема передбачає виділення певних параметрів групової поведінки, що фіксуються спостерігачами. Останні повинні пройти спеціальну підготовку, а результати їхніх спостережень вважаються надійними, якщо корелюють між собою на рівні 0,75 і вище.

Прикладом строго розробленої схеми спостереження за груповою взаємодією може слугувати запропонована Р. Бейлзом система з 12 можливих форм вербальної поведінки. Її опис неодноразово наводився у вітчизняній літературі. Втім можливі й більш складні системи категорій спостереження. Так, у класичних експериментах 50-х років Л. Картера з вивчення лідерства як функції групової задачі подібних категорій (вербальних і поведінкових) було 64, а спостерігачі проходили тритижневу підготовку. Зрозуміло, що сьогодні, коли активно використовується відеотехніка, процес спостереження є набагато доступніший дослідникам і вимагає менше зусиль з підготовки.

Спостереження подій, що відбуваються в групі, може проводитися не тільки ззовні. Використовуючи метод включеного спостереження, за якого спостерігач повністю входить у досліджувану середу, У. Уайт, наприклад, зібрав у 30-ті роки ХХ ст. цікавий матеріал про життя малих груп рекетирів в емігрантському кварталі великого американського міста. Опубліковані ним матеріали пізніше лягли в основу однієї з впливових теорій малих груп Дж. Хоманса.

Опитувальні методи – опитувальники, анкети, структуровані твори і т. п. також входять до арсеналу продуктивних і широко використовуваних засобів вивчення малих груп. Хоча одержані за їх допомогою дані мають, насамперед, констатуючий характер, фіксуючи своєрідність поточного групового процесу, вони можуть містити й корисну прогностичну інформацію. Зауважимо також, що кваліфіковано проведене за допомогою цих методів дослідження є корисним інструментом стимулювання членів групи на осмислення тих чи інших проблемних сторін її життя.

Опитувальні методи також можуть бути використані для перевірки гіпотез щодо причинно-наслідкових зв'язків між відповідними змінними групового процесу. Але в цьому випадку необхідне дотримання спеціальних методичних

умов: а) група повинна складатися з незнайомих між собою раніше людей; б) самі методи повинні застосовуватися через строго визначені проміжки часу в процесі функціонування групи (свого роду дослідні зрізи), починаючи безпосередньо з моменту її утворення.

Тести – ще один різновид методичних засобів вивчення малих груп. Причому власне соціально-психологічних тестів небагато, найбільш популярним і надійним з числа наявних є соціометричний тест.

У результаті проведення соціометрії у військовому підрозділі можна визначити:

- неформальну структуру свого підрозділу та морально-психологічну атмосферу в ньому;
- ступінь згуртованості підрозділу;
- неформальні угруповання і характер їх діяльності;
- статус членів військового підрозділу і т. ін.

Набагато частіше для вивчення різних аспектів групової поведінки (наприклад, лідерства та керівництва, міжособистісної сумісності, групової композиції, згуртованості і т. д.) використовують всілякі особистісні тести. Проте зауважимо, що звернення до результатів особистісного тестування передбачає обов'язкове співвіднесення цих результатів зі специфікою наявних групових завдань.

Взяті самі по собі, без урахування наявних групових завдань, результати особистісного тестування членів групи виявляються малоінформативними. Що, наприклад, можна сказати про таку рису, як тривожність? Добре чи погано, якщо вона достатньо сильно виражена у членів групи? Відповідь залежить від специфіки групових завдань. Так, сильна виразність згаданої риси у військовослужбовців НГУ під час виконання службово-бойового завдання призводить до дезорганізації діяльності.

Таким чином, вибір відповідного тесту та подальша робота з ним, включаючи інтерпретацію отриманих даних, вимагають від користувача високої психологічної кваліфікації.

Аналіз документів як метод вивчення групи, можливо, поступається за популярністю описаним вище методичним інструментам. Проте він також дозволяє отримати цікаві дані щодо такої області групової поведінки, як прийняття рішень, у тому числі рішень управлінського характеру.

Оброблення отриманої інформації.

Зібрана за допомогою зазначених вище методів інформація про малу групу далі потребує спеціального аналізу. Він повинен спиратися на відповідні інструменти оброблення цієї інформації, наприклад, на методи кількісного та якісного оброблення даних.

Метод кількісного оброблення даних з використанням математичної статистики, який дозволяє з високим ступенем точності судити про підтвердження або не підтвердження дослідних гіпотез. Головне на цьому етапі роботи – правильний вибір відповідного статистичного критерію, оскільки в

разі помилкового вибору під сумнів ставиться достовірність підсумкових висновків.

Метод якісного аналізу даних, що використовується як для інтерпретації результатів їх математичного оброблення, так і для змістовного обговорення окремих випадків групової поведінки, що фіксується дослідником, які не вписуються з тих чи інших причин у жорсткі рамки статистичних закономірностей, наприклад, отриманих в пошукових експериментах.

Перетворення наявних процесів групового життя.

Робота з малими групами не обмежується виконанням суто наукових, дослідних завдань. Вона передбачає також внесення в їх життя певних змін, перетворення тих чи інших аспектів групового процесу. Вкажемо деякі можливі напрямки подібної перетворювальної активності фахівців.

Формуючий експеримент – метод, який часто використовувався вітчизняними психологами, зокрема Л. І. Уманським та його співробітниками, при вивченні процесів колективоутворення. Протягом приблизно місячного перебування в спеціально організованих умовах малі групи проходили шлях (за допомогою системи формуючих впливів психологів) від стану повної відсутності будь-яких власне групових ознак (за спеціальною термінологією – стадія “група-конгломерат”) до наявності характеристик високорозвиненого соціального організму (за спеціальною термінологією – стадія “група-колектив”). Проте варто зауважити, що в будь-якому формуючому експерименті, особливо стосовно людської групи, критичним є питання стійкості сформованих властивостей. На жаль, як правило, даний аспект залишається поза полем зору дослідників групової поведінки.

Розвиваючий експеримент – другий активний спосіб внутрішньо-групових перетворень і більш реалістичний стосовно групи дорослих людей, порівняно з попереднім методом. Зусилля фахівців у даному випадку спрямовані на розвиток в малій групі певних процесів і властивостей, пов’язаних з тими чи іншими аспектами її функціонування, наприклад груповими комунікаціями, прийняттям рішень, рольовими взаємодіями і т. д.

Активне соціально-психологічне навчання – різні форми тренінгу в малих групах, покликані сприяти оптимізації психічної активності членів групи. Даний метод широко використовується як для виконання завдань, пов’язаних з індивідуальною поведінкою в групі, так і для оптимізації власне групової взаємодії, наближаючись у деяких випадках до розвиваючого експерименту.

3.4. Адаптація військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності

3.4.1. Сутність та зміст процесу адаптації військовослужбовців до виконання службово-бойових завдань

Поняття “адаптація” – одне з основних у науковому дослідженні організму, оскільки її механізми, вироблені у процесі еволюції, забезпечують

можливість існування організму в умовах середовища, що постійно змінюються. Незважаючи на численні визначення поняття “адаптація”, об’єктивно існує кілька форм прояву цього феномена, які дозволяють стверджувати, що, з одного боку, кожна жива система має певні здібності до пристосування до умов зовнішнього середовища, і це процес динамічний, з іншого боку – властивість будь-якої живої системи, що саморегулюється, її стійкість до умов зовнішнього середовища передбачає наявність певного рівня розвитку адаптаційних здібностей, а їх розвиток багато в чому визначає успішність процесу адаптації, функціональний стан і резерви організму.

Вчені розглядають такі види адаптації: *соціальна, психічна та соціально-психологічна*. Соціально-психологічна адаптація тісно пов’язана з соціальною, тому що є як умовою, так і показником її успішності, відбувається на різних рівнях організації суспільства, а для військовослужбовців – військового колективу, безпосереднього оточення. Адаптація особистості забезпечується активною регуляцією власної поведінки та діяльності у процесі взаємодії з оточуючим середовищем. У процесі психічної адаптації соціально-психологічний аспект може бути виділений як відносно самостійний, що забезпечує адекватну організацію мікросоціальної взаємодії і досягнення значущих цілей. Соціально-психологічна адаптація характеризує взаємодію особистості та соціального середовища, результатом чого є оптимальне співвідношення цілей і цінностей особистості та групи.

У розгляді проблем адаптації людини виділяють три функціональних рівня: *фізіологічний, соціальний і психологічний* (Ф. Б. Березін, 1988; А. Г. Маклаков, 1996, 2001). Адаптація як динамічне утворення тісно пов’язана з функціональним станом організму, що є характеристикою рівня функціонування систем організму в певний період часу і відбиває особливості процесу адаптації і гомеостазу. Можна думати, що за якісною ознакою набір функціональних станів у всіх людей принципово однаковий, оскільки він має задаватися генетично. Проте є істотні індивідуальні розходження у виразності й динаміці тих самих станів, що зумовлені особливостями діяльності механізмів регуляції і, насамперед, індивідуально-психологічними особливостями.

Таким чином, можна зробити висновки, що:

1. Адаптація – це не тільки процес, а й властивість будь-якої живої саморегульованої системи, сутність якого у здатності пристосовуватися до умов, що змінюються та зовнішнього середовища. Рівень розвитку даної властивості визначає інтервал умов і характеру діяльності, у рамках якого можлива адаптація для конкретного індивіда.

2. Адаптаційні здатності індивіда багато в чому залежать від психологічних особливостей особистості, що визначають можливість адекватної регуляції функціонального стану організму в різноманітних умовах життя й діяльності. Чим значніше адаптаційні здібності, тим вище ймовірність нормального функціонування організму й ефективної діяльності у разі збільшення інтенсивності впливу психогенних факторів зовнішнього середовища.

3. Оцінити адаптаційні можливості особистості можна через оцінювання рівня розвитку психологічних характеристик, найбільш значимих для регуляції психічної діяльності й процесу адаптації. Чим вище рівень розвитку цих характеристик та ймовірність успішної адаптації, тим значніше діапазон факторів зовнішнього середовища, до яких індивід може пристосуватися.

Виходячи з викладеного, можна припустити, що адаптаційні здібності індивіда багато в чому залежать від психологічних особливостей особистості, які визначають можливість адекватної регуляції функціонального стану організму в різноманітних умовах життя й діяльності. Чим вище рівень розвитку адаптаційних здібностей, тим імовірніше нормальне функціонування організму й ефективна діяльність при збільшенні інтенсивності впливу негативних психогенних факторів зовнішнього середовища.

У сучасній психології діяльності в особливих умовах вченими, зокрема О. А. Боченковим, О. М. Глушком, В. В. Константиновим, А. Г. Маклаковим, В. С. Новіковим, І. І. Приходьком, С. В. Чермяніним, Є. Б. Шустовим та іншими дослідниками, розглядається така інтегральна характеристика психічного розвитку, як особистісний адаптаційний потенціал (ОАП), що оцінює рівень розвитку деяких психологічних якостей і властивостей особистості людини.

Особистісний адаптаційний потенціал є найважливішою інтегральною характеристикою психічного розвитку індивідуума й визначається ступенем розвитку деяких психологічних якостей і властивостей особистості, що містить інформацію про відповідність психологічних особливостей загальноприйнятій нормі. ОАП не тільки містить інформацію про відповідність психічного стану загальноприйнятим нормам, але й дозволяє диференціювати людей за ступенями стійкості до впливу психогенних стресорів, що дає можливість з певною мірою достовірності прогнозувати ефективну діяльність в екстремальних умовах. Рівень розвитку даної властивості визначає інтервал зміни умов і характеру діяльності, у рамках якого можлива адаптація для конкретної людини. Оцінити адаптаційні можливості можна шляхом визначення рівня розвитку психологічних якостей і властивостей особистості, найбільш значущих для регуляції психічної діяльності, та процесу адаптації. До них належать: нервово-психічна стійкість, рівень розвитку якої обумовлює толерантність до стресу; самооцінка особистості, яка є ядром саморегуляції та визначає ступінь адекватності сприйняття умов діяльності та власних можливостей; рівень соціальної підтримки, що обумовлює відчуття особистої значущості для навколишніх (особистісна референтність); особливості створення контакту з навколишнім, що характеризує рівень конфліктності особистості; досвід соціального спілкування, що проявляє потребу в спілкуванні та можливість побудови контактів з навколишнім світом за власним досвідом; моральна нормативність особистості, яка характеризує ступінь орієнтації на норми та правила поведінки, які існують у суспільстві; орієнтація на підтримання вимог колективу (рівень групової ідентифікації). Чим вище показники адаптаційних здібностей, нервово-психічної стійкості, працездатності, ступеня розвитку комунікативних, моральних якостей і нижче

показники тривожності та стомлюваності, тим вище ймовірність успішної адаптації і ширше діапазон умов зовнішнього середовища, до яких індивід може пристосуватися, тим більша можливість зберегти працездатність і оптимізувати свою професійну діяльність. Більш детально діагностування особистісного адаптаційного потенціалу військовослужбовців буде викладено нижче.

Розглядаючи службово-бойову діяльність військовослужбовців НГУ, необхідно відмітити, що вона характеризується трьома основними факторами: складністю сучасних військових професій; обмеженим часом на їх оволодіння; відсутністю у деяких випадках індивідуально-психологічних передумов, які могли б сприяти успішності навчання певному виду військової діяльності. Важливим показником є також соціально-економічний статус військової служби, який виражається у мірі матеріальної та моральної винагороди, ступені соціальної та правової захищеності та сукупності умов, які надаються військовослужбовцям і членам їх сімей для нормальної життєдіяльності.

Можна виділити різноманітні *аспекти адаптації військовослужбовців НГУ*: а) до екстремальній ситуації; б) у ході бойової діяльності; в) в умовах повсякденної службово-бойової діяльності; г) у зв'язку з проблемою дисциплінованості молодих військовослужбовців; д) в умовах військових навчальних закладів; е) у ході професійного становлення молодих офіцерів тощо.

У динаміці соціально-психологічної адаптації військовослужбовців до умов проходження ними військової служби можна виділити три періоди – початковий, критичний та завершальний.

Початковий період триває перші 2–3 місяця служби. Військовослужбовець знайомиться з новим соціальним середовищем. У більшості випадків молодим солдатам притаманні дисциплінованість, старанність, інтерес до діяльності в нових умовах. Аналіз особливостей початкового періоду соціально-психологічної адаптації дозволяє зробити два висновки: по-перше, молодий військовослужбовець внутрішньо більш зорієнтований на засвоєння армійських вимог, що дозволяє формувати у нього ретельність, витримку, пунктуальність і точність у виконанні наказів і розпоряджень, військовий стиль поведінки та взаємовідносин зі старшими. Недоробки в цьому аспекті важко компенсуються в подальшому та негативно відбиваються на всіх наступних етапах становлення юнака як військової людини. По-друге, підвищена відкритість новобранця для оточуючих вимагає в роботі з особовим складом на цьому етапі адаптації особливої обережності, уважності, педагогічного такту з боку командирів, офіцерів по роботі з особовим складом, психологів.

На даному етапі адаптації більш виражені стресові реакції, що можуть призводити до виникнення захворювань, пов'язаних зі скритою недостатністю окремих фізіологічних систем організму.

Серед факторів, які ускладнюють процес адаптації на цьому етапі, розрізняють: а) об'єктивні (складнощі військової служби; розлука з домівкою, сім'єю, звичним оточенням; невдачі по службі, конфлікти; грубе, принижуюче

ставлення; надмірна суворість, підвищені вимоги, несправедливість тощо); б) суб'єктивні (недостатній рівень освіти; національні та релігійні особливості; наявність своєї сім'ї та дітей; наявність старих або хворих батьків; малозабезпеченість родини; призов на військову службу в більш пізньому віці; виховання в неблагополучних сім'ях; моральна розпущеність; фізична слабкість; недостатньо міцне здоров'я тощо).

Критичний період соціально-психологічної адаптації військовослужбовців припадає на 4–6-й місяці служби. На той час втрачає значущість “ефект новизни” обстановки: на практиці пізнаються різні сторони військової діяльності, уточнюються та змінюються уявлення про військову службу, військовослужбовці безпосередньо приступають до виконання службових обов'язків і здатні адекватно оцінити свої можливості в новому середовищі, закінчується стадія пізнання один одного всередині військового колективу, взаємні оцінки стають більш диференційованими та повними. Деяких військовослужбовців починає обтяжувати система немінучих обмежень під час служби. Відбувається актуалізація окремих звичок і стереотипів поведінки, які були сформовані до служби, але є небажаними у військовому середовищі й тому прихованих на початку служби. Може зростати кількість порушень дисципліни, виникати конфліктність, частіше стають звернення за медичною допомогою. Саме в ці місяці загальна захворюваність молодих військовослужбовців сягає свого максимуму за весь час служби. Цей період збігається за часом з другою стадією фізіологічної адаптації та настає критичний період соціально-психологічної адаптації – період переоцінки військовослужбовцем своїх можливостей у новому середовищі, повернення в думках до минулого, внутрішньої невпевненості та незадоволеності. Ситуації, які раніше не викликали сумніву, тепер постають зовсім в іншому світі. На даному відрізку служби виникають і вирішуються основні протиріччя, які складають сутність соціально-психологічної адаптації. Подолання критичних колізій цього періоду, зняття внутрішнього напруження, попередження зривів у психічній діяльності – все це обов'язкова умова міцного здоров'я військовослужбовця та подальшого розвитку його як особистості у процесі служби.

Завершальний період соціально-психологічної адаптації військовослужбовців до умов і вимог службово-бойової діяльності припадає на другу половину першого року служби. Індивідуальна тривалість даного етапу та особливості психологічного стану військовослужбовця в цей час, в основному, залежать від успішності вирішення внутрішніх суперечностей на попередньому етапі. Після шести місяців служби помітно змінюються роль та місце військовослужбовця в колективі – він не тільки повністю вивчив специфіку нових умов, але й оволодів спеціальністю, змінив досвідченого військовослужбовця за посадою; з приходом чергового поповнення також суттєво змінюється його становище у структурі міжособистісних відношень. Основний зміст третього етапу адаптації складає доопрацювання, перевірка та закріплення в самостійній службово-бойовій діяльності тих професійно важливих якостей, знань, вмінь та навичок,

які сформувались у процесі вирішення суперечностей попереднього періоду адаптації.

Серед молодих військовослужбовців також можна виділити три групи за ступенем адаптації до військової служби.

Перша група складає близько 25 % від загальної кількості призовників, які мають з перших днів служби оптимальний рівень адаптації. Цим військовослужбовцям не потрібна додаткова мобілізація та напруження фізіологічних механізмів, оскільки вони вже первісно виявилися достатніми для забезпечення адекватних реакцій організму та соціальної активності в нових умовах життєдіяльності. При обстеженні у них відсутні зміни об'єктивних показників функцій нервової, серцево-судинної, дихальної систем та системи травлення, а також когнітивних психічних процесів.

Другу (основну) групу (близько 50 %) складають військовослужбовці, які успішно адаптувалися до армійських умов в короткі терміни. Для них характерні такі зміни показників фізіологічних функцій та когнітивних психічних процесів, які не виходять за рамки загальноприйнятої норми, вони не скаржаться на погане самопочуття та загальний стан здоров'я.

Третю групу (близько 25 %) складають військовослужбовці, для яких характерний специфічний тип адаптаційних змін. Показники функціонального стану, що об'єктивно реєструються, іноді виходять за рамки фізіологічної норми, воїни скаржаться на поганий стан здоров'я. Як правило, у них спостерігаються слабо виражені субклінічні об'єктивні порушення функцій деяких органів і систем. Такі військовослужбовці знаходяться на межі здоров'я та хвороби, у них відмічаються передхворобливі стани. У цих військовослужбовців часто з'являються ознаки неврозів, нейроциркуляторна дистонія, захворювання легень і шлунково-кишкового тракту. Вони скаржаться на сухість у горлі, головні болі, поганий і тривожний сон, послаблення уваги, в'ялість, болі в області серця, задишку при виконанні нескладних фізичних вправ, нудоту, метеоризм, погіршення апетиту, болі у м'язах, зниження працездатності та інші розлади, що виявляються вже в перші місяці служби. При проведенні психодіагностики можуть виявлятися зниження показників особистісного адаптаційного потенціалу (адаптаційних здібностей, нервово-психічної стійкості, працездатності, ступеня розвитку комунікативних, моральних якостей, підвищення рівня тривожності та стомлюваності).

Вченими були виявлені та на сьогодні розглядаються такі прояви захисної поведінки особового складу, які найчастіше зустрічаються.

1. *Підвищена рухлива активність* своє вираження знаходить у мові, міміці та жестах, характеризується зайвою збентеженістю, говірливістю, постійним палінням, жуванням жувальної гумки тощо, вона спостерігається у 80 % військовослужбовців, які знаходяться у стані порушеної адаптації.

2. *Агресія* дуже рідко буває тотальною (2 %), але часто проявляється в ситуаціях, які гарантують певну безкарність (близько 60 %).

3. *Апатія* частіше за все проявляється як відповідна реакція на агресію.

4. *Психічна регресія*. Цей адаптивно-захисний механізм зустрічається у

майже 50 % випадків.

5. *Вживання алкоголю та наркотичних засобів.* Цей вид поведінки може бути віднесений до адаптивно-захисного тільки у випадках, коли не виникає психологічна та фізіологічна залежність від зазначених засобів. У цих умовах алкогольні та наркотичні засоби виступають як стимулятори ілюзорно-компенсаторної діяльності.

Оскільки стабільна соціально-психологічна адаптація може забезпечуватись тільки у випадку достатньої ефективності всіх її аспектів, при виборі критеріїв оцінки адаптивності в умовах професійної діяльності поряд зі здібністю до досягнення значущих професійних результатів необхідно враховувати можливість такого досягнення без порушення фізичного та психічного здоров'я.

Таким чином, до **критеріїв, що визначають оцінку соціально-психологічної адаптації** в умовах військово-професійної адаптації, можна віднести:

- успішність службово-бойової діяльності (виконання службових обов'язків, підвищення класної кваліфікації, взаємодія з членами військового колективу та іншими особами, які впливають на професійну діяльність);
- здатність уникати ситуацій, які створюють загрозу для службово-бойової діяльності та ефективно усувати загрозу, що виникла (попередження травм, аварій, надзвичайних подій тощо);
- діяльність без значних порушень фізичного та психічного здоров'я.

При цьому необхідно враховувати й специфіку попередньої службово-бойової діяльності (перебування в екстремальних ситуаціях або участь у бойових діях тощо).

3.4.2. Методи оцінювання адаптивності особового складу до службово-бойової діяльності

Для оцінювання показників адаптивності особового складу НГУ до службово-бойової діяльності ми пропонуємо використовувати багаторівневий особистісний питальник “Адаптивність”, який розроблений А. Г. Маклаковим. Питальник містить 165 питань (див. дод. 7) і має такі шкали: “вірогідність” (В), “адаптивні здібності” (АЗ), “нервово-психічна стійкість” (НПС), “комунікативні особливості” (КО), “моральна нормативність” (МН). На кожне твердження обстежувані на спеціальному бланку дають відповідь “так” або “ні”, яка оцінюється в один бал. Оброблення результатів здійснюється шляхом прямого підрахунку кількості збігів відповідей із ключем до кожної зі шкал (див. дод. 8). Розпочинається оброблення зі шкали вірогідності, щоб оцінити прагнення обстежуваного представити себе в соціально привабливому вигляді. Наявність цієї шкали, якої немає в багатьох інших методиках, дозволяє визначити ставлення випробовуваних до процедури тестування. Якщо обстежуваний набирає за шкалою вірогідності більше 10 балів, результат тестування вважається маловірогідним і після проведення роз'яснювальної бесіди

обстеження повторюють. Результати обстеження виражаються в кількісній формі (абсолютні значення в балах), потім дані показники переводять у шкалу стенів за формулою:

$$ST = 5,5 + 2 z,$$

де z – стандартна величина.

Після цього виводиться інтегральний показник особистісного адаптаційного потенціалу, який відноситься до однієї з трьох груп рівня розвитку ОАП. Якщо інтегральний показник ОАП відповідає межах першої групи, то у представників цієї групи добрі адаптивні здібності, вони легко адаптуються до нових умов діяльності, швидко входять у новий колектив, достатньо легко й адекватно орієнтуються в ситуації, швидко виробляють стратегію своєї поведінки і соціалізації. Як правило, це неконфліктні особи, мають високу емоційну та нервово-психічну стійкість, їх функціональний стан у період адаптації залишається в межах норми, працездатність зберігається.

До другої групи відносяться особи з задовільним рівнем адаптації. Більшість з них мають ознаки різних акцентуацій, які у звичних умовах частково компенсовані й можуть виявлятися при зміні діяльності. Тому успіх адаптації багато в чому залежатиме від зовнішніх умов середовища. Ці особи, як правило, мають невисоку емоційну та нервово-психічну стійкість. Процес соціалізації у них може бути ускладнений, також можливі асоціальні зриви, прояви агресивності й конфліктності. Функціональний стан на початкових етапах адаптації може бути порушеним. Особи цієї групи вимагають постійного контролю.

Якщо інтегральний показник ОАП знаходиться в межах третьої групи, то такі особи мають знижений рівень адаптації. Особам цієї групи властиві ознаки явних акцентуацій характеру й деякі ознаки психопатій, психічний стан можна охарактеризувати як межовий з хворобою. Процес адаптації триває важко, можливі нервово-психічні зриви, тривалі порушення функціонального стану. Такі особи мають низьку нервово-психічну стійкість, вони конфліктні, можуть припускати делінквентні вчинки.

Питання для самоконтролю

1. Професійний відбір та його сутність, структурні компоненти професійного психологічного відбору.

2. Нормативно-правове регулювання, поняття і структура професійного психологічного відбору кандидатів на службу в Національну гвардію України.

3. Визначте основний зміст етапів професійного психологічного відбору кандидатів на навчання у вищі військові навчальні заклади МВС України.

4. Поняття та нормативно-правове підґрунтя профорієнтаційної роботи в Національній гвардії України.

5. Мета, завдання, об'єкт, суб'єкт та принципи здійснення професійної орієнтації в Національну гвардію України.

6. Структура професійної орієнтації в Національній гвардії України.

7. Визначення понять “людина”, “індивід”, “особистість”, “індивідуальність” та їх співвідношення.
8. Основні підходи до структури особистості.
9. Сутність спрямованості особистості.
10. Характеристика самооцінки особистості та її взаємозв’язок з рівнем домагань.
11. Розвиток особистості у військовій діяльності.
12. Поняття “група”. Параметри соціально-психологічного аналізу груп та їх класифікація.
13. Мала група: визначення, розміри, класифікація.
14. Особливості розвитку та функціонування малої групи.
15. Феномени управління груповим процесом: лідерство, керівництво.
16. Колектив як найвищий рівень розвитку групи: визначення, основні властивості.
17. Військовий колектив як різновид малої групи.
18. Змістові характеристики вивчення малої групи та військового колективу.
19. Методологічні принципи дослідження групи у військовому середовищі.
20. Специфіка емпіричних методів дослідження малої групи.
21. Методологія соціально-психологічного дослідження.
22. Методика військово-психологічного дослідження: зміст, структура і особливості.
23. Загальна характеристика методів психологічного дослідження різних категорій військовослужбовців у процесі військової служби.
24. Сутність та зміст процесу адаптації військовослужбовців до виконання службово-бойових завдань.
25. Визначте поняття “особистісний адаптаційний потенціал” та методи його дослідження.

Р о з д і л І V. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ У ПІДРОЗДІЛАХ І ЧАСТИНАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ СЛУЖБОВО-БОЙОВИХ ЗАВДАНЬ

4.1. Сутність і зміст психологічного забезпечення службово-бойової діяльності військових частин Національної гвардії України

4.1.1. Психологічне забезпечення: вітчизняний та іноземний досвід

На сьогоднішній день проблеми психологічного забезпечення професійної діяльності військовослужбовців в екстремальних умовах ґрунтовно та повно представлені в роботах провідних вчених, які працювали та працюють на кафедрі морально-психологічного забезпечення Національного університету оборони України (В. В. Ягупов, В. В. Стасюк, В. І. Алещенко, М. С. Корольчук, Г. В. Ложкін, В.І. Осьодло, П. П. Криворучко, В. М. Грицюк та ін.), та інших науково-педагогічних працівників, результати досліджень яких покладені в основу даного підрозділу підручника.

Як вітчизняний, так і іноземний досвід свідчать про те, що в усі часи проблема психологічного забезпечення життєдіяльності військ відігравала надзвичайно велику роль. Підтвердження цьому знаходимо в описах воєнних походів і перемог видатних полководців: Олександра Македонського, Наполеона, О. В. Суворова, М. І. Кутузова та ін. Достатньо повно цю проблему висвітлювали у роботах наші співвітчизники: генерал М. І. Драгомиров, адмірал С. О. Макаров, професори М. М. Головін, П. І. Изместьев, військовий лікар Г. Є. Шумков, офіцер-артилерист А. М. Дмитрієвський, а також німецький військовий теоретик К. Клаузевіц та ін. Військовий педагог М. М. Головін писав: “Великими практиками військового мистецтва давно встановлений закон панівного значення духовного елемента в бою”.

Михайло Драгомиров (1830–1905) був прихильником підготовки військ за системою О. В. Суворова. Він об’єднував психологію, педагогіку і тактику та вважав, що військова справа має бути побудована згідно з законами функціонування людської психіки. Його заслугою є створення в армії військово-педагогічної системи. Основне завдання військового навчання і виховання він вбачав у прищепленні воїнам бойового духу (“моральної енергії”), необхідного для здобуття перемоги в бою, формування патріотизму і дисципліни. У своїх роботах він аналізував психолого-педагогічні проблеми військової тактики і особливу увагу приділяв:

- вдосконаленню психологічних основ бойової підготовки на основі глибокого розуміння її сутності;
- формуванню дисциплінованості воїнів, суворої військової дисципліни;
- формуванню культури спілкування військовослужбовців (наприклад, завжди звертався до солдатів на “Ви”, підтримував формування військових підрозділів з українців і схвалював виконання ними українських пісень тощо).

Степан Макаров (1848/1849–1904) – флотоводець, океанограф, віце-адмірал в роботі “Роздуми з питань морської тактики” виклав свої думки щодо зв’язку тактики з психологією, вчив моряків під час бойової підготовки боротися за живучість корабля.

Вітчизняна військова психологія наприкінці ХІХ ст. визначила деякі цілісні уявлення з актуальних психологічних проблем діяльності армії та флоту. Багато матеріалу було зібрано з проблем поведінки воїна в бою. П. І. Ізместьєв, Г. Є. Шумков та ін. на основі опитувань, спостережень і особистих вражень намагалися зрозуміти динаміку переживань воїна в бою.

Цікаве ставлення до цієї проблеми було у Г. Є. Шумкова, який виявив вплив стомлення і виснаження на виникнення страху і запропонував використовувати ліки у боротьбі з ним. У 1904 р. він брав участь у Російсько-японській війні як лікар-психіатр, під час бойових дій він зібрав багато матеріалу про нервово-психічні стани воїнів. Це дало йому можливість визначити такі актуальні проблеми психологічного забезпечення бойових дій: значення морального фактора в бою та його використання воєначальником; необхідність психологічної підготовки особового складу до бою; психічні стани воїнів перед боєм, у бою та після нього; вплив артилерійського вогню на психіку воїнів; стан психіки воїна в період атаки; якості, необхідні командирам і підлеглим у бою; заходи боротьби зі страхом і панікою в бою; вплив алкоголю на стан психіки воїна та на його діяльність у бою; порушення військової дисципліни; значення військової психології для офіцерів і необхідність її вивчення.

А. М. Дмитрієвський також набув досвід бойових дій під час Російсько-японської війни, а також під час служби на різних посадах в артилерійських частинах, свої основні праці написав у період з 1911 по 1919 р. Психологія, на його думку, має розглядати людину-воїна і воєначальника як особистість і давати конкретні рекомендації щодо розв’язання різних проблем у ході підготовки до війни. Головною моральною якістю воїна він вважав почуття обов’язку, яке у поєднанні з волею дає міцні моральні основи армії. Багато уваги він приділяв дослідженню ініціативи, хоробрості, сміливості воїнів і основним шляхом їх формування вважав розвиток їхньої свідомості, розуму, ідеалів. Все це дало можливість сформулювати низку цінних порад і рекомендацій щодо військового виховання і навчання.

Не втратили актуальності положення щодо організації морально-психологічного забезпечення (МПЗ), що опрацював на початку ХХ ст. П. І. Ізместьєв, який також був учасником Російсько-японської війни, професором Академії Генерального штабу, командувачем окремим корпусом під час Першої світової війни. У своїх роботах, лекціях, виступах він наголошував на великому значенні морального фактора у досягненні перемоги. Він був переконаний у необхідності морально-бойової підготовки, вивчення людини-воїна, який є головним носієм морального фактора. На його думку, розвиток солдата – це глибокий вплив на його особистість, прищеплення йому певних внутрішніх властивостей. Виходячи з цих положень, він вважав

основою дисциплінованості солдата “...не страх покарання, а усвідомлення ганебності покарання”. Відсутність дисципліни, на його думку, відкриває простір для стихії факторів, які впливають на психіку воїна, зокрема, для страху, який його паралізує. Для подолання паніки він пропонував розвивати мужність, формувати воїна фізично і морально, в необхідні моменти застосовувати силу слова і особистий приклад.

У зв'язку з цим не є випадковістю широке вивчення морально-психологічного фактора бою у російських військово-навчальних закладах на початку ХХ ст., особливо в Академії Генерального штабу. Однак після 1917 р. ці проблеми були занадто ідеологізовані.

Багатий позитивний досвід у сфері психологічного забезпечення мають деякі іноземні країни. Найбільш організовано і цілеспрямовано до цієї справи ставляться у збройних силах США, де ця проблема протягом ХХ ст. вважалася пріоритетною державною справою і ґрунтувалася на наукових засадах.

Ще до Першої світової війни у США була створена Рада з питань використання психології у військовій справі, що мала 17 комітетів, головним завданням якої було залучення цивільних психологів до вирішення проблем військової психології. У військах працювали спеціальні психологічні лабораторії. Протягом 1917–1918 р. ними було обстежено 2 млн. осіб, у 1918 р. була створена Моральна служба.

Під час Другої світової війни були створені секції прикладної психології при Національній раді оборони США (близько 1000 психологів). Вони здійснили понад 500 різних військово-психологічних досліджень. Результати цієї роботи узагальнені в книзі “Психологія і військова майстерність” (1948).

Психологічними дослідженнями і впровадженнями їх результатів у життєдіяльність військ займалися лабораторії при навчальних центрах і відповідні відділи при командуваннях видів військ (у них працювало понад 900 військових і 1300 мобілізованих цивільних психологів). Протягом 1942–1943 р. вони здійснили психологічне обстеження понад 7 млн. осіб.

Сьогодні найефективніша система управління психологічним забезпеченням існує в США.

У багатьох операціях США (у Панамі, на Гаїті, під час війн у Перській затоці, Афганістані, Іраку тощо) психологічними та пропагандистськими заходами керували безпосередньо президент США та його адміністрація, у заходах брала участь ціла система державних установ, науково-дослідних центрів, фондів, суспільно-політичних та громадських організацій. Наприклад, під час війни в Перській затоці з метою забезпечення ефективності заходів психологічного забезпечення головнокомандувач коаліційними силами генерал Норман Шварцкопф звернувся до президента США Джорджа Буша з проханням про організацію психологічних операцій на всіх рівнях. На основі цього Дж. Буш підписав три таємні директиви, які визначали порядок ведення психологічної війни у зоні Перської затоки.

В апараті міністерства оборони (сухопутних військ) США в службі зв'язків із громадськістю працюють близько 6000 осіб, у службі роботи з

особовим складом понад 5000 працівників, служба капеланів складає 3500 священників. При штабі армійського корпусу діє відділ суспільних стосунків (20 штатних одиниць), відділ роботи з особовим складом (25 штатних одиниць), відділ капеланів (30 штатних одиниць). Подібні структури існують до штабу батальйону включно. У кожному виді збройних сил США розгорнуті психологічні служби, де зайнято близько 8000 дипломованих військових і цивільних спеціалістів (психологів і соціологів).

Ефективність дій цих фахівців була продемонстрована в ході психологічного забезпечення діяльності військ міжнародної коаліції під час підготовки та здійснення операції “Буря в пустелі” проти Іраку.

Цей досвід свідчить про її дуже ретельну і чітку організацію. Міністерство оборони США поставило завдання відповідним службам щодо підготовки якісної інформації про необхідність захисту національної безпеки США і підтримки воєнних дій проти Іраку, і таке завдання було виконане. Світова співдружність практично була переконана у необхідності здійснення операції. В ЗМІ не з’явилося жодної негативної публікації, яка могла б підірвати престиж армії, бойовий дух військовослужбовців, сприяти поширенню чуток у суспільстві.

Під час здійснення операції “Буря в пустелі” підрозділи психологічних операцій активно застосовували такі засоби психологічного впливу і пригнічення супротивника, як широке введення супротивника в оману, дезінформація в ЗМІ, психологічна обробка населення і військовослужбовців Іраку. З початку бойових дій проти Іраку почалось активне знешкодження, порушення, придушення і захоплення пунктів управління, збирання, оброблення та розподілу інформації Іраку, були здійснені масштабні заходи щодо дезінформації та морально-психологічного впливу на керівництво держави, збройні сили та інші силові структури. Для порушення інформаційних систем управління військами та зброєю були застосовані засоби РЕБ, інформаційні віруси тощо. Комплексне застосування новітніх засобів боротьби, 38-денне електронно-вогнєве придушення та нищівні дії авіації обеззброїли супротивника, спричинили масовий психогенний шок військовослужбовців Іраку, почуття приреченості, знесилення, пригнічення, безглуздя опору.

Про уважне ставлення командування багатонаціональних сил у Перській затоці до морально-психічного стану супротивника свідчить те, що дату початку наступу в штабі генерала Н. Шварцкопфа було затверджено лише після того, як кількість деморалізованих військовослужбовців армії Іраку була визначена психологами США в межах 30–60 %. Після бойових дій з’ясувалося, що практично всі військові частини Іраку, у тому числі й елітна гвардія, були небоєздатними, а масштаб здачі військовослужбовців Іраку в полон перевищив усі очікувані прогнози експертів США. Не допомогли ні відданість солдатів С. Хусейнові, ні їхній фанатизм.

З метою деморалізації військ супротивника за перші три тижні бойових дій підрозділи психологічних операцій коаліції скинули за допомогою авіації на позиції іракських військ 15 млн. листівок, що були прості за змістом і

лаконічні. Частина листівок готувалась у вигляді ілюстрацій, 25-динарних банкнот, листівок-перепусток для здачі в полон. Серед усіх засобів психологічного впливу на війська Іраку листівки мали найбільший ефект, за своїми технічними якостями вони не зазнавали шкоди від вологи та сонця.

Для підсилення деморалізації іракської армії на її позиції було скинуто 150 тис. радіоприймачів з частотами, фіксованими на прослуховування радіостанції “Голос Америки”. Для підсилення психологічного впливу були встановлені ретрансляційні установки для програм “Голосу Америки”.

У складі підрозділів психологічних операцій перебували експерти зі знанням арабської мови, традицій, звичаїв, національно-психологічних особливостей населення Іраку, які брали участь у підготовці звукопрограм, програм радіомовлення, телебачення, виготовленні листівок та інших заходах психологічної боротьби.

На перебіг бойових дій та їх кінцевий результат мали значний вплив багато факторів, серед них безпосередньо військовий, тобто готовність військ до виконання бойових завдань. Відсутність такої готовності іракських військ можна проілюструвати прикладом. Рішення С. Хусейна застосувати хімічну зброю призвело до паніки, тому що 100 % солдат резерву і 20 % солдат гвардії не мали засобів захисту від засобів масового ураження.

Значний інтерес становить досвід психологічного впливу коаліційних сил на власні війська і населення. Досвід війни в Перській затоці показав, що необхідно враховувати морально-психологічний фактор власних військ.

Для формування та нарощування високого бойового духу особового складу командування коаліційних сил застосувало комплекс форм і методів впливу на особовий склад. ЗМІ створили навколо воїнів справжній ореол героїв. Вони переконували солдатів, що “бог, держава та батьківщина” спрямовують їх на цей шлях – шлях перемоги. Загального осуду зазнали окремі воїни-дезертири і відмовники. Всіляко пропагувалися патріотичні листи, надавалась моральна підтримка з боку родин воїнів. Було створено “міст допомоги”, через який особовому складу надсилали поштові пакунки, поздоровлення, дозволялись телефонні розмови. На адресу солдатів надходили присвячені їм вірші, пісні, звернення ветеранів. Для підвищення бойового духу особового складу активно застосовувалися зустрічі солдатів і офіцерів з відомими державними діячами, сенаторами, колишніми президентами, науковцями, політиками, відомими артистами, творчими колективами тощо.

Велика увага приділялася родинам військовослужбовців міжнародних сил: було створено спеціальні центри, які активно фінансувалися для надання підтримки родинам. Пропагандистська робота спрямовувалась на розвиток оптимізму особового складу, укріплення віри у могутність своєї зброї, формування почуття професійної та морально-психологічної переваги над супротивником.

Значна увага приділялась підвищенню бойового духу засобами правового виховання, зміцненню законності та правопорядку, заборонам та репресивним заходам. Наприклад, з метою підтримання дисципліни та бойового духу у

військах фактично були заборонені алкогольні напої, паління, зв'язки з жінками. Стимувальним фактором був наказ стосовно кримінальної відповідальності щодо відмови воювати у Перській затоці. Це каралося позбавленням волі терміном до 5 років, калічення кінцівок каралося терміном до 8 років ув'язнення, зберігання наркотиків – до 6 років, викрадання наркотичних речовин або ліків із шпиталю – до 10 років.

Впровадження заходів морального та матеріального заохочення, застосування жорстких репресивних заходів допомогло створити і підтримувати у військах коаліції з початку і до кінця операції атмосферу високої боєготовності, військової дисципліни та правопорядку. Під час проведення операції у військах США 2506 військовослужбовців були покарані у дисциплінарному порядку або притягнуті до суду – це вдвічі менше ніж у мирний час.

Значний інтерес мала практика психологічної підготовки військовослужбовців до бойових дій у військах коаліції. Було враховано багатий досвід попередніх війн і конфліктів.

Досвід бойових дій у Лівані показав, що близько 50 % військовослужбовців армії США після закінчення конфлікту отримали важкі бойові психічні розлади. Після війни у В'єтнамі США були змушені створити 196 центрів надання психологічної та психіатричної допомоги ветеранам цієї війни. За допомогою в центри звернулися 4 млн. військовослужбовців і членів їхніх родин.

Ураховався досвід бойових дій Ізраїлю у Лівані, який показав вплив на рівень бойових психічних втрат такого важливого фактора, яким є інтенсивність бойових дій. У боях і з низькою, і з високою інтенсивністю найстійкішими до психічних порушень і виникненню розладів були військовослужбовці з бойовим досвідом (відповідно 37 і 51 % з них потерпіли від бойового психічного стресу). Найменшу стійкість мали ветерани, які раніше отримали такі пошкодження (57–70 %), а також новачки (40–72 %).

Під час інтенсивних бойових дій, за досвідом США та Ізраїлю, у перші 30 днів боїв один випадок нервового зриву припадав на кожен із 4 випадків бойових втрат. Після 30-денних високоінтенсивних бойових дій бойові психічні втрати можуть перевищити бойові втрати. Після 60-денних бойових дій не виключена втрата боєздатності більшої частини особового складу.

Під час підготовки до бойових дій у Перській затоці командування врахувало такі негативні чинники, які можуть спричинити зниження морально-психологічної готовності військ до виконання бойових завдань, як невпевнене керівництво, можливі втрати командирів, стурбованість чутками, незадовільна згуртованість підрозділів і частин, почуття особистої слабкості. Солдати і сержанти кадрового складу військ коаліції у Перській затоці мали великий досвід служби. Середній вік їхньої військової служби на своїх посадах був 10 років. Командири рот у середньому командували своїми підрозділами 12 років, командири батальйонів – 10 років.

Активно втілювалась у життя програма бойової злагоженості, яка виконувалась протягом 6 місяців із урахуванням особливостей місцевості. З метою підвищення готовності бойової техніки і озброєння до бойових дій в умовах пустелі та високих температур було організовано їх модернізацію згідно з замовленнями командирів частин. Був поставлений надійний заслін інформації, що мала панічний і деморалізуючий вплив на сили коаліції. Особливо ускладнювали та заважали моральному згуртуванню військ умови бою у пустелі, підготовка поховальних команд військовослужбовців, обговорення випадків невдалих бомбардувань, фактів потрапляння у полон, загибелі воїнів. У зв'язку з цим така інформація була рішуче заборонена. З метою підтримання життєвого тону особового складу до активних та напружених дій були підключені інформаційні та соціологічні служби Пентагону. Широко застосовувалися різні радіо- і телестанції. Для якісного прийому радіопередач серед солдатів і офіцерів військ коаліції було розповсюджено десятки тисяч міні-радіоприймачів. До складу військ було залучено тисячі досвідчених цивільних психіатрів і психологів, які спільно зі штатними психологами військових частин і підрозділів займалися проблемами запобігання негативних стрес-факторів та виникнення розладів. Під час індивідуальних і колективних заходів вони прищеплювали військовослужбовцям почуття самоконтролю, впевненості та інші якості, які необхідні для збереження дисципліни, боєздатності в момент першого зіткнення з супротивником.

Поряд із індивідуальною психологічною підготовкою командування активно впроваджувало заходи впливу на колективні настрої, думки, звички, взаємовідповідальність, які мали вплив на хід і результат сучасного бою. Всіляко підтримувалось надання взаємодопомоги під час навчань і тренувань, взаємопідтримка тощо. З цією метою формувався позитивний морально-психологічний клімат у військових частинах, підрозділах, екіпажах, обслугах, що допомагало військовослужбовцям правильно сприймати умови обстановки, створювало атмосферу психологічного піднесення, допомагало виконанню бойових завдань, формувало морально-психологічну перевагу над супротивником.

Запобігання страху перед невідомими бойовими діями командування військ коаліції в Перській затоці протиставило конкретні знання та активне тренування. Наприклад, під час тренувань із захисту від хімічної зброї сержанти супроводжували заняття словами: “Якщо ти не встиг одягнути захисний костюм, вважай себе за померлого”. Групи офіцерів хімічних військ армії США, виступаючи перед особовим складом, постійно навіювали воїнам думку про те, що вони мають прекрасний захист від ЗМУ і що під час ураження отруйною речовиною військові лікарі їх врятують, а загинути можуть лише 1 із 20 військовослужбовців.

Узагальнюючи досвід організації та проведення заходів психологічного забезпечення військовослужбовців держав коаліції до бойових дій проти армії Іраку, можна визначити основні напрями цієї діяльності:

- формування усвідомлення особовим складом особливостей морально-психологічної та соціально-політичної обстановки, з'ясування морально-психологічних і соціально-політичних особливостей бойових завдань;
- здійснення заходів соціально-психологічної та психофізіологічної адаптації всіх категорій особового складу до ведення бойових дій;
- вивчення та оцінювання морально-психічного стану своїх військ, планування і здійснення на цій основі заходів психологічного забезпечення особового складу для виконання конкретних бойових завдань;
- постійне вивчення та оцінювання морально-психічного стану військ супротивника, виявлення його сильних і слабких сторін та обґрунтування на цій основі дієвих заходів його послаблення;
- морально-психологічне оцінювання оперативно-тактичної обстановки під час бойових дій, визначення та впровадження в життя заходів корекції морально-психологічного впливу з метою активізації духовного, психічного і психофізіологічного потенціалів воїнів;
- профілактика і запобігання можливих негативних психічних явищ у бойовій обстановці, насамперед, страху і паніки;
- визначення та оцінювання психогенних втрат під час бойових дій, врахування їх під час морально-психологічної підготовки особового складу;
- організація та підтримка тісної взаємодії з розвідкою, контррозвідкою та іншими структурами з метою обміну інформацією, надання допомоги військам у вирішенні проблем, застосування місцевого радіомовлення та телебачення;
- формування потенційної стійкості особового складу до можливого інформаційно-психологічного впливу супротивника.

Враховуючи досвід США, їхні союзники розробили достатньо ефективну систему психологічного забезпечення. У бундесвері Німеччини цими справами займаються апарати державно-правового виховання, морально-психологічної підготовки, соціального захисту та інформації збройних сил, які безпосередньо підпорядковані міністерству оборони. В цих структурах зайнято більше 1900 осіб.

У складі міністерства оборони Великої Британії є координаційний комітет служб освіти, головний капелан, бюро пропаганди та інформації, при штабі оборони – управління суспільної інформації. Відповідні структури функціонують при штабах видів збройних сил, військових округів, армійських корпусів, дивізій, полків і батальйонів. Загальна кількість служби освіти складає близько 1900 осіб, служби військових священників – більш ніж 400, служби пропаганди та інформації – близько 800.

У французьких збройних силах є служба інформації та громадських стосунків (200 штатних одиниць), управління з питань кадрової та соціальної політики, католицька єпархія, головний протестанський священник. Підпорядковані структури створені до штабу полку, окремого батальйону, в них загальна кількість посадових осіб складає більше ніж 1800.

Особлива увага в збройних силах іноземних держав приділяється морально-психологічній підготовці, яка вважається важливим фактором

боездатності армії. Наприклад, у польовому статуті армії США виокремлюються три основні фактори, які визначають бойову могутність армії. Це:

- воїни з рішучим і твердим характером, які перемагають вже тому, що не можуть змиритися з поразкою;
- зброя і бойова техніка;
- логічні, зрозумілі та раціональні принципи бойових дій.

Морально-психологічна підготовка організується у збройних силах США в ході бойової та фізичної підготовки, Великої Британії – в процесі формування військово-професійних знань, навичок і вмінь у спеціально відведений час, бундесверу Німеччини – у ході злагодженості військових підрозділів і частин.

4.1.2. Актуальні проблеми психологічного забезпечення сучасних збройних конфліктів, локальних війн та антитерористичних операцій

Вивчення вітчизняного та іноземного досвіду психологічного забезпечення сучасних збройних конфліктів, локальних війн та антитерористичних операцій дозволяє зробити висновок про те, що локальні війни і збройні конфлікти мають не тільки військові, а й істотні морально-психологічні особливості:

- здійснення масованого інформаційно-психологічного впливу на війська і населення сторін, що протистоять, світове співтовариство в цілому;
- різке збільшення психогенних втрат, що може призвести до значного зниження боездатності військ;
- ускладнення розв'язання проблем підтримки сприятливої соціально-психологічної обстановки в районах виконання військами бойових завдань;
- зростання труднощів під час підтримання правопорядку, вирішення соціально-правових і гуманітарних проблем.

Все це обумовлює необхідність всебічного психологічного забезпечення підготовки і здійснення локальних війн і збройних конфліктів. На війська і населення країн, що конфліктують, здійснюється потужний інформаційно-психологічний вплив.

Поряд із цим, на виконанні завдань збройними силами серйозно позначатиметься духовна, суспільно-політична, економічна, криміногенна, релігійна і міжнаціональна обстановка в окремих регіонах держав, що конфліктують. Наприклад, кризові процеси в економіці, відсутність морально-політичної згуртованості, соціальне і майнове розшарування суспільства, висока активність суспільно-політичних угруповань екстремістської спрямованості, вплив релігійного чинника, наявність різноманітних релігійних сект різної спрямованості, а також групи антивоєнного характеру можуть в окремих випадках поставити під зрив виконання завдань.

Слід також мати на увазі те, що за участі збройних сил у локальних війнах і збройних конфліктах особливого значення набуває суспільна підтримка їхніх дій. За її відсутності, наявності антивоєнних настроїв і спроб скласти провину

за виникнення і результати збройного конфлікту на армію різко знижується морально-психологічний стан особового складу, рівень військової дисципліни та його боєздатність.

Деякі з цих проблем можуть бути оптимально зняті завдяки ефективній організації психологічного забезпечення підготовки і ведення бойових дій, що має на меті досягнення морально-психологічної переваги над протиборчою стороною, підтримання високої боєздатності військ і моральної стійкості населення. Це досягається узгодженими за завданнями, місцем і часом, здійсненими за єдиним задумом і планом інформаційно-пропагандистським, психологічним і соціально-правовим забезпеченням, культурно-виховною роботою та організацією дозвілля, захисту військ і населення від інформаційно-психологічного впливу супротивника.

Аналіз досвіду локальних війн, операцій “Буря в пустелі”, “Лис у пустелі”, “Загрозлива сила”, збройного конфлікту в Чеченській Республіці показує, що значна частина оперативних завдань виконуватиметься до застосування власне засобів збройної боротьби. У зв’язку з цим особливого значення набуває система заходів захисту військ і населення від інформаційно-психологічного впливу супротивника в рамках інформаційного протиборства, заходів стратегічного й оперативного маскування. У числі таких заходів можуть бути:

- інформаційно-пропагандистські акції стратегічного й оперативного масштабу;
- комплекс заходів у військах і серед населення з підключенням державних органів, суспільних і релігійних об’єднань, а також ЗМІ;
- участь у спеціальних операціях, заходах і акціях;
- пропагандистські і контрпропагандистські заходи у військовому середовищі.

Інформаційно-пропагандистська акція як складник спеціальної інформаційної операції стратегічного (оперативного) масштабу здійснюється з метою формування суспільної думки в країні (регіоні) на підтримку політики держави в галузі оборони і безпеки, мети і засобів ведення бойових дій збройними силами.

Наприклад, її проведення в Україні здійснюється залежно від розвитку стратегічної (оперативної) обстановки в загрозливий період згідно з рішенням Верховного Головнокомандувача Збройних сил України, з початком бойових дій – за планом Генерального штабу командувачами військами оперативного командування, видами Збройних Сил.

У разі безпосередньої загрози та з початком воєнних дій в інтересах морально-психологічного забезпечення можуть використовуватися дії сил і засобів радіоелектронної боротьби, військ і спеціальних сил, вогневі і радіоелектронні удари.

Важливою складовою бойової готовності військ є виконання завдання щодо зниження психогенних втрат серед особового складу і ослаблення їхніх наслідків. За своєю масштабністю вони можуть бути достатньо суттєвими, а в

окремих випадках можуть призвести до втрати боєздатності військових підрозділів і частин.

За даними західних спеціалістів, ці втрати можуть складати в ході бойових дій із застосуванням звичайних засобів ураження до 50 %, в умовах застосування (імовірність застосування) ЗМУ – до 70–75 % від загальних втрат, у тому числі санітарних і безповоротних – до 8–10 %. Для порівняння, у Другій світовій війні співвідношення психогенних втрат до фізичних було 36 : 100; під час війни в Лівані в окремих частинах ізраїльської армії воно складало 86 : 100; під час операції “Буря в пустелі” психогенні втрати в англійському контингенті значно перевищили санітарні і вимагали проведення тривалих реабілітаційних заходів.

За наявності підготовлених спеціалістів і центрів (пунктів) психологічної допомоги й реабілітації на рівні бригад відновлюється до 65 % осіб з психогенними втратами, на рівні армійських корпусів до 28 % із терміном реабілітації від 1 до 10 діб. За даними російських фахівців, близько 7 % військовослужбовців, що отримали бойові психічні травми, для відновлення боєздатності відправляють у військово-медичні заклади. У зв'язку з цим завчасна психологічна підготовка, психологічне супроводження, психологічна допомога і реабілітація військовослужбовців є найважливішими завданнями морально-психологічного забезпечення. Це підтверджується аналізом бойового досвіду радянських військ в Афганістані, діяльністю збройних сил різних країн у складі миротворчих сил, виконанням бойових завдань збройними силами РФ у ході збройного конфлікту в Чечні. Аналіз показує, що особливої уваги потребує організація психологічної роботи в тактичній ланці управління.

Дії малими підрозділами і групами на сторожових заставах і блокпостах, як це відбувається під час проведення антитерористичної операції на Сході України, кардинально змінюють форми і методи різноманітного впливу на особовий склад, у тому числі проведення професійно-психологічної підготовки, бойового, оперативного й інших видів інформування, надання психологічної допомоги, супроводження і реабілітації, організації культурно-просвітницької роботи й дозвілля. За таких умов слід вміло поєднувати форми і методи роботи з особовим складом мирного і воєнного часу.

З цією метою можуть використовуватися спеціально створені інформаційно-пропагандистські групи, оперативні бригади психологів, юристів, культурно-художні бригади, а також інші прийоми і засоби роботи з особовим складом. Важливим чинником підтримання високого бойового духу особового складу є створення сприятливої морально-психологічної обстановки в районах виконання бойових завдань. Для цього можуть бути використані, як підтверджує досвід Афганістану, бойові адаптаційно-пропагандистські групи. До їх складу входили організатори ідеологічної і культурно-просвітницької роботи, медичні працівники, психологи, юристи, фахівці по роботі з місцевим населенням, а також посилені мотострілецькі підрозділи, підрозділи забезпечення й обслуговування.

У випадку ведення воєнних дій на своїй території, за участі у внутрішньому збройному конфлікті, прийоми і засоби їхніх дій будуть відрізнятися. Проте такі форми і методи роботи з населенням мають і можуть використовуватися у взаємодії з державними органами.

Локальні війни і збройні конфлікти можуть відбуватися без введення воєнного, а часом і надзвичайного стану. У зв'язку з цим загострюється проблема правового захисту військовослужбовців, підтримання правопорядку і військової дисципліни у військах, задоволення соціальних потреб військовослужбовців. Недосконалість наявної законодавчої бази у цій сфері потребує оперативних заходів для розроблення і ухвалення відповідних законів та інших нормативно-правових актів. Досвід збройного конфлікту в Чечні свідчить, що із значною затримкою були ухвалені нормативно-правові документи, в яких уточнювалися права, пільги і компенсації військовослужбовцям, які брали участь у бойових діях.

Отже, досвід локальних війн, збройних конфліктів та антитерористичних операцій підтверджує домінуючу роль морально-психологічного чинника в досягненні політичних і воєнних цілей війни, виконанні завдань відновлення миру і згоди в регіоні, недопущення загострення збройного протистояння. Для цього має бути створена чітка система морально-психологічного забезпечення щодо формування у особового складу високих морально-бойових якостей, його психологічної готовності до бойової діяльності в екстремальних умовах.

Досвід сучасних збройних конфліктів та регіональних війн, зокрема військовослужбовців армії США в Афганістані у 2000-х роках, свідчить про значне підвищення уваги з боку державного і військово-політичного керівництва, воєнного командування до психологічного забезпечення підготовки і здійснення бойових операцій військ. При цьому особлива увага приділяється таким його складникам, як інформаційно-психологічне й інформаційно-пропагандистське забезпечення. Такі дії керівництва США достатньо ефективно впливають на морально-психічний стан американських і союзних військ і деморалізують військові підрозділи і частини талібів, знижують рівень втрат особового складу, бойової техніки та озброєння, сприяють досягненню мети операцій і бойових дій, підвищенню престижу збройних сил США в очах світової спільноти.

Основними завданнями інформаційно-психологічного і пропагандистського забезпечення сучасних війн і конфліктів вважаються формування і підтримання позитивної суспільної думки про підготовку бойових дій збройними силами держави; підрив морального стану та бойового духу особового складу супротивника і його військових формувань різного типу, послаблення їхньої волі до опору, примушення до добровільної здачі в полон і здачі зброї; забезпечення позитивного ставлення місцевого населення до військ під час перебування у зоні воєнного конфлікту.

Основними об'єктами інформаційно-психологічного і пропагандистського впливу, як правило, є: вище військово-політичне керівництво держави супротивника; різні категорії військовослужбовців; цивільне населення своєї

держави, дружніх та нейтральних держав; населення держави, проти якої плануються воєнні дії; національні та релігійні меншини; опозиційні соціально-політичні сили; окремі соціально-класові сили (інтелігенція, підприємці, студенти та ін.).

Залежно від суті військово-політичних завдань, що виконують під час воєнного конфлікту, а також масштабу і характеру застосування військ і об'єктів впливу, виділяють такі рівні заходів інформаційно-психологічного та інформаційно-пропагандистського забезпечення бойових дій: стратегічний (державний), оперативний, тактичний (безпосередньо в зоні воєнного конфлікту). Виконання завдань тактичного рівня покладено на спеціальні армійські структури та підрозділи. Суб'єктами інформаційно-психологічного і пропагандистського забезпечення, як свідчить досвід забезпечення таких конфліктів, можуть бути найвищі посадові особи держави.

Основними засобами поширення інформації і впливу на свідомість цивільного населення та війська супротивника є ЗМІ, насамперед, інтернет, телебачення і радіо. Опитування різних категорій цивільного населення і військовослужбовців свідчать про те, що 90 % глядачів та слухачів довіряють цій інформації.

Важливим специфічним прийомом пропагандистського і психологічного впливу вважають опитування з метою вивчення і формування суспільної думки про доцільність здійснення силової акції та висвітлення результатів цих опитувань ЗМІ. Така діяльність дає можливість оцінювати ефективність такого впливу і своєчасно його коригувати.

Під час інформаційно-пропагандистського забезпечення операції багатонаціональних сил "Союзницька сила" проти Югославії таке оцінювання відбувалося постійно завдяки заздалегідь налагодженому механізму, головним складником якого було активне використання світових ЗМІ і сил психологічних операцій США.

Безпосередньо впроваджують в життя заходи психологічного і пропагандистського впливу в зоні конфлікту спеціальні структури, основними напрямками роботи яких є:

- налагодження і поширення контактів з командуванням урядових військ протилежної сторони, польовими командирами нерегулярних формувань з метою припинення опору і добровільного здавання зброї;
- роз'яснювальна робота серед місцевого населення про послаблення і подальше недопущення опору військам;
- дискредитація лідерів збройних формувань, які чинять опір, з метою їх ізолювання від місцевого населення;
- інформаційне забезпечення своїх військовослужбовців у зоні конфлікту з метою підтримання високого морального духу;
- підготовка і поширення об'єктивної інформації про дії військ у зоні конфлікту через ЗМІ і робота з журналістами;
- організація роботи місцевих газет, радіо, телебачення для підсилення інформаційно-психологічного та інформаційно-пропагандистського впливу на

місцеве населення;

- протидія поширенню чуток тощо.

Відповідно до цих напрямів роботи окреслюються обов'язки командирів підрозділів психологічних операцій, до яких належать:

- прогнозування ступеня психологічного впливу інформаційно-психологічних і пропагандистських операцій на особовий склад своїх військ і підрозділів супротивника;

- оцінювання психологічної обстановки у районах розташування своїх частин і підрозділів і військ супротивника;

- визначення цілей, завдань і об'єктів ідеологічного та інформаційно-психологічного впливу;

- управління діяльністю органів військового управління під час розроблення пропозицій щодо організації психологічних операцій;

- ухвалення рішення щодо їх здійснення, включаючи найважливіші заходи до оперативних планів;

- віддання наказів і бойових розпоряджень підлеглим підрозділам щодо здійснення психологічних операцій.

Аналіз інформаційно-пропагандистського забезпечення операції НАТО “Союзницька сила” під час бомбардувань Югославії свідчить про нові аспекти інформаційної боротьби. Інформаційний наступ НАТО включав енергійний інформаційний вплив на населення Югославії на першому етапі, в подальшому – на особовий склад збройних сил Югославії. Активно вживались заходи щодо:

- забезпечення позитивної громадської думки у європейській спільноті;

- формування образу ворога у вигляді югославського президента Слободана Мілошевича;

- організації репортажів про події у Югославії взагалі, описи фактів геноциду щодо мусульманського населення в автономному краї Косово і Метохія зокрема;

- широкого показу ЗМІ бойових можливостей сучасної зброї НАТО і наслідків ракетно-бомбових ударів;

- доведення коментарів щодо підсумків соціологічних опитувань населення;

- замовчування прорахунків НАТО, фактів загибелі мирного населення, антивоєнних виступів громадськості;

- рішучого блокування інформаційного потенціалу Югославії, теле- і радіостанцій, студій і ретрансляторів, редакцій місцевих ЗМІ.

Антитерористична операція коаліції держав проти афганських талібів засвідчила швидке зростання інформаційного компонента в сучасних воєнних конфліктах. Початок цьому поклав президент США, який у зверненні до інших держав висунув фундаментальну вимогу щодо визначення їхньої позиції: з Америкою чи з терористами?

Основними ознаками антитерористичної інформаційної кампанії є такі:

1. Синхронність: усі ЗМІ одночасно почали готувати населення всіх країн до цих дій.

2. Системність: використовувалися провідні ЗМІ, брали участь важливі персоналії – президенти і прем'єр-міністри держав, дружини президентів, екс-президенти.

3. Опора на набутий досвід.

4. Розгортання кампанії “За афганських жінок” для нейтралізації пацифістів у США та Західній Європі.

5. Реалізація рішення щодо розгортання воєнної служби зв'язків з громадськістю (public relations).

6. Створення групи професіоналів з проблем стратегічних медіа-операцій, яка збиралася кілька раз на добу для визначення основних завдань та їх уточнення.

7. Створення центру антиталібської пропаганди, який очолив прес-секретар президента США. Головною цільовою аудиторією центру став ісламський світ.

8. Створення фонду допомоги афганським дітям.

9. Розгортання роботи інформаційного центру коаліції, першочерговим завданням якого було заповнення усіх інформаційних каналів, насамперед арабського світу, виступами головних посадових осіб коаліції. Загальний інформаційний центр коаліції держав дав змогу координувати дії щодо іноземних мас-медіа.

10. Турбота про збереження життя і здоров'я військовослужбовців держав коаліції. Застосування підрозділів спеціального призначення, в основному, у спецопераціях щодо розшуку терористів, морської піхоти – у гуманітарних операціях та блокуванні районів можливого перебування керівника руху “Талібан” мулли Могамда Омара і керівника ісламської терористичної організації “Аль Каїда” Усами бен Ладена та його бойовиків.

Наведений аналіз на прикладах збройних конфліктів та регіональних війн свідчить про позитивні аспекти психологічного забезпечення операцій і бойових дій військ. Він показує усвідомлення державним та військовим керівництвом різних країн важливості такого забезпечення, чітку систему його організації, застосування сучасних соціальних та управлінських технологій, наукових принципів впровадження в повсякденну практику інформаційно-психологічного і пропагандистського забезпечення військ.

Певний інтерес для розвитку системи морально-психологічного забезпечення Національної гвардії України має вивчення досвіду його організації під час проведення контртерористичної операції, яка проводилася в Чеченській Республіці. В листопаді 1994 р. президент і уряд Російської Федерації ухвалили рішення про використання частин і з'єднань Південнокавказького військового округу для роззброєння незаконних збройних формувань у Чеченській Республіці. У зв'язку з цим гостро виникла проблема організації МПЗ життєдіяльності військ, основним завданням якого на попередньому етапі операції було формування і підтримання в особового складу високої психологічної стійкості і бойової готовності до виконання завдань, пов'язаних із ризиком для життя. Відділом виховної роботи округу були визначені основні напрями діяльності командирів (начальників) штабів,

виховних структур для виконання цього завдання, серед яких необхідно виділити такі.

1. Поглиблене вивчення якостей особового складу з метою виявлення осіб із морально-психічною нестійкістю, потенційних панікерів і дезертирів.

Психологами частин у військових підрозділах були проведені опитування, що дало можливість скласти чітку картину морально-психічного стану військовослужбовців і організувати конкретну індивідуальну роботу з ними. Їм роз'яснювали їхні пільги і соціальні гарантії і доводили інформацію про кримінальну відповідальність за військові злочини. Крім того, старанно уточнювали всі дані, необхідні у випадку загибелі або поранення військовослужбовця.

2. Роз'яснення особовому складу поставлених перед військами завдань.

Особливу увагу звертали на роз'яснення законності і правової обґрунтованості їхніх дій у зоні конфлікту. Слід зазначити, що робота в цьому напрямі значно ускладнювалася відсутністю у командирів і офіцерів виховних структур точної інформації про завдання військ і характер майбутніх бойових дій, що було характерним для підготовчого етапу операції в Чеченській Республіці. Негативним чинником, який суттєво впливав на ефективність виховної роботи, була невизначеність правового статусу дій військ Росії у Чечні.

3. Формування і підтримання в особового складу впевненості у власних силах, у своїй зброї, техніці, у командирах і товаришах по службі. Водночас необхідно було запобігти безпідставному спокою, недооцінюванню можливостей чеченських збройних формувань. Це завдання виявилось доволі складним через недостатню інформацію про них.

4. Ретельний аналіз соціально-політичної обстановки в Чеченській Республіці і на Північному Кавказі, прогнозування розвитку соціально-політичної ситуації в регіоні.

Оскільки в листопаді-грудні 1994 р. у центральній пресі практично не друкувалися матеріали щодо ситуації в Чеченській Республіці, основна увага приділялася розробленню і поширенню матеріалів про історію розвитку взаємин Чечні і Росії, стану справ на основі інформації, отриманої з різноманітних джерел. Певний матеріал для цієї роботи дала праця Д. Д. Даєра "Тернистий путь к свободе".

Нарешті, особливо визначалася робота з місцевим населенням, яку здійснювали офіцери групи психологічних операцій розвідуправління округу.

Головною формою роботи із зазначених напрямів для офіцерів відділу виховної роботи було надання практичної допомоги безпосередньо у військових частинах і підрозділах. З цією метою вони були відряджені на початку грудня 1994 р. в частини, що готувалися до операції, і постійно в них працювали.

Група офіцерів на чолі з начальником відділу у складі оперативної групи сконцентрувала зусилля на розробленні та доставці у війська директивних вказівок щодо організації МПЗ дій військових частин і підрозділів, а також

довідково-інформаційних матеріалів (у цей період були підготовлені і надіслані в частини матеріали про соціально-політичну обстановку в Чечні і на Північному Кавказі, пам'ятки військовослужбовцям про ведення бойових дій у населених пунктах, правила поведінки з місцевим населенням та ін.). Були підготовлені, розмножені і розповсюджені листівки й звернення, адресовані місцевому населенню.

Відділ виховної роботи щодня готував аналіз суспільно-політичної ситуації на Північному Кавказі і на цій основі – поточні і довгострокові прогнози її розвитку, за якими будувалися взаємини з місцевими органами влади. Головною турботою відділу був постійний аналіз МПС особового складу і вироблення рекомендацій щодо його зміцнення.

Велика увага приділялася встановленню взаємодії з виховними структурами МВС, повітрянодесантних військ, інших округів збройних сил РФ, організації роботи в тісному контакті з ними. За необхідністю частини і підрозділи забезпечувалися технічними засобами пропаганди, було організовано доставку газет.

Важливими заходами були інструктажі офіцерів підрозділів і частин, що готувалися до бойових дій. У підготовчий період в частинах поряд із традиційними формами роботи (заняття, бесіди, інструктажі тощо) основна увага приділялася індивідуально-виховній роботі, а також політичному, бойовому й оперативному інформуванню особового складу.

МПЗ операції об'єднаного угруповання військ з розколу незаконних збройних формувань у Грозному й очищенню міста від бойовиків було ускладнено рядом психологічних проблем.

Наприклад, у значній кількості військовослужбовців виникла невіра в те, що війна справді почалася і потрібно демонструвати найвищу рішучість і виучку; 70 % бойових машин 131 омсбр та 81 мсп вступили в місто без екіпажів; БМП, як правило, були укомплектовані тільки водіями-механіками, командирами і навідниками. Скрізь у військах межі власних можливостей визначалися критеріями мирного часу. У важких боях 1 та 2 січня 1995 р. у багатьох військовослужбовців не помічалася всебічної вимогливості до себе, стійкості, завзяття і бойової активності, яких потребувала обстановка, що знайшло прояв скрізь – в органах управління, військових частинах і підрозділах.

Недооцінка чеченських збройних формувань, зневага до чіткого планування бойових дій і необачність призвели до невиправданих втрат у 131 омсбр і 81 мсп у живій силі і бойовій техніці. Психогенні втрати в 131 омсбр склали 58 % особового складу, який потребував психологічної корекції, у тому числі 45 % – уваги психіатра, із загального числа легкопоранених тільки 20 % були готові знову повернутися в підрозділ.

Можна констатувати, що реальні труднощі й перші зустрічі з жорстокою дійсністю операції в Чечні спричинили у особового складу невпевненість, пригнічений стан. Завзятий опір чеченських бойовиків зустрівся з невисоким професіоналізмом не тільки солдатів і молодших командирів, а й вищого

керівництва. Боягузтво, метушливість, нерозважливість проявили деякі генерали й офіцери, з вини яких допущено великі втрати у живій силі й бойовій техніці. У цих умовах негативний вплив напруженості в особового складу постійно долався наполегливою роботою всіх командирів, штабів, виховних структур щодо згуртування військових колективів, формування взаємної довіри, забезпечення взаємозамінності, формування навичок і вмінь успішної бойової взаємодії. Така робота згодом стала давати позитивні результати.

Штаби і виховні структури в січні-лютому 1995 р. напружено працювали для поліпшення інформування військ, тому що всім з'єднанням і частинам бої довелося вести в міських умовах дрібними підрозділами і за обмеженої рухливості. Це спричинило додаткові психічні навантаження, створювало серед особового складу стан занепокоєння і пригніченості. У перші місяці 1995 р. командирам і офіцерам-вихователям слід було зважити на негативні ефекти стомлення. У деяких частинах і підрозділах Північного і Західного угруповання військ спостерігалось психічне виснаження особового складу. Так, в окремих військових підрозділах у багатьох воїнів “атрофувалися” нерви, був заглушений ефект самозбереження. Деякі солдати й офіцери практично не реагували на розриви бомб і постріли снайперів.

У міру втягування військ в активні бойові дії в січні 1995 р. в умовах великого міста залишки страху і вагань продовжували мати місце в окремих частинах і з'єднаннях. Деякі офіцери, використовуючи різноманітні приводи (родинні обставини, хвороба дружини, дітей та ін.), намагалися ухилитися від участі в бойових діях. Слабку фахову підготовку, боягузтво проявили офіцери Таманської дивізії, що прибули на доукомплектування 503 мсп. Один із них здав у полон 15 військовослужбовців, інший втік з району бойових дій. У ході боїв у місті постала проблема особистого прикладу командирів і його позитивного впливу. У зв'язку з тим, що певна частина військовослужбовців у ході бойових дій потрапила в полон до бойовиків, виникла необхідність роз'яснення особовому складу особливостей поведінки в полоні, засобах звільнення. Були доведені положення і норми Міжнародного гуманітарного права.

Особливе місце у виховній роботі в цей період приділялося розробленню і вживанню заходів з недопущення мародерства, насильства, бешкету та інших воєнних злочинів. Ця робота здійснювалася в тісній взаємодії з органами військової юстиції, а також із виховними структурами МВС, ПДВ, інших військових округів.

Головним напрямом роботи залишався постійний поглиблений аналіз МПС особового складу частин і підрозділів, що готувалися до бойових дій. З цією метою в діючих частинах, а так само в частинах, що прибули в Чечню на доукомплектування військ, було здійснене дослідження, що виявило істотні розходження в МПС особового складу, який брав участь у бойових діях, і прибулих військовослужбовців, а також особового складу частин забезпечення (тил, зв'язок, інші підрозділи забезпечення), зокрема неоднозначним виявилось ставлення до їхньої участі в майбутніх заходах. Ставши безпосередніми

учасниками бойових дій, ставши свідками загибелі своїх бойових товаришів, більшість військовослужбовців різко змінили свою думку про події, що відбуваються в Чечні, і почали позитивно ставитися до надзвичайних заходів, які здійснювалися керівництвом Росії. Якщо солдати, які не брали особистої участі в бойових діях, здебільшого вважали себе просто змушеними виконувати встановлений законом обов'язок і тільки 20 % думали, що дії російської армії в Чечні відповідають їхнім особистим переконанням, то серед військовослужбовців 131 омсбр і 19 МСД більше половини співвіднесли вжиті заходи з особистими переконаннями і обов'язком перед батьківщиною. При цьому головну роль у їхніх діях починав відігравати мотив помсти за загиблих товаришів (62 % проти 29 % у знов прибулого особового складу).

На основі отриманого бойового досвіду в МПЗ життєдіяльності російських військ були внесені істотні корективи. В організації МПЗ дій особового складу слід було враховувати чинники, які негативно впливають на морально-психологічний стан військовослужбовців і на якість здійсненої роботи. Так, великі втрати при звільненні м. Грозного підірвали віру певної частини військовослужбовців у можливості своєї зброї і бойової техніки, слухності рішень, ухвалених командирами. У цих умовах здійснювалося цілеспрямоване узагальнення і поширення бойового досвіду підрозділів і окремих військовослужбовців, які найуспішніше діяли в боях у Грозному, а так само досвіду офіцерів і прапорщиків, що брали участь у бойових діях у Афганістані.

Негативно впливала на МПС особового складу необ'єктивність і упередженість у висвітленні подій у Чечні окремими ЗМІ, що також слід було враховувати в роботі з особовим складом. У цьому плані підмогою в роботі стали матеріали, що публікували газети "Червона зірка", "Военний вісник півдня Росії". На цьому етапі серйозне занепокоєння у командування викликало те, що в бойових підрозділах утворився значний некомплект офіцерів-вихователів. У зв'язку з цим проводилася оперативна підготовка й інструктаж командирів підрозділів щодо здійснення виховної роботи. В усіх підрозділах щодня проводилося бойове інформування особового складу, кожен підрозділ забезпечувався технічними засобами виховання (телевізорами, радіоприймачами, фотоапаратурою, музичними інструментами) і газетами. У роботі з інформування особового складу особлива увага приділялася подоланню негативного впливу з боку дудаєвської пропаганди.

Головною формою роботи з МПЗ бойових дій під час операцій зі звільнення населених пунктів залишалася індивідуальна робота з військовослужбовцями, основою якої був принцип "офіцер завжди поруч". Особовому складу постійно навіювалося почуття впевненості у своїх силах і можливостях, думка про те, що командири несуть повну відповідальність за життя підлеглих і не залишать їх ні за яких обставин.

Розгорталася також активна робота з місцевим населенням. Разом із розвідувальними округами були розроблені, розмножені і поширені за допомогою авіазасобів листівки й звернення, у яких містилися заклики не допускати бойовиків у населені пункти.

Великого значення для підтримання МПС особового складу мала гуманітарна допомога, яку надавали адміністративні органи і громадські організації. В пунктах постійної дислокації частин, що брали участь у бойових діях у Чечні, весь час тривала взаємодія з місцевими органами влади.

Особливе місце займала організація роботи з представниками комітетів солдатських матерів і батьків військовослужбовців, що прибули в зону бойових дій із метою одержання інформації про своїх дітей. Деякі з них приїздили забрати своїх синів додому. Для роботи з ними був створений інформаційний центр, у роботі якого брали участь офіцери виховних відділів всіх округів. Оперативність роботи центру дозволила не припустити випадків самовільного залишення частин військовослужбовцями і запобігала негативному впливові представників деяких громадських організацій. Проте робота центру серйозно ускладнювалась у зв'язку з його слабким технічним оснащенням, у тому числі відсутністю комп'ютерів і недостатнім забезпеченням засобами зв'язку.

На цьому етапі, порівняно з попереднім, значно краще вдалося організувати культурно-дозвільне забезпечення бойових частин і підрозділів. На бойові позиції з концертами виїздили артисти окружних ансамблів пісні і танцю, філармоній, колективи художньої самодіяльності. У частинах були розгорнуті похідні клуби, в яких демонструвалися кінофільми.

Постійний аналіз МПС військовослужбовців, конкретна робота з ними дозволили забезпечити їхню високу психологічну стійкість і, врешті-решт, сприяли успішній операції зі звільнення населених пунктів від бойовиків.

З початком операції з ліквідації незаконних збройних формувань, зі зростанням психічних і фізичних навантажень на особовий склад, командири, штаби, виховні органи зафіксували збільшену психічну і психофізіологічну втому військовослужбовців. Перші втрати, невдачі в ході боїв спричинили у особового складу збільшення бойових психічних травм, особливо в підрозділах 131 омсбр і 81 мсп. Штабом керівництва на основі інформації про МПС особового складу, що надходила із військ, і за пропозицією відділу виховної роботи було ухвалене рішення про розгортання 8 пунктів реабілітації воїнів, що отримали поранення, бойові психічні травми. Директивою штабу округу був визначений склад пункту реабілітації у кількості 5 фахівців, в основному, це були штатні офіцери-вихователі, офіцери тилу і медичної служби.

Практика реабілітації військовослужбовців у ході операції показала, що пункти створювалися в частинах за необхідністю, їхнє число зростало від 8 до 40 одиниць у лютому-березні 1995 р. За час роботи пунктів психологічну допомогу одержали понад 12 тис. військовослужбовців із різними бойовими психічними травмами, у тому числі понад 5 тис. поранених і хворих, виписаних із медичних закладів. Методика роботи пункту включала три етапи.

I етап. Зустріч і розміщення військовослужбовців: миття в лазні, заміна білизни й обмундирування, харчування і відпочинок.

II етап. Психологічне обстеження для визначення ступеня бойової психічної травми, рівня напруженості і розподіл військовослужбовців по групах.

III етап. Психологічна корекція військовослужбовців. Перегляди кіно- і телефільмів, зустрічі з рідними й близькими, написання листів додому, заохочення і нагородження тих, хто відзначилися у боях, виступи концертних бригад, самодіяльних артистів, зустрічі зі священнослужителями, місцевим населенням. Позитивні емоції викликала гуманітарна допомога.

Разом із позитивними аспектами процес реабілітації мав і деякі недоліки.

1. Недостатність штатних військових психологів. З розгортанням пунктів реабілітації офіцерів-вихователів для цієї роботи довелося брати з підрозділів. Практика показала необхідність запровадження штатного психолога в ланці батальйон–дивізіон.

2. Слабка забезпеченість пунктів психологічної реабілітації технічними засобами для роботи. Недостатня кількість аудіо- і відеоапаратури з відповідними програмами тренінгу не дозволяла кваліфіковано проводити психореабілітаційну роботу.

Таким чином, у результаті здійснення психологічної реабілітації вдалося практично цілком відновити психічні й фізичні сили воїнів. Лише близько 200 військовослужбовців, що одержали серйозні бойові психічні травми, були направлені в шпиталі для поглибленого обстеження і лікування.

На підставі аналізу діяльності, яка пов'язана з МПЗ, сформульовані пропозиції з підвищення ефективності виховної роботи у військах із урахуванням досвіду бойових дій у Чеченській Республіці. З метою підвищення ефективності виховної роботи і морально-психологічного впливу на особовий склад було запропоновано:

- передбачити переведення груп психологічних операцій із розвідуправління в управління виховної роботи;
- створити відділи виховної роботи в управліннях тилу, озброєння й армійської авіації;
- запровадити в штат посади психолога й офіцера з організації дозвілля у батальйонах (дивізіонах);
- запровадити штатні посади заступників командирів з виховної роботи в танкових ротах, артилерійських і мінометних батареях та інших військових підрозділах;
- запровадити штатну посаду “військовий психолог” в усіх полках, бригадах, дивізіях, військкоматах;
- запровадити у період ведення бойових дій замість посади “заступник командира з виховної роботи” посаду “заступник командира з морально-психологічного забезпечення”. Для підготовки зазначених категорій пропонувалося створити мережу військових училищ, а також відкрити в кожному окрузі 10-місячні курси підготовки офіцерів;
- створити центр аналізу і прогнозування морально-психічного стану особового складу із урахуванням мобілізаційного розгортання й приведення військ у бойову готовність у кожному окрузі;
- передбачити для роботи з цивільним населенням посаду офіцера з виховної роботи і роботи з населенням у штаті військових комендатур;

- обґрунтувати єдину комплексну програму морально-психологічної реабілітації особового складу частин і підрозділів; наказом міністра оборони надати чинності “Положенню про діяльність пунктів психологічної реабілітації в бойовій обстановці”;

- відновити систему проведення навчально-методичних зборів з різними категоріями офіцерів виховних структур (в окрузі і гарнізонах), передбачити фінансування цих заходів (оплата відряджень, лекторів та ін.);

- розробити на час війни для виховних структур і штатів військових округів, з’єднань, ВВНЗ і частин керівні документи;

- переглянути навчальні програми підготовки офіцерського складу щодо збільшення часу на вивчення проблем підвищення МПС і бойової стійкості військ;

- переглянути норми постачання ТЗВ у бік збільшення і якісного поліпшення для можливого застосування і використання в польових умовах, в бойовій обстановці, щоб у кожному підрозділі був телевізор і відеоплеєр, необхідні для зняття психічного напруження і психологічної реабілітації особового складу;

- створити друкарні і редакції корпусних газет, збільшити норми постачання частинам і підрозділам преси; забезпечити виховні структури всіх рівнів персональними комп’ютерами і принтерами.

Контртерористична операція на Північному Кавказі підтвердила думку про те, що результат збройного протистояння багато в чому залежить не тільки від правильних політичних і військових рішень, а й від вміння командирів, штабів, органів виховної роботи формувати і підтримувати у особового складу високий МПС, бойовий дух.

Проведений аналіз організації МПЗ контртерористичної операції військ та інших військових формувань Росії у Північнокавказькому регіоні дають змогу визначити такі основні напрями щодо його поліпшення у силах охорони правопорядку України.

1. Вдосконалення системи МПЗ необхідне на всіх рівнях управління – від центрального апарату МВС України до кожного підрозділу. При цьому основні зусилля структур по роботі з особовим складом варто зосереджувати безпосередньо в ротах, батальйонах, окремих підрозділах (блокпостах). Важливо також комплексно удосконалювати систему, прийоми і засоби, матеріально-технічну базу й утримання всіх видів МПЗ.

2. Необхідне подальше удосконалення єдиної системи МПЗ військових формувань України. У рамках цієї системи варто вирішити проблему єдиного державного замовлення, постачання і ремонту ТЗВ.

3. Детально обґрунтувати проблему захисту особового складу від інформаційно-психологічного впливу протидіючої сторони. Насамперед, необхідне узгодження зусиль відповідних головних управлінь МВС, органів управління інших військових формувань України.

4. Створити законодавче і нормативне забезпечення виконання завдань МПЗ.

5. Доцільно узагальнити усі нормативно-правові документи щодо пільг військовослужбовців у разі виконання ними службово-бойових завдань.

4.1.3. Психологічне забезпечення службово-бойової діяльності підрозділів і військових частин Національної гвардії України під час підготовки та проведення спеціальних операцій

У військовослужбовців НГУ під час проведення спеціальної операції виникають негативні психічні реакції та стани, які обумовлені негативним впливом низки факторів особливих та екстремальних умов службово-бойової діяльності. До основних факторів, що впливають на свідомість і психіку військовослужбовців під час виконання службово-бойових завдань, відносяться: небезпека – усвідомлення військовослужбовцем обстановки як загрозової його здоров'ю й життю; раптовість – несподівана для військовослужбовця зміна обстановки в ході виконання ним службово-бойового завдання; невизначеність – відсутність, недостатність або суперечливість інформації про зміст службово-бойового завдання, умови його виконання, про противника й характер його дій; новизна – наявність раніше невідомих військовослужбовцеві елементів у службово-бойовому завданні або в умовах його виконання, що визначається досвідом військовослужбовця; збільшення темпу дій – скорочення часу на виконання бойового завдання; дефіцит часу – умови, за яких успішно виконати поставлене завдання тільки за рахунок збільшення темпу дій неможливо, потрібно змінити зміст або структуру діяльності.

Під впливом кожного із зазначених факторів або декількох з них у військовослужбовців у різних ситуаціях службово-бойової діяльності виникає психічна напруженість, що при недостатній їх психологічній підготовці може спричинити бойові психічні втрати. Залежність професійних дій і поведінки військовослужбовця внутрішніх військ від інтенсивності отриманого психічного напруження наведено на рис 4.1.

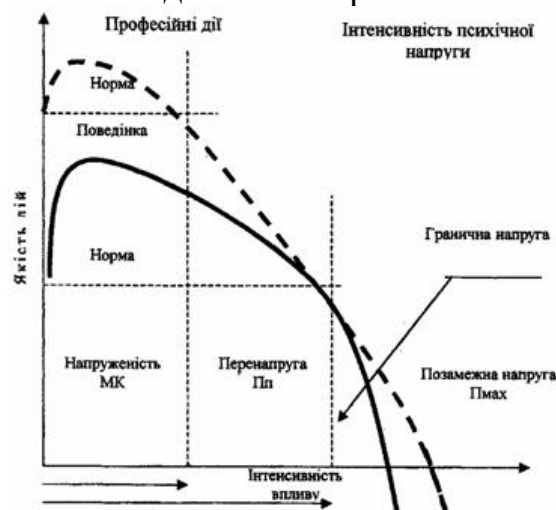

Рис. 4.1. Залежність професійних дій і поведінки військовослужбовця НГУ від інтенсивності отриманого психічного напруження

За графіком, поки психічна напруженість не перевищує межі корисності, професійні дії військовослужбовця є енергійними, активними, швидкими. Коли напруження зростає і переходить межу корисності, настає дістрес, що викликає погіршення діяльності. Потім настає перенапруження – параекстремальний дістрес. Чим інтенсивніше воно у військовослужбовця, тим частіше погіршується його діяльність. Військовослужбовець втрачає творчу здатність, в його діях з'являється шаблон, він погано враховує особливості обстановки. Потім у роботі виникають неточності, невеликі помилки; число їх зростає. Нарешті військовослужбовець починає робити грубі помилки, яких ніколи за ним не спостерігалось. Проте він діє активно, наполегливо і прагне перебороти труднощі.

Коли перенапруження перебільшує мотиваційну межу, виникає граничне напруження (екстремальний дістрес), і починається погіршення поведінки. Військовослужбовець послабляє активність, наполегливість, починає губитися, виявляє боязкість, із якою не може справитися, зневірюється в собі й успіху, робить погано мотивовані вчинки і навіть може відмовитися від виконання завдання.

При переході цього рубежу настає позамежне напруження (гіперстрес), що призводить до зриву психічної діяльності, афектів і психопатології (психічних захворювань).

Під час виконання службово-бойових завдань бойова обстановка в поєднанні з негативними соціально-психологічними особливостями може спричинити у військовослужбовців дві основні форми психічних станів.

Перший – активний, стеничний стан, який супроводжується бойовим підйомом, зібраністю, мобілізацією фізичних і психічних сил, що взагалі сприяє успішному виконанню службово-бойових завдань.

Другий – пасивний (негативний) астенічний стан, який ускладнює виконання службово-бойових завдань. Виявляється він у занепокоєнні, тривозі, невпевненості, пригніченості, апатії тощо. Все це призводить до психічного напруження, перевтоми, страху й паніки і в підсумку – до втрати здатності грамотно і впевнено діяти під час виконання службово-бойових завдань.

Серед найбільш поширених негативних психічних станів, що частіше за все спостерігаються у особового складу в обстановці виконання службово-бойових завдань, є фрустрація, психічна напруженість, страх, паніка. Військовослужбовцю необхідно знати їх зовнішні прояви і вміти вживати заходів щодо їх недопущення або подолання.

Фрустрація – психічний стан людини у разі виникнення дійсних або уявних перешкод на шляху до мети, які вона оцінює як складні або нездоланні. Типовими формами фрустрації є:

– стенична (гнів, агресія, роздратованість, посилення активності та наполегливості, надмірна рухливість і т. ін.);

– астенічна (почуття безсилля, пригніченість, невпевненість, боязнь, нерішучість, загальмованість дій або повна незворушливість і т. ін.).

Сила і тривалість фрустрації залежать від значущості службово-бойових завдань, що поставлені перед особовим складом, характеру та величини перешкод, мотивів поведінки та індивідуальних особливостей особистості, а також від проведеної психологічної підготовки особового складу.

Небажані реакції у випадку фрустрації попереджаються:

- усебічною попередньою роботою посадових осіб підрозділу щодо підготовки військовослужбовців до службово-бойових дій;
- формуванням у військовослужбовців здібностей та досвіду, необхідних для подолання труднощів та перешкод під час виконання службово-бойових завдань;
- вмільм управлінням з боку посадових осіб підрозділу, і передусім заступника командира з виховної роботи, психічними станами підлеглих;
- випередженням протидіючих сил у здійсненні тих чи інших дій;
- нав'язуванням протидіючим силам своєї волі;
- планомірними активними службово-бойовими діями.

Фрустрацію можна зменшити і навіть зняти за допомогою таких прийомів:

- уявним зменшенням значущості завдання, місця і відповідальності військовослужбовця в його вирішенні;
- уявленим подоланням перешкод;
- заміною складного завдання більш простим (якщо це дозволяє службово-бойова обстановка);
- відтворенням прикладів стійкої поведінки військовослужбовців, особливо товаришів по службі.

Психічна напруженість – це різноманітність широкого класу станів людини у складних ситуаціях, яка є наслідком незвичайності обстановки (стресові ситуації, небезпека для життя, ризиковані дії), збільшення відповідальності, необхідності виконання завдання, що пов'язане з великими перешкодами.

Психічна напруженість впливає на усі сфери особистості військовослужбовця, а саме:

- на інтелектуальну, коли знижуються розумові здібності і військовослужбовець не може знайти спосіб вирішення або вихід із критичної ситуації;
- на емоційну, коли виникають емоції та почуття, які не можуть не тільки активізувати бойову активність військовослужбовця, але, навпаки, дезорганізують його діяльність;
- на вольову, коли військовослужбовець не в змозі проявити свідоме зусилля й оволодіти собою;
- на мотиваційну, яка пов'язана з боротьбою мотивів, наприклад, продовжувати активно виконувати свої обов'язки або уникнути небезпеки та ризику.

Психічна напруженість у службово-бойовій обстановці попереджається:

- активізацією та формуванням високих мотивів поведінки

військовослужбовця – любові до Батьківщини, ненависті до її ворогів, почуття особистої відповідальності, вірності бойовим традиціям;

– досягненням згуртованості та готовності військового колективу до спільних дій у бойовій обстановці, що досягається формуванням взаємної довіри між військовослужбовцями, взаєморозумінням, позитивною психологічною атмосферою, забезпеченням взаємозамінюваності особового складу, тренуванням навичок успішних спільних дій;

– відповідними діями і поведінкою керівного складу підрозділу – непохитною волею до перемоги, швидкістю і сміливістю у прийнятті рішень; наполегливістю у досягненні поставленої мети; розумною ініціативою при виконанні наказів старших начальників; підтриманням дисципліни і порядку у підрозділі; вмилем управлінням бойовою діяльністю військового колективу.

Страх – затяжний емоційний стан, викликаний сильними зовнішніми, небезпечними для життя подразниками. Стан страху виявляється в астеничній і стеничній формах. В *астеничній формі* під впливом небезпеки людина ціпеніє і стає нездатною до руху і дій. *Стенична* реакція характеризується різким руховим збудженням, метушнею, прагненням позбавитися небезпеки для життя.

Однією з глибоких патологічних форм страху є *афективний страх* (психологічний шок) – найсильніший страх, який спричинюється небезпечними, незвичайними ситуаціями і на певний час паралізує здатність військовослужбовця до службово-бойових дій та боротьби. Військовослужбовець або пасивно чекає своєї участі, або виявляє занадто рухову активність.

Наведемо деякі поради боротьби зі страхом:

- надання особовому складу своєчасної інформації (про хід бою, про успіхи і невдачі своїх військ, про протидіючі сили);
- звернення до військовослужбовців про впевненість в їх сили, кращі якості – хоробрість, мужність, сміливість тощо;
- підказки з боку посадових осіб про вихід із найбільш критичного становища;
- попереднє ознайомлення підлеглих з вірогідними ускладненнями бою або можливо смертельно небезпечною ситуацією;
- своєчасне переключення уваги військовослужбовців від тих чи інших подразників;
- особистий приклад безстрашся посадових осіб підрозділу;
- включення військовослужбовців в активну діяльність (краще у моторну), що пов'язана з виконанням ними своїх функціональних обов'язків.

Паніка відрізняється від страху більшою невідповідністю реальному рівню небезпеки. Основна риса панічної поведінки – прагнення військовослужбовця до самоврятування. На перший план виходять захисні емоції, які знижують рівень самоконтролю та примушують фізично ухилятися від небезпеки. Для свого врятування панікер може приректи на загибель інших, відібрати в них засоби, які допомагають військовослужбовцям боротися з небезпекою. Можливі й інші прояви індивідуальної паніки: людина відчуває

себе зовсім безпорадною, втрачає здатність міркувати, орієнтуватися, вірно співвідносити мету та засоби її досягнення, правильно оцінювати події і взаємодіяти з іншими для виконання бойового завдання. Військовослужбовець, який піддався паніці, схильний до сліпого наслідування, особливо у прагненні самозбереження.

Для попередження панічних станів серед особового складу у бойовій обстановці військовий керівник, психолог повинен вміти:

- активізувати діяльність підлеглих, спрямовуючи її на досягнення перемоги над противником;
- переключати увагу військовослужбовців з особистих переживань на дії, що пов'язані з виконанням бойового завдання;
- відвертати увагу підлеглих від об'єкта, який викликає панічний стан;
- створювати у військовослужбовців почуття впевненості у своїх силах;
- добиватися загострення в них почуття військового обов'язку, особистої відповідальності за хід і результати бою;
- своєю особистою поведінкою вселяти у підлеглих спокій і впевненість.

Якщо психічний стан не вдалося попередити і він переріс у паніку, то командир повинен докласти всіх зусиль для її припинення:

- віддавати чіткі команди і вказівки, розраховані на мобілізацію навичок та звичок підлеглих, які орієнтують їх на доцільну діяльність;
- покладатися на тих військовослужбовців, які за складних умов бою показують приклади відваги та героїзму;
- показувати взірець командирського самовладання в складних умовах бойової обстановки;
- у критичній ситуації рішуче управляти підрозділом (привернути увагу підлеглих до себе, гучними командами і наказами змусити військовослужбовців виконувати вимоги, енергійними діями повести за собою);

- ізолювати окремих панікерів, передусім тих, хто найбільш негативно впливає на своїх товаришів по службі, від усього особового складу підрозділу.

Негативні стани у бойовій обстановці за недостатньої психологічної підготовки особового складу можуть спричинити бойові психічні травми.

Бойова психічна травма – це наслідок сильного переживання військовослужбовцем стрес-факторів бойової обстановки, що викликає тимчасовий розлад психіки й призводить до часткової або повної втрати боєздатності. *Ураженість бойовою психічною травмою потрібно відрізняти від розгубленості або прояву боягузтва.* Якщо відбулося ураження військовослужбовця, то ніякі дії – угоди, погрози, заклики не можуть вивести його зі стану дезорієнтації, а можуть лише збільшити наслідки цієї травми. Тому суб'єктам морально-психологічного забезпечення треба вміти визначати бойові психічні травми і вміти надавати першу допомогу потерпілим.

Симптоми бойових психічних травм, викликаних високим нервово-психологічним напруженням, проявляються на поведінковому й фізіологічному рівнях.

У поведінці військовослужбовців вони мають такі прояви:

- загальні симптоми – лякливість, прояв дитячих реакцій (регрес віку), таких як незрозуміле мурмотіння, сильне тремтіння;
- гіперактивна форма – метання в пошуках укриття, буйство, істеричний сміх або плач, підвищена активність, дратівливість і злість, агресивність до оточуючих;
- загальмованість – апатія, сповільненість рухів, стан ступору, непритомні стани.

На психічному рівні симптоми бойових психічних травм такі: нездатність концентрувати увагу; часткова або повна втрата пам'яті; утруднення в запам'ятовуванні інформації; підвищена чутливість до шуму, світла; порушення логіки й швидкості мислення; порушення критичного сприйняття обстановки й своїх дій; ослаблення волі, можливі зорові й слухові галюцинації.

На фізіологічному рівні бойові психічні травми викликають: ослаблення зору й слуху; часте сечовипускання або шлунко-кишковий розлад; неконтрольоване слиновиділення; прискорений, переривчастий подих; прискорене серцебиття; порушення циркуляції крові, що призводить до оніміння кінцівок рук і ніг; сильне напруження м'язів; болі, що давлять, в області серця, у грудній клітці, у попереку; болі старих ран або хірургічних шрамів.

У складній, різко мінливій обстановці у 75 % військовослужбовців можуть розвиватися короткочасні психологічні стресові реакції, які можуть супроводжуватися частковою або повною втратою боєздатності.

До основних симптомів таких розладів відносять:

- повторювані сни й нав'язливі спогади про психотравмуючі події, які іноді асоціюються з якими-небудь ситуаціями, вчинками тощо;
- прагнення уникати думок, переживань, дій, ситуацій, які нагадують про психотравмуючі обставини, нездатність відтворити в пам'яті події, що супроводжували психотравмуючу ситуацію;
- труднощі засинання та інші порушення сну, вибухи гніву й агресії по відношенню до людей або навіть предметів, ослаблення пам'яті й труднощі в концентрації уваги, постійна підвищенасторожкість.

Для надання допомоги військовослужбовцям, що отримали бойові психічні травми, у військовій частині обладнують пункти психологічної допомоги й реабілітації. Військовослужбовець у пункт психологічної допомоги й реабілітації направляється за рішенням відповідного командира на підставі рекомендації психолога або заступника командира по роботі з особовим складом.

Ступінь важкості отриманої психічної травми й заходи щодо відновлення психічного здоров'я військовослужбовця визначає *тільки лікар-психіатр*. Робота з психологічної реабілітації потерпілого проводиться психологом після того, як гостра реакція на бойову психічну травму буде знята, і військовослужбовець знову стане здатний до розумових дій.

Головним засобом повернення потерпілих до виконання СБЗ є вміла психотерапевтична бесіда психолога. Психологічна допомога й реабілітація військовослужбовців здійснюється у пункті психологічної допомоги й реабілітації військової частини.

Якщо в результаті впливу бойової обстановки, нервово-фізичних навантажень, втрат особового складу, бойових невдач та інших факторів сталося зниження боєздатності та психологічної стійкості підлеглих, керівний склад військової частини вживає відповідних заходів для їх відновлення.

Психологічна реабілітація психотравмованих військовослужбовців, відновлення психологічної стійкості та боєздатності особового складу підрозділу включає:

- проведення відповідних заходів, що сприятимуть швидкому поверненню до своїх підрозділів військовослужбовців, в яких характер бойових психічних травм не потребує лікування у шпиталі;

- забезпечення взаємодії між військовими психологами і військовими лікарями-психіатрами щодо надання спеціалізованої допомоги;

- психологічне зняття у особового складу підрозділу зайвої агресії після напружених бойових дій, стану депресивності і дезорганізованості, який може виникнути після перенесених моральних, фізичних і нервово-психічних перевантажень;

- відновлення психологічної стійкості особового складу деморалізованих або дезорганізованих підрозділів;

- створення необхідних побутових умов для особового складу (в тому числі організація відпочинку), турботу про задоволення його потреб.

Особливого значення в умовах бойових дій набувають уміння і навички військовослужбовців самостійно долати проблеми, що пов'язані з психікою людини. Тому одним із завдань роботи заступника командира по роботі з особовим складом, військового психолога є навчання особового складу прийомам саморегуляції, психологічної самокорекції, вольової мобілізації, проведення аутотренінгів, самостійних сеансів психологічного розвантаження тощо.

Психологічне забезпечення – це комплекс заходів щодо формування, підтримання та відновлення у особового складу психологічних якостей, які забезпечують високу психологічну стійкість військовослужбовців, готовність виконувати службово-бойові завдання в будь-яких умовах обстановки. Психологічне забезпечення здійснюється посадовими особами військових частин і підрозділів НГУ в контексті службово-бойової діяльності з урахуванням її змісту.

Складниками психологічного забезпечення є.

1. Оцінювання та прогнозування морально-психологічного стану військовослужбовців, підрозділів, військових частин, з'єднань під час виконання службово-бойових завдань.

2. Оцінювання та прогнозування психогенних втрат підрозділів, військових частин, з'єднань під час виконання службово-бойових завдань.

3. Здійснення психологічної підготовки особового складу.

4. Організація психологічного супроводження службово-бойової діяльності.

5. Надання психологічної допомоги особовому складу, хто цього потребує.

6. Здійснення психологічної реабілітації психотравмованих військовослужбовців.

Під час оцінювання та прогнозування морально-психологічного стану особового складу підрозділів, частин, з'єднань розглядають такі фактори:

– ставлення до виконання службово-бойових завдань, відношення до військового керівництва, органів державної влади, населення;

– ступінь підготовленості військовослужбовців до виконання службово-бойових завдань;

– наявність бойового досвіду;

– впевненість у товаришах та колективі, ступінь довіри до своїх командирів;

– впевненість в озброєнні та бойовій техніці;

– настроїв, внутрішня готовність особового складу до виконання службово-бойового завдання;

– самопочуття, наявність страху та боязливості, стан здоров'я.

Основними завданнями психологічної підготовки особового складу є:

– формування у військовослужбовців психологічної стійкості до психотравмуючих факторів службово-бойових дій;

– формування у військовослужбовців психологічної готовності до виконання службово-бойових завдань;

– навчання їх методам попередження психотравмування, саморегуляції, виявлення ознак психологічних травм;

– надання першої медичної та психологічної допомоги;

– створення передумов високої бойової активності особового складу;

– адаптація військовослужбовців до службово-бойових умов, їх навчання основним способам самозахисту.

Розрізняють загальну, цільову і спеціальну психологічну підготовку особового складу.

Загальна психологічна підготовка призначена формувати і удосконалювати єдині для всіх військовослужбовців психологічні якості згідно з вимогами службово-бойових дій.

Спеціальна психологічна підготовка організується з метою розвитку специфічних військово-професійних психологічних якостей.

Цільова психологічна підготовка проводиться в інтересах адаптації психіки військовослужбовця до умов виконання конкретного службово-бойового завдання.

З початком службово-бойових дій психологічна підготовка спрямовується на здобуття військовослужбовцями службово-бойового досвіду і бойової майстерності.

Основними завданнями психологічного супроводження службово-бойової

діяльності є:

- психологічна допомога військовослужбовцям;
- виявлення та визначення ступеня їх психотравмованості, здійснення необхідних медико-психологічних і соціальних заходів;
- створення позитивних мотиваційних настроїв до виконання службово-бойових завдань.

Вона включає:

- прийняття відповідних рішень щодо застереження негативних індивідуальних і групових психічних явищ, у першу чергу, паніки;
- відновлення психологічної стійкості деморалізованих та дезорганізованих підрозділів, військових частин і з'єднань;
- відновлення у військовослужбовців бойової готовності, активності, мобілізація їх на виконання покладених завдань;
- налагодження бойового побуту, одержання та відправлення кореспонденції, турбота про задоволення потреб особового складу;
- всебічне оцінювання динаміки психогенних втрат, виявлення їх основних причин, контроль за ступенем моральної, фізичної і психологічної стомленості особового складу, організація його відпочинку (ротації);
- розгортання мережі стаціонарних та мобільних пунктів психологічної допомоги;
- організацію роботи щодо виявлення військовослужбовців, які отримали психічну травму, надання їм першої допомоги і, за необхідності, організацію їх евакуації.

Психологічна реабілітація психотравмованих військовослужбовців, відновлення психологічної стійкості та боєдатності особового складу підрозділів, військових частин включає:

- розгортання центрів психологічної допомоги і реабілітації на базі військово-польових та стаціонарних базових військових шпиталів;
- організацію роботи щодо психологічного зняття у особового складу станів депресивності та дезорганізованості, які можуть виникнути після перенесення фізичних і нервово-психічних навантажень;
- відновлення у військовослужбовців психологічної готовності, бойової активності, мобілізацію на виконання покладених службово-бойових завдань.

4.1.4. Розрахунок та прогнозування психогенних втрат особового складу при виконанні службово-бойових завдань

Досвід сучасних бойових дій свідчить, що підвищення бойової моці засобів ураження живої сили противника, розроблення та вдосконалення звичайних видів зброї, високоточної зброї, боєприпасів об'ємного вибуху і створення нових видів зброї, таких як радіологічна, радіочастотна, інфразвукова, геофізична, генетична зброя, удосконалення методів інформаційно-психологічної боротьби незмінно збільшують не тільки поранення та соматичні захворювання, але й психічні розлади у

військовослужбовців, що негативно впливають на їхню боєздатність, хід і результат службово-бойової діяльності, бойових дій.

Проблема розрахунку та прогнозування загальних втрат особового складу під час ведення бойових дій були у центрі уваги О. Г. Караяні, В. Д. Кохна, В. В. Паська, І. С. Руснака, І. В. Сиромятнікова, Є. І. Смірнова, Є. В. Снедкова, С. В. Чермяніна та інших вчених, які на підставі досвіду останніх збройних конфліктів запропонували власні підходи до розроблення методики розрахунку втрат особового складу.

Усі втрати особового складу військ, які виникають за час бойових дій, є загальними втратами. Їх можна поділити не тільки на втрати невідновні та санітарні, як це загальноприйняте, а ще й на психогенні втрати (рис. 4.2).

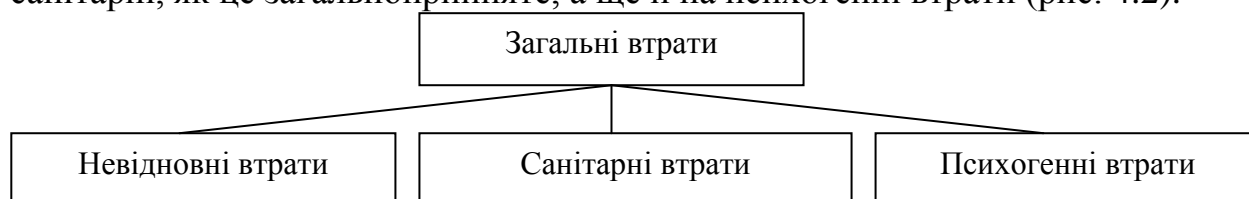

Рис.4.2. Класифікація загальних втрат особового складу

До невідновних втрат відносять такі, що включають вбитих, тих що пропали безвісти та потрапили у полон, а також дезертирів та осіб, які скоїли суїцид. До санітарних втрат відносять поранених та хворих, які втратили боєздатність (працездатність) не менш ніж на добу і відправлені на етапи медичної евакуації, були там зареєстровані та отримали лікарську допомогу.

Залежно від причин втрати боєздатності (працездатності), санітарні втрати умовно поділяють на бойові та небойові.

Бойові санітарні втрати (поранені) – це втрати особового складу військ, які спричинені дією зброї чи іншого вражаючого фактора під час виконання бойового завдання. Також до бойових санітарних втрат відносять військовослужбовців, які отримали під час бойових дій обморожування.

За етіопатогенетичною ознакою бойові санітарні втрати поділяють на 6 класів:

а) механічні пошкодження; б) термічні ураження; в) радіаційні ураження; г) ураження отруйними речовинами; д) ураження бактеріологічними засобами; е) реактивні стани від застосування зброї масового ураження.

До небойових санітарних втрат відносять особовий склад, який втратив боєздатність від причин, безпосередньо не пов'язаних з діями противника або виконанням бойового завдання.

В офіційних документах бойові і небойові санітарні втрати звичайно позначають термінами відповідно “поранені” і “хворі”.

Визначальними показниками санітарних втрат є їх величина та структура. Під величиною розуміють розміри санітарних втрат в абсолютних числах (кількість поранених і хворих) або у відсотках від чисельності особового складу військ. Структура санітарних втрат – це відсоткове співвідношення різних категорій поранених і хворих серед загальної кількості санітарних втрат від усіх або окремих видів зброї.

Аналіз проведеного дослідження показав, що під час Великої Вітчизняної війни полк за добу бою втрачав пораненими від 2 до 25 % особового складу. Санітарні втрати військ були нерівномірні також і протягом дня. Втрати хворими вимірювались у порівняно невеликих межах і були в середньому 0,08–0,1 % від кількості особового складу за добу.

У сучасних умовах під час ведення перших військових операцій розмір і структура можливих санітарних втрат залежатиме від уражаючої спроможності зброї, що використовує противник, складу угруповань військ (сил), їх ешелонування, ступеня захищеності своїх військ, часу ведення бойових дій, а також їх виду (оборона, наступ).

Аналіз найзначніших війн ХХ ст. та збройних конфліктів, починаючи з Другої світової і закінчуючи локальною війною в Іраку, показав, що в середньому втрати особового складу складали 0,1–1,5 % залежно від військового формування, бойового завдання, яке виконують, часу та умов його виконання. Наприклад, військові спеціалісти армії бундесверу прогнозують під час оборонних бойових дій без використання ядерної зброї середньодобові санітарні втрати в бригадах 3,2 – 4,8 %, за перші 7 діб бойових дій санітарні втрати додатково зростуть на 50,0 % (пояснюється високою інтенсивністю бойових дій у цей період, а також відсутністю досвіду збройної боротьби у особового складу). Для проведення оперативних розрахунків санітарна служба бундесверу вважає за доцільне рахувати 1 % поранених від числа осіб, що беруть участь в бойових діях, за один день бойових дій.

Психогенні втрати. Проведений аналіз структури санітарних втрат у локальних війнах та воєнних конфліктах ХХ-ХХІ ст. дозволив виявити значне зростання кількості психічно травмованих військовослужбовців. За даними американських та німецьких фахівців вони складають 20,0 – 30,0 % (в умовах застосування ядерної зброї до 25 – 33 %, без застосування зброї масової поразки 20 % від фізичних втрат), раніше цей показник не перевищував 5,0–7,0 %. Тому не випадково, що при прогнозуванні втрат особового складу, необхідно також обов'язково враховувати психогенні втрати, які постійно виникають під час ведення будь-яких бойових дій, проводити їх прогнозування й оцінювання.

Психогенні втрати – це особовий склад, що втратив на короткий або тривалий час боєздатність внаслідок впливу бойової психічної травми та психогенних стрес-факторів. Психогенні втрати складаються з невідновних, санітарних (бойових і небойових) втрат та короткочасних психологічних втрат (див. рис. 4.3), кожен елемент має власний зміст.

До невідновних психогенних втрат відносяться особи, що свідомо прийняли рішення припинити участь у бойових діях і покинули бойовий порядок (дезертири, особи, що здалися в полон, та які покінчили життя самогубством). Які-небудь тенденції або закономірності прояву даного виду втрат не виявляються, тому прогнозування і можливі розрахунки таких втрат виконати складно. Однак відомо, що відсутність дієвої системи психологічної допомоги в бойовій обстановці супроводжується збільшенням кількості дезертирів і убивств командирів. Це чітко проявилось в ході війни у В'єтнамі,

де ігнорування питань прогнозування і профілактики психогенних втрат призвело до збільшення числа американців, що дезертирували з поля бою, і командирів підрозділів, убитих своїми підлеглими.

Рис. 4.3. Класифікація психогенних втрат

До санітарних психогенних втрат відносяться військовослужбовці, що вибули зі строю через одержання бойової психічної травми (БПТ) або нервово-психічного захворювання (небойові втрати) на термін більш однієї доби та потрапили до пунктів психологічної допомоги, в медичні та реабілітаційні підрозділи.

Бойова психічна травма – це патологічний стан центральної нервової системи, який формується в результаті бойового стресу, що перевищує цільовий психологічний ресурс особистості, внаслідок чого виникає наростання специфічної особистісної дисгармонії у вигляді психотичних та непсихотичних розладів.

За даними В. В. Нечипоренка, С. В. Литвінцева, Є. В. Снедкова, у сучасних збройних конфліктах санітарні психогенні втрати складають 1–3 %, у ВВв вони склали 10–12 % від загального обсягу психогенних втрат. На їхню думку, до бойових психічних травм необхідно також відносити й ендогенні психози, що маніфестують у бойовій обстановці (шизофренія, маніакально-депресивний психоз тощо).

До розряду психогенних втрат також відносять військовослужбовців, що нормально поведуться в звичайній ситуації, але втрачають контроль над собою в бою, поведуться неадекватно вимогам бойової обстановки (за даними іноземних фахівців, таких військовослужбовців близько 75 %).

Фрустрація, переляк, страх, непевність, втрата здатності адекватно оцінювати обстановку тощо – ці й інші психічні стани складають так звані короткочасні психологічні втрати.

У локальних військових конфліктах минулих років значно збільшилося число потерпілих із психогенними розладами субклінічного рівня. У цю категорію включають порушення, які можна позначити як психічні стресові реакції (ПСР) або психологічні реакції бойового стресу (неадекватні психологічні реакції, бойове стомлення, бойове виснаження тощо). Вони характеризуються швидкоплинністю (від декількох хвилин до однієї доби) та

супроводжуються вираженим зниженням боєготовності та працездатності військовослужбовців аж до відмови від будь-якої діяльності взагалі.

Визначити такі втрати складно, тому що фіксувати їхню більшу частину не вдається, але вони дуже негативно впливають на психіку військовослужбовців, їхню спроможність виконувати покладені на них завдання та боєготовність у цілому.

Обсяги психологічних втрат залежать від багатьох факторів, що визначають ризик психотравмування особового складу.

Так, ізраїльські дослідники виявили залежність розвитку бойових психічних травм від індивідуальних психологічних якостей військовослужбовців.

Встановлено, що особи, які зазнали раніше БПТ, більш уразливі з погляду їхньої психічної стійкості, надійності в майбутньому. У таких осіб накопичуються в психіці негативні зміни, що блокуються в несвідомому, емоційній пам'яті, активізуючись у стресовій ситуації.

Значно схильні до психологічних втрат і особи без бойового досвіду, з порушеною адаптацією до гіперстресорів бою.

Найбільшу емоційно-вольову стійкість показують досвідчені воїни, які не зазнали БПТ.

Аналіз показав, що число осіб, яких відносять до психологічних втрат, підвищується із зростанням інтенсивності бойових дій. Тут виявляється "ефект кумулятивних причин", коли попереднє психологічне напруження поступово накопичується в індивіді й у якийсь момент призводить до перенапруження. Але той, хто з самого початку мав високу опірність організму до гіперстресових впливів, залишався більш стійким до них і надалі.

У бою з низькою інтенсивністю найбільш стійкими психічно залишалися ветерани, найменш стійкими ті, хто раніше зазнав БПТ. Особовий склад, який брав участь у війні вперше, показав проміжні результати.

У боях з високою інтенсивністю різко зростає відсоток осіб, яких відносять до розряду психологічних втрат як серед новобранців, так і серед осіб, що показали раніше невисоку психологічну стійкість до факторів бою.

Розрахунки психогенних втрат мають орієнтовний, вірогідний характер. Головними, визначальними показниками психогенних втрат є їх величина і структура. Під величиною розуміють розміри втрат в абсолютних цифрах (кількість людей). Структура психогенних втрат – це процентне відношення різних їхніх видів до загального числа психогенних втрат.

Розрахунки В. С. Новикова, А. А. Боченкова, С. В. Чермяніна показують, що різні прояви психічної дезадаптації у вигляді гострих психологічних стресових реакцій виявляться вже протягом першої доби бою не менш ніж у 5–7 % військовослужбовців, причому у 80 % з них вони будуть швидкоплинними (хвилини або десятки хвилин) і зникнуть у разі змін бойової обстановки. У 20 % потерпілих (контингент уражених із БПТ) тривалість розладів перевищує 1–2 години. З них 65 %, які короткочасно вийшли зі строю протягом доби, можуть повернутися в частину.

Критерієм повернення в стрій вважається не повна відсутність у них патопсихотичної симптоматики, а здатність до виконання своїх обов'язків. 7–10 % можуть залишитися в медичному пункті частини, 25–28 % будуть направлені на наступний етап медичної евакуації. Останні дві категорії потерпілих складуть санітарні психологічні втрати.

Усього в загальній структурі санітарних втрат психологічні санітарні втрати можуть дорівнювати 10–14 % або 0,3–0,5 % від чисельності особового складу, що бере активну участь у бойових діях.

За неможливості медичного сортування за участю фахівців, не менше 50 % осіб з ПСР будуть направлені на наступний етап медичної евакуації, що може призвести до фіксації хворобливої симптоматики у них і погіршення прогнозу повернення в стрій. У зв'язку з цим питома вага санітарних психологічних втрат у загальній структурі санітарних втрат може зрости до 24 % і досягти 1 % від особового складу військ, що беруть участь у бойових діях.

Таким чином, психогенні втрати – реальний факт війни і могутній чинник, що впливає на боєздатність особового складу. Вони є різними за походженням, рівнем розгорнутої патології, динамікою прояву, наслідками психічних розладів, захворювання і трансформації, що обумовлюють дезорганізацію бойової активності військовослужбовців.

Уміння правильно прогнозувати й оцінювати психогенні втрати дозволить вчасно й обгрунтовано приймати адекватні рішення, здійснювати заходи психологічної допомоги і відновлення боєздатності особового складу.

Розрахунок та прогноз психологічних втрат необхідні тому, що вони впливають на хід і результат бойових дій, на прийняття оптимальних управлінських рішень у бою.

Пропонуємо для розгляду методику прогнозування бойових психогенних втрат О. Блінова, яку він розробив для збройних сил у межах дисертаційного дослідження на кафедрі соціальної та військової психології в Київському військовому гуманітарному інституті Національної академії оборони України.

Прогнозування бойових психогенних втрат рекомендується проводити на двох рівнях: батальйон – полк, бригада – корпус.

На першому рівні застосовуються експрес-методи оцінювання, на другому – відповідне програмне забезпечення ПЕОМ з метою поглибленого аналізу прогнозу.

Прогнозування психогенних втрат можна розділити на два напрями.

Перший відображає фіксовані значення втрат у результаті БПТ. Безумовно, більшість військовослужбовців підпадуть під певний ступінь впливу стрес-факторів бойових дій, які травмують психіку. *Психогенні втрати особового складу, що братиме участь у бойових діях, уже в перші дні становитимуть не менше 7–15 % у загальній структурі санітарних втрат з їх наступним збільшенням у міру зростання інтенсивності та тривалості бойових дій.* При цьому 70–80 % цих втрат складуть особи з короткочасними та незначно вираженими психічними розладами. Розрахунок психогенних втрат проводиться на базі математичних обчислень з урахуванням загальної чисельності особового складу підрозділів.

Другий напрям передбачає прогнозування на основі урахування відповідних умов бойової діяльності й може бути поданий трьома видами: табличним, змішаним та інтегративним.

Табличне прогнозування проводять за допомогою таблиці 4.1.

Т а б л и ц я 4.1

**Розрахунок можливих бойових психогенних втрат
(в умовах оборони без застосування ЗМУ)**

Бойові втрати, % загиблих	Кадрові частини					Частини, що формуються				
	Тривалість активних бойових дій, діб									
	1–3	3–7	7–14	14–21	21–28	1–3	3–7	7–14	14–21	21–28
1–5	7,5	5	3	2	0,5	15	10	7	4	2
5–7	10	7,5	5	3	1	20	15	10	7	3
7–15	15	10	7,5	5	1,5	30	25	20	10	5
15–20	20	15	12	7,5	3	40	30	25	20	15
20–30	30	25	20	15	10	60	50	40	30	20
30–5	40	35	30	25	20	80	70	60	50	40
50–70	50	45	40	35	30	100	90	80	70	60

Наприклад, кадрові частини за перші три доби бою можуть зазнати втрат вбитими до 15–20 %, психогенні втрати складуть до 20 % особового складу.

Розрахунок змішаного виду складається із визначення показників за таблицею (див. табл. 4.2) та їх використання в подальшому при проведенні розрахунків за формулою:

$$P_{ps} = \frac{V_1 + V_2 + V_3}{3 * K},$$

де P_{ps} – загальні психогенні втрати, %; V – психогенні втрати, що залежать від виду бою і місцевості; K – коефіцієнт, для розрахунків береться найбільший з використовуваних.

Інтегративний підхід поєднує в собі початкову детермінованість важливих чинників, визначення їх числового значення і проведення відповідних розрахунків.

Зарекомендувала себе з позитивного боку в умовах армійської практики експрес-діагностика психогенних втрат в рамках змішаного підходу. Відповідно до методики спочатку проводять детермінацію чинників, а в подальшому – розрахунок психогенних втрат за таблицею.

Прогнозування психогенних втрат здійснюється на основі урахування ступеня впливу таких факторів.

1. Вплив бойової обстановки – це вид і характер бойових дій, їх інтенсивність, бойова техніка і зброя, що застосовуються та ін.

2. Вплив противника – його вогнева міць, характер ведення психологічних операцій та ін.

3. Стан противника – його бойова майстерність, адаптованість, фізична і психологічна стомленість, морально-психічний стан, бойовий досвід,

Т а б л и ц я 4.2

Психогенні втрати серед військовослужбовців у першому бою (штат підрозділів 100 %)

Підрозділ Вид бою	Відділення (БТР-60ДІВ), БТР-70	Відділення на БМП-1	Відділення на БМП-2	Відділення (десант на танку)	Відділення без техніки	Взвод ПДВ без техніки	ТВ Т-62	ТВ Т-64БВ, Т-72	ТВ Т-80	Рога на БМП-1	Рога на БМП-2	Рога на БМП-3	ТР ТБ	ТР МСБ придана	К=
Атака першої траншеї	8–10	4–6	2–4				1–2	1–2		3–8	2–6	1–2	1–2	10–16	1
Бій у глибині оборони	21–26	13–19	11–15	24–29	29–35	23–26	4–6	3–5	1	10–17	8–13	3–7	4–6	28–35	1,7
Відбиття танків, контратака	58–70	36–41	21–26	52–65	70–76	37–41	30–35	24–29	13–18	28–30	17–21	9–16	5–12	39–46	1,8
Бій у лісі (наступ)	31–41	26–29	23–25	70–80	71–79	45–48	41–44	40–44	35–40	31–35	26–28	21–24	14–17	29–35	1,9
Бій у тундрі (наступ)	36–38	50–56	50–56	60–67	60–67	54–58	70–71	65–70	64–70	51–55	51–54	50–52	58–70	61–75	1,7
Бій в оточенні, десант	21–25	24–27	26–29	30–35	50–54	31–34	36–39	32–37	33–39	34–36	25–26	21–24	21–24	34–40	1,9
Оборона в горах	10–12	5–7	3–6	3–8	6–9	4–6	5–10	4–6	3–4	5–7	4–6	2–4	2–4	6–10	1,7
Оборона в пустелі	45–65	42–48	41–47	41–45	60–61	35–45	44–51	42–50	41–44	41–44	35–39	30–34	34–40	43–46	1,8
Наступ в горах	35–44	46–48	46–48	41–44	21–27	17–19	41–46	41–44	41–47	41–44	40–43	40–42	35–38	41–44	1,2
Наступ в пустелі	50–60	55–65	55–65	60–68	60–68	54–58	70–72	70–71	65–70	55–58	55–58	55–58	56–70	61–75	1,1
Оборона у своєму місці	15–18	15–18	15–18	–	25–45	10–12	21–24	21–24	19–21	17–22	13–15	10–17	13–16	26–29	1,7
Оборона у місті противника	29–35	27–37	26–35	–	50–55	34–36	36–41	35–40	33–36	29–35	29–37	26–34	21–30	34–37	1,8
Оборона у місті нейтральної країни	16–24	27–31	26–27	–	48–52	24–27	39–45	38–41	34–37	31–39	30–35	24–26	21–27	32–34	1,3
Наступ у болотистому місці	60–64	60–70	28–40	39–40	36–42	60–70	60–70	60–70	60–70	50–55	45–49	32–42	50–55	62–69	1,2
Оборона в болоті	26–28	39–45	38–41	31–38	36–41	31–35	55–65	54–64	55–70	48–56	46–48	45–47	38–41	51–60	1,1
Відхід у пустелі	15–30	28–34	28–36	26–32	57–60	26–37	29–39	28–57	24–35	25–31	28–30	27–30	21–27	37–43	1,3
Відхід у лісі	21–28	15–24	20–25	21–22	20–21	15–17	16–19	14–18	14–16	17–19	14–16	14–15	13–16	21–24	1,9
Відхід у тундрі	60–70	60–70	60–70	70–79	80–86	60–85	50–61	48–61	48–60	45–48	40–45	35–45	38–49	50–60	1,1
Відхід у горах	10–16	12–18	12–18	12–16	11–17	9–12	21–24	26–28	27–31	21–26	20–24	21–25	31–40	45–51	1,2

боездатність, захищеність, довіра до командування та ін.

4. Стан своїх військ – бойова майстерність, адаптованість, фізична і психологічна стомленість, морально-психічний стан, бойовий досвід, боездатність, захищеність, довіра до командування та ін.

5. Стан населення – ставлення населення до військ, його морально-психічний стан, національно-бойові традиції тощо.

6. Умови місцевості, погода, час доби, пора року.

Оцінна шкала: 1–2 бали – вплив незначний; 3–5 балів – середній вплив; 6–7 балів – значний вплив (табл. 4.3).

Т а б л и ц я 4.3

Оцінна шкала

Фактори	Бали
вплив бойової обстановки	1 2 3 4 5 6 7
вплив противника	1 2 3 4 5 6 7
стан противника	1 2 3 4 5 6 7
стан своїх військ	1 2 3 4 5 6 7
стан населення	1 2 3 4 5 6 7
умови місцевості	1 2 3 4 5 6 7
сума балів	

Прогнозування бойових психогенних втрат здійснюють за табл. 4.4 і 4.5.

Т а б л и ц я 4.4

Прогнозування бойових психогенних втрат під час ведення бойових дій звичайними засобами збройної боротьби

Бали	Санітарні				Тимчасові			
	6–14	15–23	24–32	33–42	6–15	16–22	33–31	32–42
Психогенні втрати, %	10–13	14–15	16–17	18–20	25–36	37–48	49–60	61–70

Становлять значний інтерес методики оцінювання та прогнозування бойових психогенних втрат військовослужбовців після ядерного удару. Запропоновані методики розроблені на основі вивчення наслідків бомбардування американцями японських міст Хіросіма і Нагасакі та стихійних лих, вплив яких на людину схожий з ядерною зброєю.

Т а б л и ц я 4.5

Прогнозування бойових психогенних втрат під час ведення бойових дій з використанням зброї масового ураження

Бали	Санітарні				Тимчасові			
	6–14	15–23	24–32	33–42	6–15	16–22	33–31	32–42
Психогенні втрати, %	20–26	28–30	32–34	36–40	37–39	40–52	53–65	76–89

Методика 1. Рівень потрясіння військовослужбовців визначається, виходячи з нормального розподілу (у % від тих, хто залишився живий). Вважається, що у 20 % воїнів виникають слабкі психічні реакції, вони зберігають боездатність. Для 60 % військовослужбовців необхідно близько 2 год

часу на відновлення боєздатності; 10 % втрачають боєздатність на період до 2 діб; 10 % втрачають боєздатність на період більше 2 діб, частину з них потрібно госпіталізувати.

Методика 2. Дозволяє кількісно оцінити бойові психогенні втрати військ залежно від часу після ядерного вибуху. При цьому використовують такі показники: а) тяжкі психогенні втрати (необхідна кваліфікована медична допомога, тобто госпіталізація); б) тимчасові психогенні втрати, часткова втрата боєздатності (табл. 4.6).

Т а б л и ц я 4.6

Тимчасові психогенні втрати, часткова втрата боєздатності

Час після ядерного удару	Мінімальні втрати, %	Максимальні втрати, %
10 хв	75%	88%
25 хв	10%	58%
5 год	30%	55%
24 год	35%	83%
5 діб	10%	75%

Відсоток визначають від кількості людей, які залишилися живими. Середній відсоток тимчасових психогенних втрат визначають згідно з конкретною обстановкою, з урахуванням (фізичних) втрат особового складу.

Методика 3. Дозволяє оцінити бойові психогенні втрати з урахуванням потужності ядерного вибуху, віддалення військового підрозділу, частини від його епіцентра, розміщення військ на місцевості (в укритті або за прикриттям), ступеня підготовленості особового складу і часу, що минув після вибуху.

Частину боєздатного особового складу на будь-який час після ядерного вибуху визначають за формулою:

$$D(t_1) = I - [C(t_0) + n(t_1)],$$

де I – весь особовий склад військового підрозділу, частини; $C(t_0)$ – невідомні втрати в момент ядерного вибуху; $n(t_1)$ – психогенні втрати після вибуху.

У свою чергу, t_1 визначається за формулою:

$$n(t_1) = d(t_0) \times b(t_1),$$

де $d(t_0)$ – частка особового складу, що потрапив у зону морально-психічного ураження; $b(t_1)$ – частка особового складу, що втратив боєздатність у момент часу t_1 .

Радіус зон морально-психічного ураження залежить від потужності ядерних боєприпасів і розташування військ на місцевості, його беруть з табл. 4.7.

Т а б л и ц я 4.7

Радіус зон морально-психічного ураження

Потужність боєзарядів	Радіуси зон ураження (км) у разі розміщення військ	
	за прикриттям (сховищем)	у котлованному сховищі
1	2	3
1,0	2,04	1,76
2,0	2,5	2,2
5,0	3,4	2,9
10	4,3	3,5
20	5,5	4,3
30	6,1	4,8

40	6,2	5,2
1	2	3
60	7,6	5,8
70	8,2	6,1
100	8,9	6,7

Значення коефіцієнта t_1 залежить від підготовленості особового складу і морально-психічних перевантажень (табл. 4.8).

Т а б л и ц я 4.8

Розрахунок значення коефіцієнта t_1

Час після вибуху, год	Підготовленість особового складу		Час після вибуху, год	Підготовленість особового складу	
	підготовлений	непідготовлений		підготовлений	непідготовлений
0,1	0,75	0,9	5,0	0,3	0,72
0,25	0,10	0,58	10,0	0,35	0,82
0,5	0,12	0,38	18,0	0,37	0,88
1,0	0,16	0,40	24,0	0,38	0,9
2,0	0,19	0,44			
3,0	0,22	0,48	48,0	0,10	0,75
4,0	0,28	0,62	100	0,02	0,5

Таким чином, використання методики О. Блінова дозволяє прогнозувати бойові психогенні втрати на двох рівнях: батальйон та полк–бригада. На першому рівні застосовуються експрес-методи оцінювання, на другому – відповідне програмне забезпечення ПЕОМ з метою поглибленого аналізу прогнозу.

Прогнозування психогенних втрат здійснюється за двома напрямками. Перший відображає фіксовані значення втрат у результаті бойової психічної травми; другий напрям передбачає прогнозування на основі врахування відповідних умов бойової діяльності й може бути поданий трьома видами: табличним, змішаним та інтегративним.

4.2. Психологічна безпека особового складу сил охорони правопорядку: феноменологія, концептуалізація, методологія досліджень

4.2.1. Генезис безпеки людини

У сучасних наукових дослідженнях вчені, звертаючись до явища безпеки, вказують на його надзвичайну важливість для встановлення гармонійних відносин між людиною і навколишнім соціальним середовищем. Науковцями, які розробляють теорію безпеки, це поняття визначається як захищеність (стан захищеності, міра захищеності) життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від зовнішніх або внутрішніх загроз. При цьому під інтересами розуміють, як правило, сукупність потреб того або іншого суб'єкта безпеки. Зміна пріоритетів в інтерпретації проблем безпеки і перенесення їх з інтересів держави, які звичайно сприймалися у відриві від потреб людини, на

інтереси самої людини потребує розроблення абсолютно нового аспекту цієї проблеми – безпеки психологічної.

Учені, які вивчають різні аспекти безпеки, за просторово-географічним принципом ділять її на міжнародну (глобальну й регіональну) і національну, а також виділяють такі її види: політичну, соціальну, гуманітарну, економічну, військову, правову, енергетичну, науково-технічну, кадрову, інформаційну, інтелектуальну, культурну, демографічну, медичну, генетичну. За такого підходу, на нашу думку, психологічна безпека може бути віднесена до соціальної безпеки за умови взаємозв'язку з інформаційними, гуманітарними, медичними та іншими складовими.

Соціальна безпека як багаторівнева складна система, в структуру якої, як ми вже відзначали, може входити психологічна безпека, припускає виконання різними соціальними інститутами своїх функцій із задоволення потреб, інтересів усього населення країни. Вона виражається такими показниками, як якість і тривалість життя, рівень фізичного й психічного здоров'я населення тощо. Відзначимо, що Військова організація країни, в яку входять всі силові структури України, спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз, є одним із широко представлених у суспільстві соціальних інститутів, що безпосередньо беруть участь у даному процесі, та яка може будувати свою локальну систему безпеки, у тому числі психологічної, ґрунтуючись на принципах та положеннях загальної теорії національної безпеки.

Лінгвістичний аналіз поняття “безпека” з використанням сучасних вітчизняних та закордонних енциклопедичних словників, визначень з інтернету показує практично ідентичне розуміння цієї категорії у всіх виданнях. Так, у “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” безпека визначається як “стан, коли кому-, чому-небудь ніщо не загрожує; безпечний – який не криє в собі небезпеки або захищає кого-, що-небудь від небезпеки; якому не загрожує небезпека, гарантований від небезпеки; який не завдає, не повинен завдавати шкоди”. Подібні визначення безпеки були запропоновані значно раніше великими російськими вченими-дослідниками російської мови В. І. Далем та С. І. Ожеговим. У тлумачному словнику В. І. Даля безпека визначається як “відсутність небезпеки, збереженість, надійність; безпечний – незагрозливий, що не може заподіяти зла або шкоди, нешкідливий, збережений, вірний, надійний”. У словнику С. І. Ожегова під безпекою розуміється “стан, за якого не загрожує небезпека, безпечний – не погрозливий небезпекою”.

Тлумачні словники англійської мови Оксфордського й Бірмінгемського університетів, а також видавництво Лонгман, розшифровуючи поняття “безпека” (safety), яке практично є ідентичним в цих виданнях, вказують, що це стан, почуття, засіб захисту від небезпеки, шкоди; безпечний – захищений від небезпеки або шкоди, який не призводить до фізичної шкоди, неушкоджений. Якщо звернемося до перекладу терміна безпека (sécurité) з французької мови, то словник Робера визначає, що це “спокійний стан, якому не загрожує ніяка небезпека; надійна ситуація, у якій людина перебуває під захистом”. Переклад з німецької мови з використанням лінгводержавознавчого словника в поняття

безпеки (die Sicherheit) включає “засоби та заходи, які спрямовані на збереження життя, здоров’я, власності й свободи громадян”.

В електронній інтернет-енциклопедії “Вікіпедія” (англомовний варіант) безпека визначається як стан перебування людини поза небезпекою, умова бути захищеною від фізичної, соціальної, духовної, фінансової, політичної, емоційної, професійної, психологічної, освітньої або будь-якої іншої шкоди, невдачі, помилки, події, збитку або іншої події, яка може бути розглянута як небажана. Безпека може набирати форми захисту від події або можливості бути підданим чому-небудь, що може завдати економічних втрат або збитку здоров’ю. В електронній інтернет-енциклопедії “Правотека” безпека визначається як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз політичного, економічного, соціального, військового, техногенного, екологічного, інформаційного й іншого характеру, що припускає встановлення політичної, економічної й соціальної стабільності в державі, безумовне виконання законів і підтримання правопорядку, розвиток міжнародного співробітництва на основі партнерства.

Таким чином, у різних субкультурах світу сформувалися, в основному, подібні уявлення про безпеку, провідними складниками якої є: а) захищеність особистості; б) відсутність загроз для людини; в) умова перебування людини поза небезпекою. У всіх визначеннях особлива увага звертається на психологічний стан людини, пов’язаний, в основному, зі спокійним, надійним перебуванням у сьогоденні, однак не виключаються можливі трансформації в майбутньому.

Значна кількість наукових праць присвячена проблемам безпеки життєдіяльності – це дослідження В. М. Богуша, Ю. В. Кіта, М. А. Котика, І. П. Пістуна, П. С. Перепелиці, В. В. Рибалки, Н. Семеніва, Г. В. Сіліна, М. К. Хобзея, О. К. Юдіна та ін. За їхньою думкою, безпека життєдіяльності включає умови праці, побуту та дозвілля людини, а також навколишнього природного, виробничого та побутового середовища, способи реалізації індивідуальних можливостей, особистих і групових інтересів, що попереджають або усувають можливість негативного впливу на соціум і його структури. А психологія безпеки вивчає “психологічні причини нещасних випадків у процесі праці та інших видів діяльності і психологічні фактори підвищення безпеки”. За висновками П. С. Перепелиці та В. В. Рибалки, безпека життєдіяльності людини відзначається як “відсутність неприпустимого ризику, пов’язаного з можливістю завдання шкоди організму людини в будь-яких умовах її існування”. Н. Семенів зауважує, що безпека праці – це “стан умов і організації праці, за яких відсутня можливість впливу на людину небезпечних і шкідливих виробничих факторів”. М. А. Котик у своїх дослідженнях розділяє поняття “безпека” і “захищеність”: безпеку варто розглядати, насамперед, “як результат активної предметної діяльності людини, а під захищеністю розуміти здатність людини не тільки протидіяти виробничим небезпекам, але, головним чином, і не породжувати своєю діяльністю прояви цих небезпек і їхньої реалізації”.

Отже, захищеність являє собою потенційні можливості психіки людини протистояти небезпекам, її можна розглядати як один з можливих, але не обов'язково гарантованих варіантів реагування на небезпеку, а безпека – це результати практичної реалізації цих можливостей.

Для наукового обґрунтування категорії безпеки необхідно також розглянути її генезис від біологічного до соціального змісту, встановити корінні зв'язки з іншими категоріями, зрозуміти її роль і механізм розвитку. Всі біологічні об'єкти, особливо достатньо високого рівня розвитку, навіть неусвідомлено потребують захисту. Основа процесу переходу людини від тваринного стану до соціального – це потреба в поліпшенні умов виживання, в основі якого є зв'язок між працею й захищеністю окремої людини та соціуму будь-якого рівня, тобто їхньою безпекою. Прагнення людини до безпеки в соціумі перетворює її в соціальне (суспільне) явище. Саме завдяки безпеці, основу якої становить трудова діяльність, те або інше суспільство може існувати, змінюватися й розвиватися. А. Маслоу вказував, що якщо фізіологічні потреби відносно задоволені, то з'являється нова група потреб, які можна віднести до категорії потреб у безпеці (захищеність, стабільність, залежність, захист, відсутність страху, тривоги й хаосу, потреба в структурі, порядку, законі й обмеженнях тощо). “Організм може бути цілком захоплений ними, вони можуть бути факторами, що майже винятково організують поведінку, які мобілізують на службу собі всі сили організму, і в цьому випадку з повною підставою можна визначити організм у цілому як механізм, що прагне до безпеки. Практично все інше стає менш важливим, ніж безпека й захист (навіть іноді фізіологічні потреби, які, будучи задоволеними, тепер недооцінюються). Людину в такому стані, якщо він набуває дійсно крайньої й хронічної форми, можна визначити як індивіда, що існує тільки заради безпеки”.

Потребу в безпеці А. Маслоу розглядав як активний й основний фактор, що мобілізує ресурси організму лише в дійсно надзвичайних обставинах, таких як війна, стихійні лиха, зростання злочинності, дезорганізація суспільства, “катастрофа” влади, важка хвороба або стійко несприятливі ситуації. “Для більшості людей існує загроза, що хаос або нігілізм здатні призвести до регресії від вищих потреб до більш насущних потреб у безпеці”. Він вказував, що потреби в безпеці можуть бути достатньо актуальними щоразу, коли на соціальній сцені виникає реальна загроза закону, порядку, владі, суспільству.

Таким чином, потреба в безпеці – вихідна соціальна потреба людини, що сформувалася в людському співтоваристві на межі інстинктивного й свідомого. Будь-який контакт із природними або соціальними явищами людина інтуїтивно або свідомо оцінювала з погляду можливої загрози й забезпечення безпеки.

Найбільш системні наукові дослідження психологічних проблем безпеки людини почали з'являтися наприкінці ХХ ст. й були представлені, в основному, у публікаціях авторських колективів – С. Ю. Решетиної та Г. Л. Смоляна; С. К. Рощина та В. А. Сосніна; Г. В. Грачова й І. К. Мельника, а також М. А. Котика, І. М. Панаріна, В. Є. Лепського. Уперше термін “психологічна безпека” було введено С. К. Роциним і В. А. Сосніним у 1995 р., під яким вони розуміли стан суспільної свідомості, в якому суспільство в

цілому й кожна окрема особистість сприймають існуючу якість життя як адекватну й надійну, оскільки вона створює реальні можливості для задоволення природних і соціальних потреб громадян сьогодні й дає їм підстави для впевненості в майбутньому.

У тому ж році І. М. Панарін опублікував результати наукових досліджень психологічної безпеки військовослужбовців і у 1997 р успішно захистив кандидатську дисертацію з досліджуваної проблеми. Аналізуючи поняття психологічної безпеки як одну із сфер національної безпеки, автор його розкриває через поняття “психічне здоров’я” і “загрози”. При цьому психологічна безпека трактується як такий стан психіки населення держави, за якого забезпечується успішний психічний розвиток і адекватно відображуються внутрішні й зовнішні загрози психічному здоров’ю.

Дещо пізніше Г. В. Грачов, І. К. Мельник (1996, 1998, 2003), розглядаючи різноманітні аспекти інформаційного впливу на сучасне суспільство в цілому та на конкретну особистість зокрема, пропонують своє визначення інформаційно-психологічної безпеки особистості, маючи на увазі, що це “певний стан захищеності психіки особистості від дії різноманітних інформаційних факторів, що перешкоджають або утруднюють формування й функціонування адекватної інформаційно-орієнтовної основи соціальної поведінки людини в цілому й життєдіяльності в суспільстві, а також адекватної системи її суб’єктивного (особистісного, суб’єктивно-особистісного) ставлення до навколишнього світу й самої до себе”. У більш широкому розумінні інформаційно-психологічна безпека особистості – це стан захищеності особистості, що забезпечує її цілісність як активного соціального суб’єкта й можливості розвитку в умовах інформаційної взаємодії з навколишнім середовищем.

Введення поняття “інформаційно-психологічна безпека особистості” (у цьому випадку поняття “особистість” використовується в загальному вигляді як синонім поняття “людина” – самостійний активний соціальний суб’єкт) у загальну проблематику інформаційної й психологічної безпеки як самостійного напрямку було зумовлено такими основними причинами. По-перше, у зв’язку з переходом до інформаційного суспільства (інформаційної цивілізації), збільшенням масштабів і ускладненням змісту та структури інформаційних потоків і всього інформаційного середовища багаторазово підсилюється вплив на психіку людини. Це визначає необхідність формування нових механізмів і засобів виживання людини як особистості й активного соціального суб’єкта в сучасному суспільстві. По-друге, взаємодія психіки людини з інформаційним середовищем вирізняється якісною специфікою й не має адекватних аналогів у інформаційній взаємодії інших біологічних, технічних, соціальних і соціотехнічних систем. По-третє, основною й центральною мішенню інформаційного впливу є людина, її психіка. Саме від окремих особистостей, їхніх взаємозв’язків і відносин залежить нормальне функціонування соціальних суб’єктів різного рівня складності, будь-яких спільностей та соціальних організацій – від малої групи до населення держави в цілому.

У дослідженнях С. Ю. Решетиної та Г. Л. Смоляна у вивченні проблеми психологічної безпеки людини й суспільства, на думку авторів, переважною є інформаційна складова безпеки, а не психологічна. Інформаційна безпека ними розуміється як стан захищеності інформаційного середовища суспільства, що забезпечує його формування і розвиток в інтересах громадян, суспільства і держави. За їхньою думкою, інформаційно-психологічна безпека особистості – це стан захищеності особистості, що забезпечує збереження її цілісності та можливість розвитку за умови постійних інформаційних впливів на індивідуальну свідомість, яка віднесена до конкретної форми інформаційної безпеки. Порушення інформаційно-психологічної безпеки особистості може призвести до двох наслідків: порушень психічного здоров'я та деградації форм відображення і структури потреб; зміні ціннісних орієнтацій та світовідчуття.

У процесі вивчення проблеми психологічної безпеки, з точки зору цих авторів, людина, залежно від завдання вивчення, може виступати як індивід (біологічна істота), особистість (представник певної соціальної групи, громадянин), суб'єкт діяльності (професійної, політичної), індивідуальність (неповторні властивості й особливості). Відповідно до сучасного підходу, окрема людина може розглядатися як багаторівнева система в єдності цих якостей. Автори підкреслюють, що сьогодні можна говорити про різні види безпеки особи (фізичну, соціальну, духовну), залежно від того, на які властивості направлені загрози – фізичну цілісність, соціальний статус, світоглядні установки тощо.

Дослідження психологічної безпеки суб'єкта професійної діяльності дозволили Н. Л. Шликовій визначити її як складне структуроване психологічне утворення, що припускає розгляд психологічної безпеки як цілісної системи процесів, результатом перебігу яких є відповідність потреб, цінностей, можливостей суб'єкта відбитим характеристикам реальної дійсності. Складниками психологічної безпеки є протиріччя між цінностями (можливостями) суб'єкта й відбитими в свідомості суб'єкта характеристиками реальної дійсності. Функціонування психологічної безпеки відбувається як “процес емоційно-оцінного відбиття, результатом якого є сукупність порівнюваних суб'єктом еталонних і реальних образів соціальних об'єктів, явищ і ситуацій, що визначають наявність і рівень прояву протиріч між цінностями (можливостями) суб'єкта й відбитими характеристиками реальної дійсності”.

Т. С. Кабаченко психологічну безпеку розуміє як стан інформаційного середовища і умов життєдіяльності конкретної людини, групи, суспільства в цілому, який не сприяє порушенню цілісності, адаптивності (всіх форм адаптації) функціонування і розвитку соціальних суб'єктів (окремої людини, груп, суспільства в цілому).

І. О. Баєва розглядає психологічну безпеку на різних рівнях: а) суспільства як характеристику національної безпеки, у структурі якої є соціальна безпека, що виконує через соціальні інститути свої функції із задоволення потреб, інтересів усього населення країни, фактично забезпечуючи якість життя; б) локального середовища (родина, найближче оточення, референтні групи,

навчальні групи тощо); в) особистості, у якій виникає відчуття переживання своєї захищеності-незахищеності, коли конкретні поведінкові акти сприяють порушенню безпеки іншого або саморуйнуванню. Авторка вказує, що два останні рівні (середовище перебування й особистісний або суб'єктний) безумовно є предметом дослідження психологічної науки і якщо спочатку вони розглядалися як компонент психологічного здоров'я, то сьогодні можна виділити достатньо самостійний науковий напрямок – психологію безпеки особистості.

Останнім часом українські вчені також почали проводити наукові дослідження психологічних аспектів національної безпеки, власні погляди на цю проблему та її різні аспекти запропонували М.Й. Варій, З.С. Карпенко, О.В. Кривенко, С.Ю. Лебедева, І.І. Ліпатов, Н.В. Оніщенко В.І. Пасічник, Л.М. Пелепейченко, І.І. Приходько, Ю.О. Приходько, О.В. Тімченко, О.В. Шаповалов та ін. М.Й. Варій, розглядаючи психологічні аспекти національної безпеки, визначає, що у психологічному плані безпека в державі – це функціонування конкретної психіки індивіда (громадянина) та соціальної психіки різних людських спільнот у зовнішньому психічному середовищі (суспільстві), яке не накопичує в них негативного психоенергетичного потенціалу.

Розглядаючи різні компоненти психологічної безпеки між людьми як суб'єктами взаємодії, можна виділити критерії безпеки, виходячи з тих структур, з якими ідентифікують людину. У переважній більшості як критерій використовується цілісність фізичної структури людини, що відповідає нормам стабільного функціонування організму. Друга група критеріїв безпеки об'єднує характеристики природно-психічного рівня людини, ця група включає адекватність віддзеркалення і ставлення до світу (С. К. Рошин), захищеність психіки (Г. В. Грачев), адаптивність функціонування (Т. С. Кабаченко), захищеність свідомості від зміни її стану проти волі людини (Т. І. Колесникова). Третя група підходів до проблеми безпеки орієнтована на особовий рівень людини. Тут стан безпеки характеризується задоволеністю сьогоденням, упевненістю в майбутньому (С. К. Рошин), не зниженням вірогідності досягнення життєвих цілей (А. В. Непомнящий), захищеністю інтересів, позицій, ідеалів, цінностей, з якими суб'єкт отожднює своє життя (Т. М. Краснянська).

Н. А. Лизь виділяє чотири підходи до забезпечення безпеки особи: підхід, що захищає (сама людина виступає як об'єкт безпеки, для якого створюють необхідні умови); освітній (виходить з визнання активності людини, розгляду її як суб'єкта власної безпеки, у рамках якого пропонується виучувати людину передбаченню і розпізнаванню небезпек, способам поведінки в небезпечних ситуаціях); особистісно-розвиваючий підхід (передбачає формування особистісних утворень, що дозволяє людині бути стійким до негативних, перш за все інформаційно-психологічних дій). Автор пропонує чотири основні стратегії безпеки: перший підхід – усунення небезпек, захищеність, готовність, стійкість; другий – мінімізація створюваних небезпек, впливаючих з різних підстав, якщо людина – об'єкт безпеки або суб'єкт безпеки; третій і четвертий – суб'єкт життя і розвитку.

На наш погляд, виділені підходи до забезпечення безпеки особи не суперечать один одному. Кожен наступний певною мірою передбачає попередній, спирається на нього. Так, суб'єкт власного розвитку не може бути без формування суб'єкта життєдіяльності, який у свою чергу є інтегральним суб'єктом безлічі діяльностей: навчальної, трудової, комунікативної, необхідним аспектом яких є діяльність із самозабезпечення безпеки.

У деяких інших дослідженнях, зокрема в роботах І. О. Баєвої, для визначення головного в категорії “психологічна безпека” пропонуються інші критерії. З точки зору особистісних проявів можна розглянути цей феномен:

- як процес, тобто психологічна безпека створюється фактично кожного разу заново, коли зустрічаються учасники середовища;
- як стан, що забезпечує базову захищеність особи;
- як властивість особи, що характеризує її маніпулятивну або діалогічну спрямованість.

У роботах Л. А. Александрової зроблена спроба проаналізувати особистий механізм захисту як досягнення безпеки, виходячи із смислостворюючих можливостей суб'єкта, що долає ті або інші життєві труднощі. “Якщо підходити до проблеми саме з позицій особистісного зростання і розвитку, необхідно аналізувати умови, за яких особистість здатна перетворити проблеми у випробування, у завдання підвищеної складності, а потім і в можливість саморозвитку. Саме тоді, коли людина сприйматиме свої перешкоди як можливості, тобто у разі зміни суб'єктивного ставлення до них, вона змістить акценти – з особистісного сенсу проблеми на особистісний сенс її рішення”. Особистісні утворення як “ядро особи”, безумовно, можна розглядати як центральний, базовий чинник формування індивідуальної смисложиттєвої стратегії з подолання психологічного дискомфорту різної міри інтенсивності, що забезпечує життєстійкість особи. Усвідомлюючи власне життя як місію (Дж. Крамбо), людина відчуває свою значущість, причому, виходячи на якісно новий рівень дерефлексії – значущість не лише для себе особисто, але і для соціуму. Проте, як вважають деякі психологи, життєстійкість не завжди дорівнює виживанню і адаптації, а в деяких, надзвичайних умовах, прямо протилежна їм. “Інакше виникає питання – альтруїзм, жертва, подвиг – це прояв життєстійкості особи, або щось якісно інше?”.

Ф. Е. Василюком описаний механізм розкриття потенціалу психологічної безпеки особистості як зміна структури альтернатив в контексті аналізу проблеми вибору. Власне вибір особи, те, що має смислову перевагу і забезпечує психологічний комфорт, психологічну безпеку особи, характеризується такими рисами: вибір можливий лише у внутрішньо складному світі; альтернатива вибору – не операція, не спосіб дії, що веде до однієї мети, а різні життєві стосунки, окремі діяльності; вибір є активною дією суб'єкта, а не пасивною реакцією; підставою вибору не може бути сила спонуки як така.

Т. І. Колесниковою були виділені види станів психологічної безпеки особистості, здатної проявити стійкість в середовищі з певними параметрами, у тому числі і з психотравмуючими діями:

- стан повної психологічної безпеки (стійкості особи до зовнішніх і внутрішніх дій);
- відсутність психологічної безпеки (схильність до зривів у функціонуванні особистості, що проявляється в поведінці і діяльності);
- стан прихованої психологічної незахищеності (як можливість переходу у перші два стани під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників).

Зазначені підходи, виділені критерії і рівні дозволили автору визначити психологічну безпеку особистості як “певну захищеність свідомості від дій, здатних проти її волі і бажання змінювати психічні стани, психологічні характеристики і поведінку, що може кардинальним чином впливати на людину аж до зміни її життєвого шляху”. Проте в такому визначенні присутня деяка невизначеність і неоднозначність, крім того, незрозуміло, як можна визначити рівень психологічної безпеки особистості.

Таким чином, на сьогодні існують різні підходи до визначення психологічної безпеки особистості: по-перше, психологічну безпеку можна визначати з погляду розвитку індивідуально-психологічних особливостей людини, які виступають суб’єктивними умовами для формування безпеки; по-друге, психологічна безпека людини розглядається як рівень розвитку умов її життєдіяльності (якості життя); по-третє, психологічна безпека може бути розглянута як результат психічних процесів.

4.2.2. Небезпеки та загрози психологічній безпеці особистості

Для визначення критеріїв та показників оцінки психологічної безпеки особистості, розроблення системи захисту необхідно розглянути такі поняття як “небезпека” та “загроза”. Аналіз наукової літератури показав, що між цими поняттями, на жаль, не завжди існує різниця, іноді вони просто ототожнюються, наприклад, на це вказується в роботі Н. В. Кулікової, яка розглядала інформаційно-психологічну безпеку аналітичної діяльності. В нормативно-правових документах, які регламентують заходи забезпечення національної безпеки держави, загрози національній безпеці визначені як реальні (наявні), так і потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України. І. В. Запоточній, В. І. Захарченко визначають, що загроза – це конкретна форма небезпеки, що створює загрозу інтересам громадян, суспільства і держави, а небезпека – це об’єктивна можливість негативного впливу на об’єкт безпеки. Інше джерело тлумачить загрозу (від лат. *metus*; англ. *threat*) як один із видів психічного насильства над особистістю; вираження усного, письмового, дієвого або іншого наміру завдати фізичну, матеріальну, іншу шкоду людині або її правам і інтересам, що охороняються законом. В. О. Бодров, вивчаючи проблему психологічного стресу, загрозу розуміє як стан очікування шкідливого, небажаного впливу зовнішніх факторів.

Таким чином, на сьогоднішній день немає єдиного підходу у визначенні даних категорій, тому необхідно більш детально розглянути ці поняття. Якщо

поняття “безпека” і “небезпека” безпосередньо пов’язані з протилежними полюсами, то категорія “загроза” має власний зміст.

У “Великому тлумачному словнику сучасної української мови” загроза визначається як можливість або неминучість виникнення чогось небезпечного, прикрого, важкого для когось-небудь; те, що може заподіяти яке-небудь зло, якусь неприємність; загрозовий – який містить у собі загрозу, небезпеку, небезпечний. А небезпека – це можливість якогось лиха, нещастя, якоїсь катастрофи, шкоди тощо; стан, коли когось-небудь щось загрожує; професійна небезпека – це небезпека, яка може виникнути в процесі виконання роботи та призвести до травми; потенційне джерело шкоди.

Дійсно, ці категорії на перший погляд можна розглядати як синоніми, але для визначення критеріїв оцінки психологічної небезпеки особистості ми пропонуємо розглядати поняття загрози як потенційні (необов’язково може виникнути психологічна небезпека для особистості) можливі явища та чинники, а вже коли настає психологічна небезпека – це невідворотні для особистості наслідки. Різниця між психологічною загрозою і небезпекою визначається перетворенням її з джерела потенційного в реальний чинник, розвитком імовірності шкоди для психіки людини, тобто виникненням психічного розладу (рис. 4.4).

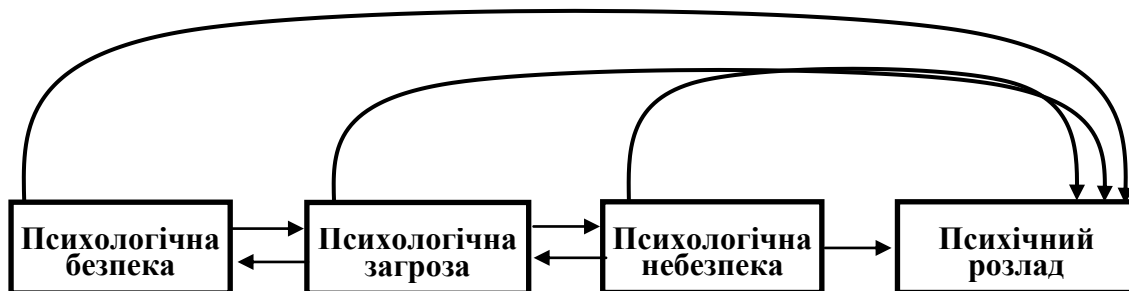

Рис. 4.4. Структурна схема трансформації психологічної безпеки людини

До основних загроз інформаційно-психологічної безпеки можна віднести можливість настання негативних наслідків для суб’єктів, що піддаються інформаційно-психологічному впливу, які можуть мати такі форми: заподіяння шкоди здоров’ю людини; блокування на неусвідомлюваному рівні свободи волевиявлення людини, штучне прищеплювання їй синдрому залежності; втрата здатності до політичної, культурної, моральної самоідентифікації людини; маніпуляція суспільною свідомістю; руйнування єдиного інформаційного й духовного простору держави, традиційних основ суспільства й суспільної моральності, а також порушення інших життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави.

Аналізуючи поняття “небезпека”, Ю. Г. Носков указує, що це сукупність умов і факторів, які викликають порушення нормального функціонування й розвитку людини. На його думку, для розкриття змісту небезпеки необхідно визначити конкретний перелік цих умов і факторів. Автор класифікував небезпеку відносно джерела виникнення небезпеки (за сферами виникнення, швидкості розвитку, потенційної деструктивності, що закладена в небезпеці);

відносно об'єкта небезпеки (за рефлексією, сприйняттям, ступенем інформованості про небезпеку, здатністю усунути небезпеку, ступенем підготовленості до реакції на небезпеку, ступенем усвідомлення об'єктом можливих наслідків даної небезпеки, ступенем загрози для об'єкта, вивченістю об'єктом небезпек, що йому загрожують); відносно засобів дії небезпеки (структурної організації, можливості протидії цим засобам); відносно мети, джерела небезпеки (за наявністю мети, її спрямованістю; за кількістю об'єктів, на які спрямована дія джерела небезпеки); відносно процесу впливу небезпеки на об'єкт (способу впливу на об'єкт; терміну дії); відносно результату впливу небезпеки на об'єкт (ступені припустимого впливу на об'єкт).

О. М. Сухов пропонує розглядати структуру процесу впливу небезпеки у двох основних аспектах: статичному й динамічному. Статичний аспект складається: з джерела (суб'єкта) небезпеки; об'єкта, що піддається небезпеці; засобу, яким джерело небезпеки впливає на об'єкт. Динамічний аспект припускає: мету, яку ставить джерело небезпеки відносно об'єкта; процес самого впливу джерела небезпеки на об'єкт; результат цього впливу.

Одним з перших авторів, який почав досліджувати психологічні аспекти безпеки людини в умовах інформаційно-психологічного впливу на особистість та суспільство, є Г. В. Грач'ов. Він вважає, що на сьогоднішній день немає достатньо обґрунтованої й докладної загальної класифікації загроз інформаційно-психологічній безпеці особистості та їхніх джерел. За його думкою, це пов'язане з новизною й складністю даної проблематики, а також залежністю процедури й результату класифікації від завдань, які необхідно виконати, та критеріїв, що використовуються для класифікації. Небезпека ним розглядається як наявність і дія різних сил (факторів), які є дисфункціональними, такими що дестабілізують, і (або) є деструктивними стосовно якої-небудь системи. Він розрізняє небезпеки за джерелами, об'єктами впливу, рівнем розвитку й ступенем небезпеки. Основними джерелами інформаційно-психологічних загроз людині автор вважає державу (органи влади та управління, різні державні структури і установи), у тому числі зарубіжні, суспільство (різні громадські, економічні, політичні організації, рухи та партії), різні соціальні групи, окремих особистостей.

Автор вважає, що внутрішні джерела загроз інформаційно-психологічній безпеці особистості закладені у біосоціальній природі психіки людини, в особливостях її формування й функціонування, індивідуально-особистісних характеристиках індивіда. У силу цих особливостей люди відрізняються ступенем сприйнятливості до різних інформаційних впливів, можливостями аналізу й оцінювання інформації, що надходить тощо. Крім індивідуальних особливостей, є певні загальні характеристики й закономірності функціонування психіки, які впливають на ступінь вразливості інформаційно-психологічному впливу, що властиві для більшості людей.

Г. Л. Смолян і Г. М. Зараковський, аналізуючи поняття інформаційно-психологічної безпеки особистості як стану захищеності людей від впливів, здатних змінювати психічні властивості й індивідуальні психічні процеси й стани людей, а також запобігання або відбиття небезпеки, що викликана

інформаційними впливами на цих суб'єктів, указують, що в деяких випадках (однак не уточнюється в яких) замість поняття “небезпека” доцільно використовувати термін “загроза” і тоді розглядати впливи (зокрема, інформаційні) не як безпосередню небезпеку, а як потенційну загрозу, називаючи їх інформаційно-психологічними факторами ризику. Під ними вони розуміють такі характеристики інформації або інформаційні впливи, які потенційно небезпечні для нормальної життєдіяльності суспільства з причин, що обумовлені, з одного боку, психологічними закономірностями виникнення, передавання й сприйняття інформації, з іншого боку, психологічними ефектами, що викликані цими впливами. Підкреслюється, що для кожного джерела загрози та небезпеки, внаслідок їхньої реалізації на об'єкти, на які вони спрямовані, різні. Автори типологізували такі інформаційні впливи на людину за видами інформації, через що можуть виникати різні психологічні реакції.

Також вони виявили несприятливі, потенційно небезпечні для громадян, груп і населення в цілому, психологічні ефекти інформаційних впливів. Серед них: порушення виконання громадянами соціальних, виробничих або побутових функцій внаслідок помилкового або неадекватного сприйняття й інтерпретації інформації; зміна психічного й фізіологічного стану окремих індивідуумів, груп і мас людей – зростання напруженості, тривожності, надмірної ейфорії або, навпаки, депресії, збільшення частоти й інтенсивності ризикованих соціально-психологічних ситуацій; зниження здатності людей до особистісного самовизначення, самореалізації, самостійного прийняття життєво важливих рішень; збільшення психіатричної або психогенно обумовленої соматичної захворюваності, зростання кількості пограничних нервово-психічних розладів; зниження психологічного потенціалу населення внаслідок негативних змін статистичного розподілу в суспільстві осіб різних психологічних типів (за критеріями продуктивності характеру, акцентуацій особистості, лідерських якостей, рівня інтелекту, пасіонарності тощо).

Г. Л. Смолян і С. Ю. Решетіна вважають, що джерелами інформаційно-психологічної небезпеки (загрозами) можуть виступати всі суб'єкти, починаючи з державного рівня і до міжособистісної взаємодії, а канали можуть бути представлені всіма каналами поширення інформації. Порушення інформаційно-психологічної безпеки особи веде до двох наслідків: деградації форм віддзеркалення і структури потребнісної сфери, порушення психічного здоров'я; адекватного віддзеркалення світу і ставлення до нього; зміни ціннісної орієнтації і світогляду.

І. О. Баєва, розглядаючи психологічну безпеку освітнього середовища, пропонує усі небезпеки та загрози (вона практично їх ототожнює) поділяти за наявністю мети, процесу та результату впливу, за рефлексією, сприйняттям, ступенем інформованості, засобами дії, структурною організацією, можливістю протидії.

А. Маслоу вважав, що потреби в безпеці можуть бути вельми наполегливими всякий раз, коли на соціальній сцені виникає реальна загроза закону, порядку, владі суспільства. Для більшості людей існує загроза, що хаос

або нігілізм здатні призвести до регресії від вищих потреб до більш насущних потреб у безпеці. Достатньо поширеною, майже передбаченою реакцією є спокійне схвалення, яким зустрічають диктатуру або військовий режим. Це загальна властивість всіх людей, включаючи здорових, оскільки вони теж схильні реагувати на небезпеку реалістичною регресією до рівня потреб у безпеці і готовності захищатися. Головним чином, це справедливо для людей, які стосовно безпеки існують на межі життя і смерті. Їх особливо непокоять загрози владі, законності і представникам закону. Автор вказував, що звичайна дефініція фрустрації включає поняття нездобуття того, що є об'єктом бажання, перешкод здійсненню бажання або задоволенню. Така дефініція не в змозі розмежувати депривацію, яка не настільки важлива для організму (можна без зусиль знайти заміну об'єкту бажання, серйозних наслідків небагато), і депривацію, яка представляє загрозу для особи, тобто для життєвих цілей індивіда, захисту системи, самоповаги, самоактуалізації, базових потреб. Феномен загрозливої фрустрації куди тісніше пов'язаний з іншими загрозливими ситуаціями, ніж просто з депривацією. Класичні результати фрустрації часто є наслідками інших різновидів загрози – травмування, конфлікту, ураження кори головного мозку, важкої хвороби, реальної фізичної загрози, смерті, що наближається, приниження або сильного болю.

Усе зазначене підвело А. Маслоу до думки про те, що, ймовірно, термін “фрустрація” як єдине поняття не так зручний; уявляється розумним розрізняти два пересічних з фрустрацією поняття: 1) депривація потреб не базового характеру; 2) загроза особі, тобто базовим потребам або всіляким копинг-системам, які з ними пов'язані. У поняття “депривація” вкладається значно менше, ніж у поняття “фрустрація”; загроза передбачає набагато більше. Депривація не має психопатогенетичного характеру, загроза ж призводить до психопатології.

Розглядаючи поняття конфлікту, А. Маслоу визначив два типи конфліктних ситуацій або конфліктних реакцій: 1) ті, що не представляють загрози, вони мають відносно невисоку значущість, оскільки зазвичай не призводять до патології; 2) конфлікти загрозливого характеру, дуже значущі, тому що їх результатом часто є патологія.

Н. Л. Шликова загрозу психологічній безпеці суб'єкта професійної діяльності розуміє як сукупність перешкод у процесі задоволення потреб суб'єкта в діяльності, своєрідність якої обумовлена наявністю численних факторів як зовнішнього, так і внутрішнього середовища стосовно суб'єкта діяльності.

Психологічний аналіз міжнародних та вітчизняних законодавчих і нормативно-правових документів, що визначають психологічний захист та безпеку людини, показав, що цей процес знаходиться на стадії становлення. Це не дозволяє у повному обсязі вирішувати питання забезпечення психологічної безпеки персоналу екстремальних професій, що призводить до виникнення негативних психічних реакцій та станів, збільшення випадків асоціальної,

аутодеструктивної поведінки в особового складу, у цілому, до зниження ефективності їх службово-бойової діяльності.

Отже, на сьогодні психологічна безпека розглядається у межах: (1) національної безпеки; (2) соціального корпоративного середовища; (3) психічних процесів, станів та властивостей людини. При оцінці психологічної безпеки особистості більшість авторів використовує три рівня: високий, нестійкий (граничний) та низький.

Систематизація наукових підходів дозволила виявити, що психологічна безпека пов'язана з двома групами факторів – умовами життєдіяльності та розвитком особистості. Вона передбачає певну структуру, системність, цілісність, визначає активну позицію особистості у побудові стосунків з оточуючим світом, прогнозування, дію за певними правилами в протиположності уникненню активності (Н.А. Лизь, Т.Б. Мельницька та ін.). Психологічна безпека визначає здатність до самоорганізації, відповідальність не тільки за власну безпеку, але й за безпеку оточуючих і, відповідно, чутливість до зовнішньої допомоги, здатність її приймати (Л.О. Александрова, Т.В. Єксакусто та ін.). Вона співвідноситься з переживанням певних психічних станів: емоційного внутрішнього комфорту, психологічної захищеності тощо (Н.Л. Шликова та ін.). Отже, психологічну безпеку доцільно розглядати як певну організацію системи соціалізації та рефлексії, яка забезпечує здатність використовувати зовнішні умови життєдіяльності для розвитку особистості та переживання відчуття емоційного комфорту, благополуччя.

Результати аналізу сучасних наукових досліджень дозволили виявити існування різних підходів до визначення поняття “психологічна безпека особистості”, це: (1) складна багаторівнева ієрархічна система; (2) результат взаємодії різних психічних процесів, станів та властивостей людини (Р.В. Агузумцян, І.О. Баєва, Т.І. Колеснікова, А.Г. Макеева, О.Б. Мурадян, Я.В. Подоляк, С.Ю. Решетіна). Систематизація наукових досліджень із цієї проблеми дозволила запропонувати авторське (І.І. Приходько) визначення психологічної безпеки особистості фахівця екстремального виду діяльності як складної багаторівневої динамічної системи, що відображає ступінь психічної захищеності людини, її здатність підтримувати оптимальний рівень функціонування, можливість усувати зовнішні та внутрішні загрози, які виникають, зберігати на достатньо стійкому дієздатному рівні виконання службово-бойових завдань у звичайних та екстремальних умовах.

За даними І.І. Приходька, метою розбудови системи психологічної безпеки людини є створення безпечних умов для її життєдіяльності та здійснення вибору, який визначатиме напрямок подальшої самореалізації особистості та її безпеку. Для її реалізації потрібно використовувати потенціал чотирьох структурно-функціональних компонентів психологічної безпеки особистості в звичайних умовах діяльності: морально-комунікативного, мотиваційно-вольового, ціннісно-сміслового та внутрішнього комфорту. Під час діяльності людини в екстремальних умовах, коли відбувається

трансформація системи психологічної безпеки особистості та утворення інших чотирьох структурно-функціональних компонентів, використовується потенціал: морально-вольової урегульованості, стратегій подолання стресових ситуацій, ціннісно-сміслового компоненту та посттравматичного зростання / регресу (рис. 4.5).

Рис. 4.5. Трансформаційна модель психологічної безпеки особистості фахівця екстремального виду діяльності.

Трансформаційна модель є похідною від уявлення про психологічну безпеку особистості як про систему саморегуляції, що забезпечує особистісний розвиток у наявних умовах життєдіяльності.

Механізмом формування системи психологічної безпеки особистості виступає її соціалізація, яка вносить певні обмеження у можливості самореалізації особистості (сприяє реалізації формальних статусів особистості, соціального рівня "Я"). Обминути данні обмеження допомагає механізм рефлексії, який сприяє реалізації особистісного рівня "Я". Саме рефлексія є джерелом трансформації системи психологічної безпеки особистості, у тому числі і при її реалізації в екстремальних умовах діяльності.

Ефективність функціонування системи психологічної безпеки особистості персоналу екстремальних професій залежить від балансу між ризиконебезпечністю діяльності та створеними для її нівелювання умовами праці: проведення цілеспрямованої професійної підготовки до дій у типових екстремальних ситуаціях; час, що виділяється на відновлення; можливість для емоційного відреагування пережитих стресових ситуацій; спроможність отримання підтримки від соціального оточення; ефективність заходів психологічного супроводження діяльності тощо. Відсутність такого балансу

призводить до таких типів деформації психологічної безпеки особистості, як “перекошення”, “розщеплення”, “сплощення”.

Для позначення здатності до відновлення системи психологічної безпеки особистості доцільно використання терміну “пружність системи психологічної безпеки особистості”, що відображує процес динаміки та трансформації системи психологічної безпеки особистості під час впливу екстремальних факторів зовнішнього середовища (І.І. Приходько). При цьому, на певний час система психологічної безпеки особистості “стискується”, і таким чином захищається від небезпек зовнішнього середовища; коли гостра фаза минає, система знову “розтискується” та відновлюється. Після дії помірного стресу дана система не лише відновлюється, але й дає помітний приріст і певне зростання, стає більш диференційованою, забезпечує більшу здатність для розвитку особистості, підвищує якість взаємодії з оточуючим соціальним середовищем. Проте після дії надсильних або хронічно тривалих, повторювальних негативних впливів ця система не завжди спроможна відновитися до початкового рівня: може залишатися зі “сплощеною” ціннісно-сисловою сферою, термінальною мотивацією, обмеженою соціальною взаємодією та однобоким уявленням людини про себе. У результаті чого зменшується кількість “Я”-образів, з якими ідентифікується особа, виникає неадекватне уявлення про себе через дію захисних механізмів самосвідомості, з’являються ознаки, характерні для посттравматичного стресового розладу або професійної деформації особистості.

4.3. Особливості трансформації психіки та поведінки військовослужбовців під час виконання службово-бойових завдань

4.3.1. Основні негативні психічні реакції та стани, що виникають у військовослужбовців НГУ при виконанні службово-бойових завдань

Під час виконання військовослужбовцями НГУ службово-бойових завдань має місце тривале напруження фізіологічних і психічних ресурсів організму, що веде до виснаження захисних сил. Такі психологічні фактори, як мотивація, спрямованість на ефективне виконання службово-бойових завдань можуть внаслідок тимчасової високої мобілізації резервів організму компенсувати несприятливі прояви негативних реакцій і станів у військовослужбовця, допомагати підтримувати достатньо високі боє- та працездатність. Тривале перебування у стані високої мобілізації може призвести до загострення у військовослужбовця наявних захворювань і спричинити інші небажані наслідки.

Крім того, в екстремальних умовах відбувається різка перебудова мотиваційної сфери військовослужбовця. Чим надзвичайнішими будуть умови, тим більші зміни відбудуться у психіці військовослужбовця. Вплив екстремальних факторів на військовослужбовця може призвести до виникнення у нього різних розладів психогенного характеру.

Стомленість характеризується як тимчасове зниження працездатності під впливом тривалого навантаження (фізичного, психічного). Специфіка стомленості істотно залежить від виду навантаження, часу, необхідного для відновлення вихідного рівня працездатності й рівня локалізації стомленості. Виділяють такі її види: фізична й нервово-психічна; гостра і хронічна; м'язова, сенсорна, інтелектуальна тощо.

Перевтома – хронічний стан, у розвиненому вигляді належить до категорії патологічних станів. Головною ознакою перевтоми є стійкі порушення перебігу й змін фаз працездатності. До початку роботи вихідний рівень працездатності вже різко знижений, діяльність відбувається на рівні фази субкомпенсації.

Тривога характеризується відчуттям невизначеної загрози, характер і (або) час виникнення якої не піддаються прогнозуванню, відчуттям загального побоювання і тривожного очікування, невизначеної занепокоєності, являє собою результат виникнення або очікування якої-небудь події. Неусвідомленість причин, що викликали тривогу, може бути пов'язана з браком або відсутністю інформації, що дозволяє необхідною мірою аналізувати ситуацію, з неадекватністю її логічного опрацювання або неусвідомленням факторів, що викликають тривогу, в результаті включення психологічного захисту. Недостатня структурованість ситуації може бути результатом несумісності інформації про причини тривоги з установками суб'єкта. Інтенсивність тривоги сама по собі знижує можливість логічного оцінювання інформації.

Механізмом тривоги є зв'язок психічного стресу із включенням психологічної змінної – загрози, відчуття якої являє собою центральний елемент тривоги й обумовлює її біологічне значення як сигнал неблагополуччя й небезпеки. Тривогу можна розглядати як психічний стан, що виражається в переживаннях, побоюваннях і порушенні спокою, які викликані можливими і ймовірними неприємностями або затримкою приємного й бажаного. У оцінюванні залежності між тривогою й психічною адаптацією зазначені специфічні переживання співвідносяться зі змінами звичної обстановки.

Під *тривожністю* розуміється схильність індивіда до переживання тривоги, що являє собою емоційний стан, який виникає в ситуації невизначеної небезпеки і виявляється в очікуванні неблагополучного розвитку подій. На відміну від страху як реакції на конкретну загрозу, тривога – це страх безпредметний. Вона може виявлятися як відчуття безпорадності, невпевненості в собі, безсилля перед зовнішніми факторами, перебільшення їх могутності й загрозливого характеру. Поведінкові прояви тривоги полягають у загальній дезорганізації діяльності, що порушує її спрямованість і продуктивність. Зазвичай підвищена тривожність спостерігається при нервово-психічних захворюваннях, у осіб з поведінкою, що відхиляється від норми, а також у здорових військовослужбовців, які переживають наслідки психічної травми.

Іноді тривогу розглядають як форму адаптації організму в умовах гострого або хронічного стресу. Однак тривога являє собою не стільки форму психічної адаптації, скільки сигнал, що свідчить про її порушення й активує адаптивні

механізми. Таким чином, тривога може відігравати охоронну й мотиваційну роль, яку можна порівняти з роллю болю. З виникненням тривоги пов'язують посилення поведінкової активності, зміну характеру поведінки або включення механізмів інтрапсихічної адаптації. При цьому зменшення інтенсивності тривоги сприймається як свідчення достатності й адекватності реалізованих форм поведінки, як відновлення раніше порушеної адаптації.

Тривога, що неадекватна ситуації за інтенсивністю й тривалістю, перешкоджає формуванню адаптивної поведінки, призводить до порушення поведінкової інтеграції, до виникнення вторинних (усвідомлених або неусвідомлюваних) проявів, які разом із тривогою визначають психічний стан суб'єкта, а у випадку розвитку клінічно виражених порушень психічної адаптації – картину цих порушень. Таким чином, тривога лежить в основі будь-яких (адаптивних і неадаптивних) змін психічного стану й поведінки, зумовлених психічним стресом.

Відчуття внутрішньої напруженості – це елемент тривожного ряду, що відбиває найменшу інтенсивність тривоги. Створюючи напруженість, сторожкість, а за достатньої виразності – і тяжкий душевний дискомфорт, водночас це відчуття не має відтінку загрози, а є сигналом імовірного наближення більш важких тривожних явищ. Саме цей рівень тривоги має найбільш адаптивне значення, оскільки відчуття внутрішньої напруженості сприяє інтенсифікації і модифікації активності, включенню механізмів інтрапсихічної адаптації і при цьому може не супроводжуватися порушеннями поведінки.

Гіперестезичні реакції при наростанні тривоги змінюють відчуття внутрішньої напруженості або приєднуються до нього. У випадку проявів гіперестезичних реакцій (підвищеного відчуття) раніше нейтральні стимули набувають значущості, за великої їх виразності таким стимулам надають негативного емоційного забарвлення, що є основою недиференційованого реагування, описаного як дратівливість. Підвищення значущості раніше нейтральних впливів може супроводжуватися відчуттям посилення й інтенсивності, особливо часто це стосується слухових відчуттів, гіперакузії, трохи рідше – зорових і тактильних.

Відчуття невідворотності катастрофи, що насувається. Наростання інтенсивності тривожних розладів призводить суб'єкта до висновку про неможливість уникнути загрози, навіть якщо вона пов'язується з конкретним об'єктом, з певною ситуацією. Так, страх перед можливим виникненням важкого соматичного захворювання з появою відчуття невідворотності катастрофи, що насувається, переміняється жахом перед неминучою і близькою загибеллю. Можливість виникнення відчуття невідворотності катастрофи, що насувається, залежить тільки від інтенсивності тривоги, а не від попереднього страху. При наростанні інтенсивності тривоги це відчуття може виникнути на базі будь-якого страху, реальність якого не свідчить про можливість катастрофи. Невідвратною може уявлятися навіть невизначена загроза. У цьому випадку розвиток тривожних розладів досягає ступеня невідворотності катастрофи, що насувається, минаючи стадію страху.

Тривожно-боязке збудження. Потреба в руховій розрядці при відчутті невідворотності катастрофи, яка насувається, панічні пошуки допомоги виявляються у тривожно-боязкому збудженні, що являє собою найбільш виражений із розладів тривожного ряду. У випадку тривожно-боязкого збудження, спричиненого тривогою, дезорганізація поведінки досягає максимуму і цілеспрямована діяльність практично неможлива.

Страх є однією з головних причин дезадаптивної поведінки військовослужбовців. Залежно від ситуації і психологічних особливостей особистості переживання страху варіюють у широкому діапазоні: невпевненість, побоювання, тривога, переляк, паніка, розпач, жах. У тих випадках, коли переживання страху досягає сили афекту, воно нав'язує військовослужбовцю стереотипи так званої “аварійної” поведінки, що склалась у процесі біологічної еволюції. У цей момент розум людини повністю відключається і людина діє, “не пам'ятаючи себе”. У цьому випадку її дії виявляються нераціональними, часто такими, які призводять до негативних наслідків.

Неконтрольований страх змушує тремтіти, кричати, плакати, сміятися. У цей момент смочає під ложечкою, тремтять руки, ноги стають ватяними, дзенькає у вухах, застряє ком у горлі, калатає серце, перехоплює подих, дибляться волосся, розширюються зіниці, по спині “біжать мурашки”, людина блідне. Страх змушує бігти у невідомому напрямку або стояти нерухомо й дивитися в одну точку.

Саме втеча, заціпеніння або агресія є стереотипними способами аварійного виходу із ситуації, коли військовослужбовець не може знайти прийнятної поведінки. У зв'язку з цим необхідно пам'ятати про такі психічні стани, як ажитація, ступор, сутінки свідомості.

Ажитація виражається у прагненні втекти, сховатися, не бачити й не чути того, що злякало. Наприклад, військовослужбовець заплющує очі, втягує голову в плечі, прикриває обличчя або тіло руками, нахиляється до землі, відштовхується від джерела небезпеки, біжить геть. У цей час в організмі відбуваються серйозні зміни: великий об'єм крові надходить до органів, що забезпечують рух; кров відливається від інших органів, особливо від головного мозку, погіршується його робота, налякана людина часто не знає, що їй робити. Підвищення рівня адреналіну в крові на деяких людей чинить зворотний вплив – паралізує м'язи.

Ступор проявляється в тому, що людина залякає на одному місці, стає вкрай повільною і неспритною тому, що м'язи судорожно стискаються, їх кровопостачання різко погіршується, координація рухів порушується.

Сутінковий стан свідомості виражається в порушенні пам'яті (людина не пам'ятає того, що вона тільки що робила), алогічності мислення, емоційному перезбудженні. Зовні сутінки свідомості походять на божевілля, непослідовні або безглузді агресивні дії відносно джерела страху, але повномасштабна агресія як форма прояву страху зустрічається достатньо рідко.

Однак у випадку, коли психіка військовослужбовця стійка, а службово-бойова ситуація йому вже знайома з особистого досвіду або відпрацьована під

час тренувань, природне для будь-якої нормальної людини відчуття страху зазвичай виражається у “передстартовій лихоманці”. Різниця між сміливим і легкодушним полягає в тому, що страх першого перебуває під контролем, а страх другого не контролюється.

Рівень страху в критичній ситуації залежить від самооцінювання ефективності своєї поведінки. З підвищенням страху людина оцінює свої ресурси відповідними вимогами екстремальної ситуації, а саму ситуацію – як більш контрольовану й менш загрозову. Аналіз успішної поведінки людей у критичних ситуаціях показує, що *вони були зосереджені на особистих здібностях і вміннях адекватно реагувати*. При цьому оцінювання ефективності своїх умінь само по собі не зумовлює відповідну поведінку без адекватної оцінки ступеня загрози, лише загальна оцінка впливає на готовність людини перебороти складну ситуацію.

Більшість визначень **паніки** пов’язане із проявом масового страху перед реальною або уявною загрозою, станом періодичного переляку, жаху, що наростають у процесі взаємного “зараження” ними. За масштабами розрізняють індивідуальну, групову й масову паніку. У випадку групової і масової паніки кількість людей, нею охоплених, різна: групова – від двох-трьох до кількох десятків і сотень людей; масова – більше тисячі людей. У разі знаходження в обмеженому, замкнутому просторі, якщо панікою охоплена більша частина людей, вона також вважається масовою (незалежно від їхньої загальної кількості).

За глибиною охоплення паніка поділяється на легку, середню й повну. Легку паніку можна відчувати у випадках затримки транспорту, поспіху, раптового, але не дуже сильного сигналу (звук, спалах тощо). При цьому людина зберігає майже повне самовладання, критичність. Зовні така паніка може виражатися лише через легку здивованість, заклопотаність, напруженість м’язів.

Середня паніка характеризується значною деформацією свідомих оцінок особистості, що проявляється у зниженні критичності, зростанні страху, схильністю до зовнішніх впливів. Типовий приклад середньої паніки – скуповування товарів у магазинах після поширення справедливих або фіктивних чуток про підвищення цін, зникнення товарів із продажу тощо. Паніка середнього ступеня часто виявляється під час проведення воєнних операцій, невеликих транспортних аварій, пожежі, якщо вона близько, але безпосередньо не загрожує здоров’ю та життю, різних стихійних лих.

Повній паніці властиві відключення свідомості, вона настає при відчутті великої, явної або уявної смертельної небезпеки. У такому стані людина повністю втрачає свідомий контроль над своєю поведінкою: неадекватна активність, іноді біг у напрямку небезпеки, різноманітні хаотичні дії, безглузді некритичні вчинки тощо.

За тривалістю паніка може бути короткочасною (секунди, декілька хвилин), достатньо тривалою (десятки хвилин, години), пролонгованою (кілька днів, тижнів).

Головними причинами паніки прийнято вважати страх, жах, що нерідко виявляються у випадку неготовності людини до несподіванок, раптових небезпек, відсутності відповідної критики при оцінюванні конкретних ситуацій (“у страху очі великі”). Причинами паніки у військовослужбовців внутрішніх військ можуть бути низький рівень дисципліни, брак авторитету командирів.

Тривалі переживання, побоювання, невизначеність ситуації, нагромадження тривоги, передбачувані небезпека, негоди – все це створює сприятливе підґрунтя для виникнення паніки, а каталізатором може бути будь-що. Механізм розвитку бурхливої динамічної паніки можна представити як усвідомлений, частково усвідомлений або неусвідомлений ланцюг: включення пускового сигналу (спалах, вибух, обвал приміщення тощо); відтворення образу всебічної небезпеки; активізація захисної системи організму на різних рівнях свідомості й інстинктивного реагування й наступна панічна рухлива поведінка, однак може бути й пасивне реагування, загальмованість.

Динаміка переходів прихованих форм паніки у деякі різновиди відкритих практично не піддається логічному прогнозу. Виникнення панічних станів може спричинити конкретна інформація, чутки, у тому числі й малоправдоподібні або значущі, які завжди усвідомлюються через суб’єктивні установки та оцінки.

Однак наявність досвіду переживання тривалої тривоги й перебування у стані прихованої паніки дозволяє виробити певну стійкість до впливів негативного характеру, які знов виникають.

У психології проблема впливу важких ситуацій і наслідків, які вони викликають, аналізується, головним чином, при вивченні наслідків фрустрації. У психологічній літературі термін “*фрустрація*” використовується у двох значеннях:

- 1) несприятливі обставини, які гальмують або заважають досягненню певної мети;
- 2) стани, що виникають унаслідок перешкоди, поразки.

Фруструючі події призводять до певного типу поведінки. Виділяють позитивні й негативні реакції на фрустрацію.

Позитивні реакції фрустрації являють собою конструктивні подолання перешкоди, ефект досягається шляхом посилення прагнення, спрямованого на вирішення проблеми. Багато наукових відкриттів, успіхи в розвитку техніки й культури були стимульовані фруструючими подіями в житті людей. В іншій ситуації фрустрація здатна направити енергію індивідуума по іншому, але також конструктивному шляху активності.

Негативні реакції фрустрації можуть спричиняти різні форми неконструктивної поведінки, до яких відносять: агресію, регресію, фіксацію, відмову, негативізм, репресію.

Агресія спрямована на іншу особу або об’єкт. Форми агресії можуть бути фізичними й вербальними, іноді агресія має прихований, замаскований характер. Агресія, що переходить у гнів, проявляється у бурхливих і неадекватних реакціях. При виникненні агресивних реакцій необхідно

враховувати комплекс соціально-психологічних факторів, особливості впливу середовища на різних етапах, виховання, роль родини й суспільства в цілому.

Іншою формою реакції на фрустрацію є *регресія*, яка виражається у поверненні до форм реагування, поведінки, властивої людині на більш ранньому етапі життя. При цьому можливе виникнення інфантильних реакцій, властивих дитячому віку. До регресивної форми реагування також відносять примітивізацію в поведінці, посилення жестикуляції, застосування фізичної сили.

Нерідко наслідок фрустрації виявляється у вигляді *фіксації* – повторенні неефективних способів поведінки. Фіксація буває в осіб, схильних до демонстративної поведінки, псевдології, які, незважаючи на кількаразову дискредитацію у відносинах з людьми, систематично повторюють застосування тих самих нерезультативних прийомів.

Відмова являє собою тенденцію особистості не брати участь у вирішенні власної проблеми, розвивається апатичний підхід до ситуації. Реакція типу відмови є найбільш несприятливим наслідком фрустрації.

Однією з форм негативних реакцій на фрустрацію є *негативізм*, для якого характерне негативне ставлення не тільки безпосередньо до ситуації, але й до інших подібних проблем.

Репресія характеризується блокуванням, витисненням із свідомості неприємних ситуацій, необхідних для вирішення питань. Форма поведінки, за якої індивід вважає, що проблема зникне, коли про неї не думати.

4.3.2. Ознаки та діагностика бойової психічної травми

Проблема психічного здоров'я військовослужбовців, які виконують службово-бойові завдання в екстремальних умовах, є на сьогоднішній день однією з найактуальніших для світової військової психології та психіатрії, а наслідки бойової психічної травми, особливо в контексті реабілітаційних заходів, – галузь взаємного наукового й практичного інтересів як цивільних, так і військових фахівців. Наукові дослідження військових психіатрів і психологів А. Г. Маклакова, Є. В. Снедкова, С. В. Літвінцева, В. В. Нечипоренка, В. М. Литкіна дозволяють більш докладно висвітлити сучасні уявлення про БПТ.

Під бойовим стресом розуміється багаторівневий процес адаптаційної активності людського організму в умовах бойової обстановки, супроводжуваний напруженням механізмів реактивної саморегуляції й закріпленням специфічних пристосувальних психофізіологічних змін.

У стан бойового стресу в умовах театру воєнних дій (ТВД) потрапляє кожний. Виникаючи ще до прямого контакту з реальною вітальною загрозою, бойовий стрес триває аж до виходу із зони воєнних дій. Завдяки стресовому механізму закріплюється пам'ятний слід нових емоційно-поведінкових навичок і стереотипів, першорядно значимих для збереження життя. Бойовий стрес водночас є станом дестабілізуючим, предпатологічним, що обмежує

функціональні резерви організму, збільшує ризик дезінтеграції психічної діяльності й виникнення стійких соматовегетативних дисфункцій.

Динаміку станів бойового стресу й виразність їхніх проявів визначає взаємодія стресорів бойової обстановки з безупинно мінливими під їхнім впливом психічними процесами особистості. Роль особистісного адаптаційного потенціалу, як показали результати дослідження А. Г. Маклакова, Є. В. Снедкова, С. В. Літвінцева, В. В. Нечипоренка, В. М. Литкіна, далеко не однозначна. Завершення реактивних станів, які розвиваються переважно в період невідкладної адаптації до бойової обстановки (у 32,8 % випадків – у перші 3 місяці), набагато сприятливіше зі сформованим механізмом довгострокової адаптації, що виникає у другому (23,9 %) і особливо у третьому (18 %) півріччях служби в зоні воєнних дій. Сукупність екологічних і психосоціальних факторів (інтенсивність і тривалість бойових дій, умови ТВД, хвороби, травми й поранення, оперативна обстановка, зміст війни, громадська підтримка, згуртованість підрозділу, ставлення місцевого населення тощо) впливає на стан особистісного адаптаційного потенціалу, на темп виснаження функціональних резервів організму.

На загрозу зриву компенсації вказують наростання особистісної уразливості, тривожності, зниження критики, емоційне напруження, які безпосередньо впливають на поведінку особистості. Триваючий на цьому тлі вплив стресорів може обумовити дисфункцію відповідальних за адаптацію структур центральної нервової системи. Оптимальна фізіологічна саморегуляція переходить на патофізіологічний рівень; адаптивна перебудова психологічних процесів – у дезадаптивні патопсихологічні зміни. Формується механізм бойового стресорного ушкодження психобіологічного субстрату особистості – бойової психічної травми, що проявляється хворобливими розладами психічного функціонування з частковою або повною втратою боєздатності.

На початковому етапі патофізіологічні зміни мають динамічний характер, а психопатологічні симптоми – змішану, транзиторну картину. Вони можуть включати неповне орієнтування, тривогу, пригніченість, агресивність, підвищену активність, порушення здатності адекватно реагувати на зовнішні стимули й взаємодіяти з навколишніми тощо. Ці розлади можуть бути гострими або більш тривалими, вони діагностуються відповідно як гострі афективні реакції (“гострі реакції на стрес”) або як доневротичні стани.

У зв’язку з неоформленістю хворобливих проявів у структурну систему синдрому ці розлади також є предпатологічними, але відносяться до дезадаптивного регістру. Діагностика доклінічних розладів представляється важливою з практичної точки зору, тому що на цьому етапі природні генетичні механізми переважають над патогенетичними. Своєчасна корекція сприяє відновленню функціонального резерву й запобіганню розвитку більш важких психічних станів людини.

У процесі накопичення морфологічних змін, досягненні ними якогось критичного обсягу психічні розлади переходять на наступний, патологічний рівень. Симптоми поєднуються в статично й динамічно закономірну сукупність –

синдром, але первинні синдроми вкрай нестійкі. Незважаючи на чіткий патологічний радикал, предхвороба (донозологія) відрізняється від хвороби тим, що їй не дістає одного або декількох необхідних компонентів для постановки нозологічного діагнозу (С. Б. Семічов, 1987).

Такі стани, як невротичні й патохарактерологічні реакції (розлади адаптації), гострі транзиторні реактивні психози (дисоціативні стани), синдроми психічної залежності в рамках аддиктивної поведінки (поведінкові розлади внаслідок вживання психоактивних речовин) тривають у тісному зв'язку з зовнішніми умовами і не мають певного прогнозу щодо видужання, або можливого переходу в психічний розлад. Їх варто відносити до донозологічного реєстру.

Нозологічну специфічність психічного розладу визначають відносна стабілізація особистісної патології, прояв стереотипу хворобливого процесу, його саморозвиток з меншою залежністю від зовнішніх впливів і зниженням частки симптомів, що відбивають першопричину.

В умовах ТВД психічні розлади зустрічаються достатньо рідко, тоді як часті випадки розладів предпатологічного й донозологічного реєстрів – короткочасних психогенних втрат є головним чинником зниження боєздатності військ. Проте нозоспецифічні розлади (хронічні постреактивні зміни особистості з синдромом ПТСР (див. підр. 4.3.3), афективні й маревні розлади, наркоманія й алкоголізм, органічні психічні розлади, психосоматичні розлади) набувають значну поширеність і нерідко прогресують після виходу з життенебезпечної обстановки. Причина в тому, що пристосувальні зміни, корисні й доцільні в бойових умовах, під час мирного життя виявляються негативними.

Виділені рівні й реєстри переходу симптоматики від фізіологічної норми до стану хвороби можна розглядати як стадії формування патологічного процесу. В їх основі лежать компенсаторні процеси, що переводять функціонування порушеної психіки на інший, патологічний, але більш сумісний зі збереженням існування рівень регуляції. Між ними не існує твердих границь, можливі взаємопереходи. Клінічні ознаки хвороби з'являються лише тоді, коли компенсація змін виявляється тією чи іншою мірою неспроможною.

Таким чином, бойова психічна травма являє собою патологічний стан ЦНС, який формується в результаті бойового стресу, що перевищив адаптаційний потенціал конкретної особистості, утворив *pathos* бойової психічної патології.

Сутність БПТ у включенні патофізіологічних механізмів регуляції гомеостазу, нагромадженні морфологічних змін у структурах ЦНС, наростанні специфічної особистісної дисгармонії й готовності до психопатологічного синдромуутворення. Пов'язані з БПТ функціональні порушення (бойові стресові розлади) включають широкий спектр станів дезінтеграції психічної діяльності – від короткочасних дезадаптивних реакцій предпатологічного рівня до стійких сформованих хворобливих процесів.

Бойова психічна патологія – це синдромально й нозологічно структуровані клінічні прояви БПТ, виникнення яких обумовлене зривом компенсації й

генералізацією патогенетичного механізму. Дві взаємозалежні ланки патогенезу – адаптація й пошкодження – вносять свою частку в специфіку клінічного оформлення й динаміки бойових стресових розладів.

Адаптаційний механізм визначає типові риси набутих особистісних трансформацій і біохімічних порушень, невідповідність емоційно-поведінкових стереотипів, що закріпилися в бойовій обстановці, захисно-приспосувальним умовам мирного життя. Високий темп, великий обсяг і особлива архітектура структурно-динамічних змін у функціональних системах головного мозку обумовлюють відому своєрідність, однотипність симптоматики, тенденцію до тривалості. Ці специфічні ознаки присутні в клінічних проявах БПТ незалежно від клінічних форм, у рамках яких вони розглядаються.

Формування БПТ зачіпає не тільки глибинні емоційно-афективні шари психіки, але й онтогенетично більш пізні, а тому – більш ранимі когнітивно-ідеоторні рівні, світоглядні установки, систему мотивацій, тобто структуру особистості, її адаптаційний потенціал.

Це супроводжується підвищенням особистісної тривожності, напруженості й конфліктності, порушенням адекватності самооцінки, зниженням стійкості до психогенних і інших зовнішніх впливів. По суті БПТ є тим самим “сенсibilізіруючим психіку воїнів” придбаним нахилом, про який говорили М. І. Аствацатуров (1912), В. К. Хорошко (1916), М. М. Добротворський (1919), В. П. Осипов (1934), Н. І. Бондарєв (1944) і інші військові фахівці.

Особливий інтерес представляє клініко-динамічний аспект віддалених наслідків БПТ, які проявляються більш широким спектром нервово-психічних порушень. Так, при вивченні життя потерпілих, які перенесли в умовах бойової обстановки реактивні стани, через 4–5 років після повернення з війни у 46,5 % випадків простежувалася виражена соціально-психологічна дезадаптація з симптоматикою ПТСР у вигляді тривожності, дратівливості, емоційній відчуженості, нав’язливих переживань, безсоння, кошмарних сновидінь, імпульсивності, ворожості тощо. У 38 % випадків потерпілі відзначили, що після повернення додому вони кілька місяців звикали до звичайного життя, “продовжували воювати”, здригалися від раптового шуму, страждали від кошмарів і безсоння, нерідко конфліктували з навколишніми. Надалі подібні порушення зникли, і до моменту обстеження рівень соціальної адаптованості цих осіб був достатньо задовільним і стійким; 15,5 % потерпілих указали на те, що завдяки службі в бойових умовах вони набули більшої впевненості, наполегливості і цілеспрямованості, з’явилося інше, зріле розуміння життя, зміст якого винятково в наданні добра й користі навколишнім. Їхня мотивація набула гіперсоціальної й альтруїстичної спрямованості.

Таким чином, віддалені прояви реактивних станів можна згрупувати за трьома варіантами: підвищення адаптивності особистості, відсутність довгострокових психологічних наслідків, розвиток стійкої соціально-психологічної дезадаптації (прояв ПТСР).

Особливості діагностики психічних порушень у потерпілих обумовлені, у першу чергу, складною взаємодією набутих у бойовій обстановці змін особистості, постреактивного симптомокомплексу і вторинних

психопатологічних утворень, що визначають остаточне нозологічне оформлення хворобливого процесу. При цьому перенесена БПТ відіграє роль своєрідного тла, на якому спонтанно або під впливом додаткових зовнішніх факторів формується конкретна форма проявів. Розподіл ветеранів локальних війн за нозологічними формами захворювань представлено в табл. 4.9.

Т а б л и ц я 4.9

Розподіл обстежених ветеранів за формами хвороб

Нозологічні діагнози	Кількість, %
Невротичні стани	37,5
Шизофренія	24,0
Афективні психози	3,0
Алкоголізм	11,8
Наркоманія	6,0
Психопатологічні наслідки черепно-мозкових травм	16,8
Разом	100

Аналіз причин і умов формування БПТ дозволяє стверджувати, що розвиток у постраждалих незворотних особистісних деформацій і затяжних стресових розладів значною мірою пов'язаний з недоліками в організації психіатричної й психологічної допомоги. Ані високоефективні препарати, ані новітні методи лікування не допоможуть виправити стан справ без налагодженої ще в мирний час повноцінної системи охорони психічного здоров'я військовослужбовців.

Висока ймовірність переходу дохворобливих розладів у патологічні і хронічні робить проблему своєчасного надання психіатричної й психологічної допомоги ще більш актуальною.

У багатьох випадках патологія, сформована у військових умовах БПТ, маніфестує вже після повернення ветеранів до звичайного життя. Отже, на перший план висувається завдання реабілітації, реадaptaції й ресоціалізації учасників війн. Тому поряд з удосконалюванням лікувально-евакуаційних заходів психіатричної допомоги, сьогодні акцент повинен бути перенесений на психопрофілактичну й реабілітаційну роботу. Найбільш прийнятним варіантом уявляється створення штатних відділень (груп) психічного здоров'я, покликаних об'єднати зусилля психіатрів, медичних і військових психологів.

Тим самим можна буде забезпечити створення комплексної системи реальної психопрофілактики й реабілітації військовослужбовців як у мирних умовах, так і в умовах бойової обстановки. У мирний час на фахівців зазначених відділень (груп) можна покласти забезпечення повного комплексу заходів щодо психолого-психіатричного обстеження молодого поповнення військ, своєчасної діагностики психічних розладів, вивчення причин і умов психічної дезадаптації, підготовки пропозицій командуванню з їх усунення. На цьому етапі повинен здійснюватися професійний психологічний відбір, мета якого – визначення конституціональних особливостей реактивності, копінг-ресурсів, імовірності розвитку стресових розладів, прогнозування ризику дисфункціональних станів в екстремальних умовах. Особи з низькими

показниками стресостійкості не можуть направлятися в частини, призначені для виконання бойових завдань.

Варто підкреслити, що проблема БПТ стосується не тільки інтересів боєздатності армії, але й збереження здоров'я нації. Виконання наукових і практичних завдань можливе лише у випадку підтримки з боку держави.

4.3.3. Сутність та прояви посттравматичних стресових порушень

Службово-бойова діяльність військовослужбовців Національної гвардії України часто відбувається в екстремальних умовах, які характеризуються значним психотравмуючим впливом на психіку особового складу складних подій і обставин. Найпотужнішими стресорами є загроза здоров'ю та життю. Осіб, які пережили подібні ситуації, відносять до групи підвищеного ризику виникнення посттравматичних стресових розладів.

У виникненні ПТСР більшість авторів виділяють такі *основні групи симптомів*:

1) надмірне збудження, що включає вегетативну лабільність, порушення сну, тривогу, нав'язливі спогади, фобічне уникнення ситуацій, які асоціюються з травматичною;

2) періодичні приступи депресивного настрою: притупленість почуттів, емоційне зачеплення, розпач, відчуття безвихідності;

3) риси істеричного реагування (різноманітні паралічі, сліпота, глухота, припадки, нервові тремтіння).

Серед невротичних і психопатологічних синдромів, що характерні для стану ПТСР, виділяють такі:

– “солдатське серце” характеризується болем за грудиною, серцебиттям, переривчастістю дихання, підвищеною пітливістю;

– синдром людини, що вижила – хронічне відчуття провини людини, що залишилася в живих;

– флешбек-синдром, який характеризується насильними спогадами, що вторгаються у свідомість людини, про нестерпні події минулого;

– комбатантна психопатія виявляється у вигляді агресивності й імпульсивної поведінки зі спалахами насильства, зловживанням алкоголю і наркотиків, безладністю сексуальних зв'язків, замкнутості й підозрливості;

– синдром прогресуючої астенії спостерігається після повернення до нормального життя у вигляді швидкого старіння, зменшення ваги, психічної млявості і прагнення спокою;

– посттравматичні рентні стани такі, як набута інвалідність із усвідомленістю вигоди від належних пільг і привілеїв з переходом до пасивної життєвої позиції тощо.

Зазначені стани нестатичні, посттравматична симптоматика з віком може бути дедалі більш вираженою. Крім виділених форм відзначають інші варіанти, що включають посттравматичну симптоматику. Більшість із них виходять за

рамки ПТСР і відповідають таким категоріям, як реактивні ендормні шизофреноподібні психози або стани, що імітують ПТСР.

Діагностичні критерії ПТСР такі: 1) наявність екстремальної події; 2) психотравмуюча подія, яка має місце у виниклих психічних розладах; 3) у разі посилення актуальності психотравмуючої ситуації підсилюється психогенна реактивна симптоматика, при зниженні – психотравмуюча симптоматика зменшується; 4) астено-невротичний синдром, тривожність; 5) тривалість стійких порушень повинна бути не менше 1 місяця.

Загальним обов'язковим критерієм для діагностики постстресових порушень є факт переживання особою *події, яка виходить за межі звичайного людського досвіду*, і здатна травмувати психіку практично будь-якої здорової людини, наприклад, серйозна загроза життю і здоров'ю, як своєму, так і близьких або друзів; раптове руйнування житла або громадської будівлі тощо.

Структура розладів психічної діяльності містить дві взаємозалежні підгрупи порушень. Це симптоми нав'язливого вторгнення у свідомість образів, спогадів і емоцій, пов'язаних із змістом психотравмуючих обставин, що спричиняють сильний психологічний дистрес у індивіда; “симптоми уникнення”, що проявляються у прагненні і спробах наполегливо уникати думок, почуттів, розмов, осіб, місць і діяльності, які викликають спогади про травму. При цьому відзначаються такі явища, як звуження спектра і зменшення сили емоційного реагування, помітне зниження інтересу й участі у раніше значущих видах діяльності, відчуття залежності або відчуженості від людей, відсутності майбутнього тощо.

Іншою загальною підгрупою симптомів є стійкі симптоми фізіологічної гіперактивації, яких не було до травми. Вони виявляються у такому:

- порушення сну (складне засинання, безсоння);
- дратівливість, вибухи раптового гніву;
- труднощі у зосередженні, концентрації уваги;
- підвищена пильність, не відповідна звичайним обставинам;
- готовність до оборонної реакції “бий або біжи”.

Поряд із психопатологічною оцінкою часто використовується психологічна кваліфікація постстресових переживань. Найтипівішими вважаються такі: відчуття провини за те, що вижили; страх повторення травми; страх втратити самоконтроль й контроль над агресивними спонуканнями; відчуття вразливості; прагнення до пошуку винних; ворожість до непотерпілих; агресивність; провинна або сором за отриману психологічну травму; біль утрати інших людей або частини себе; самоізоляція, відчуженість, підозрілість; потяг до ризику; переживання власної нечистоти, зіпсованості; парадоксальне, у тому числі й позитивне, ставлення до людини, яка завдала травму, ідентифікація себе з нею тощо.

У осіб, що пережили екстраординарну стресову подію, відбуваються певні зміни особистості, вони знаходяться між психогеніями і персоногеніями. Зміни особистості, що виникають після екстраординарних стресових подій, є тим випадком, коли такі зміни можуть бути винятково психогенного впливу. Вплив

травматичної стресової події може призводити до таких варіантів змін особистості:

- 1) формування позитивних, адаптивних змін, зміцнення характеру;
- 2) формування негативних, дезадаптивних патологічних змін особистості;
- 3) посилення специфічних стадій розвитку;
- 4) розвиток ПТСР без змін особистості;
- 5) розвиток ПТСР у сполученні з патологічними змінами особистості.

Постстресові зміни особистості можуть включати весь діапазон рівнів від акцентуацій до патохарактерологічних особливостей розвитку особистості. Вони можуть виникати безпосередньо після стресової події, частіше тривалої, або в результаті хронічного постстресового розладу: невротичного розвитку особистості, пострактивного розвитку особистості.

4.4. Психологічна підготовка у частинах Національної гвардії України

4.4.1. Сутність психологічної підготовки особового складу військових частин НГУ

Психологічна підготовка – це цілеспрямований процес формування у військовослужбовців і військових колективів Національної гвардії України психологічної стійкості до негативного впливу чинників службово-бойової діяльності та формування психологічних якостей, що забезпечують ефективне виконання службово-бойового завдання в будь-яких умовах.

Основні завдання психологічної підготовки:

- психологічна адаптація до чинників службово-бойової обстановки;
- формування уявлень у особового складу про майбутню операцію (службово-бойове завдання), можливі дії супротивника і зміни обстановки;
- навчання методам саморегуляції психічних станів;
- забезпечення стійкості навичок володіння зброєю, спеціальними засобами, службово-бойовою технікою і способами поведінки під час виконання службово-бойових завдань.

Розрізняють загальну, цільову і спеціальну психологічну підготовку особового складу.

Загальна психологічна підготовка призначена формувати і удосконалювати єдині для всіх військовослужбовців НГУ психологічні якості згідно з вимогами службово-бойової діяльності (проводиться під час призову в НГУ протягом учбового збору).

Спеціальна психологічна підготовка організується з метою підготовки до конкретного виду службово-бойової діяльності (проводиться під час занять з професійної підготовки в своєму підрозділі).

Цільова психологічна підготовка проводиться в інтересах адаптації психіки військовослужбовця до умов виконання конкретного бойового завдання (безпосередньо перед виконанням конкретного службово-бойового завдання).

Зазначимо, що на військовослужбовців НГУ під час службово-бойової діяльності постійно впливають різні стрес-чинники (соціальні, службово-бойові, психофізіологічні, психологічні), що позначається на якості виконання поставлених завдань. Тому основне завдання психологічної підготовки – їх пошук та протидія ним (рис. 4.6).

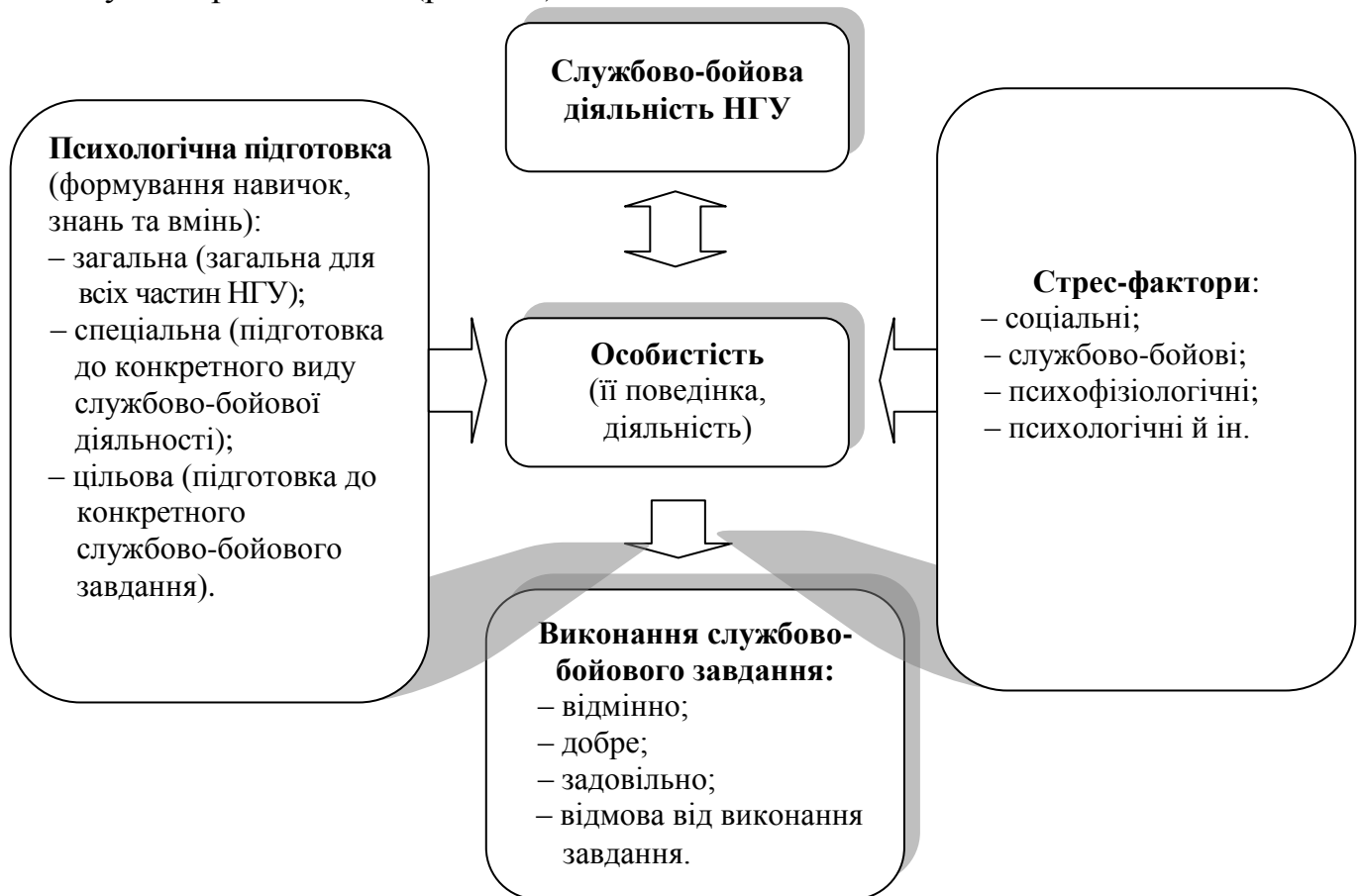

Рис. 4.6. Вплив різних факторів на особистість військовослужбовця НГУ

Просте розуміння суті психологічної підготовки було, на наш погляд, сформульовано відомим фізіологом І. П. Павловим: “Справа тут не лише в силі взаємодіючих подразників, скільки в їх новизні... Головна реакція пасивно-оборонного рефлексу є не на силу, а на новизну”.

У наведеній цитаті на наш погляд викладена суть психологічної підготовки. Якщо в ході навчання будь-якого військовослужбовця передбачено формування широкого спектра необхідних для виконання професійної діяльності якостей, то і в цілому завдання виконуватиметься успішно. Проте досвід виконання службово-бойових завдань підрозділами НГУ показує, що не кожна раніше сформована якість може проявитися у військовослужбовця при зміні умов діяльності (погоди, рельєфу місцевості, впливу агресивного натовпу та ін.). Особливо це актуально при переході до реального виконання службово-бойових завдань. Є багато прикладів, коли військовослужбовець успішно виконує поставлені завдання, наприклад протидія натовпу, на навчальних заняттях і далеко не кращим чином діє перед реальним натовпом, коли

пасивно-оборонні рефлексивні фактично сприяють неадекватній його поведінці і знижують результативність виконання службово-бойового завдання.

Тобто чинник новизни іноді відіграє вирішальну роль у прояві людиною раніше сформованих якостей, отже, у виконанні вправи. І завдання полягає в тому, щоб в ході навчання й виховання передбачити і поставити навчаємого в такі умови, в яких будуть вироблені необхідні для виконання службово-бойового завдання психологічні якості. Іншими словами, в ході повсякденного навчання треба до мінімуму скоротити все те нове, невідоме, з чим людина може зустрітися під час виконання службово-бойових завдань.

Який психологічний механізм психологічної підготовки? На це питання можна отримати відповідь, якщо підійти до розуміння основного теоретичного і практичного завдання психологічної підготовки *як цілеспрямованого формування і закріплення у військовослужбовців психічних образів моделі їх майбутніх дій*. Логіка тут має бути така: чим більшу кількість майбутніх психічних образів, максимально відповідних службово-бойовій обстановці, ми сформуємо у військовослужбовця, тим менше вірогідність його потрапляння в ситуацію невизначеності, невідомості, що, зазвичай, спричиняє спрацьовування у людини пасивно-оборонного рефлексу, а отже, неадекватні дії.

Розглянемо це детальніше. Психічний образ, або те, що людина побачила, почула, пережила і т. д. є не що інше як психологічна модель дії (службово-бойового завдання) у свідомості військовослужбовця НГУ. Це не знімок, на якому збережена ситуація, а значно більше. Це досить складний в часі процес віддзеркалення не лише об'єктивної дійсності, а й відтворення раніше пережитих, побачених і т. д. образів, з метою побудови майбутньої діяльності військовослужбовця НГУ, адекватної ситуації, що реально склалася. Регулювальником такої діяльності виступають мотиви і потреби військовослужбовця, його установка, а операціональною структурою – професійні дії. Тобто буде методологічно вірним, якщо ми в ході усєї повсякденної діяльності з організації психологічної підготовки свої умови направлятимемо на формування як понятійної, так і образної основ моделі майбутніх дій.

При цьому дуже важливо враховувати, що образ виконання тієї або іншої дії визначається як його предметним змістом (куди, як, з ким йти, що узяти з собою), так і його значущістю для військовослужбовця (а чи потрібно туди йти). Можна прекрасно бути підготовленим професійно – уміти водити, стріляти, бігати і т. д., мати достатньо розвинені професійні якості, але якщо не буде розвинена понятійна основа моделі майбутніх дій, що є першоосновою смислової установки на поведінку під час виконання службово-бойових завдань, з великою достовірністю можна стверджувати, що з належною ефективністю завдання виконане не буде.

У зв'язку з цим при організації психологічної підготовки важливо виходити з принципу випередження формування понятійної основи моделі службово-бойових дій по відношенню до образної. Це означає, що будь-який задум в реалізації психологічної підготовки повинен починатися з активізації переконань в необхідності й важливості поставлених завдань, закріплення

мотиваційних установок, накопичення уявлень про умови службово-бойового завдання і т. д. З цією метою можуть широко застосовуватися методи психологічної підготовки, що виправдали себе, пов'язані, в основному, із словесною, усною дією командирів, інших фахівців на психіку особового складу – переконання, навіювання й т. д.

Проте однієї тільки установок для виконання завдань психологічної підготовки вкрай недостатньо. Успішність дій військовослужбовця НГУ багато в чому залежить від того, наскільки сформовані у нього психічні образи відповідають реальній дійсності. Для цього військовослужбовець повинен чуттєво наповнити психічний образ моделлю службово-бойової діяльності: виконувати практичні дії в ході тренувань, навчань, стрільб і т. п. У цих умовах можна широко використовувати методи моделювання службово-бойового завдання, що дозволяють закріпити образну основу за допомогою загартування необхідних професійно важливих якостей. Вони можуть включати: вправи і тренування на спеціальних тренажерах, імітаторах, навчальних полях, фізичні і спортивні вправи з подолання спеціальних смуг, перешкод, загороджень, завалів, водних рубежів; спеціальні спортивні ігри і змагання; психологічні вправи для цілеспрямованого розвитку пізнавальних, емоційних і вольових якостей; психологічний тренінг із згуртування колективу, формування сумісності, колективізму, взаємозамінюваності та ін.

Отже, психологічна підготовка має на меті формування та закріплення у військовослужбовців НГУ психологічної готовності і стійкості, переважно на основі самоудосконалення особистісних і розвитку професійно важливих якостей, набуття досвіду успішних дій у модельованих екстремальних умовах службово-бойової діяльності.

4.4.2. Здійснення загальної, спеціальної та цільової психологічної підготовки у військових частинах НГУ

Результативність психологічної підготовки вища там, де основна увага зосереджена на психологічному аналізуванні видів службово-бойової діяльності, виробленні рекомендацій з формування необхідних професійно важливих якостей в процесі службово-бойової діяльності, розробленні психологічних моделей занять, навчань і виробленні пропозицій командирам зі створення оптимальних рівнів психічної напруженості особового складу засобами імітації психологічних чинників при виконанні службово-бойових завдань, створенні в частинах навчально-матеріальної бази психологічної підготовки, тренажерів, навчальних місць, полігонів, стрільбищ та ін.

Враховуючи важливість і недостатню розробленість підходів до організації психологічної підготовки в ланці бригада–полк–окремий батальйон НГУ, є необхідність детальніше викласти методику її проведення, приділивши особливу увагу питанню впровадження психологічних елементів у процес професійної підготовки (рис. 4.7).

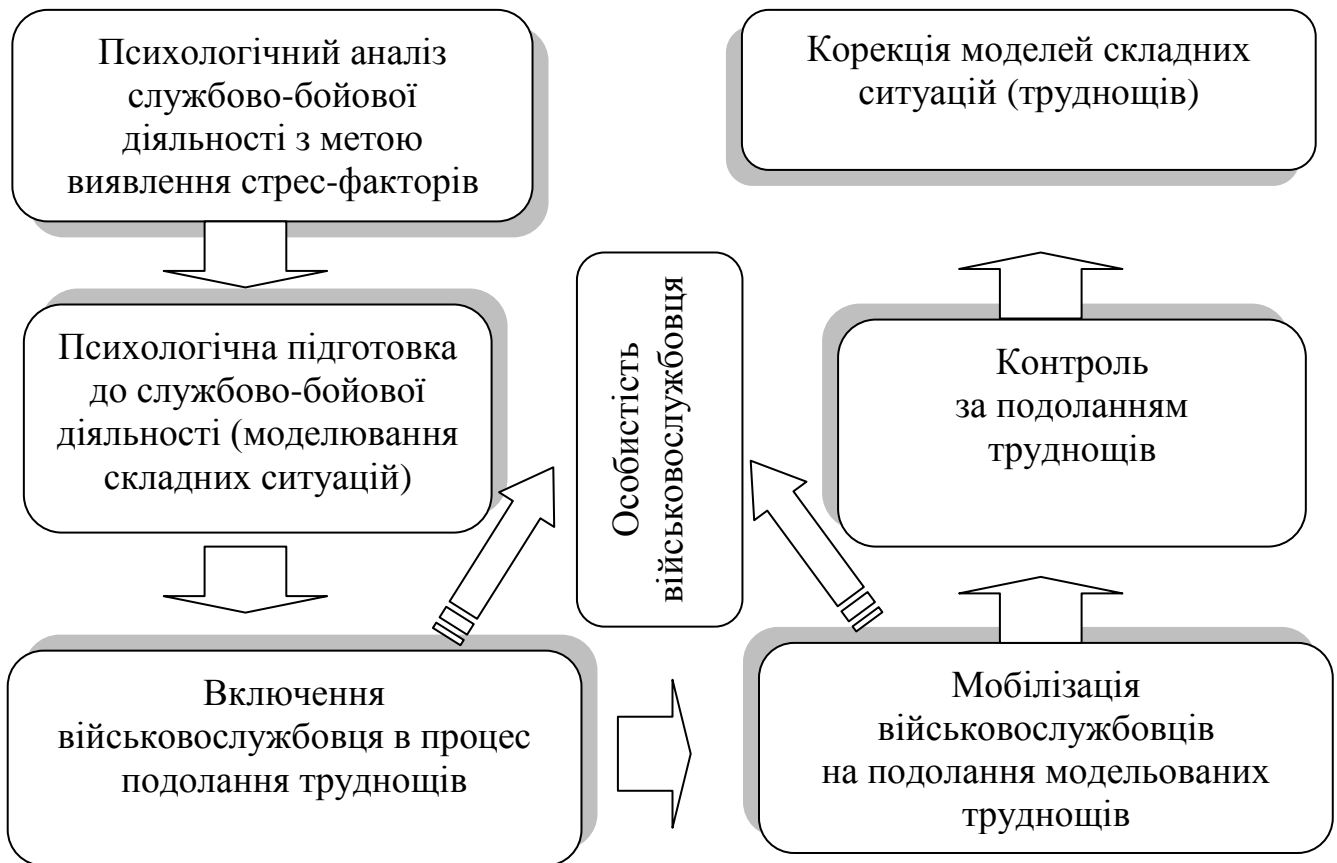

Рис. 4.7. Структурно-логічна схема психологічної підготовки

Етапи здійснення психологічної підготовки такі:

1) ознайомлення військовослужбовців із зовнішньою картиною службово-бойової діяльності підрозділу (частини) НГУ – використовуються демонстраційні методи;

2) ознайомлення військовослужбовців із внутрішньою структурою та логікою службово-бойової діяльності підрозділу (частини) НГУ – використовуються умовно ситуативні методи, які спрямовані на формування безпечної поведінки, у тому числі понятійної моделі виконання службово-бойових завдань;

3) формування у військовослужбовців стійкості до дії вторинних чинників під час виконання службово-бойових завдань – поєднання умовно-ситуативних методів з використанням імітації вторинних чинників під час виконання службово-бойових завдань (досягнення рівня виконання завдання, за якого він не погіршується під дією чинників);

4) формування стійкості до небезпеки – актуалізація мотивів службово-бойової діяльності методами реальних ситуацій і створення реальної небезпеки.

При створенні психологічних моделей для проведення психологічної підготовки необхідно спиратись на принципи:

- психологічної відповідності навчальних і службово-бойових завдань;
- створення мотиваційної забезпеченості дій;
- створення проблемних навчальних ситуацій;
- створення психологічного протиставлення з правопорушником;

- адекватності психологічних станів і дій умовам службово-бойового завдання;

- від простого до складного;

- безпеки дій;

- первинності формування понятійної основи стосовно до образної.

Для переконливості і практичного закріплення викладених теоретичних посилок розглянемо процес психологічної підготовки особового складу на прикладах проведення занять: із загальної психологічної підготовки (під час прийому особового складу та загальновійськової підготовки), спеціальної психологічної підготовки (під час підготовки начальників варт з конвоювання, екстрадиції, охорони підсудних; цільової психологічної підготовки напередодні виконання службово-бойового завдання з охорони громадського порядку в місті).

Методика проведення загальної психологічної підготовки (під час прийому особового складу та загальновійськової підготовки).

Підготовка молодого поповнення до виконання службово-бойових завдань здійснюється під час прийому особового складу, його обстеження, розподілення, розміщення та загальновійськової підготовки протягом 30 діб.

Психологічний аналіз службово-бойової діяльності з метою виявлення труднощів: стрес-фактори військової служби – обмежений простір, ненормований робочий день, втрата особистої свободи і режим життя, що регламентується статутами, збільшені фізичні навантаження, необхідність засвоєння нових обов'язків, набуття військових спеціальностей, зміна характеру і режиму харчування, матеріально-побутові незручності, конфлікти з товаришами по службі та командирами й т. д.

Крім того проводять оцінювання психологічного стану молодого поповнення (тестування, спостереження – поведінка, емоції, фізичний стан, рівень конфліктності між військовослужбовцями). Ці дані обов'язково враховують у процесі проведення загальної психологічної підготовки.

Підготовка до службово-бойової діяльності (моделювання складних ситуацій). Основними завданнями підготовки до службово-бойової діяльності є подолання негативної дії загальних стрес-факторів військової служби. У план проведення занять необхідно включати відпрацювання елементів психологічного загартування особового складу за допомогою формування *понятійної та образної основи моделі військової служби*. Розглянемо це детальніше.

Заняття із загальновійськової підготовки необхідно починати з ознайомлення військовослужбовців з бойовою технікою та озброєнням військової частини. Після ознайомлення організовують показові стрільби з різних видів зброї, яка є у військовій частині.

Основними методами навчання військовослужбовців повинні бути вправи та тренування, які необхідно проводити переважно у формі тактико-стройових занять.

Першим плановим заняттям з військовослужбовцями повинно бути заняття з *гуманітарної підготовки*, на якому потрібно:

- роз'яснювати військовослужбовцям вимоги Конституції України, Законів України “Про Національну гвардію України”, Військової присяги та Статутів;

- прищеплювати військовослужбовцям любов та повагу до військової служби;

- роз'яснювати державну важливість завдань, які виконують військовослужбовці НГУ, а також ознайомити з історією частини, в якій вони проходять службу;

- формувати у особового складу глибоке знання історії України, культури і традицій українського народу, розуміння необхідності зміцнення економічної і політичної незалежності держави;

- роз'яснювати порядок проходження служби, права та обов'язки військовослужбовців;

- роз'яснювати військовослужбовцям відповідальність за правопорушення та порушення військової дисципліни.

Тактична підготовка Національної гвардії України є одним з основних предметів навчання. Знання, вміння та навички, отримані в ході занять з інших предметів, повинні забезпечити загальну підготовку військовослужбовців до несення бойової служби у вартах та військових нарядах. Основною формою навчання військовослужбовців з тактичної підготовки НГУ є тактико-стройові заняття, на яких прищеплюються початкові навички виконання обов'язків чатового (патрульного) та вмілих дій у складі варти (військового наряду).

На заняттях з *вогневої підготовки* використовують навчальну зброю, макети, плакати; вивчають бойові якості зброї та ручних гранат, їх загальний устрій; заходи безпеки під час поводження зі зброєю та боєприпасами.

На стрілецьких тренуваннях та стрільбах військовослужбовців навчають прийомам приготування до стрільби та ведення вогню із автомата по нерухомих цілях, заходам безпеки під час поводження зі зброєю та боєприпасами. Виконують початкові вправи з АК або малокаліберної гвинтівки ТОЗ-8.

На заняттях з *інженерної підготовки* військовослужбовців навчають практичному обладнанню окопів для стрільби з положення лежачи.

Заняття з *радіаційного, хімічного та біологічного захисту* проводять з метою прищеплення військовослужбовцям навичок максимального послаблення дії зброї масового ураження, результатів зруйнувань об'єктів ядерної енергетики та хімічної промисловості. Навички використання індивідуальних засобів захисту на заняттях закріплюють практичним виконанням нормативів.

Заняття з вивчення *військових статутів Збройних Сил України* проводять в обладнаних класах, казармах та інших місцях, де можна показати статутний порядок, життя, побут та внутрішню службу військовослужбовців відповідно до вимог статутів.

На заняттях зі *стройової підготовки* прищеплюють навички виконання стройових прийомів. Основою підготовки військовослужбовця є одиночна підготовка. Навчання стройовим прийомам, а також індивідуальним діям і діям

у складі підрозділу необхідно починати з показу прийому в цілому, потім у повільному темпі за елементами, з коротким поясненням порядку їх виконання. Тренування у виконанні прийомів полягає в багаторазовому їх повторенні до набуття військовослужбовцями стійких навичок. Знання та навички зі стрийової підготовки вдосконалюють у повсякденному житті. Під час занять зі стрийової підготовки потрібно прагнути розвивати у військовослужбовців колективізм, стійкість до службових незручностей.

Під час проведення занять з *фізичної підготовки* основні зусилля командирів та психологів повинні бути спрямовані на підготовку організму військовослужбовців до майбутніх навантажень. Під час організації занять керівники повинні дотримуватись індивідуального підходу до кожного військовослужбовця. У перші дні занять підготовчу частину проводять на 10–15 хв довше у зв'язку з адаптацією військовослужбовців. Безперервний біг на 1–3 км дозволяється проводити після двотижневого навчання.

Заняття з *військово-медичної підготовки* проводять лікар або фельдшер, а тренування з відпрацюванням прийомів та способів надання першої медичної допомоги проводять під керівництвом фельдшерів, санітарних інструкторів та командирів відділень (взводів).

Після закінчення навчального збору протягом 6 год проводять *контрольно-перевірочні заняття* з основних предметів, що вивчали. Під час цих занять командирам та психологам потрібно створити реальну модель службово-бойового завдання за допомогою імітаційних засобів, шумових, звукових і світлових ефектів, імітувати наявність реального супротивника (частина особового складу) та виконання службово-бойових завдань у засобах захисту, боротьбу з пожежами на місцях розташування техніки і на місцевості вночі, а також імітацію втрат у живій силі (муляжі убитих, поранених), витягання поранених з автомобіля, надання їм допомоги.

Під час цих занять психолог мобілізує військовослужбовців на подолання змодельованих труднощів шляхом: адекватного оцінювання; виконання вправ, починаючи з простих, поступово ускладнюючи їх; створення психологічної установки перед виконанням вправи; акцентування на колективну думку і настрій; переконання особового складу в доцільності прояву максимуму активності та безстрашності при виконанні вправ. Контроль за подоланням труднощів та корекцію моделей важких ситуацій військовий психолог проводить постійно.

Методика проведення спеціальної психологічної підготовки під час підготовки начальників варт з конвоювання, екстрадиції, охорони підсудних.

Спеціальна психологічна підготовка проводиться під час занять з професійної підготовки та навчально-методичних зборів.

Психологічний аналіз службово-бойової діяльності з метою виявлення труднощів: стрес-фактори конвойної служби – монотонний характер (рухливий спецвагон, автомобіль, обмежений простір), ненормований робочий день, негативний вплив засуджених (образи, лайки, непокора); надзвичайні обставини – можливий напад засуджених на особовий склад варті, втеча

засудженого, групова непокора засуджених, пожежа в приміщенні судової установи та ін.

Підготовка до службово-бойової діяльності (моделювання складних ситуацій).

Основними завданнями психологічної підготовки начальників варт з конвоювання, екстрадиції, охорони підсудних є: подолання негативної дії стрес-факторів конвойної служби.

Основна тяжкість виконання завдань психологічної підготовки, зокрема з формування образної основи моделі конвойної служби, припадає на заняття з тактичної підготовки НГУ і вогневої підготовки. У план проведення занять необхідно включати відпрацювання елементів психологічного загартування особового складу за допомогою формування понятійної й образної моделі конвойної служби. Розглянемо це на прикладі занять з тактичної підготовки НГУ.

Тема № 1. Види конвоювання. Обов'язки особового складу варт з конвоювання. На занятті важливо роз'яснити суть психологічних вимог до виконання обов'язків помічника начальника варті, начальника варті; провести тренування особового складу з дій у разі нападу на вартове приміщення. Заняття бажано проводити в реальному вартовому приміщенні.

Тема № 2. Застосування спеціальних засобів та вогнепальної зброї вартами з конвоювання за різних обставин. Ознайомити особовий склад з психологічними якостями, необхідними під час несення вартової служби. Порядок заряджання зброї особовим складом варті з конвоювання. Порядок дій помічника начальника варті (начальника варті) із застосування спеціальних засобів за різних умов. Провести тренування психологічної стійкості у випадку використання спецзасобів "Терен" та "Черемуха".

Тема № 3. Служба варті з конвоювання в слідчому ізоляторі. Ознайомити особовий склад з психологічними якостями, необхідними для перевірки оформлення документів і вивчення засуджених, які підлягають прийманню для конвоювання; під час приймання засуджених та проведення їх обшуку; при конвоюванні засуджених до спеціального автомобіля та розміщенні їх по камерам; при залишенні слідчого ізолятора. Заняття бажано проводити в реальному слідчому ізоляторі або створити його модель. Відпрацювати практичні дії обшуку засуджених, при цьому реалізувати такі фактори, як лайка засуджених, спроба пронести заборонені речі (наркотики, зброю, гроші).

Тема № 4. Служба варті з конвоювання в спеціальному автомобілі. Ознайомити особовий склад з психологічними якостями, необхідними для виконання обов'язків начальника (помічника начальника) зустрічної варті. Несення служби зустрічною вартою: створити модель дій начальника (помічника начальника) зустрічної варті у випадку спроби втечі засуджених під час руху спеціального автомобіля, під час зупинки спеціального автомобіля, за надзвичайних обставин (пожежа). Для цього розділити групу на 2 частини: варту й засуджених. Заняття бажано проводити в реальному спеціальному автомобілі.

Тема № 5. Служба варт з конвоювання на обмінному пункті. Ознайомити особовий склад з порядком дій начальника зустрічної варти (помічника начальника варти): під час прибуття на обмінний пункт, під час конвоювання засуджених пішим порядком від спеціального автомобіля до спеціального вагона та в зворотному напрямку, під час здачі (прийомі) засуджених плановій варті на обмінному пункті. Створити модель дій начальника (помічника начальника) зустрічної варти у випадку спроби втечі засуджених під час конвоювання пішим порядком, спроби масової (одиначної) непокори засуджених. Для цього розділити групу на 2 частини: варту й засуджених, заняття бажано проводити в реальному пункті обміну засуджених.

Тема № 6. Служба варти з конвоювання в спеціальному вагоні. Ознайомити особовий склад з порядком дій начальника варти (помічника начальника варти) з організації служби особовим складом варти: під час прийому та розміщення засуджених, проведення їх обшуку в спеціальному вагоні; під час руху спеціального вагона, при виведенні засуджених до туалету; під час зупинки спеціального вагона, в тому числі, вимушеної за допомогою стоп-крана; на обмінному пункті, в кінцевому пункті конвоювання. Створити модель дій начальника (помічника начальника) варти з конвоювання за надзвичайних обставин: під час нападу засуджених на особовий склад варти, при втечі засудженого, під час групової непокори засуджених в спеціальному вагоні, під час пожежі в поїзді (спеціальному вагоні), під час аварії поїзда. Для цього розділити групу на 2 частини: варту й засуджених. Заняття бажано проводити в реальному спеціальному вагоні.

Тема № 6а. Служба варти з конвоювання в судовому закладі. Ознайомити особовий склад з обов'язками та порядком дій начальника варти (помічника начальника варти) з організації служби особовим складом варти: після прибуття до судової установи; при конвоюванні підсудних від спеціального автомобіля до камер тимчасового утримання, залів судового засідання; під час проведення судового засідання; при проведенні засідання судів одночасно в декількох залах; з допуску до підсудного захисника, експерта, прокурора, лікаря; під час виведення підсудного до туалету; під час оголошення вироку (ухвали); після закінчення судового процесу. Створити модель дій начальника (помічника начальника) варти з конвоювання за надзвичайних обставин: під час нападу засуджених на особовий склад варти; при втечі засудженого; під час групової непокори засуджених; під час пожежі в приміщенні судової установи та інших стихійних лихах. Для цього розділити групу на 2 частини: варту й засуджених. Заняття бажано проводити в реальному судовому закладі.

Тема № 7. Служба особливої варти. Ознайомити особовий склад з обов'язками начальника (помічника начальника) особливої варти. Особливості несення служби особливою вартою. Особливості прийому, проведення обшуку засуджених (підсудних), що підлягають конвоюванню особливими вартами. Створити модель дій начальника (помічника начальника) особливої варти за надзвичайних обставин: під час нападу засуджених на особовий склад варти; при втечі засудженого; під час групової непокори засуджених; під час пожежі в

приміщенні судової установи та інших стихійних лихах. Для цього розділити групу на 2 частини: варта й засуджені.

Аналогічно необхідно продумати елементи психологічного загартування особового складу на кожному занятті з усіх предметів навчання.

Під час спеціальної психологічної підготовки військовому психологу бажано включати до програми такі форми занять: тренінги, ідеомоторні тренування, вивчення психологічних ознак правопорушника й ін., а також провести практичне заняття з ознайомлення і навчання військовослужбовців *прийомам і методам психічної саморегуляції* при підготовці і в процесі несення конвойної служби.

Методика проведення цільової психологічної підготовки напередодні виконання службово-бойового завдання з охорони громадського порядку в місті.

Цільову психологічну підготовку проводять з виконання конкретного службово-бойового завдання та конкретної спеціальної операції тощо.

Етап підготовки до служби.

Психологічний аналіз службово-бойової діяльності з метою виявлення труднощів. Експрес-оцінювання психологічного стану: за 1–2 дні перед виконанням службово-бойового завдання з охорони громадського порядку в місті заступник командира підрозділу по роботі з особовим складом (психолог) бере участь у підборі особового складу для несення служби, здійснює контроль за тим, щоб особи з нервово-психічною нестійкістю не були включені до складу підрозділів, що заступають на службу. Методи та форми: *тестування, спостереження за поведінкою, емоціями, фізичним станом, рівнем конфліктності між військовослужбовцями, психологічною сумісністю особового складу нарядів.*

У процесі підбору військовослужбовців у військові наряди офіцери підрозділу враховують їхні моральні і ділові якості, досвід служби, психологічну сумісність, район і маршрут несення служби, характер майбутніх завдань. Молодих солдатів, як правило, призначають з досвідченими військовослужбовцями. На найбільш складні і відповідальні маршрути патрульні пари комплектують з досвідчених воїнів, що мають високі морально-психологічні і фізичні якості. Дисциплінованих військовослужбовців призначають з тими, хто потребує допомоги, контролю. При цьому суворо дотримуються принципу комплектування: у військовий наряд призначати військовослужбовців з одного взводу (відділення).

У день заступання на службу командир, його заступник по роботі з особовим складом, психолог оцінюють морально-психологічний стан особового складу, характер взаємин у військовому колективі, рівень конфліктності між окремими військовослужбовцями і роблять висновки про психологічну готовність особового складу до заступання на службу. Заступник командира підрозділу по роботі з особовим складом (психолог) виробляє пропозиції щодо проведення практичних занять з особовим складом перед заступанням на службу з метою підвищення психологічної готовності військовослужбовців до несення служби. У них він указує чинники, що негативно впливають на

особовий склад, характерні помилки і утруднення при несенні служби, а також комплекс вправ і прийомів, що формують необхідні якості.

Під час проведення *інструктажу* військових нарядів посадовці роз'яснюють військовослужбовцям особливості поведінки і взаємодії із громадянами. Зміст інструктажу визначається станом оперативної обстановки, чисельним складом варт та особливостями виконання завдань. За необхідності інструктаж може бути проведений одночасно для всіх військовослужбовців або для кожної категорії окремо. На інструктажі доцільно пропонувати вирішення ввідних, відпрацьовувати нестандартні ситуації, використовуючи карти, схеми, макети і т. п. Це дозволяє не лише поглибити, але і закріпити знання і навички патрульно-постового наряду.

Інструктуючи командирів патрульних підрозділів (чергових військових нарядів), начальників патрульних груп, агітаторів і редакторів бойових аркушів, заступник командира підрозділу по роботі з особовим складом доводить підсумки несення служби особовим складом військових нарядів за минулу добу; робить розбір проведених заходів у військових нарядах; роз'яснює оперативну обстановку в районах майбутнього несення служби і поставлені перед військовими нарядами завдання; вказує час, форми і методи по роботі з особовим складом у військових нарядах під час несення служби, дає конкретні завдання щодо змісту запланованих заходів.

Тривалість інструктажу в усіх випадках не повинна перевищувати 30 хв. Після його закінчення нарядам віддають наказ про заступання на охорону громадського порядку.

Ефективність морально-психологічного забезпечення виконання завдань з охорони громадського порядку багато в чому залежить від правильного його планування. Заступник командира підрозділу по роботі з особовим складом складає план морально-психологічного забезпечення служби з охорони громадського порядку військовими нарядами, чисельність яких більше десяти чоловік. Складання таких планів не повинно бути формальною справою, а виходити з доцільності і умов несення патрульно-постової служби. Особам військового наряду, чисельність якого менше десяти чоловік, на інструктажі дають конкретні індивідуальні завдання.

Етап підготовки до служби завершується розводом особового складу на службу. Цей військовий ритуал має величезне морально-психологічне значення. Воно підсилюється, якщо розвід проводять під оркестр чи з використанням радіотехнічних засобів. Спрямований до свідомості і почуттів військовослужбовців, розвід налаштовує особовий склад на зразкове виконання поставленого бойового завдання.

Під час проведення занять з особовим складом, який заступає на службу у варті необхідно ретельно готувати кожного військовослужбовця до виконання обов'язків, визначених характером служби. Для цього використовують метод психологічних вправ і тренувань та метод аварійних ситуацій.

Метод психологічних вправ і тренувань (приклад).

П'яні хулігани. Групу розділити на 3 частини: варту з охорони громадського порядку, п'яних хуліганів, перехожих. Завдання – найшвидше відновити громадський порядок.

Пограбування магазину. Групу розділити на 3 частини: варту з охорони громадського порядку, підозрілих осіб, що помічені біля магазину з розбитою вітриною, перехожих. Завдання – найшвидше розібратися в ситуації та відновити громадський порядок.

Погоня за злочинцем. Запропонувати особовому складу на швидкість подолати смугу перешкод.

Застосування спеціальних засобів. Групу розділити на 3 частини: варту з охорони громадського порядку, агресивних хуліганів, перехожих. Завдання – найшвидше відновити громадський порядок у випадку нападу розлючених хуліганів на наряд.

Метод аварійних ситуацій застосовують для навчання діям у ситуаціях, що можуть виникнути раптово (несправність засобів зв'язку та зброї, застосування спецзасобів та зброї правопорушниками). Приклади:

1) виконання вищевказаних службово-бойових завдань в умовах застосування спеціальних засобів “Хмара”, “Черемуха”, “Терен”;

2) виконання вищевказаних службово-бойових завдань в умовах раптової несправності засобів зв'язку;

3) виконання вищевказаних службово-бойових завдань в умовах раптової несправності зброї.

Вправи на спостереження, підвищення ефективності запам'ятовування.

1. Запропонувати подивитись на якийсь об'єкт (обличчя людини на фото), потім відвести від нього погляд і описати через 3–5 хв. його прикмети, після чого перевірити себе, подивившись знову на нього.

2. Запропонувати подивитись на будинок, що стоїть поблизу, відвернувшись, через 3–5 хв. описати, скільки вікон, балконів, де вікна відкриті, де висить білизна, де в квартирах знаходяться люди й т. д.

3. Запропонувати спостерігати за якою-небудь подією – це може бути звичайна сукупність дій одного або декількох чоловік, які переслідують певну мету (наприклад кілька людей стоять біля магазину). Чому ці люди тут знаходяться? Чого вони очікують? Що вони зараз робитимуть? Відповіді на ці питання дозволяють розвинути в собі здібності психологічного спостереження за людьми, уміння прогнозувати поведінку людини, що дуже важливо для виконання службово-бойового завдання з охорони громадського порядку в місті.

Для підвищення ефективності запам'ятовування професійно значущої інформації корисно навчити військовослужбовця використовувати такі прийоми:

1. *Установка на запам'ятовування.* Всякий раз, стикаючись з професійно значущою інформацією, військовослужбовцю корисно казати собі: “Це треба запам'ятати!”

2. *Заучування.* Об'ємну, складну для запам'ятовування інформацію слід “про себе” повторити, добитися її точного збереження в пам'яті.

3. *Осмислення.* Будь-яка інформація запам'ятовується краще, якщо вона осмислена. Розкрити смислові зв'язки в інформації, що запам'ятовується, допомагають питання: чому?, навіщо? та ін.

4. *Пошук закономірностей.* Він полегшує запам'ятовування цифрової інформації: номерів автомашин і телефонів. Наприклад, номер телефону 28-37-46 легше запам'ятається, якщо відмітити, що цифри в кожній парі в сумі складають десять, причому перші з них зростають на одиницю, починаючи з двійки, а другі зменшуються на одиницю, починаючи з вісімки. Цей прийом полягає в тому, щоб знаходити в тому, що запам'ятовують, які-небудь закономірності: смислові, цифрові і т. п.

5. *Використання аналогій, схожість.* Нова інформація завжди легше запам'ятовується, якщо вона зіставляється із вже відомою. Треба знайти, на що схожий об'єкт. Так, запам'ятовуючи прикмети розшукуваної особи, корисно запитати себе: "На кого вона схожа?". Запам'ятовуючи прикмети викраденого автомобіля, корисно відмітити, що він схожий, наприклад, на автомобіль вашого сусіда й т. д.

6. *Образне представлення.* Словесну інформацію набагато легше запам'ятати, якщо підключити до цього уяву. Прикмети розшукуваного злочинця набагато легше запам'ятати, якщо спробувати наочно їх представити та відтворити у своїй уяві.

7. *Уявне промовляння.* Вимоги статуту краще запам'ятовуються, коли їх промовляти "про себе". Фотографія розшукуваної особи точніше відобразатиметься в пам'яті, якщо при запам'ятовуванні військовослужбовець подумки "промовить" окремі риси її обличчя. Наприклад: ніс прямий, тонкий; очі широко розставлені, погляд важкий, похмурий вираз обличчя.

8. *Моделювання.* Цей прийом особливо хороший, якщо матеріал не впорядкований і містить багато різноманітних відомостей. За допомогою логічних зв'язків розрізнені факти з'єднуються в єдину систему. Вона і послужить моделлю для запам'ятовування. Наприклад, начальнику варті з охорони громадського порядку доводиться запам'ятовувати обстановку місця події, свідчення очевидців й т. д. Якщо за допомогою формулювання певної версії реконструювати минулу подію, змоделювати її, то це, крім усього іншого, дозволить краще запам'ятати потрібну інформацію.

На етапі виконання завдань з охорони громадського порядку психологічну підготовку проводять найбільш активно. Її спрямовують на якісне виконання завдань служби, підтримання високої бойової готовності, підвищення пильності, військової дисципліни, дотримання чинного законодавства.

В її основі лежить особисте спілкування командирів, офіцерів по роботі з особовим складом, начальників військових нарядів, начальників патрульних груп, чергових військових нарядів з підлеглими, активний вплив активу на усіх військовослужбовців.

У цей період заступник командира підрозділу по роботі з особовим складом особисто проводить психологічну підготовку з військовослужбовцями, практично навчає актив формам і методам роботи, перевіряє, як виконують свої обов'язки військовослужбовці, заслуховує доповіді начальників військових

нарядів про здійсненні заходи морально-психологічного забезпечення та психологічний стан особового складу.

Чергові військових нарядів, начальники патрульних груп організують виконання розпоряджень заступника командира по роботі з особовим складом і плану морально-психологічного забезпечення служби з охорони громадського порядку. В цей час вони постійно роз'яснюють особовому складу державну важливість завдання, що виконують, вчасно доводять до військовослужбовців зміни в обстановці; нагадують їм про обов'язки і права під час несення служби, необхідність високої пильності і дотримання законності, про правильні взаємовідносини з громадянами; доводять приклади активних і вмілих дій.

У процесі служби, чергові військових нарядів, начальники патрульних груп, начальники військових нарядів спираються на актив: агітаторів, редакторів бойових аркушів.

Агітатори проводять бесіди, читають і роз'яснюють матеріали з періодичних видань, інформують про події у світі і країні, на прикладах пильності і мужності мобілізують військовослужбовців на успішне виконання завдань. Сприятливі можливості у агітаторів для проведення заходів є під час знаходження в автотранспорті по дорозі до місця несення служби, а також у районних відділеннях поліції (до виходу на службу і під час повернення зі служби). Редактори бойових аркушів збирають матеріал для випуску бойових аркушів і "блискавок" у підрозділі.

У ході несення служби офіцери підрозділу, активісти вимагають неухильного виконання вимог щодо ввічливого та уважного ставлення військовослужбовців до громадян. Вони роз'яснюють, що військовослужбовець на службі – представник держави, що він зобов'язаний бути обачливим, здійснюючи дані йому законом повноваження, об'єктивним при припиненні протиправних дій; він не може припускати порушень законності, зловживання владою, обмеження прав громадян, у тому числі затриманих.

Після завершення служби чергові військових нарядів (командири патрульних підрозділів), начальники патрульних груп і начальники військових нарядів разом з оперативним черговим районного відділення поліції роблять розбір несення служби військовими нарядами.

Заступник командира підрозділу по роботі з особовим складом заслуховує доповіді начальників військових нарядів, активу про здійсненні заходи, їх результати, психологічний стан та військову дисципліну особового складу.

У ході підбиття підсумків несення служби особливу увагу звертають на факти вмілих дій військовослужбовців; аналізують порушення правил несення служби окремими військовослужбовцями (якщо такі є); визначають заходи, які необхідно здійснити з метою підвищення якості патрульно-постової служби; заохочують воїнів, які відзначилися.

Після повернення зі служби в підрозділ командир підрозділу узагальнює підсумки несення патрульно-постової служби, доводить їх до всього особового складу. Заступник командира по роботі з особовим складом аналізує роботу активу військових нарядів, виконання плану морально-психологічного забезпечення служби, індивідуальних завдань, засобами усної і наочної агітації

пропагує сміливі і рішучі дії на службі, приклади пильності. Ці заходи спрямовані на підготовку особового складу до виконання подальших завдань служби.

Таким чином, здійснення загальної, спеціальної та цільової психологічної підготовки у військових частинах НГУ відбувається диференційовано. Загальну психологічну підготовку здійснюють переважно під час призову, прийому особового складу, його обстеження, розподілення, розміщення та загальновійськової підготовки. Спеціальна психологічна підготовка спрямована на пристосування до виконання умов служби (патрульно-постової чи вартової), її проводять переважно під час занять з бойової та спеціальної підготовки. Цільову психологічну підготовку проводять з метою підготовки до виконання конкретного службово-бойового завдання, конкретної спеціальної операції тощо. Форми та методи психологічної підготовки залежать від виконуваних завдань.

4.5. Психологічний супровід професійної діяльності особового складу НГУ під час виконання службово-бойових завдань

4.5.1. Сутність та зміст психологічного супроводу професійної діяльності особового складу НГУ

Умовою забезпечення ефективності службово-бойової діяльності особового складу є **психологічний супровід** – комплекс психологічних заходів, спрямованих на дослідження, оцінювання, прогнозування динаміки й корекцію психічного стану військовослужбовців НГУ, соціально-психологічних процесів, визначення ступеня боєздатності й підтримання оптимального її рівня в підрозділах у різні періоди професійної діяльності.

Основними напрямками психологічного супроводу службово-бойової діяльності військовослужбовців НГУ є такі.

1. Моніторинг психічного стану особового складу, виявлення осіб з дезадаптивними нервово-психічними станами та астеничними реакціями.

2. Проведення заходів корекції психічного стану особового складу, профілактики синдрому посттравматичних стресових порушень.

3. Психологічний аналіз причин неадекватної поведінки військовослужбовців (прояви паніки, зниження мотивації, психічного стомлення й ін.) і попередження їхнього розвитку.

4. Вивчення соціально-психологічного клімату й міжособистісних відносин у колективах, розроблення рекомендацій з оптимізації структури міжособистісних відносин “по вертикалі” і “по горизонталі”.

5. Надання допомоги керівникам підрозділів у згуртуванні колективів, підвищенні ефективності групової діяльності військовослужбовців.

6. Психологічна підготовка військовослужбовців до виконання найбільш складних професійних завдань.

7. Виявлення факторів, що негативно впливають на психічний стан військовослужбовців і ефективність їхньої службово-бойової діяльності.

8. Вироблення рекомендацій з:

- попередження міжособистісних і міжгрупових конфліктів, нормалізації соціально-психологічного клімату в підрозділах;

- організації роботи з особовим складом з урахуванням його психологічних особливостей і психоемоційних станів;

- тимчасового звільнення військовослужбовців від виконання службових обов'язків або участі в спеціальних операціях для проведення короткострокових відновних заходів у зв'язку з розладами психічного стану й зниженням працездатності.

За необхідності психолог рекомендує командирів підрозділу направити таких осіб на обстеження в спеціальні заклади або евакуювати до постійного місця служби для надання медико-психологічної допомоги в стаціонарних умовах.

Для психологічної діагностики й моніторингу психологічного стану військовослужбовців у ході психологічного супроводу використовуються психодіагностичні експрес-тести: САН, шкала реактивної й особистісної тривожності, експрес-діагностика психологічної безпеки особистості, шкала астенії, різні проєктивні й рефлексометричні тести, орієнтовані на поточне (оперативне) оцінювання динаміки зміни актуального психічного стану й психологічних резервів організму та ін.

У проведенні психологічної корекції в цей період використовується широкий арсенал психокорекційних методів, серед яких найбільш часто застосовуються *психологічне консультування, раціональна психотерапія, різні методи регуляції психологічного стану, а також соціально-психологічні тренінги.*

Крім того, психолог підрозділу бере участь у забезпеченні постійного одержання відомостей різноманітного характеру із засобів масової інформації, вчасно реагує на повідомлення негативного характеру про діяльність підрозділу, розвиток ситуації в регіоні й т.п. Тенденційна напівправда про діяльність підрозділів НГУ, яка тиражується засобами масової інформації, породжує у військовослужбовців почуття провини, провокує у них сумнів щодо моральної виправданості власного перебування й проведення оперативних заходів у зоні відрядження.

Важливим є формування у місцевого населення уявлень про дисциплінований, боездатний підрозділ. З цією метою авторитет командирів будь-якого рангу повинен бути забезпечений як ставленням до них підлеглих, так і вищих начальників. Кожний військовослужбовець повинен бути принциповим і професійно грамотним фахівцем.

Психологам в екстремальних умовах доводиться стикатися з різними варіантами негативних психічних станів військовослужбовців, до яких відносяться:

- перевтома – стан, за якого рівень працездатності різко знижений, діяльність здійснюється на рівні фази субкомпенсації, порушена зміна фаз працездатності;

- тривога – відчуття невизначеної загрози, що перешкоджає формуванню адаптивної поведінки;

– страх – стереотип “аварійної” поведінки, що склався в процесі біологічної еволюції, він сприяє нераціональним діям людини;

– паніка – прояв страху перед реальною або уявною загрозою, безглузді метання, хаотичні дії, вчинки, що абсолютно виключають їхню критичну оцінку, раціональність і етичність.

З цих причин особливого значення набувають психологічний добір та підготовка особового складу до виконання службово-бойових завдань в екстремальних умовах.

Психологічний добір військовослужбовців для виконання завдань в екстремальних умовах організовує командир разом зі своїми заступниками й психологом.

Для всього керівного складу є обов’язковою наявність досвіду роботи з людьми. Більшою мірою, ніж рядовий склад, керівник повинен мати досвід діяльності в екстремальних ситуаціях, лідерські якості, психологічну готовність до дій в напружених умовах, комунікативні навички.

Для виконання спеціальних завдань підрозділ необхідно комплектувати з урахуванням специфіки діяльності й рівня професійної підготовленості військовослужбовців. Перед відправленням особового складу для виконання завдань у відриві від місць дислокації необхідно з’ясувати характер взаємин у їхніх родинах. Неприпустимо включати до складу підрозділу осіб, схильних до зловживання спиртними напоями.

Підготовка військовослужбовців до діяльності в екстремальних умовах. Наявний досвід виконання службово-бойових завдань військовослужбовцями в зоні бойових дій диктує необхідність комплексної підготовки особового складу до такого роду діяльності, що включає конкретну інформаційну, спеціальну, бойову, фізичну й психологічну підготовку.

Завданнями психологічної підготовки є:

- забезпечення психологічної безпеки військовослужбовців;
- навчання подоланню психологічних труднощів;
- стимулювання активності у виконанні професійних завдань;
- згуртування військових колективів;
- підвищення рівня взаємодопомоги, упевненості в собі й у своїх товаришах.

Психологічна підготовка військовослужбовців повинна формувати:

- упевненість в законності виконуваних дій;
- переконаність кожного військовослужбовця в гуманності й необхідності заходів, які вживають для підтримання громадського порядку й усунення факторів дестабілізації суспільно-політичної обстановки;

– почуття правової й соціальної захищеності військовослужбовця і його родини;

– готовність до несення служби в різних погодних й складних побутових умовах;

– емоційну стабільність у випадку діяльності підрозділу в ситуації соціальної ізоляції або навіть ворожого ставлення цивільного населення до

військовослужбовців;

- готовність до фізичного й вогневого протиборства;
- уміння надати першу медичну допомогу потерпілому;
- здатність, якщо буде необхідно, приймати й реалізовувати самостійні рішення, діяти автономно;
- навички спілкування з представниками конфліктуючих сторін;
- уміння за зовнішніми ознаками визначати готовність співрозмовника до агресивних дій, а також здатність привертати до себе громадян у процесі спілкування, викликати у них почуття поваги;
- готовність протистояти “м’якому натиску”, тобто несприйняття прохань цивільних осіб, висловлюваних у формі запрошення в гості, підношення дарунків, “слізних” прохань про допомогу й т. п., пов’язаних, як правило, з порушеннями посадових інструкцій, відхиленнями від установленого маршруту, ігноруванням правил збереження інформації для службового користування й т. д.

Наближення умов навчання до екстремальних здійснюється шляхом введення в навчальні завдання різних неочікуваних впливів, характерних для реальної обстановки. Окремі елементи засвоєваної діяльності після їхнього відпрацьовування у звичайних умовах повинні закріплюватися в ситуаціях, що імітують різні екстремальні впливи. У результаті навчання дії кожного військовослужбовця повинні набути стійкості до типових *психологічних стрес-факторів службово-бойової діяльності* серед яких:

- 1) небезпека – оцінка військовослужбовцем обстановки, яка загрожує його здоров’ю й життю;
- 2) раптовість – несподівані для людини зміни обстановки в ході виконання бойового завдання;
- 3) невизначеність – відсутність, недостатність або суперечливість інформації про умови виконання завдання, супротивника або характер його дій;
- 4) новизна – наявність раніше невідомих елементів в умовах виконання або в самому бойовому завданні;
- 5) збільшення темпу дій – скорочення часу на виконання дій;
- 6) дефіцит часу – умови, у яких успішне виконання завдання неможливе шляхом простого збільшення темпу дій – необхідна зміна змісту, структури діяльності.

Крім того, негативні психічні реакції викликають *психотравмуючі фактори екстремальної ситуації*, які знижують або повністю обмежують боєздатність військовослужбовців. До них відносять такі.

1. Візуальний (зоровий) ряд: руйнування будинків, техніки, споруджень, ландшафту; вогонь, загоряння, пожежі, розриви; спостереження трупів, поранених і потерпілих.
2. Аудіальний ряд: гуркіт, ревіння, гудіння.
3. Тактильний ряд: вібрації, удари повітряної хвилі, струс, падіння.
4. Інтерактивний ряд: смерть близьких, товаришів; контакт з пораненими і покаліченими.

Для відтворення цих факторів використовують різноманітні *способи та прийоми моделювання екстремальних впливів на людину*:

- словесно-знакові – вплив здійснюється за допомогою слова, знаків; це може бути розповідь про майбутні дії й пов'язані з ними труднощі, доведення різного роду “легенд” напередодні тактичних занять й навчань і т. д.;

- наочні – вплив здійснюється шляхом показу різних предметів, наприклад, стрілецького й іншого озброєння, кіно- і відеофільмів, фотографій з реальними картинами бою й присутніми там психотравмуючими факторами, дій (показ способу подолання психологічної смуги, обкатування танками й т. п.);

- тренажерні – вплив здійснюється шляхом моделювання психологічних факторів надзвичайної ситуації з використанням технічних засобів, спортивних снарядів, макетів, споруд для відпрацьовування необхідних навичок і вмінь;

- імітаційні – вплив здійснюється з використанням засобів імітації зовнішніх ознак екстремальної обстановки;

- реальні – вплив здійснюється шляхом моделювання психологічних факторів екстремальної ситуації з використанням реальної техніки, озброєння й підручних засобів, застосовуваних для організації й ведення бойових дій.

Найбільшою психологічною ефективністю вирізняються ті заняття, де всі зазначені прийоми моделювання факторів екстремальної ситуації застосовують не розрізнено (сьогодні – один, а завтра – інший), а у комплексі, у тісному зв'язку й взаємодоповненні.

У психологічній підготовці військовослужбовців НГУ доцільно використовувати наступні методи.

Демонстраційні методи (показ дій, зброї, бойового спорядження й ін.). Застосування цих методів спрямоване на формування у військовослужбовців загального орієнтування у професійній діяльності в екстремальних умовах.

Умовно-ситуативні методи (виконання різних ситуативно-рольових завдань, ділові ігри, тактичні навчання, тренування) використовуються для ознайомлення з внутрішньою структурою й логікою професійної діяльності в екстремальних умовах, відпрацьовування взаємодії військовослужбовців і підрозділів.

Методи *“реальних ситуацій”*. Передбачається виконання реальних дій у певних умовах. Це не означає, що обов'язковим є реальне використання спорядження, техніки, зброї, але ситуація повинна сприйматися як реальна, і той, кого навчають, повинен перебувати в стані готовності до виконання певного професійного завдання. Застосування методів *“реальних ситуацій”* спрямоване на актуалізацію мотивів, адекватних мотивам реальної діяльності, і на формування у тих, кого навчають, орієнтування на осмислення виконуваних дій.

Результат тренування – психологічна підготовленість військовослужбовців до реальної професійної діяльності в екстремальних умовах. Як основні елементи психологічної підготовленості розглядають такі компоненти.

Мотиваційний компонент: гуманістична спрямованість службово-бойової діяльності; глибоке розуміння й усвідомлення державного значення й важливості виконуваних завдань; громадянська мужність, принциповість; свідоме прагнення до подолання труднощів.

Емоційно-вольовий компонент: емоційна стабільність у випадку тривалих напружених навантажень; готовність до ризику, небезпеки, віра у свої сили й у підтримку з боку товаришів; відповідальність, самостійність і рішучість під час виконання професійних завдань.

Когнітивний компонент: стійкість пізнавальних процесів, правильне уявлення про майбутні труднощі, умови, вимоги служби; уміння вірно розуміти й оцінювати мотиви поведінки товаришів і соціально-психологічні явища у колективі; знання хитрощів та прийомів, застосовуваних протиборчою стороною.

Регулятивний компонент: уміння управляти своїми емоціями, знімати нервово-психічне напруження й втому; мобілізуватися на виконання завдань і підтримання високої працездатності; здатність викликати бажані психічні стани.

Поведінковий (операційний) компонент: уміння орієнтуватися й адекватно поводитися в психологічно складній ситуації; адаптивність до умов, що змінюються, виконання завдань в екстремальних умовах; здатність швидко аналізувати ситуацію й упевнено діяти у випадку впливу екстремальних стрес-факторів; внутрішня зібраність, відповідальність; урівноваженість, самооцінка.

Достатня розвиненість і виразність цих компонентів та їхня цілісна єдність – показники високого рівня психологічної підготовленості фахівця до діяльності в екстремальних умовах.

У комплекс підготовчих заходів включають також заняття з надання першої само- і взаємодопомоги при пораненнях, травмах, забиттях, опіках і впливі низьких температур, харчових отруєннях отрутами тваринного й рослинного походження, укусах тварин і комах, виникненні простудних, паразитарних або інфекційних захворювань, а також з виконання санітарно-гігієнічних процедур.

4.5.2. Організація та здійснення психологічного супроводу діяльності військовослужбовців НГУ під час виконання службово-бойових завдань

Згідно з вимогами керівних документів та досвіду *практична діяльність командирів та їх заступників по роботі з особовим складом щодо здійснення психологічного супроводу службово-бойової діяльності особового складу включає:*

- прийняття відповідних рішень щодо попередження негативних індивідуальних і групових явищ, у першу чергу, паніки;
- підтримання (відновлення) у військовослужбовців високої бойової активності, формування і збереження їх постійної націленості на виконання

службово-бойового завдання;

- вживання заходів психологічної адаптації військовослужбовців до складних умов обстановки;

- оцінювання динаміки психогенних втрат, виявлення основних причин їх виникнення, контроль за ступенем моральної, фізичної та психологічної стомленості особового складу;

- виявлення військовослужбовців, які отримали психологічне ураження, надання їм першої допомоги, за необхідності, евакуювання, використання спеціальних медикаментозних засобів, які підвищують і підтримують функціонально психічну сферу людини;

- підтримання і розвиток у військовослужбовців позитивних настроїв і настанов на безумовне виконання службово-бойових завдань;

- своєчасне виявлення факторів та ступеня психологічної пригніченості особового складу і оперативне проведення відповідних заходів щодо її подолання;

- вживання заходів із забезпечення необхідних умов життєдіяльності військовослужбовців;

- організацію психологічного консультування для військовослужбовців, які відчувають функціональні розлади своєї психічної сфери і які звернулися до посадових осіб підрозділу зі скаргами чи то проханнями допомогти їм подолати подібні явища.

Для досягнення ефективності психологічного супроводу потрібно знати фактори, що впливають на діяльність військовослужбовців НГУ.

Факторами соціального середовища, що впливають на професійну діяльність військовослужбовців НГУ, є такі.

Загальні соціальні фактори (світогляд, система цінностей, місце і соціальна оцінка правоохоронної діяльності в суспільстві).

Конкретні соціальні фактори:

- особливості колективу (рівень розвитку колективу, стиль роботи командира, соціально-психологічний клімат, організація міжособистісних стосунків та ін.);

- зміст професійної ролі (коло професійних обов'язків, його визначення, однозначність професійних функцій, ступінь відповідальності та ін.);

- позапрофесійні контакти (належність до певного соціального прошарку, родина, друзі, організація побуту та ін.).

Соціально-психологічні фактори:

- відповідність індивіда професійній ролі (рівень професійної підготовки, сприйняття індивідом професійних обов'язків, відповідність індивідуальних даних функціональним обов'язкам та ін.);

- мотиваційні установки індивіда та колективу (відповідність мотивації діяльності індивіда та колективу, рівень професійних прагнень, наявність соціальних гарантій професійного росту та ін.).

Психогенними факторами, які впливають на якість дій військовослужбовця НГУ, є такі:

- конфліктність спілкування в багатьох службових ситуаціях, образливі і провокуючі висловлювання та дії правопорушників;
- значимість завдань, що виконують;
- значні об'єктивні труднощі на шляху виконання завдань;
- висока ціна помилок та їхніх наслідків;
- ризик, небезпека;
- тривале очікування можливих різких ускладнень обстановки, що потребує постійної пильності і внутрішньої готовності до активних дій;
- напруженість взаємовідносин з правопорушниками, їхня активна протидія припиненню злочинів і затриманню;
- висока відповідальність;
- раптовість, новизна, незвичайність обставин виконання СБЗ;
- перешкоди (шум, жара або холод, темрява і т. п.);
- дефіцит часу, значна інтенсивність навантажень;
- неприємні фактори, що травмують психіку.

Вплив даних факторів викликає позитивні та негативні психологічні реакції.

Позитивні психологічні реакції:

- активізація почуття обов'язку;
- змобілізованість і активізація ділових мотивів;
- захопленість, азарт, емоційне піднесення;
- підвищення пильності, готовність реагувати на оперативні обставини;
- прискорення реакції.

Негативні психологічні реакції в екстремальних ситуаціях:

- розгубленість, сповільненість реакції, нерозуміння того, що відбувається;
- острах невдачі, занепокоєння, невпевненість, тривожність;
- зниження активності, наполегливості в досягненні мети;
- відчуття слабкості, втоми, нестачі сил;
- загостреність почуття самозбереження, страх за своє життя;
- психічне перенапруження.

Всі ці фактори та реакції мають бути враховані при організації та здійсненні психологічного супроводу.

Психологічний супровід здійснюється *в три етапи:*

- 1 етап – підготовчий;
- 2 етап – виконання службово-бойових завдань;
- 3 етап – психологічна реабілітація особового складу після виконання службово-бойових завдань.

Перший етап: підготовчий. Під час добору військовослужбовців для виконання службово-бойових завдань в екстремальних умовах проводиться психодіагностичне обстеження. На етапі проведення індивідуальної бесіди з військовослужбовцем оцінюється ступінь притаманності йому таких якостей характеру як імпульсивність, агресивність, неврівноваженість через те, що небажаними проявами цих характеристик можуть бути нестримана поведінка,

емоційно-вольова нестійкість у стресогенних умовах, немотивована агресія тощо.

Під час індивідуальної бесіди з військовослужбовцем необхідно виділяти ознаки, які найчастіше можуть сприяти вищевказаним проявам.

Особливості біографії:

– наявність у близьких родичів важких психічних захворювань, випадків суїциду;

– співчуття деяким фундаменталістським релігійним течіям або приналежність до будь-яких релігійних сект;

– психічні травми, пережиті раніше (рання трагічна втрата близьких, родичів, перебування у заручниках, загибель на його очах друзів, дітей);

– участь у бойових діях;

– виховання у неповній сім'ї (особливо відсутність батька), виховання у дідуся, бабусі, в дитячому будинку.

Зовнішні ознаки:

– тремор кінцівок рук, м'язів шиї, надзвичайно рухома міміка обличчя, різкі неадекватні рухи руками, надмірна скутість, потовиділення, різкі зміни настрою, часта зміна кольору обличчя;

– жовтуваті білки очей, часта зміна розміру зіниць, тьмянний колір та припухлість обличчя, надмірна рум'яність щік, "мішки" під очима, почервоніння або синюшність ділянки шкіряного покриву носу, жовтуватість шкіри, жовті пальці;

– татуювання на тілі кримінального характеру, сліди глибоких ран, порізів.

Поведінкові та мовні особливості:

– наявність категоричних, різких суджень ("я завжди", "ніколи", "дуже добре", "нікуди не годиться");

– частий перехід під час розмови на теми екстрасенсорики, НЛО, дистанційного впливу одних людей на інших;

– явно поверховий аналіз фактів, подій, відсутність системності у викладенні теми матеріалу, необґрунтованість висновків та нездатність зрозуміти сутність жартів, прислів'їв, "в'язкість" у спілкуванні;

– надмірна образливість через незначні приводи;

– безпідставна впертість, конфліктність, спроби будь-якими способами повернути до себе увагу, цинізм, озлобленість;

– при потраплянні в незручне становище – збільшення кількості логічно незавершених висловів, слів-паразитів, коливання темпу мови, зниження повноти та адекватності сприйняття мовної інформації, що призводить до неадекватних мовних та поведінкових реакцій.

Наявність цих проявів у військовослужбовця не може бути підставою для остаточного висновку про його придатність до виконання службово-бойового завдання, а є лише передумовою для більш детального вивчення особистісних особливостей військовослужбовця психологом або навіть психіатром.

Для проведення психологічного тестування можна використовувати проєктивні методики, особистісні опитувальники. Також використовуються додаткові методики для попереднього вивчення особистісних якостей

військовослужбовців, що призначаються для виконання службово-бойових завдань:

- методика оцінювання рівня розвитку адаптаційних властивостей особистості;
- методика оцінки психологічної готовності до ризику;
- методика діагностики психологічної безпеки особистості;
- методика виміру ступеня агресивності;
- методика оцінки загального рівня тривожності та страху.

Підготовка військовослужбовців до діяльності в складних та екстремальних умовах, як було зазначено вище, включає: інформаційну, бойову, фізичну та психологічну складові.

Інформаційна складова:

– обґрунтування цілей та завдань, що виникають перед підрозділом під час виконання службово-бойових завдань;

– вивчення нормативно-правових актів, що регламентують діяльність підрозділу;

– ознайомлення з етнографічними особливостями регіону, де передбачається виконання службово-бойових завдань, національними традиціями, особливостями спілкування між представниками інших етносів.

Бойова та фізична складові включають:

– вдосконалення навичок володіння усіма видами спеціальних засобів та зброї, які можуть бути використані під час виконання службово-бойового завдання, водіння автотранспортних засобів;

– вдосконалення навичок ведення вогню з різних положень, володіння спеціальними засобами захисту і активної оборони, використання технічних засобів зв'язку;

– оволодіння навичками ведення активного та захисного рукопашного бою як індивідуально, так і в складі підрозділу; обеззброєння, захоплення, конвоювання противника.

Психологічна складова була детально розглянута у підрозділі 4.4.

Взаємовідносини в колективі. Проблема формування і зміцнення міжособистісних взаємовідносин у військових колективах є надзвичайно важливою. Їх стиль багато в чому визначає соціально-психологічний клімат у підрозділі. Процес налагодження взаємин потребує зміни деяких звичок, стосунків з оточуючими, підходів до оцінювання людей.

Спокійний, об'єктивний аналіз ситуації і застосування навичок психічної саморегуляції допомагають військовослужбовцям успішно переборювати труднощі міжособистісного спілкування. Як засіб, який дозволяє регулювати взаємовідносини в колективі, може використовуватися тренінг спілкування (поведінковий тренінг).

Другий етап: виконання службово-бойових завдань, включає в себе такі основні напрямки роботи:

а) виявлення факторів, які негативно впливають на психічний стан військовослужбовців і ефективність їхньої службово-бойової діяльності;

б) проведення психодіагностичних обстежень, здійснення контролю за психічним станом особового складу, виявлення військовослужбовців, які

потребують психологічної допомоги та проведення психокорекційної роботи;

в) проведення заходів психологічної допомоги, психокорекції, спрямованих на зняття гострих стресових проявів, відновлення працездатності;

г) навчання й інструктаж військовослужбовців;

д) участь психолога в організаційних заходах;

е) напрацювання рекомендацій з:

– попередження міжособистісних і міжгрупових конфліктів, нормалізації соціально-психологічного клімату в підрозділах;

– проведення роботи з особовим складом з урахуванням психологічних особливостей і станів військовослужбовців;

– тимчасового звільнення військовослужбовців від виконання службових обов'язків для проведення короткочасних відновлювальних заходів у зв'язку з розладами психічного стану і зниженням працездатності;

– відрядження, евакуації військовослужбовців для надання кваліфікованої медико-психологічної допомоги.

У працях В.В. Ягупова виділено такі основні напрями профілактики бойових психічних травм.

1. Навчання командирів, а через них і всіх військовослужбовців основам психології та практичним навичкам і вмінням своєчасного розпізнавання психічних розладів з використанням найпростіших методик оцінювання бойового стресу, навичкам самоконтролю і спостереження за навколишніми.

2. Роз'яснення військовослужбовцям природи стресових ситуацій та переконання їх у персональній відповідальності за власний психічний стан, оволодіння найпростішими прийомами релаксації, медитації тощо. Така робота має здійснюватися безпосередньо перед виконанням завдань і в періоди затишшя.

3. Оптимальне забезпечення військовослужбовців всім необхідним, формування у них впевненості у власних силах, турбота про харчування й відпочинок, надання своєчасної психологічної та психіатричної допомоги.

4. Своєчасне розпізнавання осіб з бойовими психічними травмами, надання їм оперативної психологічної допомоги та евакуація їх у тил.

Основними критеріями для евакуації є: неспроможність військовослужбовця виконувати функціональні обов'язки, неадекватна оцінка оточення, відсутність контакту, його деморалізуючий вплив, загроза з його боку для навколишніх.

Організаційні заходи. Після прибуття в зону виконання службово-бойових завдань варто організувати компактне розміщення й охорону місць розташування особового складу так, щоб максимально знизити почуття небезпеки у військовослужбовців, приділивши особливу увагу забезпеченню їхнього повноцінного відпочинку. Необхідно комплектувати пости, наряди і розміщати особовий склад, враховуючи складний характер взаємовідносин, що складаються між представниками різних соціальних груп.

Підвищену увагу потрібно звертати на формування відносин взаєморозуміння і співробітництва з особовим складом інших підрозділів, а також з військовослужбовцями взаємодіючих підрозділів. Це можливо

здійснювати за допомогою проведення загальних розводів і постановки задач, чіткого інструктування про взаємини підпорядкованості залежно від ситуації, проведення спільних операцій і т. п.

У випадку розміщення підрозділів на великій відстані один від одного важливо організувати регулярне відвідування місць їхньої дислокації старшими командирами та їх заступниками по роботі з особовим складом, виявляти зацікавленість у настрої військовослужбовців, вживати заходів для задоволення поточних потреб особового складу, проводити роботу зі встановлення атмосфери взаєморозуміння з представниками місцевих органів внутрішніх справ, місцевою адміністрацією.

Підтримка родичів. Необхідно сприяти особовому складу в одержанні кореспонденції від близьких. Особливу увагу звертати на організоване і регулярне її одержання в періоди загострення ситуації. Орієнтувати командирів на спостереження за змінами в настрої підлеглих після одержання ними звісток від близьких.

Інформація. Забезпечити можливість постійного одержання відомостей із засобів масової інформації. Вчасно реагувати (пояснювати, спростовувати, переконувати) на повідомлення негативного характеру про діяльність підрозділу, розвитку ситуації в регіоні і т. п. Формувати у місцевого населення уявлення про підрозділ, як дисциплінований та боєздатний. Кожен військовослужбовець має виглядати підтягнутим, бути культурним, порядним, принципним і професійно грамотним. Виконати цю вимогу буває особливо важко після певного адаптаційного періоду (як правило, 7–10 днів), коли військовослужбовці отримують перші уявлення про діяльність, починають відчувати психологічний тиск, що чинять на них.

Матеріальне і моральне стимулювання. Варто здійснювати постійний контроль за реєстрацією результатів діяльності особового складу, широко застосовувати практику заохочень військовослужбовців і повідомлень про позитивні результати діяльності за місцем їхнього постійного несення служби.

Дозвілля. У період “оперативного спокою” необхідно приділити увагу організації дозвілля особового складу (з урахуванням інтересів військовослужбовців).

Профілактика зловживань алкоголем. Необхідно проводити групові розбори випадків порушення дисципліни, пов’язаних із вживанням алкоголю. Наводити приклади харчового отруєння спиртом і випадків виявлення неякісних спиртних напоїв у комерційних і державних структурах. Організувати і проводити бесіди психолога і лікаря з особовим складом про негативний вплив алкоголю на психіку людини.

Профілактика захворювань. Для профілактики захворювань гепатитом, холерою, черевним тифом, дизентерією і т. п. варто орієнтувати особовий склад на неухильне дотримання продуктового, питного режиму (їжа повинна бути термічно оброблена, а вода – відомого походження і кип’яченою), на дотримання правил особистої гігієни (організувати банно-лазневне обслуговування). Застерігати військовослужбовців від статевих зв’язків (як можливого джерела венеричних захворювань) у період перебування в зоні

тимчасової дислокації. Навчати їх заходам щодо попередження простудних і інфекційних захворювань.

Психологічний вплив перебування в зоні службово-бойових дій. У зоні ведення службово-бойових дій військовослужбовець піддається постійному стресу. Тривале напруження біологічних, фізіологічних, психічних функцій спричинює виснаження захисних сил організму. Психологічні фактори, такі як мотивація, установка, можуть за рахунок тимчасової високої мобілізації резервів організму компенсувати несприятливі прояви стану людини, підтримувати достатньо високу працездатність. Якщо людина знаходиться в стані високої мобілізації тривалий час, це може призвести до загострення наявних у неї захворювань і викликати інші небажані наслідки.

Крім того, в екстремальних умовах відбувається різка перебудова мотиваційної сфери військовослужбовця. Чим більш незвичайними будуть умови, тим більші зрушення відбудуться в психіці людини. Вплив екстремальних факторів на людину може призвести до виникнення у неї різних розладів психогенного характеру.

Тривале перебування в бойових умовах підвищує ймовірність виникнення міжособистісних конфліктів у службових колективах. Завдання психолога – допомогти військовослужбовцям швидко вийти з конфліктної ситуації, навчити їх розв'язанню конфліктів оптимальними методами.

Психолог (заступник командира по роботі з особовим складом) повинен знати картографію конфлікту і на її підставі розробити рекомендації.

Третій етап: психологічна допомога та реабілітація особового складу після виконання службово-бойового завдання.

Після прибуття до місця постійної дислокації необхідно організувати медико-психологічне обстеження всього особового складу підрозділу. У найкоротший термін варто забезпечити відвідування психолога військовослужбовцями, які побували в гострих ситуаціях, мали нервово-емоційні зриви та відчувають себе дискомфортно.

За рекомендаціями психолога і лікаря командирам військових частин необхідно терміново організувати відпочинок, використовуючи з цією метою місцеві туристичні бази, будинки відпочинку, санаторії і т. п.

Вжити заходи щодо швидкого одержання військовослужбовцями належного матеріального забезпечення. Провести заохочення кращих. Широко використовувати такі форми заохочення, як дострокове присвоєння звання, підвищення в посаді, нагородження відомчими й урядовими нагородами.

Організувати роботу з родинами і родичами військовослужбовців, використовуючи для цього такі форми, як листи подяки, урочисті збори, вечори вшанування (з повідомленням підсумків діяльності, відмічати найбільш сумлінних військовослужбовців), індивідуальні зустрічі з родичами військовослужбовців і т. п.

Узагальнюючи сказане, *психологічну реабілітацію можна визначити* як комплекс психофізіологічних, психотерапевтичних, організаційних та медичних заходів, спрямованих на відновлення порушених психічних функцій та корекцію соціального статусу військовослужбовців, які отримали бойові

психічні травми. Вона націлена на відновлення психічного здоров'я й може здійснюватись як у бойовій обстановці, так і в стаціонарних медичних закладах.

Здійснюючи *психологічну реабілітацію після виконання службово-бойових завдань (завершення бойових дій)*, обов'язково необхідно враховувати такі фактори:

– ступінь активності військової частини, підрозділу і конкретного військовослужбовця в службово-бойовій діяльності (чим більше та активніше діяли військовослужбовці, тим оперативнішою, масштабнішою і повноціннішою має бути психологічна допомога);

– кількість бойових втрат у військовій частині, а також характер і причини поранень, контузій, травм, опіків та інших форм фізичного впливу на здоров'я військовослужбовця; під час надання психологічної допомоги у відновний період кожному військовослужбовцю враховують: а) ситуацію, в якій було отримано ушкодження здоров'я; б) ступінь впливу на нього випадків смерті товаришів (особливо близьких по службі та життєдіяльності); в) характер його ставлення до явищ, що визначені в пунктах а) і б); г) особливості ставлення до цього командування; д) нагороди та заохочення, що тією чи іншою мірою пов'язані з цим явищем; е) характер відбиття даних явищ у свідомості товаришів по службі тощо;

– час виходу військової частини, підрозділу, військовослужбовця із зони бойових дій (чим раніше та оперативніше надано психологічну допомогу їх учасникам, тим меншою буде ймовірність виникнення згодом психічних проблем, зумовлених бойовим стресом);

– особливості соціально-психологічного клімату і міжособистісних взаємин у військовій частині, підрозділі, характер взаємин конкретного військовослужбовця з оточуючими;

– особливості та умови діяльності військової частини, підрозділу, військовослужбовця після завершення виконання службово-бойових завдань (нормальна і добре продумана організація життєдіяльності військової частини, підрозділу, конкретного військовослужбовця сприятиме психічному здоров'ю всього особового складу і зменшуватиме необхідність психологічної допомоги та реабілітації);

– особистісні переживання конкретного військовослужбовця, що може бути пов'язано з фізичним знищенням супротивника, загибеллю товаришів по службі, веденням бойових дій у оточенні супротивника, перебуванням у полоні, здійсненням протиправних вчинків;

– соціальні, етнічні, релігійні, родинні та інші обставини, що мають суттєвий вплив на процес психологічної реабілітації кожного конкретного військовослужбовця.

Хід та результат службово-бойової діяльності значною мірою визначають поведінку і психічні стани військовослужбовців після її завершення. В цей період відбувається поступове відновлення здатності критично мислити, намагання відволіктись від переживань через виконання певної роботи (написання листів, догляд за технікою, спорядженням, одежею і т. ін.).

У випадку невдалого завершення службово-бойової діяльності у військовослужбовців можуть розвиватись стани невпевненості у своїх силах, у компетентності командирів тощо. Ці переживання особливо посилюються у випадку великих втрат в людях та бойовій техніці.

Проте у будь-якому випадку після виконання службово-бойового завдання відбувається відновлення сил та бойових можливостей особистості. Стани більшості військовослужбовців характеризуються стомленістю, сонливістю, низькою рухливістю, важкими сновидіннями, униканням контакту очима, намаганням відволіктися від роздумів про травмуючі події.

Подоланню негативних психічних станів сприяє: роз'яснення військовослужбовцям причин невдач, шляхів поновлення боєздатності, активна підготовка до подальших дій, актуалізація широких соціальних мотивів поведінки військовослужбовців.

У цей період рекомендується: дати можливість військовослужбовцям відпочити, щоб відновити фізичні та психічні сили, після відпочинку залучити до активної нескладної діяльності, підбадьорити хорошим словом, уникати нарікань за помилки під час виконання службово-бойових завдань, організувати надання швидкої допомоги пораненим, психотравмованим, їх евакуацію, урочисте поховання загиблих.

Більш повно зміст психологічної допомоги військовослужбовцям після виконання службово-бойових завдань розглянуто у наступних підрозділах.

4.6. Психологічна робота зі збереження психічного здоров'я військовослужбовців НГУ

4.6.1. Поняття психічного здоров'я, його критерії

Як було зазначено вище, метою психологічної допомоги є збереження психічного здоров'я особистості та запобігання небажаних явищ у її поведінці і розвитку. Тому доцільно детально зупинитися на розкритті поняття "психічне здоров'я" та проблемі розмежування психічної норми і патології.

Поняття психічного здоров'я тісно пов'язане з поняттям здоров'я взагалі та визначається як *стан психіки, що забезпечує гармонійне, успішне, стійке, гнучке функціонування у важких ситуаціях.*

Сучасне розуміння поняття психічного здоров'я передбачає, що для нього характерна індивідуальна динамічна сукупність психічних властивостей конкретної людини, яка дозволяє їй адекватно своєму віку, статі, соціальному стану пізнавати навколишню дійсність, адаптуватися до неї і виконувати свої біологічні і соціальні функції відповідно до виникаючих особистих і суспільних інтересів, потреб, загальноприйнятої моралі. У наукових працях дослідники виділяють такі критерії психічного здоров'я.

1. Інтерес до самого себе: чутлива і емоційно здорова людина ставить свої інтереси трохи вище за інтереси інших, деякою мірою жертвує собою заради тих, про кого піклується, але не повністю.

2. Суспільний інтерес: якщо людина діє аморально, не відстоює інтереси інших і заохочує соціальний відбір, маловірогідно, що вона побудує собі світ, в якому зможе жити затишно й щасливо.

3. Самоконтроль, здатність брати на себе відповідальність за своє життя.

4. Висока фрустраційна стійкість: надання права собі та іншим здійснювати помилки без засудження себе або іншої особистості.

5. Гнучкість: пластичність думки, готовність до змін.

6. Прийняття невизначеності: людина живе в світі вірогідності й випадку, в якому ніколи не існуватиме повної визначеності.

7. Орієнтація на творчі плани: творчі інтереси складають значну частину існування людини.

8. “Наукове” мислення: прагнення бути об’єктивнішим, раціональнішим. Регуляція своїх відчуттів і дій за допомогою оцінювання їх наслідків, відповідно до міри впливу на досягнення близьких і далеких цілей.

9. Прийняття самого себе.

10. Ризик: здорова людина схильна ризикувати виправдано і прагне робити те, що вона хоче, навіть коли існує можливість невдачі; вона прагне бути заповзятливою, але не безрозсудно хороброю.

11. Тривалий гедонізм: людина шукає задоволення як від теперішнього моменту, так і від можливого майбутнього; вона вважає, що краще думати як про сьогоднішній день, так і про завтрашній, і не одержима негайним здобуттям задоволення.

12. Нонутопізм: відмова від нереалістичного прагнення до всеосяжних щастя, радості, досконалості або до повної відсутності тривоги, депресії та ворожості.

Сучасні психіатри (Б. Д. Карвасарський, О. М. Громбах, О.Ш. Тхостов та ін.) виділяють чотири основні групи людей з різними показниками психічного здоров’я:

1) абсолютно здорові, скарг немає;

2) з легкими функціональними порушеннями, про що свідчать епізодичні скарги астено-невротичного порядку, обумовлені конкретною психотравмуючою ситуацією;

3) люди з доклінічними станами і клінічними формами у стадії компенсації;

4) з клінічними формами захворювання у стадії субкомпенсації.

Критерії психічного здоров’я за визначенням Всесвітньої організації охорони здоров’я такі:

– усвідомлення і відчуття безперервності, постійності та ідентичності свого фізичного та психічного “Я”;

– відчуття постійності та ідентичності переживань в однотипних ситуаціях;

– критичність до себе, своєї власної психічної діяльності та її результатів;

– відповідність психічних реакцій соціальним обставинам і ситуаціям;

– здатність управляти поведінкою відповідно до соціальних норм, правил, законів;

– здатність планувати свою життєдіяльність і реалізовувати її;

– здатність змінювати спосіб поведінки залежно від зміни життєвих ситуацій та обставин.

Поряд з цим, у деяких наукових працях зазначається, що такі характеристики, як збереження функцій або соціальна адаптованість не мають прямого відношення до поняття психічного здоров'я. Так, деякі хворі на алкоголізм на початкових стадіях можуть залишатися такими, що досягають успіху на службі, люди з паранояльними проявами тривало виявляли підвищену працездатність. Більш того, відомо немало випадків наявності психічних захворювань у деяких видатних та навіть геніальних осіб (Ван Гог, С. Далі, Ф. М. Достоевський, Д. Свіфт, І. Ньютон, Ж. Русо, Ф. Шопенгауер та ін.).

Наявність патології зовсім не обов'язково свідчить про наявність хвороби. Якість психічного функціонування визначається адаптаційним потенціалом особистості та її компенсаторними можливостями. Так, проникаюче поранення черепа з пошкодженням ділянок мозку може не мати тривалих психопатологічних наслідків, а легкий струс головного мозку інколи здатний бути причиною інвалідизації.

На думку більшості дослідників, здорова особистість характеризується такими якостями:

- самоконтролем, особистою відповідальністю, демократизмом і наявністю ідеалів;
- постійним розширенням усвідомлення самого себе, інших людей і навколишнього світу;
- розвитком своєї компетентності в задоволенні базових потреб та у реагуванні на небезпеку;
- виробленням реалістичних і таких, що відповідають їх потребам, ролевих та міжособистісних стосунків.

Важливу характеристику психічного здоров'я людини надають соціальна поведінка, продуктивність праці, міжособистісні стосунки, особистісні цінності, творчість, еволюція особи, можливості реалізації її духовного і інтелектуального потенціалу.

Якість психічного здоров'я визначається сукупністю індивідуальних особливостей особи і стану внутрішнього середовища організму, що складається із взаємодії біологічних, психологічних і соціально-середовищних чинників (спадковість, вік, умови виховання, якість підготовки, тип характеру та поведінки, навички, надбані в подоланні стресових ситуацій, перенесені хвороби, травми, поранення, інтоксикації, психічна травматизація й т. ін.).

Багато ознак, що характеризують якість психічного здоров'я, є відносно стійкими. Наприклад, наявність психічного захворювання у кого-небудь з родичів, жорстоке поводження в дитинстві або перенесена травма головного мозку у деяких випадках є підґрунтям, що призводить (хоча і необов'язково) до виникнення захворювання. Властиві здоровій психіці риси характеру, наприклад вразливість, мінливість настрою, лідерські нахили, прагнення до успіху й ін. під впливом соціального середовища можуть виявитися надмірно посиленними, обумовлюючи дисгармонію особистості та її уразливість відносно певних психічних травм.

Психічне здоров'я вельми динамічне. Його якість безперервно змінюється під впливом численних зовнішніх чинників: соціальних, психологічних, економічних, екологічних та ін. *Людей, абсолютно несприйнятливих до стресу, не існує.* У кожного є строго індивідуальна межа опору, після досягнення якої психоемоційне напруження, перевтома або порушення функцій організму призводять до зриву психічної діяльності. У випадку значної схильності людини до виникнення психічної патології буває достатньо незначної зовнішньої шкоди для її утворення. У осіб з високим рівнем психічного здоров'я розлад може проявитися лише при надзвичайно інтенсивній та (або) тривалій несприятливій зовнішній дії. Велику роль, крім того, відіграють суб'єктивна значущість події для конкретної особи, емоційно-смісловий контекст переживань, здатність знайти конструктивний спосіб подолання стресової ситуації. Настільки ж важливе значення має загальний стан організму, ступінь виснаження його функціональних систем.

Наявність певних хворобливих ознак у представників деяких вікових і соціальних груп є швидше правилом, ніж виключенням. Так, у підлітків-безпритульників дуже часто спостерігаються погранична розумова відсталість і формування психопатичних рис; у осіб похилого віку нормою є деяке послаблення мнестичних функцій. Це змушує використовувати у оцінюванні їх станів уявлення про норму здоров'я популяції. Перед складанням відповідального іспиту багато людей відчувають хвилювання і невпевненість; під час епідемій гострозаразних інфекцій – страх захворіти; у ситуаціях великомасштабних катастроф або в бойовій обстановці закономірні тривога, екзальтація, тремор, тахікардія, звуження поля свідомості. Аналогічні прояви у звичайних обставинах поза сумнівом розцінювалися б як симптоми хвороби. Таким чином, слід ураховувати і таке поняття, як “ситуаційна норма здоров'я”.

Стиль мислення, світогляд, еталони поведінки й межі їх можливих варіацій знаходяться в тісній залежності від історичних, суспільних, етнічних, культуральних та регіональних умов, що вимагає розробки критеріїв соціальних норм здоров'я. Проте спеціальні знання в цій області ще недостатні.

Стосовно бойової діяльності необхідно відзначити, що при тривалому перебуванні військовослужбовця в екстремальних умовах закріплюються специфічні компенсаторно-приспосувальні зміни, які потім контрастують з вимогами мирного життя і стають причиною соціально-психологічної дезадаптації, у тому числі й основними проявами посттравматичних стресових розладів.

Таким чином, *психічне здоров'я військовослужбовця – це таке функціонування психіки, яке забезпечує його гармонійну взаємодію з навколишнім світом, адекватність поведінки, ефективність навчальної і службової діяльності та здійснення особистісного розвитку.* Психічно здоровим вважається військовослужбовець достатньо розумово розвинений, внутрішньо врівноважений, адекватний на службі та в побуті, здатний виконувати службові обов'язки, знаходитися в організованому військовому колективі та витримувати підвищені психічні і фізичні навантаження без наслідків для свого соматичного стану.

Залежно від рівня складності вимог до психічного ресурсу військовослужбовця у тій чи іншій ситуації, факторами порушення психічного здоров'я можуть бути:

- невідповідність навантажень та зовнішніх впливів на людину її психофізіологічним та особистісним можливостям;
- соматичні захворювання та дефекти фізичного розвитку;
- непристосованість осіб з відхиленнями характеру до певних типів ситуацій;
- деформація системи міжособистісних відносин у соціальному оточенні військовослужбовця;
- наявність амбівалентних, протирічливих відносин, мотивів і потреб, які породжують гострий внутрішній конфлікт і переживання через неможливість самотійно знайти продуктивний вихід зі складної ситуації й ін.

Виявлено, що психічні ресурси у ситуаціях, пов'язаних з професійною діяльністю, вичерпуються прямо пропорційно наростанню стомленості, психічної травмованості і зворотно пропорційно професійній підготовленості та готовності до виконання завдань за рахунок сформованості необхідних психофізичних характеристик, уміння доволно входити в оптимальний психологічний стан та швидко і повністю відновлюватися.

Для визначення необхідності надання психологічної допомоги дуже важливими є як суб'єктивне відчуття психологічного неблагополуччя самою людиною, так і узагальнене уявлення про норму психічного здоров'я, яке дозволяє з певною вірогідністю встановити наявність відхилень від неї у конкретної особистості.

Вирішення питання *про розмежування психічної норми і патології* пов'язане з різноманіттям психічних проявів у тієї самої людини в різноманітних умовах життя і у різних людей в однакових умовах.

Говорячи про норму будь-яких явищ, зазвичай мають на увазі те, що з загальноприйнятої точки зору відповідає визначеним стандартам і вимогам (нормативам). Ці норми – результат усереднення індивідуальних функцій і проявів, які укладаються у визначений діапазон, що дозволяє індивіду нормально пристосовуватися (існувати) у звичайних і мінливих життєвих умовах. Їхня оцінка і значення залежать від біологічних і соціальних вимог.

У біології і медицині нормою вважається такий стан організму, показники життєвих проявів якого укладаються у рамки значень статистичного усереднення аналогічних показників, отриманих від максимально можливої кількості індивідів, “нормально” пристосованих до актуального середовища проживання. Найважливішою умовою нормального стану організму є відповідність його функціонування вимогам середовища, здатність до активної і продуктивної взаємодії.

У численній кількості досліджень звертається увага на наявність зв'язку між здоров'ям і хворобою, на відсутність чіткої межі між ними і якісну відмінність між ними.

Поряд з поняттями “норма” і “патологія” використовують також (нерідко як синоніми) поняття “здоров'я” і “хвороба”.

Поняття “здоров’я” (“здоровий”) припускає наявність “норми”, якоюсь мірою збігається з нею, але воно ширше, тому що може включати і певні відхилення деяких показників від норми (за умови наявності прийнятого ступеня функціональної адаптованості до навколишнього природного і соціального середовища), тобто воно являє собою континуум “ідеальне здоров’я – практичне здоров’я”. “Хвороба” – поняття, безсумнівно, більш вузьке, ніж поняття “патологія”. Перше припускає обов’язкову наявність в організмі активного хворобливого процесу з можливою динамікою до видужання або дефекту (патологічні реакції і патологічні процеси), а друге – не тільки хвороба, але і різноманітні патологічні стани, що не мають активних патологічних змін (динамічних і процесуальних), проте, з такими патологічними морфологічними і функціональними відхиленнями від норми, що обмежують або цілком виключають адекватне пристосування до існуючих умов життя. Поняття “патологія” включає патологічні реакції, процеси, стани і утворення.

Іншими словами, “нормальна людина” – це людина, яка відповідає у головних своїх психічних проявах основним критеріям статево-вікового розвитку і соціальним нормам конкретного суспільства, та забезпечує адекватну оточуючій дійсності регуляцію поведінки. “Психічно здорова” людина – яка відчуває при цьому душевне благополуччя та відповідально виступає суб’єктом своєї життєдіяльності.

Питання про розмежування психічної норми і патології складне тому, що психічні функції виключно різноманітні й індивідуальні. Багатство психіки людини відбивається в її здібностях, вчинках, моральних установках, у творчій і виробничій активності, життєвій позиції, ставленні до себе і навколишнього середовища, вольовому контролі, поведінці у повсякденних і складних ситуаціях.

Поняття норми значною мірою залежить від історичної епохи, соціально-економічної структури суспільства, расової, національної і суспільної приналежності, моралі і багатьох інших чинників. Психіатрична клініка й особливо судово-психіатрична експертиза показують, що окремі “ненормальні” або “нормальні” переживання (недовіра, злість, туга) і вчинки (наприклад, агресія) можуть бути як у здорових, так і у психічно хворих осіб. Вихоплені з загального життєвого контексту і психічних процесів конкретної людини, вони можуть розцінюватися і як ознаки норми, і як ознаки психічної патології.

Спеціалістів завжди не задовольняв грубий розподіл людей на психічно здорових (нормальних) і психічно хворих (ненормальних, “помішаних”). В результаті цього були сформульовані концепції граничних і передхворобливих станів, акцентуйованих особистостей. Але, на жаль, завдяки цьому не були вирішені питання, що стосуються діагностичних складностей, незважаючи на різноманіття використовуваних методів: спостереження, експериментального оцінювання психофізіологічних реакцій і психічних функцій, оцінювання поведінки та ін.

Поки що не існує загальноприйнятих визначень психічної норми і психічної патології. Так, за визначенням Всесвітньої організації охорони

здоров'я, *психічно здоровою (нормальною)* варто вважати людину, у якій нормально розвинуті психічні функції, відзначається фізіологічний, духовний і соціальний добробут, а також збережена здатність адекватної адаптації до навколишнього природного і соціального середовища, активної виробничої та іншої діяльності. Виявляється, що так само важко визначити і психічну патологію. Інтуїтивно кожна здорова людина може відчувати хворобливий стан іншого, але це сприйняття не може бути чітко визначене. Підтвердженням цього є наявність множини формулювань таких психіатричних понять, як психічний розлад, психічна хвороба, психоз, психопатологічний дефект, граничні стани, аномалії розвитку, акцентуація особистості й ін. Проте необхідно пам'ятати, що психічна патологія – якісно інший стан, ніж психічна норма.

Отже, стосовно психічної діяльності, **норма** – це оптимальний рівень психічного функціонування, що забезпечує повноцінну діяльність людини не тільки в повсякденних, але й в екстремальних природних і соціальних умовах (“ідеальне здоров'я” у медичному і соціальному розумінні). Психічне здоров'я включає й крайні варіанти психічних реакцій, що можуть виникати в екстремальних умовах у акцентуйованих особистостей і обмежувати адекватне виконання ними соціальних обов'язків (“практичне здоров'я”).

О. Г. Караяні, І. В. Сиром'ятніков вказують, що найбільш загальними критеріями, які характеризують норму психічного здоров'я, є:

а) відповідність суб'єктивних образів відображених об'єктів дійсності цим об'єктам, а також відповідність характеру реакцій зовнішнім подразникам, значенню життєвих подій;

б) адекватний віковий рівень зрілості емоційно-вольової та пізнавальної сфер особистості;

в) здатність до адаптації у мікросоціальних відносинах;

г) здатність до самоуправління власною поведінкою, його зміни залежності від зміни ситуації, розумного планування життєвих цілей і підтримання активності в їх досягненні;

д) критичний підхід до обставин життя, почуття відповідальності за близьких членів сім'ї.

Під **психічним захворюванням** (хворобою) варто розуміти непсихотичні (граничні) і психотичні (психоз, божевілля) психічні розлади, що мають у своїй основі активні патологічні функціонально-морфологічні або функціональні зміни головного мозку (психопатологічні процеси і психопатологічні реакції), а під **психопатологічним станом** – стійке психопатологічне функціонування, що обумовлює постійну патологічну неадекватність психічних проявів і поведінки або помітно обмежену можливість адаптації до навколишнього природного і соціального середовища. У вузькому розумінні психопатологічний стан – це стійкий психопатологічний дефект розвитку або розлади особистості внаслідок органічного ураження головного мозку.

4.6.2. Психогієна та психопрофілактика психічного здоров'я військовослужбовців в умовах військової частини НГУ

Як зазначено у другому розділі цього підручника, уся різноманітність завдань психологічної роботи може бути розглянута у двох основних напрямках:

а) сприяння виконанню завдань військовою частиною, безпосередньо пов'язаних з військовою діяльністю;

б) сприяння вирішенню проблем, пов'язаних опосередковано з військовою діяльністю (вирішення особистих проблем військовослужбовців і членів їхніх сімей, збереження рівня їхнього психічного здоров'я та підвищення соціально-психологічної компетентності, оптимізація психофізіологічного стану).

Реалізація цих завдань припускає організацію і здійснення певних *форм діяльності*. Форми психологічної роботи передбачають в частині та підрозділі узгоджені дії усіх суб'єктів психологічної роботи з *отримання вірогідної психологічної інформації, а також здійснення безпосереднього впливу на окремих військовослужбовців (службовців, членів їхніх сімей) і військові колективи* з метою оптимізації їхнього психологічного стану, що забезпечує ефективну військову діяльність. До числа основних *форм психологічної роботи у військовій частині* віднесені: психодіагностика, психопрофілактика і психогієна, психологічне консультування і освіта, психотерапія і психореабілітація. Кожна з них має свої особливості та певним чином спрямована на здійснення психологічної допомоги особистості чи групі військовослужбовців у повсякденній діяльності військ.

Психопрофілактика і психогієна – це система психолого-педагогічних і організаційних заходів, які сприяють попередженню різноманітних проблем (таких, як порушення психічного здоров'я військовослужбовців, конфлікти у військових колективах, відхилення поведінки, труднощі в адаптації і т. п.) та спрямованих на збереження психосоматичного здоров'я людей і створення здорових умов для життєдіяльності військовослужбовців. Психопрофілактичні заходи проводяться психологом у тісному взаємозв'язку з іншими посадовими особами.

У межах даного виду діяльності здійснюється:

– виявлення і постановка на облік військовослужбовців, схильних до неадекватної (девіантної) поведінки, а також осіб з низьким рівнем нервово-психічної стійкості;

– організація роботи кімнати психологічної роботи, в якій проводять цикли бесід на психогієнічні теми щодо збереження психічного здоров'я; навчання прийомам емоційно-вольової саморегуляції психічних станів, спеціалізованим формам мобілізації на дії в екстремальних ситуаціях або процедурам відновлення психофізіологічних ресурсів; підготовку навчально-методичних матеріалів щодо індивідуального засвоєння прийомів аутотренінгу;

– психогієнічне оцінювання комфортності режимів праці і відпочинку; прийом психологом військовослужбовців під час медичної диспансеризації й інші заходи.

Психогігієна та психопрофілактика в НГУ складають частину системи загальних гігієнічних і профілактичних заходів держави. При цьому роль соціальних, біологічних і екологічних чинників у виникненні та поширенні психічної патології не можна розглядати у відриві від соціально-економічного стану країни.

Психогігієна та психопрофілактика в НГУ має низку особливостей, зумовлених специфічними умовами військової служби, віковими параметрами, тенденцією до наростання пограничних та психосоматичних розладів, а також донозологічних форм психічних порушень. Вказана тенденція характерна як для службово-бойової діяльності мирного часу, так і для періоду бойових дій і екстремальних ситуацій.

Психогігієна та психопрофілактика реалізується через комплекс заходів, спрямованих на збереження та зміцнення психічного здоров'я особового складу, створення найбільш сприятливих умов для психічної діяльності військовослужбовців у мирний і воєнний час, попередження виникнення і розвитку психічних захворювань.

Під психогігієною розуміється профілактична охорона психічного здоров'я людини шляхом створення оптимальних умов для всебічного розвитку психічних властивостей особистості та її оптимального функціонування, поліпшення умов праці й життя, встановлення адекватних міжособистісних відносин, а також підвищення опірності психіки людини шкідливим впливам оточуючого середовища. Її мета – збереження і зміцнення психічного здоров'я та працездатності людини.

Психопрофілактика являє собою комплекс заходів, спрямованих на попередження розвитку психічних розладів шляхом запобігання дії на організм хвороботворних, перш за все, психотравмуючих факторів, виявлення осіб з ознаками нервово-психічної нестійкості, раннього розпізнавання психічних розладів, попередження формування та хронізації психічних захворювань через проведення лікувально-оздоровчих заходів з потребуючими цього військовослужбовцями.

Завдання психогігієни і психопрофілактики у військах такі:

- вивчення причин і умов виникнення психічних розладів серед особового складу, розробка конкретних рекомендацій щодо попередження розвитку у військовослужбовців психічних розладів у процесі військової служби;
- обстеження прибуваючого у військову частину поповнення з метою раннього виявлення осіб з ознаками нервово-психічної нестійкості, психічними відхиленнями і патологією;
- облік, спостереження і амбулаторне лікування військовослужбовців, які мають нечітко виражені розлади психіки;
- розроблення рекомендацій командуванню щодо використання військовослужбовців з урахуванням стану їх психічного здоров'я і характерологічних особливостей;
- підготовка рекомендацій з планомірного розподілу фізичних і психічних навантажень, підвищення психічної праце- і боєздатності;
- попередження надмірного психоемоційного напруження в процесі

професійної діяльності;

- проведення загальногігієнічних заходів, що мають безпосереднє психопрофілактичне значення (дотримання умов військової праці і побуту, режиму відпочинку, харчування і т. д.);

- психологічна корекція та медико-психологічна реабілітація військовослужбовців з посттравматичними стресовими розладами;

- санітарна освіта військовослужбовців (офіцерів, військовослужбовців військової служби за контрактом та строкової служби) з питань психогігієни, психопрофілактики і деяких розділів військової та медичної психології;

- наукове розроблення актуальних проблем психогігієни і психопрофілактики.

Структуру психопрофілактики складають:

- а) види (первинна, вторинна, третинна);

- б) заходи (соціально-економічні, медичні, організаційні і т. д.);

- в) рівні (державний, громадський, індивідуальний);

- г) сили (командування, медична служба, військові та медичні психологи, офіцери структур по роботі з особовим складом, служби тилу, прокуратура, громадські організації).

Види психопрофілактики. Первинна – попередження нервово-психічних хвороб; вторинна – система лікувально-профілактичних і реабілітаційних заходів щодо запобігання рецидивів хвороби; третинна – попередження хронізації хвороби та інвалідності пацієнта.

Первинна психопрофілактика включає систему заходів, що передбачають вивчення шкідливих впливів на організм людини, її психічного стану та можливостей попередження психічних і психогенно обумовлених хвороб. Зазначені заходи мають на меті підвищення опірності психіки до негативних факторів середовища та попередження самого факту виникнення хвороби. На даному рівні профілактики вирішального значення в охороні здоров'я військовослужбовців мають сукупність соціально-економічних умов і раціональна організація їх службової діяльності, побуту, відпочинку і т. д. При цьому медична служба займає не основні, а рекомендаційні (консультативні) позиції.

Особливе значення має оцінювання і прогнозування психічного здоров'я. Мова йде, по-перше, про визначення вірогідності розвитку психічного розладу і, по-друге, про оцінювання якості психічного функціонування та перспектив поведінки військовослужбовців в різних умовах їхнього життя і діяльності. Безсумнівно значущим для вирішення питання про первинну психопрофілактику, попередження самого факту захворювання є знання військовими лікарями клінічних проявів пограничних станів, що дозволить їм проводити обґрунтовані, цілеспрямовані, індивідуальні профілактичні заходи.

Вторинна психопрофілактика – сукупність заходів, спрямованих на попередження несприятливих наслідків вже наявної психічної хвороби або психосоматичного захворювання. Мається на увазі активне виявлення військовослужбовців з початковими проявами хворобливих станів, ранній початок лікування з використанням комплексної, як правило, патогенетичної терапії, що сприяє сприятливому перебігу хвороби, більш швидкому одужанню,

перешкоджає хронізації хворобливого процесу.

Важливе місце у вторинній психопрофілактиці відводиться заходам з попередження рецидивів і досягнення найбільш повної ремісії хвороби. У разі затяжного захворювання передбачається підтримуюча терапія, яка проводиться в амбулаторних умовах.

Третинна психопрофілактика спрямована на попередження інвалідності хворих і зниження несприятливих соціальних наслідків психічних захворювань.

Таким чином, останні два види психопрофілактики спрямовані на недопущення ускладнень, хронічного перебігу хвороби, інвалідизації і зміни (зниження) службового (соціального) статусу військовослужбовців. Успішне виконання цих завдань багато в чому залежить від ефективної роботи медичної служби військової частини.

Заходи профілактики. Професійне довголіття військовослужбовців тісно пов'язане з соціально-економічними заходами і станом психічного здоров'я. Соціально-економічні заходи повинні бути чітко оформлені в організаційно-правовому відношенні і регламентуватися законами, статутами, відповідними наказами. Медичні заходи, перш за все, повинні спрямовуватися на психогігієнічну роботу з особовим складом, вдосконалення санітарно-епідеміологічного нагляду, раннє виявлення військовослужбовців з ознаками донозологічних психічних порушень, а також на розробку способів їх ефективної корекції.

Заходи психогігієни і психопрофілактики у військах повинні мати послідовний характер і проводитися у допризовний період, під час призову та в період проходження військової служби. У допризовний період певну психопрофілактичну роль виконують заходи початкової військової підготовки юнаків. Особам, які перенесли черепно-мозкові травми, нейроінфекції, що мають пограничну нервово-психічну патологію призначають лікувально-оздоровчі заходи. У період призову психоневрологічні диспансери надають у військкомати необхідні медичні відомості на осіб, які перебувають під спостереженням диспансеру, які лікувалися в психіатричних лікарнях. Призовні комісії військкоматів направляють до військ, як правило, здорових осіб. Однак в окремих випадках деякі захворювання або хворобливі стани під час призову залишаються нерозпізнаними (частіше всього легкі ступені дебільності, граничні психопатії). По-перше, лікарі призовних комісій нерідко зустрічаються зі стертими, слабо вираженими хворобливими станами, які важко виявити при одноразовому огляді; по-друге, є призовники, які з тих чи інших причин приховують свою хворобу, по-третє, не в усіх випадках на призовників надається медична документація.

Велике значення в системі психопрофілактичних заходів в НГУ має виявлення осіб з нервово-психічної нестійкістю, їх облік та організація психологічного та медичного спостереження за ними. Своєчасне виявлення таких осіб може бути здійснене тільки спільними зусиллями командирів, офіцерів по роботі з особовим складом, психологів та лікарів.

Кваліфіковане оцінювання хворобливих проявів психіки можливе в результаті ретельного вивчення особистості військовослужбовця в процесі

навчання і виконання службових обов'язків. У деяких випадках для уточнення діагнозу можуть знадобитися додаткові відомості з райвійськкомату, школи, місця роботи, від батьків, з лікувальних установ.

Перш за все, об'єктом уваги психологів, лікарів і командирів є військовослужбовці, у яких у минулому були черепно-мозкові травми, які схильні до вживання алкоголю і наркотиків, які висловлюють суїцидальні думки, інфантильні особистості, що відстають у навчанні, недисципліновані, які часто скаржаться на здоров'я. З такими військовослужбовцями проводять необхідні дослідження, консультації фахівців, їх направляють на обстеження і лікування до психіатричних відділень військових шпиталів.

Особливо болісно адаптуються до умов військової служби молоді солдати, які мають недостатню фізичну підготовку. Вони важко реагують на насмішки і зневажливе ставлення товаришів по службі, прагнуть до самотності, фіксуються на своїх недоліках. У них можуть розвиватися гострі афективні реакції з суїцидальними тенденціями. Психічно здорові особи, які епізодично або періодично вживають алкоголь чи наркотики, потребують заходів виховного характеру, тоді як ті, що виявляють ознаки сформованої наркоманії або алкоголізму, підлягають направленню на лікування у психіатричний стаціонар.

Немаловажне значення має також своєчасне виявлення осіб, які страждають від соматогенної астенії. Мова йде про астеничні стани, обумовлені нерізко вираженими, але довгостроковими соматичними захворюваннями (функціональний розлад шлунка, гастрит, холецистит, гайморит, тонзиліт, нейроциркуляторна дистонія та ін.) Такі військовослужбовці потребують обстеження та лікування у відповідних фахівців. В іншому випадку це сприятиме розвитку психогенних реакцій і астено-невротичних станів.

Слід звертати увагу і на осіб, що наражаються на небезпеку впливу професійних загроз (НВЧ-поле, технічні рідини та ін.). У таких випадках необхідний постійний контроль за дотриманням військовослужбовцями правил техніки безпеки.

Осіб з нервово-психічною нестійкістю і психічними розладами можуть виявляти протягом всіх періодів служби, але частіше це відбувається в перші 3 місяці, тобто в період адаптації.

Психопрофілактична робота в адаптаційний період має важливе значення, тому що в перші місяці служби разом з декомпенсацією раніше виникаючих захворювань можуть виникати дезадаптаційні розлади, що проявляються астеничною, невротичною симптоматикою, емоційними і вегетативними порушеннями. Ускладненню адаптації можуть сприяти хронічні соматичні захворювання, а також порушення розпорядку дня, регламенту праці та відпочинку, раціонального харчування, статутних положень вартової служби, нерівномірний розподіл або різке підвищення фізичних навантажень.

На психічний стан військовослужбовців негативно впливають і нестатутні взаємовідносини в підрозділі, що призводить до виникнення у них хворобливих реакцій, до вчинення ними суїцидальних дій, до надзвичайних подій.

Оскільки переважний контингент суїцидентів (90 %) серед військовослужбовців складають практично здорові особи, а причинами

самогубств у них є несприятливі соціальні фактори (непідготовленість і труднощі військової служби, побутові негаразди, нестатутні взаємини, боязнь покарання і т. д.), то психологічні проблеми підлеглих і морально-психологічний клімат в колективі мають постійно перебувати в центрі уваги командирів, офіцерів по роботі з особовим складом і психологів.

Тяжка адаптація до військової служби ще не означає неуспіхів у службі в подальшому. У разі своєчасного проведення психопрофілактичних заходів вдається подолати адаптаційні реакції у більшості військовослужбовців. Окрім санітарно-гігієнічних заходів можуть використовувати також психокорекцію, іноді призначати транквілізатори.

У період адаптації при деяких видах військової праці та навчально-бойової діяльності може відзначатися психоемоційне напруження, яке викликає тривожність, невпевненість, різні побоювання, очікування невдач, що є причинами зниження бойової здатності і працездатності. Профілактика таких станів припускає раціонально побудовану систему навчальних тренувань, повноту інформації про передбачувані обсяг і зміст завдань, виховання впевненості в техніці, своєчасне отримання необхідної медичної допомоги. У деяких випадках доцільне надання відпочинку, призначення вітамінів, загальнозміцнюючих засобів, рідше – медикаментозної терапії.

В умовах військової служби надзвичайно важливою є профілактика психогенних захворювань, обумовлених ситуаційними труднощами. Причинами цих труднощів найчастіше є:

- конфлікти з товаришами по службі і командирами (особливо з молодшими);
- викривлення дисциплінарної практики та інші недоліки роботи з особовим складом;
- дефекти здоров'я, що не перешкоджають проходженню служби, але вимагають індивідуального підходу та раціонального призначення на посади;
- неблагополуччя в особистому житті – хвороба батьків, їх тяжке матеріальне становище, конфлікти в сім'ї, розрив з коханою дівчиною та ін.

Ситуаційні труднощі можуть призводити до переходу психологічних реакцій в патологічні. У кожному конкретному випадку розв'язати важку ситуацію можна тільки за умови строго індивідуального підходу до військовослужбовця. При цьому необхідно використовувати всі три психопрофілактичні підходи: 1) особистісний; 2) міжособистісний; 3) ситуаційний.

Основою психічної дезадаптації військовослужбовців, які брали участь у бойових діях або ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій (аварій, катастроф, стихійних лих), є різні прояви посттравматичних стресових розладів. Найбільш ефективним засобом реабілітації таких осіб виявляються консультативно-психологічна допомога та психотерапія.

У період реформування НГУ організація і методи психогігієнічних і психопрофілактичних заходів повинні постійно удосконалюватися з урахуванням змін, що відбуваються в суспільстві.

4.6.3. Психологічне консультування особового складу військової частини

Психологічне консультування – це вид психологічної допомоги, що полягає в роз'ясненні військовослужбовцям (членам їхніх сімей) їх психологічних труднощів, знятті психологічного напруження, підвищенні їх компетентності і наданні безпосередньої допомоги у вирішенні особистих проблем, з якими вони стикаються в особистому житті, професійній діяльності й інших ситуаціях, профілактиці і подоланні кризових ситуацій, а також корекції неадаптивних способів поведінки.

Консультування здійснюється, як правило, у формі планового прийому військовослужбовців і службовців психологом військової частини. Психологічно орієнтована бесіда, консультація відрізняється за своїм змістом від звичайної індивідуально-групової бесіди наявністю психодіагностичного компоненту, а також націлюванням на більш глибокий психологічний аналіз ситуації, наявністю компетентної інтерпретуючої позиції фахівця. Психологічне консультування можна проводити також шляхом організації пошти або телефонів психологічної довіри у межах військової частини.

Психологічне консультування проводить психолог, як правило, у формі спеціальної бесіди з клієнтом, який звернувся за допомогою. Основні відмінності консультування від психотерапії і психокорекції такі:

- суб'єктами звернення є здорові люди, які не мають ознак відхилень від соціальної або психічної норми і несприятливих психологічних утворень;

- основна мета консультування – не подолання психотравмуючих чинників, а їхнє попередження; основна роль у подоланні складної ситуації належить самому клієнтові, його внутрішнім резервам; завдання психолога полягає в психологічній просвіті клієнта, мобілізації шляхом спеціальних прийомів, що створять необхідний емоційний і мотиваційний настрій, зусиль людини на дотримання певної лінії поведінки, виробленої спільно з психологом;

- консультування охоплює більш широке коло проблем: адаптація до нових умов життєдіяльності, побудова найбільш оптимальної системи взаємовідносин у колективі, розв'язання міжособистісних конфліктів, проблеми особистісного, професійного зростання, виховання, навчання і т. п.

Психологічне консультування не передбачає глибинних змін в особистості людини, в той час як психокорекція та психотерапія орієнтовані саме на такі зміни. Відповідно різняться між собою інші суттєві характеристики цих видів психологічної допомоги: тип клієнта, з яким має справу спеціаліст, проблеми, що вирішуються, форми роботи, її тривалість тощо.

Розмежування зазначених понять не означає їх віддаленості одне від одного. Насправді вони близькі між собою: психологічне консультування майже завжди містить у собі психотерапевтичні елементи, часто передбачає подальшу психокорекцію чи психотерапію; своєю чергою психокорекція і психотерапія не обходяться без епізодів психологічного консультування. Однак у світовому психологічному співтоваристві психокорекція і психотерапія вважаються більш глибоким рівнем психологічної допомоги, отже, вимагають

від спеціаліста, що їх здійснює, більш глибоких знань і більшої майстерності. Різні вимоги до системи підготовки психолога-консультанта і психотерапевта визначають як різні рівні їхньої професійної компетентності, так і різні галузі практики психологічної допомоги.

Суть психологічного консультування полягає в тому, що психолог, використовуючи спеціальні професійні знання, створює такі умови для іншої людини, в яких вона переживає свої нові можливості у вирішенні власних психологічних проблем. Основною метою психолога, що проводить консультацію, є допомога клієнтові в усвідомленні його проблеми та в пошуку шляхів і способів її якнайскорішого розв'язання. Ця мета реалізується через виконання низки завдань.

По-перше, психолог має уважно вислухати клієнта. Важливість цього аспекту діяльності консультанта підкреслюється в усіх відомих працях із психологічного консультування. Максимально терпляче, з використанням спеціальних прийомів вислуховування клієнта не лише близько знайомить психолога з ним та його проблемою, а й допомагає клієнтові краще усвідомити свою ситуацію, дає йому полегшення і великою мірою визначає ефективність консультативної роботи.

По-друге, в процесі консультування психолог працює над розширенням уявлень клієнта про себе, свою конкретну життєву ситуацію, про навколишню дійсність. Саме таким шляхом здійснюється корекційний вплив психолога на клієнта, внаслідок чого останній починає по-новому бачити й оцінювати свою ситуацію, формулює альтернативні варіанти поведінки.

По-третє, психолог проводить консультацію, маючи на увазі, що його клієнт – здорова людина, яка відповідає за себе і свої стосунки з оточуючими людьми. Але досягти того, щоб сам клієнт узяв на себе відповідальність за те, що з ним відбувається, — нелегке завдання, оскільки клієнт, як правило, звинувачує у своїх життєвих труднощах когось іншого. Поступове й цілеспрямоване обговорення проблеми вини та відповідальності має підвести його до висновку, що він сам відповідає за ситуацію, яка склалася, і спонукати до змін у своїх ставленнях і поведінці, результатом яких може бути і зміна самої ситуації. Унаслідок консультування клієнт має не тільки краще зрозуміти свою проблему і шляхи її розв'язання, а й повірити у себе і бути готовим до реалізації знайдених способів подолання своїх труднощів.

Принципами психологічного консультування є такі.

Принцип добровільності означає, що клієнт сам звертається до психолога, оскільки суб'єктивно відчуває труднощі у своєму житті, сам бажає допомоги і шукає її, тобто він мотивований до прийняття психологічної допомоги.

Принцип доброзичливого і безоціночного ставлення до клієнта означає виявлення теплоти й поваги, уміння прийняти клієнта таким, яким він є, не оцінюючи і не засуджуючи його норми і цінності, стиль життя, поведінку.

Повага до клієнта та його проблеми виявляється і в реалізації іншого принципу психологічної допомоги – *забезпечення конфіденційності зустрічі*. Цей принцип означає, що психолог зберігає у таємниці все, що стосується клієнта, його особистих проблем і життєвих обставин (за винятком випадків,

коли йдеться про загрозу для життя і здоров'я клієнта чи інших людей, про що психолог має повідомити відповідні установи, і про що клієнта попереджають на початку роботи).

Принцип професійної мотивованості консультанта означає, що він захищає інтереси клієнта, а не інших осіб чи організацій, не стає на бік жодного з учасників конфлікту, уникає упередженого ставлення.

Ще одним важливим принципом є *відмова психолога від порад і рецептів*, оскільки він не може брати на себе відповідальність за життя іншої людини. Його завданням, як уже зазначалося, є посилення відповідальності клієнта за те, що з ним відбувається, спонукання його до активності в аналізі проблеми, у пошуку виходу з кризи.

Нарешті, для консультанта дуже важливо *не вступати з клієнтом у будь-які особисті стосунки*. Цей принцип означає, що психологу слід уникати як встановлення дружніх взаємин із клієнтами, так і надання психологічної допомоги своїм друзям чи родичам.

Існує три варіанти позиції консультанта: *позиція “зверху”*, коли сильний, мудрий, досвідчений консультант, так би мовити, простягає руку допомоги слабкому, дезадаптованому, недосвідченому клієнтові; *позиція “на рівних”*, яка передбачає відсутність дистанції між консультантом і клієнтом, їх взаємну відвертість, обмін особистісними проблемами і надає консультації характеру буденної розмови; *позиція “радника”*, за якої консультант виступає як особа, більш компетентна у проблемі клієнта, що допомагає йому розібратися в ній, знайти шляхи подолання труднощів. Якщо дотримуватися зазначених принципів психологічної допомоги, остання позиція видається найбільш адекватною. В етичному плані вона характеризується відсутністю оцінок, відмовою від прямого виховного тиску, намаганням створити атмосферу довіри, доброзичливості, співчуття.

У психологічному консультуванні предметом взаємодії є *переживання та думки клієнта*. Як правило, виділяють такі **етапи психологічного консультування**: структурування та встановлення взаєморозуміння з клієнтом; опис та зміст проблеми; визначення бажаного результату, мети, обговорення змін після досягнення мети; пошук різних варіантів розв'язання проблеми; цілеспрямований вплив на клієнта з метою зміни його думок, переживань, дій.

Використовуються певні **методи впливу**: інтерпретація (нове бачення ситуації); директива (вказівка на дію); саморозкриття (психолог ділиться власним досвідом); зворотній зв'язок (як клієнта сприймає психолог і оточуючі); логічна послідовність (дає змогу клієнту передбачати результати власних дій); резюме (підсумок роздумів); відкриті та закриті запитання; повторення суті слів клієнта, його ключових фраз; відображення почуттів; узагальнююче резюме (повторення основних фактів і почуттів клієнта в процесі інтерв'ю).

Під час бесіди мають бути виконані такі **основні правила**.

1. Слухати дуже уважно. Звертати увагу не тільки на те, що говорить клієнт, але і як він це робить (тембр, ритм, паузи). Це допоможе вірно зрозуміти його емоційний стан і те, що він замовчує.

2. Визначати головні проблеми. Дати можливість військовослужбовцю відверто розкрити істинну проблему. Уточнити деталі допоможе використання відкритих та закритих запитань.

3. Звертати увагу клієнта на його бажання вирішити проблему, що виникла. При цьому використовувати запитання: “Чому він обрав саме такий спосіб?”, “Які ще можна зробити кроки у подоланні цієї життєвої кризи?”, “На допомогу кого він розраховує?”, “Який результат бажає отримати після роботи з ним психолога?” тощо.

4. Проводити розмову наодинці у комфортних умовах.

5. У ході розмови необхідно звертати увагу на інформацію про військовослужбовця, яка може бути корисною для подальшої корекційної роботи.

За тривалістю виділяють такі *види консультувань*: разова консультація, короткострокове та середньотривале консультування.

Разову консультацію проводять у випадках, коли більш тривала робота з людиною з якихось причин виявляється недоцільною або неможливою. Тривалість консультації 45–60 хв.

Така консультація відбувається:

– *по-перше*, коли клієнт звернувся до психологічної служби помилково, оскільки йому насправді потрібна медична, юридична чи соціальна допомога;

– *по-друге*, у випадках, коли психолог інформує клієнта з тих чи інших питань, що належать до його компетенції;

– *по-третє*, коли клієнт звертається до психолога за підтримкою рішення, яке він збирається прийняти з приводу певної життєвої ситуації;

– *по-четверте*, у випадках, коли клієнт з якихось причин (віддаленість району, мешкання в іншому місті тощо) не може прийти до психолога вдруге, хоча за характером його проблеми така зустріч була б бажаною.

Взагалі слід зауважити, що разова консультація — дуже відповідальний вид психологічної допомоги. Психолог мусить працювати, не знаючи докладно ні обставин життя клієнта, ні справжньої його мотивації стосовно тих чи інших дій, ні значення цих дій для нього та його оточення.

Таким чином, проведення разової консультації вимагає від психолога надзвичайної спостережливості, проникливості, обережності, високого професіоналізму.

Дієвим є такий алгоритм проведення психологічного консультування:

1) встановлення контакту з клієнтом шляхом створення відповідного психологічного клімату;

2) визначення справжньої проблеми клієнта та ступеня його орієнтації в ній, спільне чітке її формулювання;

3) визначення мети клієнта, його можливостей в її досягненні, обговорення позитивних способів дій;

4) вироблення альтернативних варіантів поведінки;

5) узагальнення психологом результатів взаємодії з клієнтом, мотивування його на реалізацію прийнятого рішення.

Короткострокове консультування. Цей вид психологічної допомоги здійснюється протягом трьох-чотирьох зустрічей, кожна з яких триває приблизно годину.

Типовим варіантом такої роботи є випадки, коли клієнт потребує консультації просвітницько-рекомендаційного або діагностичного характеру. Консультування проводять на основі психодіагностичного обстеження клієнта, а інколи й оточуючих його осіб.

Розглянемо послідовність дій психолога у ході такого роду консультування.

1. Короткий контакт з клієнтом під час його запису на консультування.

2. Перша зустріч з клієнтом. Відбувається ґрунтовне знайомство з клієнтом. Він викладає свої скарги, причини звернення за консультацією, свої очікування стосовно неї. Завданнями консультанта є, по-перше, встановлення психологічного контакту з клієнтом, по-друге, первинна діагностика, тобто складення враження про клієнта на основі аналізу його вербальної та невербальної поведінки і характеру спілкування з консультантом. Унаслідок діагностичного орієнтування психолог здійснює диференціацію клієнтів (визначає, чи зможе він сам надати допомогу конкретному клієнтові, чи його слід направити до іншого спеціаліста і якого саме), а також формулює перші гіпотези щодо характеру проблеми клієнта і вибирає напрям подальшої діагностичної роботи.

3. Психодіагностичне обстеження клієнта. За результатами первинної діагностики може виникнути необхідність подальшої спеціальної діагностики особистості клієнта (або діагностики членів його сім'ї, їх міжособистісних взаємин, спілкування, взаємодії і т. д.). З великої кількості різноманітних методичних засобів, що є в розпорядженні сучасної психології, консультант має вибрати ті, що найбільше відповідають специфічним завданням обстеження конкретного клієнта. При цьому консультант повинен пам'ятати, що недоцільно застосовувати великий набір методик, оскільки це утруднює усвідомлення та узагальнення отриманої інформації; також небажано застосовувати громіздкі за обсягом і часом проведення методики, оскільки це може викликати у клієнта лише втому й роздратування.

4. Заключна зустріч. Під час такої зустрічі проводять бесіду за результатами обстеження, в ході якої обговорюють загальний психічний стан клієнта, виявлені труднощі та їхні причини, прогнозують варіанти подальшого розвитку особистості клієнта, його стосунків з оточуючими, розкриваються умови, за яких цей розвиток може набути оптимальних форм. Іншими словами, предметом бесіди є психологічний діагноз, що відображає рівень актуального розвитку клієнта і прогнозування цього розвитку.

Завдання психолога на заключній зустрічі такі:

- підтримання психологічного контакту з клієнтом, відвертих взаємостосунків;
- залучення клієнта до співпраці, активності в обговоренні його проблем, їхніх причин, альтернативних варіантів розвитку його особистості та взаємостосунків з оточуючими;

– спільне вироблення програми дій, виконання якої сприятиме як профілактиці, так і подоланню негативних тенденцій і труднощів у розвитку; просвітницька інформація та рекомендації психолога мають органічно вплітатися в контекст спільного обговорення системи заходів;

– мотивування клієнта на виконання розробленої програми, підтримка його віри в себе, в успіх своїх зусиль.

У консультативній допомозі використовують такі комунікативні техніки.

1. Мовчання. Смысл мовчання може бути різноманітним: ознака опору, ознака самоаналізу, вираз відчаю та безвихідності, переддень інсайту. Найдоцільніше реагувати в ситуації мовчання кивком, повторенням останніх слів, перефразуванням останнього висловлювання, з повагою ставитися до поведінки клієнта.

2. Емпатійне слухання. Уважне слухання, слідування думкам і почуттям клієнта; важливо не співчувати, а співпереживати, створюючи емоційний резонанс переживанням клієнта.

3. Прояснення. Техніка спрямована на розкриття для клієнта смислу його власних дій. Допомагає відстежити амбівалентність почуттів та стосунків, особливості використовуваних захисних механізмів, мислення тощо.

4. Рефлексивна вербалізація. Спрямована на підсилення емоційно-смыслового резонансу висловлювань клієнта.

5. Інтерпретація. Техніка пояснення клієнтові прихованого смислу його висловлювань. Має потужний терапевтичний потенціал, допомагає справитися з тривогою, усвідомити психологічні захисти. Інтерпретацію бажано починати словами “можливо”, “мабуть”, “складається враження”.

6. Саморозкриття. Техніка спрямована на підтвердження того, що переживання клієнта розуміють та поділяють.

7. Конфронтація. Спрямована на оголення протиріч, ігор, нереалістичних захистів, які ускладнюють саморозуміння клієнта.

8. Підбиття підсумків. Використовується як узагальнення та поєднання інколи нечітких, фрагментарних висловлювань клієнта. Допомагає структурувати процес консультативної бесіди.

Середньотривале консультування. Цей вид психологічної допомоги передбачає 10–15 зустрічей. Як правило, продовження зустрічей з клієнтом і перехід від короткострокового консультування до середньотривалого і далі означають, що розпочинається більш глибока психокорекційна чи психотерапевтична робота з людиною (групою).

Групове консультування проводять з метою згуртування групи, зниження в ній загальної психологічної напруженості, поліпшення міжособистісних відносин, оптимізації соціально-психологічного клімату, підвищення групової згуртованості, поліпшення стилю керівництва, усунення небажаних емоційних станів або їхніх наслідків, підвищення ефективності виконання спільних завдань й ін.

Роль психолога полягає в тому, щоб знайти предмет взаємодії членів групи з урахуванням інтересів кожного з них. Для виконання цього завдання психолог повинен мати попередні дані про колектив (тип відносин між членами групи,

існування мікрогруп, авторитетність лідерів і керівників і т. п.).

4.7. Надання психологічної допомоги військовослужбовцям НГУ під час виконання службово-бойових завдань

4.7.1. Організація та здійснення психологічної допомоги військовослужбовцям на етапі підготовки до виконання службово-бойових завдань

У загальному плані надання психологічної допомоги військовослужбовцям НГУ виділяють *два напрямки роботи*.

1. Робота командирів всіх рівнів та їх організаторська діяльність зі створення у військовій частині і підрозділах умов, які запобігають негативним проявам нервово-психічної нестійкості і кризових станів військовослужбовців.

2. Проведення психологом військової частини спеціального психологічного впливу.

До першого напрямку відносяться такі заходи з профілактики нервово-психічних зривів:

- уважне, чуйне ставлення до підлеглих, повага до їхніх почуттів, думок, суджень, пропозицій тощо, недопущення на їх адресу різких образливих висловлювань, кривди;

- раціональний розподіл військовослужбовців за підрозділами і спеціальностями з урахуванням їхньої підготовки й індивідуальних особливостей;

- виключення необґрунтованих фізичних і морально-психологічних перевантажень військовослужбовців;

- рівномірний розподіл нарядів на службу і роботу, урахування при призначенні у наряд фізичного стану і психологічного самопочуття військовослужбовців;

- постійне вивчення соціально-психологічних процесів у підрозділах, запитів, настроїв військовослужбовців; створення здорового морально-психологічного клімату у військових колективах – атмосфери поваги, доброзичливості та взаємодопомоги;

- створення умов для вияву творчих здібностей військовослужбовців, надання можливості відпочинку за власним планом; аналіз обстановки в сім'ях військовослужбовців, листування з батьками, прийом військовослужбовців з особистих питань;

- роз'яснення військовослужбовцям типологічних рис їхнього характеру, можливих негативних виявів, пов'язаних з ними, і формулювання рекомендацій для самоконтролю і корекції (*проводить особисто психолог*);

- моніторинг найбільш типових ситуацій, в яких поведінка військовослужбовців з ознаками нервово-психічної нестійкості може бути неадекватною.

У *межах другого напрямку* психолог військової частини використовує різноманітні прийоми і процедури, об'єднані в рамках таких видів психологічної допомоги, як *психологічне консультування, психотерапія* і

психологічна реабілітація. Деякі з них, пов'язані з завданнями психологічного супроводження службово-бойової діяльності, розглянуто раніше.

Командир військової частини визначає порядок прийому особового складу, членів родин військовослужбовців та службовців психологом у частині, встановлює дні, час і місце прийому.

Як правило, місцем для проведення індивідуальної роботи є кабінет для психологічного консультування або робочий кабінет психолога. Заходи, пов'язані з груповими формами роботи, проводять у спеціально обладнаному приміщенні (кімната психологічної роботи, кімната для проведення соціально-психологічних, психофізичних тренінгів).

Будь-яка з форм діяльності (індивідуальна або групова), а також методи діяльності психолога складаються з трьох блоків-етапів: діагностичного (виявлення об'єктивного стану військовослужбовця, групи), психологічного впливу і подальшого психологічного супроводу (виконання рекомендацій психолога).

Дослідження індивідуальних психологічних особливостей військовослужбовців дозволяє виявити осіб з тими або іншими психологічними труднощами, які потребують надання їм психологічної допомоги з метою збереження психічного здоров'я.

Це пов'язано з тим, що в умовах службово-бойової діяльності військовослужбовець стикається з численними проблемними ситуаціями, які вимагають певного рівня психічного ресурсу людини для їх успішного подолання. Чим більше енергетичних зусиль вимагає ситуація, тим більша імовірність зниження психічного ресурсу військовослужбовця та розбалансування психічного здоров'я в цілому.

Таким чином, *об'єктами психологічної допомоги* є військовослужбовці, які мають *проблеми особистісного зростання, труднощі* подолання важких ситуацій і розлади психічного здоров'я. При цьому під *психічним здоров'ям* в умовах військової служби розуміється комплексна багаторівнева якість життєдіяльності, яка виражає відповідність психофізичного стану і самопочуття, орієнтування і поведінки рівню розвитку психофізичної втоми, виснаженості, наявних адаптивно-компенсаційних можливостей психіки.

Як зазначалось вище, для визначення необхідності надання психологічної допомоги надзвичайно важливими є як суб'єктивне відчуття психологічного неблагополуччя самим військовослужбовцем, так і узагальнені уявлення про *норму психічного здоров'я*, що дозволять з певною мірою ймовірності визначити наявність відхилень від неї у конкретної людини. Відхилення від норми можуть мати тимчасовий або постійний характер та різноманітний ступінь виразності: від більш "загострених" окремих рис характеру (акцентуації) до різноманітного роду невротичних станів і деформацій особистості. Дані психологічні особливості конкретної людини знаходять вираження в її поведінці, що відрізняється, як правило, від загальноприйнятих поглядів. У поєднанні з порушенням соціальних (правових і моральних) норм така поведінка характеризується як *девіантна* (що відхиляється). Саме ці

військовослужбовці є об'єктом найбільшої уваги посадових осіб, у першу чергу, психолога військової частини.

Однак коло осіб, які потребують надання їм психологічної допомоги, не обмежується суб'єктами з відхиленнями у поведінці. Дуже часто людина, потрапляючи в незвичні для неї умови, ситуації життєдіяльності, не може самостійно знайти вихід з ситуації, що склалася, правильно визначити для себе найкращу лінію поведінки або просто не володіє необхідними навиками (прийняття рішень, взаємодія з іншими людьми і т. п.).

Найбільш типовою для більшості військовослужбовців за суб'єктивним рівнем тяжкості є *ситуація адаптації до умов військової служби*. Під терміном "адаптація" розуміють, з одного боку, стійкість особистості до умов середовища, з іншого – процес пристосування біосистеми людини до обстановки, що змінюється. Процес адаптації військовослужбовця до умов служби вимагає величезної нервової роботи, пов'язаної з відмовою від багатьох звичок і схильностей, вироблених протягом багатьох років, підпорядкування своєї поведінки новим вимогам. Процес адаптації триває довше і частіше супроводжується різноманітними нервово-психічними розладами у осіб, які мали ураження центральної нервової системи, відхилення в домашньому вихованні, а також у яких слабкий адаптаційний потенціал.

Посиленню негативних психологічних виявів можуть сприяти не тільки індивідуальні особливості конкретного військовослужбовця, але й ті умови макро- і мікросоціального середовища, в яких здійснюється його життєдіяльність (стосунки у військовому колективі, розрив звичних зв'язків, несприятливі вісті з дому, відсутність уваги і дефіцит поваги з боку командирів й т. п.).

Для забезпечення ефективності психологічної допомоги вона повинна бути комплексною, що виявляється:

– у здійсненні профілактичних заходів – систематичній і погодженій роботі психолога й інших посадових осіб зі створення сприятливих умов для навчання і виховання військовослужбовців, попередження їхнього психологічного перевантаження; вчасному виявленні осіб, які потребують надання їм психологічної допомоги і постійного психологічного супроводу;

– у безпосередньому застосуванні спеціальних процедур з надання психологічної допомоги конкретним військовослужбовцям методами психологічного консультування, психотерапії і психологічної реабілітації.

Виконання даних завдань можливе за умови тісної взаємодії посадових осіб, які реалізують у своїй діяльності широкий арсенал методів і засобів психологічної роботи на двох **методичних рівнях** її організації й проведення:

1) на рівні застосування спеціалізованих методів і процедур психологічного вивчення й впливу, здійснюваних *кваліфікованими фахівцями*, що мають відповідну психологічну освіту й досвід діяльності;

2) на рівні заходів, реалізованих *посадовими особами* в рамках традиційної організаторської діяльності, роботи з особовим складом та навчання й на основі обліку інформації, отриманої від психолога.

При цьому особливого значення набуває *проблема взаємодії заступників командирів по роботі з особовим складом, психологів з командирами*, які відповідають за підготовку і навчання підлеглого особового складу. Успіх психологічної допомоги визначатиметься бажанням командира використовувати інформацію психологічного характеру в інтересах справи та його вмінням її кваліфіковано застосувати. Кожному із них слід пам'ятати, що ця інформація особливого характеру, вона стосується конкретної людини, її життя і здоров'я, долі і життєвих перспектив, внутрішнього світу. Невміле або неетичне її використання може заподіяти більше шкоди, ніж принести користі. Ця обставина має орієнтувати всіх суб'єктів психологічної роботи на дотримання етичних норм діяльності.

Особливим предметом уваги психолога й інших посадових осіб повинні бути військовослужбовці з ознаками нервово-психічної нестійкості (НПН), які повинні бути віднесені до групи посиленої психологічної уваги.

Під *нервово-психічною нестійкістю* розуміють схильність до зривів функціонування нервової системи військовослужбовця у разі значних фізичних і психічних навантажень. НПН як інтегральний показник психічного стану є динамічним і може змінюватися під впливом багатьох чинників. НПН не рівнозначна психічному захворюванню, а є тимчасовим, зворотним явищем. Її можна порівняти з межею, за якою починається хвороба.

Найбільш важливими чинниками, що сприяють розвитку НПН є:

- слабка підготовка до військової служби і негативне ставлення до неї; психотравмуючі конфлікти між молодими воїнами і військовослужбовцями більш раннього призову; грубість і педагогічні помилки командирів;
- особливості рис характеру самого військовослужбовця (надмірна образливість, підозрілість, невпевненість, упертість та ін.), у тому числі і фізіологічні особливості організму, які зумовлюють ненадійність адаптаційних і компенсаційних механізмів; психологічний клімат до призову (у родині, колі однолітків);
- зловживання алкоголем, приводи в міліцію, ранній негативний сексуальний досвід, вживання наркотиків;
- факт розлуки з родиною, близькими людьми, несприятливі звістки з дому й ін.

У організації роботи з виявлення військовослужбовців з ознаками НПН необхідно передбачати планові заходи в період прибуття молодого поповнення в частину, у період адаптації до військової служби, а також у період подальшого проходження військової служби.

З *прибуттям молодого поповнення у військову частину* психолог проводить інструктивно-методичне заняття з посадовими особами підрозділів. На цьому занятті він у доступній формі розповідає про сутність і ознаки вияву НПН у спілкуванні, поведінці, діяльності, зовнішньому вигляді військовослужбовців, а також вказує, на що звернути увагу у процесі вивчення документів, спостереження і в процесі бесіди з поповненням.

Наприклад, у *результаті вивчення документів можуть бути отримані побічні ознаки нервово-психічної нестійкості*: психічні захворювання у батьків

і близьких родичів, перенесені травми та інфекційні захворювання головного мозку, спостереження в психо-неврологічному диспансері, нічне нетримання сечі, виховання в неблагополучній родині, відсутність одного з батьків, наявність відстрочки від призову за станом здоров'я, приводи в міліцію, труднощі в навчанні і засвоєнні професії, належність до антисоціальних груп, складні стосунки з товаришами, низька суспільна активність, вузькість інтересів і захоплень або їх невідповідність віку, гарячність, дратливість, нестійкість настрою, образливість, замкненість, безініціативність, зайва принциповість, слабовілля, рання пристрасть до алкоголю, паління, вживання препаратів, що містять наркотичні речовини.

За наявності 1-2 ознак військовослужбовець заслугує на більш пильну увагу і спостереження, а за наявності 3–5 ознак його включають до списків для більш глибокого обстеження психологом частини.

Спостереження в ході бесіди або проведення психологічного обстеження також надасть можливість виділити ряд ознак, що свідчать про НПН військовослужбовця. *До таких ознак слід віднести:* зухвалу поведінку, легку дратливість, запальність, нетерплячість і метушливість, театральність, демонстративність, соромливість, замкненість, плаксивість, неспритність, незграбність і різкість рухів, скутість пози, незручну поставу, немотивовані рухи руками і ногами, часте моргання, посіпування повік і щік, закушування губ, почервоніння шкіряних покривів обличчя і шиї, підвищену пітливість, недостатню кмітливість і тямучість, відповіді на питання не по суті, вираз розгубленості і переляку, часте звертання до товаришів за роз'ясненнями, спізнення, затримки з початком роботи або її припинення при тестуванні, примітивність висловлювань.

Спостереження за поведінкою військовослужбовців у повсякденній обстановці необхідно спрямовувати на виявлення осіб, схильних до замкненості, відокремленості, сором'язливих, нерішучих, боязких, плаксивих або, навпаки, конфліктних, що вступають у сперечання, відмовляються виконувати накази, порушують розпорядок, розв'язних у поведінці.

За наявності навіть однієї із зазначених ознак, що стійко виявляється в процесі всього спостереження, особливо у осіб, які вже мали за результатами вивчення документів 1-2 побічні ознаки НПН, військовослужбовця включають до списку для поглибленого вивчення психологом частини.

З метою отримання конкретних відомостей про особливості поведінки представників молодого поповнення до спостереження можна залучати і сержантський склад, заздалегідь провівши відповідний інструктаж.

За результатами роботи психолог спільно з командирами підрозділів і їхніми заступниками по роботі з особовим складом складає *список військовослужбовців, які потребують поглибленого психологічного обстеження*, щодо обмеження їх використання за окремими спеціальностями і в певних ситуаціях. Військовослужбовці з різко вираженими ознаками НПН підлягають медичному освідченню їх здатності до військової служби.

У період адаптації до військової служби і подальшого її проходження триває вивчення військовослужбовців, динамічне спостереження за особами з

ознаками НПН з метою контролю їхнього стану і вироблення психологом пропозицій посадовим особам щодо індивідуальних психопрофілактичних і психокорекційних заходів.

Предметом особливої уваги посадових осіб повинні бути військовослужбовці, які знаходяться в *депресивному (пригніченому) стані*. Досвід вивчення подій, пов'язаних з *суїцидальною поведінкою* військовослужбовців показує, що напередодні самогубства або його спроби більшість з них знаходились у психічному стані, який може бути схарактеризований як депресивний. Причинами такого стану можуть бути високозначимі для людини психотравмуючі події, що створюють конфліктну ситуацію, єдино можливим подоланням або виходом з якої здаються суїцидальні дії.

Найбільш імовірними причинами для прийняття рішення про самогубство можуть виступати: ускладнена адаптація військовослужбовця; знуцання з боку товаришів по службі; втрата соціального статусу у військовому колективі; побоювання відповідальності за скоєний злочин, провину; смерть або зрада близької людини; тривале соматичне або психічне захворювання; слабкий фізичний розвиток. Імовірність виникнення суїциду значно вища у початковий період служби, під час несення служби у варті, а також якщо в підрозділі склалась негативна морально-психологічна обстановка.

Командирам, які відповідають за життя і здоров'я підлеглих, необхідно знати, що суїцидальна поведінка, як правило, має певну тривалість і певну динаміку. Спочатку (під впливом конфліктної ситуації) у військовослужбовця виникають *суїцидальні думки*, що характеризуються міркуваннями про відсутність сенсу життя, фантазіями на тему своєї смерті. Після цього виникають *суїцидальні задуми* (розробка плану самогубства) і *наміри* (прийняття рішення про самогубство). І лише після цього здійснюються суїцидальні дії.

Час від виникнення перших суїцидальних думок до намірів вчинити самогубство – найбільш імовірний період, коли оточуючим вдається відвернути від скоєння задуманого потенційного суїцидента. У цей період, як правило, у самого військовослужбовця спостерігається гостра потреба в теплих дружніх стосунках, у співпереживанні й емоційній підтримці.

Офіцерам і військовослужбовцям підрозділу необхідно зважати на *ознаки, які можуть свідчити про лихо, що наближається*:

- відкриті висловлювання про бажання покінчити з собою;
- побічні натяки на можливість суїцидальних дій, демонстрація матеріальних атрибутів самогубства; приховування патронів, накопичування лікарських препаратів, пошук отруйних рідин, приладнання мотузки і т. п.;
- підвищений інтерес, часті розмови про самогубство; прагнення до самотності, розірвання звичних зв'язків, зміна стереотипу поведінки;
- надзвичайно наполегливі прохання про переведення в інший підрозділ, військову частину, госпіталізацію, про надання відпустки за сімейними обставинами; раптова щедрість (роздача особистих речей), що супроводжується символічним прощанням; втрата інтересу до навколишнього і т. д.

Запрошуючи такого військовослужбовця на бесіду (обов'язково особисто), необхідно встановити тісний емоційний контакт, виявляти істинну зацікавленість, терпимо, без критики вислухати людину. Після відновлення послідовності подій, що призвели до кризової ситуації, необхідно показати (не зменшуючи значимості цієї ситуації для військовослужбовця), що подібні ситуації виникають і у інших людей, що це тимчасове явище, що його життя потрібне його близьким, іншим людям. Головну увагу зосередити на способі і спільному плануванні подолання цієї ситуації. У кінці бесіди висловити свою підтримку і сформулювати впевненість людини в своїх силах і можливостях.

Після проведення бесіди необхідно продумати питання про направлення такого військовослужбовця, за необхідності, в лікувальну установу. При цьому будь-яка інформація, повідомлена під час бесіди, не може бути передана будь-кому без згоди самого військовослужбовця. Не залишати його без уваги, створити на деякий період режим і умови для діяльності без навантажень (не ставити в наряд, особливо зі зброєю, не посилати у відрядження і т. п.).

Для того, щоб вчасно попередити суїцидальну поведінку військовослужбовців, необхідно організувати її профілактику.

У діяльності посадових осіб щодо *профілактики суїцидальної поведінки* має бути чітка система роботи. Вона повинна включати найрізноманітніші заходи безпосереднього й опосередкованого впливу командирів, психологів, офіцерів структур по роботі з особовим складом і медичних працівників на військовослужбовців, у поведінці яких спостерігається суїцидальний ризик або помітні окремі елементи його вияву.

Спочатку у військовому підрозділі (частині) слід усунути діяльнісні, соціально-психологічні, психічні та інші фактори, які можуть провокувати суїцидальну поведінку військовослужбовців.

Серед цих заходів суттєве місце має належати роботі з молодим поповненням, яке необхідно в перші два місяці служби оточити особливою увагою. У роботі з ним потрібно враховувати труднощі адаптаційного періоду, оволодіння військовою спеціальністю, не припускати фізичних і психічних перевантажень, тим більше не виправданих. Під час роботи з молодим поповненням слід виявляти такт, терпіння, чуйність, увагу, витримку.

Необхідно дуже уважно ставитися до заяв і скарг військовослужбовців та членів їхніх родин, своєчасно реагувати на них, більше уваги звертати на індивідуальні особливості та психічні якості своїх підлеглих, глибоко розбиратись у мотивах, якими вони керуються у своїй поведінці та службовій діяльності.

У цей період посадовим особам військової частини слід звертати особливу увагу на *ситуаційні реакції військовослужбовців*, які за своєю картиною і динамікою можуть бути поділені на *шість типів*.

1. *Реакція емоційного дисбалансу* – характерна для молодого поповнення. Загальний настрій військовослужбовця пригнічений, він відчуває дискомфорт та має інші негативні переживання, такі як пригніченість, роздратованість, безпомічність. Такий вид реакції характеризується зменшенням кола контактів. Нерідко втрачається і глибина контактів – вони набувають поверхового і

частково поверхового характеру. Це завжди відчуває той, хто систематично зустрічається і розмовляє з підлеглими. Тривалість цієї реакції до 2 місяців. Перш за все, необхідно виявити причини, що викликають цю реакцію, і намагатися їх усунути або пом'якшити їх вплив.

2. *Песимістична ситуаційна реакція* – виражається передусім у зміні світосприйняття, появі негативних і песимістичних аспектів у світогляді, судженнях і оцінках, системі цінностей військовослужбовця. Вона характерна для періоду його адаптації у випадках постійного глуму і знущань, порушення статутних правил взаємин між військовослужбовцями у підрозділах. Така реакція несприятлива передусім тому, що заважає продуктивному плануванню діяльності на час служби, поступаючись неоптимістичним прогнозам. Тяжкі емоційні перевантаження сприймаються як “удари долі”, протидії яким бути не може. Цей тип ситуаційної реакції найбільш суїцидонебезпечний, оскільки будь-які втручання сприймаються у дусі власної песимістичної концепції і не можуть повністю нейтралізувати психотравмуючі причини. При цьому як спосіб реалізації суїцидального рішення зазвичай використовуються найтяжчі його види (самостріли, самопідриви, самоповішання). Такі епізоди найменше містять елемент “крик про допомогу” – суїцидальні рішення кінцеві, стрімкі і безконтрольні. Військовослужбовці з цією формою ситуаційної реакції найчастіше залишають посмертні записки, що містять роздуми про власне життя. Записки ці відверті і нерідко виявляють справжні причини і приводи для самогубства. Бувають випадки, коли така реакція настає на тлі завищеної самооцінки своїх можливостей, що не відповідають потенційним можливостям особи.

3. *Реакція негативного балансу* – передбачає раціональне “підбиття підсумків життя” військовослужбовцем, оцінювання ним власного пройденого шляху і перспектив. Вона найхарактерніша для офіцерів, військовослужбовців за контрактом, одружених і пов'язана зі службовими та родинними негараздами, протиправною поведінкою або тяжкою хворобою. Підготовка до самогубства має достатньо прихований характер. У випадку невдачі зберігається твердий намір повторити самогубство.

4. *Реакція пониження комунікативності* – характеризується найрізкішими змінами у сфері міжособистісного спілкування або значним його обмеженням, що викликає стійкі, тривалі переживання самотності, безнадії. Найхарактерніша у випадку зради коханої дівчини, розлучення, хвороби, що пов'язана з фізичною вадою, а також знущань з боку товаришів по службі, образи начальником, коли військовослужбовця прилюдно осоромили. Тривалість цього типу реакції у середньому один місяць.

5. *Реакція опозиції* – характеризується тим, що військовослужбовець усе, що відбувається навколо нього, сприймає в опозиційному дусі. Всі події, явища та інформацію має схильність трактувати у вигідному для нього руслі. Складність цієї ситуації полягає в тому, що такі погляди на життя лежать в основі його світосприйняття і світорозуміння, оцінки життєвих цінностей. Під впливом таких переконань і емоційних переживань схильний до різкого суїцидального вчинку.

6. *Реакція дезорганізації* – військовослужбовець повністю самозанурений та відсторонений, життєві цінності не впливають на його поведінку і діяльність.

На основі цих реакцій можна виокремити такі *характерні риси особистості суїцидента*:

- невпевненість у собі;
- занижений рівень самооцінки;
- висока потреба в самореалізації;
- висока значущість теплих, емоційних зв'язків, відвертості, емпатії, розуміння і підтримання з боку довколишніх;
- труднощі вольових зусиль під час прийняття рішень;
- зниження рівня оптимізму й активності у складних життєвих ситуаціях.

Знання змісту цих реакцій та адекватне їх розшифрування допомагає командирам та іншим посадовим особам своєчасно виявити військовослужбовців, схильних до суїцидальної поведінки, та проводити з ними цілеспрямовану профілактичну роботу.

Загальними опосередкованими превентивними заходами проти суїциду насамперед є:

- висока якість бойової і спеціальної підготовки у військовому підрозділі;
- чітка організація службової діяльності особового складу;
- повноцінне забезпечення військовослужбовців усіма видами постачання;
- створення і підтримання у підрозділах здорового морально-психологічного клімату та утвердження позитивних традицій;
- якісна організація психолого-педагогічної роботи з усіма категоріями особового складу, підвищення їх психологічної культури і компетентності;
- ефективне і всебічне морально-психологічне забезпечення всіх видів діяльності особового складу.

Окрім загальних заходів необхідно також проводити конкретні *організаційні, правові, соціальні, педагогічні, психологічні й медичні заходи*, що мають за мету своєчасне виявлення у військовому підрозділі (частині) суїцидентів або потенційних суїцидентів та надання їм своєчасної професійної допомоги.

Ці заходи мають бути спрямовані на таке:

- організацію заходів психогігієнічного і психопрофілактичного характеру, орієнтованих на збереження психічного здоров'я військовослужбовців;
- забезпечення соціально-правового захисту військовослужбовців;
- попередження порушення статутних правил взаємин між військовослужбовцями у підрозділах;
- здійснення заходів, спрямованих на виявлення військовослужбовців з суїцидальним ризиком і суїцидальною поведінкою;
- здійснення психодіагностичної роботи з такими військовослужбовцями, надання їм своєчасної кваліфікованої медичної, психологічної та іншої допомоги;
- організація для них психологічних консультацій, проведення з ними цілеспрямованої психокорекційної і психореабілітаційної роботи;
- з'ясування передумов, причин і обставин, які можуть сприяти

суїцидальній поведінці військовослужбовців, та їх усунення;

- здійснення різноманітних психологічних і соціально-психологічних заходів, спрямованих на оптимальну психічну, фізіологічну і військово-професійну адаптацію молодих військовослужбовців у військовому середовищі;

- вивчення соціально-психологічних явищ у військових колективах, з'ясування їх тенденцій і викриття тих, що підштовхують чи провокують суїцидальну поведінку;

- психологічний аналіз кожного випадку суїцидальної поведінки військовослужбовців;

- залучення фахівців інших сфер діяльності, наприклад медиків, соціальних працівників, правознавців, до профілактики суїцидальної поведінки військовослужбовців та здійснення з ними цілеспрямованої індивідуальної превентивної роботи;

- проведення занять з офіцерами, сержантами підрозділів щодо формування у них психологічної культури і системи роботи з профілактики суїцидальної поведінки військовослужбовців, оптимального розв'язування конфліктних ситуацій у підрозділах, розпізнавання і вирішення міжособистісних і внутрішньо особистісних конфліктів військовослужбовців та ін.

Таким чином, проблема суїциду є актуальною і вимагає від командирів (начальників), офіцерів структур по роботі з особовим складом, психологів, медичних працівників професійної діагностики і профілактики. Профілактична робота має бути безперервною, послідовною і системною та проводитися за участю всіх посадових осіб військової частини.

4.7.2. Психологічна допомога військовослужбовцям у ході виконання службово-бойових завдань

Подолання індивідом психотравмуючого впливу стрес-факторів у ході виконання службово-бойових завдань залежить не тільки від успішності когнітивного опрацювання травматичного досвіду, але і від впливу таких факторів, як характер психотравмуючих подій, індивідуальних характеристик особистості й особливостей умов, в які людина потрапляє після стресу. Цю модель дослідники назвали інтеракціоністською.

Негативний вплив екстремальних умов діяльності на психіку військовослужбовця не вичерпується тим, що він може отримати психічний розлад. Складні умови службово-бойової діяльності позначаються, насамперед, на її ефективності.

Надмірне психічне напруження у військовослужбовців під час виконання службово-бойових завдань сповільнює їхню реакцію, погіршує увагу й пам'ять, викликає невиправдану обережність, що є причиною збільшення кількості помилок у діях і операціях, а іноді повного зриву діяльності, руйнування її психологічної структури. Військовослужбовець “випадає” із загального погодженого режиму дій. Це має особливо негативні наслідки там, де службово-бойова діяльність має груповий характер. Ззовні зрив діяльності

може проявлятися в надмірній метушливості рухів, найчастіше необміркованих, у лавинному наростанні помилок.

Зрив діяльності – це завжди передумова до виникнення паніки й інших негативних психологічних явищ при виконанні службово-бойових завдань. Умовою недопущення зриву діяльності є психологічна підготовленість військовослужбовців до реальної професійної діяльності в екстремальних умовах.

Зміст психологічної допомоги в екстремальних умовах службово-бойової діяльності визначається психічною стійкістю військовослужбовця і отриманими ним психічними та психофізіологічними травмами.

У даному випадку *психологічна допомога* – це комплекс психологічних, організаційних, медичних та інших заходів, спрямованих на забезпечення успішного подолання військовослужбовцями обставин сучасного бою, які травмують психіку, для збереження боєздатності та попередження розвитку у них посттравматичних психічних розладів. Вона включає *психологічну підтримку і психологічну реабілітацію*.

Психологічна підтримка спрямована на активізацію наявних психічних ресурсів та створення додаткових, які забезпечують активні дії особового складу в умовах сучасного бою. Здебільшого вона має профілактичний характер і скерована на попередження розвитку негативних психічних явищ. Психологічна підтримка спрямовується на весь особовий склад.

Основними способами психологічної підтримки є комунікативні, організаційні, медикаментозні, аутогенні.

Комунікативні способи:

– вербальні – у формі повідомлення певної інформації, переконань (висловлювання “Ми подолаємо ці труднощі!”, навіювання “Ти впораєшся з цим завданням”, “Ти мужчина, чи ні?”, підбадьорення “Герой”, “Богатир”, жарти, накази, погрози тощо);

– візуальні – контакт очима, підбадьорення мімікою, пантомімікою тощо;

– тактильні – дотик, потискання руки, плескання по плечу тощо;

– емоційні – перебування у важку хвилину разом з підлеглим, співпереживання, приязна усмішка тощо;

– діяльнісні – особистий приклад командирів у активних і рішучих діях, підтримка вогнем і діями, пригощання цигаркою тощо.

Організаційні способи психологічної підтримки:

– зупинення чи послаблення інтенсивності дій факторів, що травмують психіку військовослужбовців у бойовій обстановці (виведення особового складу у безпечне місце, ліквідація або усунення джерела травматизму тощо);

– недопущення контактів військовослужбовців з деморалізованими особами;

– тверде і постійне управління діями підлеглих, постановка конкретних завдань на продовження виконання бойового завдання;

– оптимальне чередування різних видів діяльності військовослужбовців, сну, відпочинку тощо.

Медикаментозні (фармакологічні) способи полягають у посиленні та корекції психологічного ресурсу військовослужбовця за допомогою використання фармакологічних засобів, вітамінів, психотропних препаратів.

Фармакологічні засоби можуть бути використані з такою метою:

- підвищення активності особового складу в умовах небезпеки та хронічної стомленості (психостимулятори);
- зняття надмірної психічної напруженості (релаксатори й ін.);
- прискорення процесу адаптації військовослужбовців до екстремальних умов життєдіяльності, підвищення працездатності.

У сучасних арміях широко застосовується медикаментозний спосіб допомоги військовослужбовцям, які отримали бойові психічні травми. Це пов'язує з тим, що в умовах дій довготривалих стрес-факторів на психіку військовослужбовців тільки у 2 % учасників бою практично не виявляють ознак психічних розладів. У цьому аспекті багатий досвід мають американські збройні сили. Наприклад, у В'єтнамі широко використовувалися такі психотропні засоби, як нейролептики (мелсрил, стелазин, проліксин, компазин); транквілізатори (мільтаун, лібриум, валіум, атаракс); антидепресанти (тофранил, дезиміпрамін, авентил) тощо.

Аутогенні способи психологічної підтримки (самодопомога) на сьогоднішній день є найбільш відомими, доступними і достатньо ефективними засобами регуляції психічної діяльності. До них відносять: методи саморегуляції (заспокійливе та мобілізуюче дихання, контрастне розслаблення м'язів й ін.); формули самопереконавання, самонавіювання, самонаказу; складні психорегуляційні комплекси (аутогенне тренування, самогіпноз, медитація, нервово-м'язова релаксація).

Як свідчить сучасний бойовий досвід, наявність навичок і вмінь самоуправління перебігом психічних процесів, оптимального встановлення рівня самопочуття та саморегуляції психічним станом є важливою передумовою як ефективного виконання завдань сучасного бою, так і збереження психічного здоров'я кожного окремого військовослужбовця. Бойова обстановка висуває жорсткі вимоги до засобів і методів саморегуляції психіки. Вони мають бути простими та ефективними (за короткий строк, наприклад 3-5 хв., давати позитивний результат), не мати побічного результату (розслабленості, в'ялості, зниження уваги, пам'яті, швидкості розумових дій), а навпаки.

У випадках більш важких психічних розладів необхідно здійснювати заходи ***психологічної реабілітації***.

У зв'язку з чим виникає необхідність здійснення психологічної реабілітації військовослужбовців?

По-перше, у військовослужбовців, які протягом певного часу перебувають під впливом бойових стрес-факторів, виникає елементарна стомленість, що знижує ефективність їхньої бойової діяльності. *Стомленість* – це відчуття слабкості, безсилля, в'ялості, дискомфорту, що супроводжуються негативними емоційними станами, втратою інтересу та мотивації до бойової діяльності.

Стомленість негативно впливає на всі психічні та психофізіологічні процеси: знижується увага, порушується пам'ять, мислення, можуть виникати ілюзії, конфліктні ситуації з товаришами по службі тощо. Якщо стомленість не компенсується відпочинком, вона акумулюється і досягає критичного рівня. У дослідженнях німецького вченого Е. Динтера встановлено, що перебування особового складу безпосередньо на передньому краї більше ніж 30–40 діб є непродуктивним. Це пов'язано з тим, що після досягнення максимуму морально-психічних можливостей, який настає через 20–25 діб, починається їх швидкий спад, обумовлений виснаженням психічних і фізичних ресурсів. У військовослужбовців можуть виникати *бойові психічні травми*, під якими, як зазначалось вище, розуміють психічні розлади, порушення і захворювання, що ведуть до часткової або й повної втрати їхньої бойової здатності у результаті впливу факторів бойової обстановки, травмують психіку військовослужбовця. Отже, необхідно докладно знати передумови та причини виникнення бойових психічних травм, форми їх вияву, наслідки та прийоми, способи та форми надання кваліфікованої допомоги.

Виникненню бойових психічних травм сприяють перевантаження.

1. Психічні перевантаження військовослужбовців у бойовій обстановці:

- постійна реальна загроза життю;
- жорстка відповідальність за виконання бойового завдання;
- недостатність і невизначеність інформації, що надходить;
- дефіцит часу під час ухвалення рішення;
- невідповідність рівня військово-професійної підготовленості військовослужбовця реальним умовам бойової діяльності;
- психологічна неготовність військовослужбовця до дій у бойових умовах;
- кумулятивний варіант перебігу реакцій у групах людей, наприклад, миттєве поширення паніки;
- повна або часткова ізоляція військовослужбовців від основних сил тощо.

2. Бойові фізіологічні перевантаження:

- фізичне виснаження в результаті перенапруження та порушення режиму харчування;

- порушення режиму сну.

3. Умови бойової діяльності:

- виконання розпорядку дня і дисциплінарних вимог;
- незвичні умови служби, організації побуту та бойових дій;
- переживання особистого характеру (хвороба і смерть близьких, службові негаразди тощо).

Знання зазначених причин визначає основні напрями роботи з психологічної реабілітації військовослужбовців.

Внаслідок дії цих стрес-факторів у військовослужбовців виникають труднощі у функціонуванні психіки. Наведемо таку *психологічну класифікацію розладів психіки у бойових умовах*.

1. *Розлади психіки*, провідною ознакою яких є **фобія** – патологічний страх, характерними симптомами якого є серцебиття, холодний піт, сухість у роті,

тремтіння кінцівок, мимовільне виділення сечі та калу, паралічі кінцівок, заїкання, німота.

Виділяють три основні клінічні форми страху: рухова – виявляється у неконтрольованих діях і рухах, наприклад, втеча від небезпеки; ригідна – виявляється в пасивності, недостатності міміки, байдужості, оціпенінні тощо; прихована – виявляється у гарячковій пасивності, безглуздій активності, які призводять до зриву виконання бойового завдання (у штабах така форма активності паралізує результативну роботу, породжує суперечні накази, розпорядження тощо).

Коллективною формою страху є **паніка** – стан масового страху перед реальною або уявною небезпекою. Паніка поширюється в процесі взаємної індукції, що блокує здатність військовослужбовців реально оцінювати обстановку, мобілізацію вольових ресурсів і організацію спільних цілеспрямованих дій.

2. Бойовий шок і бойове стомлення.

Бойовий шок має три стадії:

- *перша* розвивається протягом кількох годин (дів) і характеризується почуттям тривоги, що поступово зростає, страхом і погіршенням настрою;
- *друга* – гостра стадія – продовжується від кількох днів до кількох тижнів, виявляється розвитком психосоматичних порушень невротичного характеру;
- *третья* – хронічна стадія – характеризується тривалою психічною декомпенсацією зі змінами особистості.

Під бойовим стомленням розуміють психічні розлади, які виникають у військовослужбовців через кілька тижнів бойових дій середньої інтенсивності.

3. Посттравматичний синдром включає групу психічних розладів, які виникають внаслідок неусвідомлених намагань суб'єкта “витіснити” зі свідомості найбільш несприятливі епізоди.

Основні форми вияву посттравматичного синдрому: часткова або повна соціальна дезадаптація, зниження пам'яті, думки про самогубство та суїцидальні дії, почуття постійної стомленості, неспроможність концентрувати увагу, порушення сну, зловживання алкоголем, прийом наркотиків, головні болі, шлунково-кишкові розлади, сексуальні розлади тощо.

За важкістю класифікують такі бойові психічні травми:

- *легкого ступеня* – виявляються в надмірній дратівливості, замкненості, втраті апетиту, головних болях, швидкій стомлюваності;
- *середнього ступеня* – характеризуються легкими істеричними реакціями, агресивністю, тимчасовою втратою пам'яті, депресією, підвищеною чутливістю до шуму, сильним страхом, втратою почуття реальності дій, що відбуваються;
- *тяжкого ступеня* – характеризуються порушеннями слуху, зору, координації рухів і психоруховими розладами від безглуздих вчинків до розвитку ступору.

Характерні ознаки змін психічного стану військовослужбовців і заходи щодо надання їм психологічної допомоги такі.

1. Гостре психічне або фізичне стомлення:

- погіршення уваги, пам'яті, мислення;

- млявість або безладна квапливість рухів, погіршення їхньої точності й координованості, непевність ходи;
- ослаблення вольових зусиль, рішучості, наполегливості, активності;
- погіршення самоконтролю, витримки;
- скарги на розбитість, загальну слабкість, неможливість належно виконувати свої обов'язки.

Заходи: тимчасове звільнення від обов'язків служби; забезпечення умов для повноцінного відпочинку протягом не менше доби; тілесно орієнтована й мануальна терапія; допуск до діяльності – після індивідуального психологічного контролю.

2. Перевтома:

- посилення ознак гострого стомлення;
- безпричинні коливання настрою, дратівливість;
- скутість, напруженість, виражена тривожність, занепокоєння;
- байдужність до навколишнього, пригніченість, відсутність інтересу до роботи;
- розлади сну (важке засинання й пробудження, переривчастий, поверхневий, що не дає полегшення, сон, часті ситуаційні сновидіння, безсоння вночі, сонливість вдень);
- почервоніння (поблідніння) шкірних покривів, задишка, серцебиття, пітливість;
- зниження апетиту, нудота;
- хворобливі відчуття в області серця, у м'язах, ломота в попереку й суглобах;
- головні болі, запаморочення.

Заходи: тимчасове звільнення від обов'язків служби; надання першої психологічної (за необхідності – лікарської) допомоги відповідно до характеру розладів; евакуація для проведення спеціалізованих відновлювальних заходів; психологічна підтримка, несугестивна психотерапія; допуск до виконання обов'язків повсякденної служби – за висновком відповідних фахівців.

3. Афективні реакції, конфліктність:

- напруженість, занепокоєння, дратівливість;
- дріб'язкові причіпки до всього;
- “вибухове” реагування на зауваження, претензії.

Заходи: тимчасове звільнення від обов'язків служби; психологічна експрес-корекція стану; психологічна регуляція релаксуючого типу; полегшений режим, індивідуальна робота з боку керівництва; направлення на консультацію до психіатра, невропатолога.

4. Надмірна “передстартова” мобілізація: незвичні для даного військовослужбовця психоемоційна напруженість, збудження, говіркість, метушливість.

Заходи: тимчасове звільнення від участі в підготовці до бойових дій; індивідуальна психологічна регуляція й саморегуляція релаксуючого типу;

спостереження; допуск до служби після індивідуального психологічного контролю.

5. Недостатня “передстартова” мобілізація: байдужість, відсутність інтересу до підготовки, мети і завдань бойової діяльності (без психопатологічних ознак, зазначених у п. 1).

Заходи: тимчасове звільнення від участі в підготовці до бою; індивідуальна психологічна бесіда й експрес-діагностика; за відсутності ознак психічної демобілізації – індивідуальна або групова психічна регуляція активуючого типу; активне включення в процес підготовки до бою; допуск до служби – після індивідуального психологічного контролю.

6. Психологічний шок (стресовий стан, безпосередньо після події):

– поведінка, неадекватна обстановці, байдуже ставлення до навколишнього;

– відлюдність, мовчазність;

– загальмованість реакцій, неухважність;

– тривожність, неспокійний сон;

– “відсутній” вигляд, ускладнена “включеність”;

– звуження уваги, інтересів, контактів.

Заходи: тимчасове звільнення від обов’язків служби або участі в бойових операціях; індивідуальна психологічна бесіда, мануальна й тілесна терапія; за необхідності – евакуація для поглибленого дослідження й надання спеціалізованої допомоги; допуск до виконання обов’язків служби – після індивідуального психологічного контролю; направлення на консультацію до психіатра.

7. Психічна демобілізація:

– втрата контролю над ситуацією, дезорієнтація в обстановці, розгубленість;

– незвичні для даного військовослужбовця характер мови, зміст висловлювань, інтонації, що свідчать про переживання страху;

– поспішні, хаотичні, некоординовані, помилкові дії й вчинки;

– сповільненість або відсутність необхідних дій і вчинків;

– відсутність волевих зусиль, апатія, загальмованість, пригніченість, сонливість;

– відсутність самоконтролю, нестриманість, неадекватний ситуації настрій;

– відмова від продовження діяльності.

Заходи: тимчасове звільнення від виконання обов’язків; психологічна експрес-корекція стану; спостереження за станом, за необхідності – евакуація для надання спеціалізованої допомоги; направлення на консультацію до психіатра.

8. Деморалізація:

– зниження моральних критеріїв;

– розв’язність, вульгарність, зневага нормами службової етики, субординації;

– озлобленість, немотивована брутальність;

– відмова від догляду за собою, занедбаність, неохайність;

– неконтрольоване пияцтво.

Заходи: раціональна психотерапія, негіпнотичне навіювання; застосування заходів виховного характеру; направлення на консультацію до психіатра.

У випадках, якщо відсутні умови для проведення необхідних психологічних корекційних і реабілітаційних заходів, компетенція й кваліфікація психолога не відповідають ступеню виявлених розладів, а заходи першої психологічної допомоги не призводять до нормалізації психічного стану й працездатності, рекомендується здійснити евакуацію військовослужбовця до місця постійної дислокації.

4.7.3. Психологічна корекція та реабілітація військовослужбовців після виконання службово-бойових завдань

Під час проведення психологічної корекції та реабілітації в цей період використовується широкий арсенал методів, серед яких найчастіше застосовуються *психологічне консультування, раціональна психотерапія, різні методи регуляції психічного стану*, а також *соціально-психологічні тренінги*.

Як засіб профілактики психічних перевантажень і професійного “вигорання” для військовослужбовців в останні роки активно рекомендується проходження в рамках психологічної підготовки тренінгу з копінг-поведінки. Здатність переборювати стрес у більшості випадків більш важлива, ніж природа й величина стресу, частота його впливу.

У вітчизняній психології копінг-поведінка розглядається як усвідомлене раціональне поводження, спрямоване на усунення стресової ситуації. Воно залежить від трьох факторів – особистості суб’єкта, реальної ситуації й умов соціальної підтримки, і може проявлятися на поведінковому, емоційному та пізнавальному рівнях функціонування особистості. Основні функції оволодіння – забезпечення й підтримання зовнішнього й внутрішнього благополуччя людини.

До особистісно-середовищних адаптивних ресурсів (копінг-ресурсів) відносять рівень когнітивного розвитку, “Я-концепцію”, локус контроль, емпатію, афіліацію, здатність здійснювати й сприймати соціальну підтримку, наявність соціально-підтримуючої мережі й її ефективність, а також психологічні особливості особистості, що забезпечують стресостійкість.

Подоланню психологічних труднощів, як правило, сприяють: високий інтелектуальний розвиток; рівень соціальної адаптації військовослужбовця; такі особистісні якості, як почуття обов’язку, здатність до гнучкого реагування, пунктуальність, розвинені навички соціальної взаємодії й т. п.

Як свідчить світовий досвід, ознаки бойових психічних травм необхідно усувати безпосередньо на передньому краї. В основі цього процесі існують *три основні принципи*: своєчасність надання психологічної допомоги, максимальне наближення допомоги до місця виконання службово-бойових завдань, мінімальні терміни допомоги.

Особи, які дістали бойові психічні травми, мають отримати медичну допомогу безпосередньо в бойових порядках. Тих військовослужбовців, які

підлягають евакуації, збирають на медичний пункт, де їм надається перша психологічна, долікарська, а за можливості – перша лікарська допомога з використанням методів психокорекції та мінімальної кількості ліків.

Військовослужбовців, боєздатність яких не відновлюється протягом кількох годин, евакуюють до медичного пункту, де вони перебувають від кількох годин до кількох діб, залежно від важкості травми, кількості потерпілих і бойової обстановки. Для їхнього лікування використовують методи психокорекції, раціональної трудотерапії з обов'язковими елементами бойової та фізичної підготовки. Головним завданням колективних та індивідуальних бесід має бути переконання уражених в можливості їхнього швидкого відновлення і повернення у підрозділ та попередження про те, що термін лікування не може перевищувати 10 діб.

Найбільш уражені військовослужбовці підлягають евакуації в спеціалізовані відділення шпиталів.

Психологічне забезпечення відновлювального періоду включає:

- психологічне інформування особового складу про можливі психічні наслідки бойової діяльності та шляхи їх подолання;

- діагностику психічного стану військовослужбовців групи ризику (які виконували найважчі та стресогенні завдання, раніше отримували бойові психічні травми, в яких складне становище в родині, які припускали суттєві помилки у виконанні бойових завдань, перебувають в ізоляції, військовослужбовці-жінки, військовослужбовці старшого віку);

- психологічне консультування військовослужбовців з питань, які виникають через переживання у відновлювальному періоді;

- психологічну й соціально-психологічну підтримку військовослужбовців, які переживають труднощі відновлювального періоду;

- використання спеціалізованих психологічних методів, спрямованих на прискорення відновлювальних процесів у військовослужбовців (психофізіологічний тренінг, тренінг саморегуляції, групи інтенсивного спілкування та ін.).

Види та форми психологічної допомоги залежать від психічного і психофізіологічного стану військовослужбовця. Якщо він усвідомлює свої психологічні труднощі та стан, що переживає, до нього застосовують *психопрофілактичні методи*, які виражаються у психологічному інформуванні, психологічній і соціально-психологічній підтримці військовослужбовця та членів його родини, використанні спеціалізованих психологічних методів, що прискорять відновлення.

У разі виникнення у військовослужбовця певних відхилень від нормального перебігу процесів відновлення з ним проводять *психокорекційну роботу*, а при появі стійких психічних труднощів надають *психотерапевтичну допомогу*. Ці дві форми психологічної допомоги можуть здійснюватись у військовій частині психологом у взаємодії з медичним персоналом цієї ж частини. У даних випадках суб'єктом відновлювального періоду залишається особистість військовослужбовця.

У разі отримання важких бойових психічних травм психологічна реабілітація організовується спеціалістами. Вона може надаватися в традиційному вигляді й бути частиною медико-психологічної реабілітації та застосовуватися до військовослужбовців, які лікуються у зв'язку з пораненнями, контузіями, травмами, опіками, психічними розладами. Її можуть доповнювати *професійною та соціальною реабілітацією*.

У одному варіанті *психологічна реабілітація* — це специфічний вид психологічної допомоги, що надається військовослужбовцям, які переживають або гострі реакції на актуальний стрес, або загострення відстрочених негативних психічних наслідків, відстрочених реакцій та розладів, що зумовлені раніше пережитим, як правило, психотравмуючим стресом. Безперечно, що й у другому варіанті психолог співпрацює з військовими або цивільними лікарями, а військовослужбовець під час психологічної реабілітації звільняється від виконання службових обов'язків і перебуває у стаціонарі медичного пункту або у реабілітаційному відділенні шпиталю.

У другому варіанті *психологічна реабілітація* є центральною ланкою реабілітаційного процесу і доповнюється медичною реабілітацією або тільки певною медичною допомогою. За наявності відповідних умов у медичному пункті військової частини здійснюється неспецифічна психологічна реабілітація, яка може початися і закінчитися в умовах військової частини або бути першим етапом наступної, спеціалізованої психологічної реабілітації в умовах військового шпиталю. Неспецифічність або специфічність психологічної реабілітації визначається глибиною і важкістю бойових психічних травм військовослужбовця і ступенем спеціалізації способів психологічного впливу, які необхідні для вирішення проблем психологічної реабілітації.

Основними завданнями психологічної реабілітації є:

- виявлення та діагностика психічних розладів у військовослужбовців;
- евакуація психотравмованих військовослужбовців, які цього потребують, з місця виконання службово-бойових завдань;
- відновлення порушених психічних функцій особистості;
- корекція самосвідомості, самооцінки, самопочуття військовослужбовців, які отримали психічні розлади та психічні травми;
- надання допомоги військовослужбовцям у підготовці до хірургічних операцій;
- формування в осіб, які підпали під бойовий стрес, ефективних моделей поведінки в різних ситуаціях, навиків саморегуляції психічних станів та ін.

Основні принципи психореабілітаційної роботи:

- невідкладність;
- наближеність місця реабілітації до місця виконання завдань;
- системність, координованість зусиль командирів, органів по роботі з особовим складом, військових медиків в інтересах реабілітації.

Способи психореабілітації поділяють на такі:

- фізіологічні (глибокий сон, відпочинок, якісна їжа, лазня і т. ін.);
- аутогенні (психічна саморегуляція, аутотренінг і т. ін.);

– медикаментозні (застосовують седативні препарати – заспокійливі; транквілізатори – подавляють сильні емоції; ноотропи – посилюють функціональну активність головного мозку, розумові операції; антидепресанти; психостимулятори);

– організаційні (визначення режиму роботи та відпочинку, залучення до активного бойового навчання, несення служби, збереження військової форми);

– психотерапевтичні (індивідуальна та раціональна психотерапія, музико-, бібліо-, арттерапія й т. ін.).

Актуальним є питання *соціально-психологічної реадaptaції учасників бойових дій*.

Участь людей у службово-бойовій діяльності в екстремальних умовах значною мірою змінює їх картину світу, життєвий зміст, трансформує систему цінностей, актуалізує комплекс специфічних потреб. Гостро постає проблема бути почутими, зрозумілими, психологічно захищеними. Психіка учасників бойових дій “оголюється”, стає особливо чутливою до фальші, несправедливості, уразливою. Якщо ці особливості не будуть враховані, то можливе виникнення складних соціальних і психологічних наслідків.

Разом з відчаєм, фрустрацією, апатією у військовослужбовців може розвиватись патологічна, викривлена картина світу, формуватись агресивна конфліктна поведінка. Отже, можливість такої психотравматизації потребує особливої психологічної допомоги, що полягає в корекції ціннісно-мотиваційної структури особистості та психічних станів для повернення в ритм і атмосферу повсякденного життя.

Таким чином, *соціально-психологічна реадaptaція* (перепристосування) являє собою організоване психологічне повернення військовослужбовців до звичних умов життєдіяльності після виконання спеціальних складних завдань службово-бойової діяльності, які супроводжувались травматизацією їх психіки.

Соціально-психологічна реадaptaція включає виконання *двох основних завдань*:

1) реконструкцію ціннісно-орієнтаційної системи самих учасників бойових дій;

2) створення навколо них реадaptaючого соціального середовища.

Перше завдання виконується в період після закінчення бойових дій і вступу в мирне життя в період “психологічного карантину”. Метою діяльності командирів, заступників по роботі з особовим складом, психологів, медиків є задоволення основних потреб військовослужбовців у розумінні, визнанні, престижі, знятті психічної напруженості, психологічна підготовка їх до повсякденної діяльності. Найбільш доцільними заходами даного періоду є:

– ґрунтовний аналіз бойової діяльності військовослужбовців та позитивна оцінка внеску кожного з них у виконання поставлених завдань підрозділу, військової частини;

– зустрічі військовослужбовців з політиками, представниками трудових колективів, родичами, діячами культури, що має підтвердити високу соціальну значимість зробленого ними;

– жорстка селекція періодичних видань, радіо- та телепередач, парціальний, поступовий допуск військовослужбовців до негативної інформації щодо їх бойової діяльності;

– включення військовослужбовців у динамічну нескладну діяльність, недопущення бездіяльності, спеціальна психологічна підготовка до зустрічі з людьми з “мирною” психікою.

Друге завдання – незалежно від того, повернувся військовослужбовець переможцем чи переможеним, його мають гідно зустріти країна, інші військовослужбовці, родина, знайомі. Бажано, щоб зустрічаючі розуміли прояви психіки та поведінки військовослужбовця, були навчені елементарним прийомам психологічної підтримки. Не можна припускати, щоб учасників бойових дій сприймали як “ненормальних” або “травматиків”. Ставлення до них має всебічно сприяти розрядці накопиченого психологічного напруження, попередженню додаткової психотравматизації. Родичі мають бути психологічно та морально готові до довготерпіння, встановлення контактів з друзями, залучення до активної культурної, дозвільної, суспільної діяльності військової частини. Морально-психологічний стан учасників бойових дій необхідно постійно відстежувати та корегувати.

Таким чином, соціально-психологічна реадаптація – це процес відновлення в учасників бойових дій психологічного ресурсу, необхідного для повноцінного і активного соціального функціонування в умовах мирного життя.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення та вкажіть основні напрямки психологічного супроводу службово-бойової діяльності особового складу підрозділів та військових частин Національної гвардії України.

2. Схарактеризуйте завдання психологічного добору особового складу до виконання службово-бойових завдань в екстремальних умовах.

3. Розкрийте завдання та зміст психологічної підготовки військовослужбовців до діяльності в екстремальних умовах.

4. Назвіть та схарактеризуйте типові стрес-фактори службово-бойової діяльності особового складу підрозділів та військових частин Національної гвардії України.

5. Розкрийте способи й прийоми моделювання екстремальних впливів на військовослужбовців в ході підготовки до виконання службово-бойових завдань.

6. Наведіть класифікацію методів психологічної підготовки, які найчастіше використовуються в практиці НГУ.

7. Назвіть та схарактеризуйте основні компоненти психологічної підготовленості особового складу до професійної діяльності в екстремальних умовах.

8. Розкрийте зміст практичної діяльності командирів та їх заступників по роботі з особовим складом щодо здійснення психологічного супроводу службово-бойової діяльності особового складу.

9. Схарактеризуйте фактори соціального середовища, які впливають на професійну діяльність військовослужбовців НГУ.

10. Назвіть психогенні фактори, які впливають на якість дій військовослужбовця НГУ та можливі психічні реакції на них.

11. Схарактеризуйте підготовчий етап психологічного супроводу СБД.

12. Розкрийте зміст другого етапу психологічного супроводу СБД.

13. Розкрийте зміст психологічної реабілітації особового складу після виконання службово-бойових завдань.

14. Дайте визначення та сформулюйте критерії психічного здоров'я особистості.

15. Назвіть якості, якими характеризується здорова особистість.

16. Схарактеризуйте поняття “норма психічного здоров'я особистості”.

17. Назвіть критерії, які характеризують норму психічного здоров'я.

18. Дайте визначення психічного захворювання та психопатологічного стану особистості.

19. Дайте визначення психогігієни та психопрофілактики і розкрийте їх сутність.

20. Розкрийте завдання психогігієни і психопрофілактики в НГУ.

21. Схарактеризуйте види психопрофілактики.

22. Розкрийте зміст основних заходів психогігієни і психопрофілактики в НГУ.

23. Розкрийте сутність психологічного консультування і основні відмінності консультування від психотерапії і психокорекції.

24. Назвіть основні завдання психолога під час консультування.

25. Розкрийте основні принципи психологічного консультування.

26. Назвіть етапи психологічного консультування та методи впливу психолога при його здійсненні.

27. Розкрийте основні правила проведення консультативної бесіди.

28. Схарактеризуйте можливі види консультувань.

29. Схарактеризуйте комунікативні техніки, які використовуються в консультативній допомозі.

30. Схарактеризуйте два напрямки роботи щодо надання психологічної допомоги військовослужбовцям у загальному плані.

31. Розкрийте методичні рівні організації й здійснення психологічної допомоги.

32. Розкрийте особливості психологічної роботи з військовослужбовцями з ознаками нервово-психічної нестійкості.

33. Схарактеризуйте зміст роботи щодо профілактики суїцидальної поведінки військовослужбовців.

34. Розкрийте сутність психологічної допомоги військовослужбовцям в екстремальних умовах службово-бойової діяльності.

35. Схарактеризуйте сутність та основні способи психологічної підтримки.

36. Визначить основні завдання та особливості здійснення психологічної реабілітації.

37. Назвіть заходи щодо надання психологічної допомоги військовослужбовцям в екстремальних умовах службово-бойової діяльності у разі виникнення у них негативних психічних станів.

38. Схарактеризуйте сутність та способи формування копінг-поведінки у військовослужбовців.

39. Назвіть основні принципи психологічної допомоги військовослужбовцям, які отримали бойові психічні травми.

40. Розкрийте зміст психологічного забезпечення, види та форми психологічної допомоги відновного періоду.

41. Схарактеризуйте основні завдання та способи психологічної реабілітації.

42. Розкрийте сутність, завдання та основні заходи соціально-психологічної реадaptaції учасників бойових дій.

**Типові плани роботи психолога Національної гвардії України
на тиждень, місяць, рік**

**ТИПОВИЙ ПЛАН РОБОТИ
на тиждень посадових осіб служби психологічного забезпечення
Національної гвардії України**

Дні тижня	Заходи
Понеділок	Вивчення соціально-психологічних характеристик військових колективів та психологічних характеристик окремих військовослужбовців у ході індивідуальних бесід.
Вівторок	Здійснення психодіагностичного тестування військовослужбовців групи посиленої психологічної уваги за спеціальними методиками.
Середа	Вивчення психологічних характеристик кандидатів на посади військовослужбовців за контрактом.
Четвер	Консультування командирів (начальників), офіцерів по роботі з особовим складом з психологічних аспектів організації життєдіяльності підрозділів, проблем, які мають психологічне підґрунтя.
П'ятниця	Психологічне консультування членів сімей військовослужбовців.
Субота	Психологічне супроводження організації дозвілля особового складу.
Неділя	Організація та проведення психологічного лекторію для особового складу строкової служби. Психологічне супроводження організації дозвілля особового складу.

ТИПОВИЙ ПЛАН РОБОТИ
на місяць посадових осіб служби психологічного забезпечення
Національної гвардії України

Дні тижня	I тиждень	II тиждень	III тиждень	IV тиждень
1	2	3	4	5
Пн	Вивчення соціально-психологічних характеристик військових колективів і психологічних характеристик окремих військовослужбовців у ході індивідуальних бесід.	Вивчення соціально-психологічних характеристик військових колективів і психологічних характеристик окремих військовослужбовців у ході індивідуальних бесід.	Організація та проведення психологічного лекторію для особового складу сержантів строкової служби. Вивчення соціально-психологічних характеристик військових колективів і психологічних характеристик окремих військовослужбовців у ході індивідуальних бесід.	Вивчення соціально-психологічних характеристик військових колективів і психологічних характеристик окремих військовослужбовців у ході індивідуальних бесід.
Вт	Психодіагностичне тестування військовослужбовців групи посиленої психологічної уваги за спеціальними методиками.	Психологічний лекторій для офіцерів, військовослужбовців за контрактом (проводиться в системі бойової та спеціальної підготовки). Психодіагностичне тестування військовослужбовців групи посиленої психологічної уваги за спеціальними методиками.	Психодіагностичне тестування військовослужбовців групи посиленої психологічної уваги за спеціальними методиками.	Психодіагностичне тестування військовослужбовців групи посиленої психологічної уваги за спеціальними методиками.
Ср	Вивчення психологічних характеристик кандидатів на посади військовослужбовців за контрактом.	Вивчення психологічних характеристик кандидатів на посади військовослужбовців за контрактом.	Вивчення психологічних характеристик кандидатів на посади військовослужбовців за контрактом.	Вивчення психологічних характеристик кандидатів на посади військовослужбовців за контрактом.

1	2	3	4	5
Чт	Консультування командирів (начальників), офіцерів по роботі з особовим складом з психологічних аспектів організації життєдіяльності підрозділів, проблем, які мають психологічне підґрунтя.	Консультування командирів (начальників), офіцерів по роботі з особовим складом з психологічних аспектів організації життєдіяльності підрозділів, проблем, які мають психологічне підґрунтя.	Консультування командирів (начальників), офіцерів по роботі з особовим складом з психологічних аспектів організації життєдіяльності підрозділів, проблем, які мають психологічне підґрунтя.	Консультування командирів (начальників), офіцерів по роботі з особовим складом з психологічних аспектів організації життєдіяльності підрозділів, проблем, які мають психологічне підґрунтя.
Пт	Психологічне консультування членів сімей військовослужбовців.	Психологічне консультування членів сімей військовослужбовців.	Психологічне консультування членів сімей військовослужбовців.	Психологічне консультування членів сімей військовослужбовців.
Сб	Психологічне супроводження організації дозвілля особового складу.	Психологічне супроводження організації дозвілля особового складу.	Психологічне супроводження організації дозвілля особового складу.	Психологічне супроводження організації дозвілля особового складу.
Нд	Організація та проведення психологічного лекторію для особового складу строкової служби. Психологічне супроводження організації дозвілля особового складу.	Психологічне супроводження організації дозвілля особового складу.	Психологічне супроводження організації дозвілля особового складу.	Психологічне супроводження організації дозвілля особового складу.

ТИПОВИЙ ПЛАН РОБОТИ
на рік посадових осіб служби психологічного забезпечення
Національної гвардії України

Січень, липень	Лютий, серпень	Березень, вересень	Квітень, жовтень	Травень, листопад	Червень, грудень
1	2	3	4	5	6
<p>1. Інструкторсько-методичні заняття з офіцерами підрозділів ротної ланки з питань роботи з військовослужбовцями групи посиленої психологічної уваги строкової служби.</p> <p>2. Інструкторсько-методичні заняття з командирами та офіцерами батальйонної ланки з питань роботи з військовослужбовцями групи посиленої психологічної уваги – офіцерами, військовослужбовцями за контрактом.</p> <p>3. Інструкторсько-методичні заняття з власниками автотранспорту щодо профілактики подій на особистому транспорті.</p> <p>4. Підбір і навчання позаштатного активу психологічної служби з числа особового складу підрозділів і частин.</p>	<p>1. Уточнення списку військово-службовців групи посиленої психологічної уваги строкової служби.</p> <p>2. Проведення соціометричних досліджень у штатних підрозділах і підготовка відповідних рекомендацій.</p> <p>3. Психодіагностична робота з військовослужбовцями групи посиленої психологічної уваги строкової служби та на замовлення командирів підрозділів (рот, окремих взводів); соціометричні дослідження в штатних підрозділах (рота, окремих взводів) з метою визначення наявної соціальної структури військових колективів, реального місця кожного з військовослужбовців строкової служби в системі міжособистісних стосунків, складу мікрогруп, неформальних лідерів та осіб, які користуються в колективах підрозділів найменшим авторитетом.</p>	<p>1. Уточнення списку військово-службовців групи посиленої психологічної уваги: офіцерів, військовослужбовців за контрактом.</p> <p>2. Психодіагностична робота з військовослужбовцями групи посиленої психологічної уваги: офіцерами, військовослужбовцями за контрактом і на замовлення командного складу батальйонної ланки, начальників структурних підрозділів управлінь тощо.</p> <p>3. Психологічний аналіз дисциплінарної практики; планове психологічне консультування офіцерів, військовослужбовців за контрактом, які віднесені до групи посиленої психологічної уваги.</p>	<p>1. Робота на збірних пунктах військкоматів з відбору особового складу для проходження служби в Національній гвардії України та його вивчення.</p> <p>2. Психодіагностичне тестування військовослужбовців, віднесених до групи посиленої психологічної уваги за спеціальними методиками.</p> <p>3. Підведення підсумків роботи з військовослужбовцями, які віднесені до групи посиленої психологічної уваги та підготовка відповідного огляду.</p> <p>4. Психологічне консультування членів сімей військовослужбовців.</p> <p>5. Прийняття участі у проведенні засідань атестаційних комісій щодо розгляду військовослужбовців, які недбало ставляться до виконання функціональних обов'язків, систематично порушують військову дисципліну, зловживають алкогольними напоями.</p>	<p>1. Робота на збірних пунктах військкоматів з відбору особового складу для проходження служби в Національній гвардії України та його вивчення.</p> <p>2. Уточнення списку військово-службовців групи посиленої психологічної уваги строкової служби.</p> <p>3. Аналіз стану забезпеченості особового складу відповідно до видів постачання.</p> <p>4. Перед прибуттям молодих солдатів до військових частин та перед уведенням їх у бойову службу проводити відповідну консультативну роботу з офіцерами та сержантами, які призначені для їх прийому та введення в службу, щодо ознайомлення з основними проявами негативних емоційно-вольових (нервово-психічних) станів, передсуїцидальними ситуаційними реакціями людей та запобігання таким порушенням.</p>	<p>1. Під час проведення навчальних зборів молодого поповнення здійснювати дослідження психологічних характеристик молодого поповнення за спеціальними методиками, визначати військовослужбовців, які мають ознаки емоційно-вольової нестійкості.</p> <p>3. Визначення військовослужбовців, яким рекомендована служба без зброї.</p>

ТИПОВИЙ ПЛАН РОБОТИ з військовослужбовцями групи посиленої психологічної уваги

Січень, липень	Лютий, серпень	Березень, вересень	Квітень, жовтень	Травень, листопад	Червень, грудень
<p>1. Інструкторсько-методичні заняття з офіцерами підрозділів ротної ланки з питань роботи з військовослужбовцями групи посиленої психологічної уваги строкової служби.</p> <p>2. Інструкторсько-методичні заняття з командирами та офіцерами батальйонної ланки з питань роботи з військовослужбовцями групи посиленої психологічної уваги – офіцерами, військовослужбовцями за контрактом.</p> <p>3. Інструкторсько-методичні заняття з власниками автотранспорту щодо профілактики подій на особистому транспорті.</p>	<p>1. Уточнення списку військовослужбовців групи посиленої психологічної уваги строкової служби.</p> <p>2. Проведення соціометричних досліджень у штатних підрозділах (ротах) та підготовка відповідних рекомендацій</p> <p>3. Психодіагностична робота з військовослужбовцями групи посиленої психологічної уваги строкової служби та на замовлення командирів підрозділів (рот, окремих взводів).</p>	<p>1. Уточнення списку військовослужбовців групи посиленої психологічної уваги – офіцерів, прапорщиків та військовослужбовців за контрактом.</p> <p>2. Психодіагностична робота з військовослужбовцями групи посиленої психологічної уваги – офіцерами, військовослужбовцями за контрактом та на замовлення командного складу батальйонної ланки, начальників структурних підрозділів управління тощо.</p> <p>3. Психологічний аналіз дисциплінарної практики; планове психологічне консультування офіцерів, військовослужбовців за контрактом, які віднесені до групи посиленої психологічної уваги.</p>	<p>1. Підведення підсумків роботи з військовослужбовцями, які віднесені до групи посиленої психологічної уваги та підготовка відповідного огляду.</p> <p>2. Психологічне консультування членів сімей військовослужбовців.</p> <p>3. Прийняття участі у проведенні засідань атестаційних комісій щодо розгляду військовослужбовців, які недбало ставляться до виконання функціональних обов'язків, систематично порушують військову дисципліну, зловживають алкогольними напоями.</p>	<p>1. Уточнення списку військовослужбовців групи посиленої психологічної уваги строкової служби.</p> <p>2. Аналіз стану забезпеченості особового складу відповідно до видів постачання.</p>	<p>1. Виявлення під час заходів первинного вивчення молодого поповнення осіб з ознаками емоційно-вольової нестійкості.</p> <p>2. Визначення військовослужбовців, яким рекомендована служба без зброї.</p>

Основні вимоги до роботи з групою посиленої психологічної уваги

Управління по роботі з особовим складом та відділ психологічного забезпечення службово-бойової діяльності ГУ НГУ проводить активну роботу з удосконалення психопрофілактичної роботи в Національній гвардії України.

Одним із головних завдань офіцерів по роботі з особовим складом, психологів є формування здорового морально-психологічного клімату й атмосфери нетерпимості до порушників дисципліни та законності. Командири підрозділів НГУ всіх рівнів особисто відповідають за організацію та проведення психопрофілактичної роботи в підпорядкованих підрозділах.

В НГУ розроблено комплекс заходів психологічного характеру, що здійснюються з метою своєчасної профілактики і попередження надзвичайних подій серед військовослужбовців НГУ, підвищення рівня адаптаційних можливостей особистості військовослужбовців до умов службово-бойової діяльності, забезпечення їх психологічного благополуччя, збереження психічного і фізичного здоров'я, запобігання службовому й побутовому травматизму. Ця система доповнена заходами виховного впливу і, насамперед, спрямована на виховання у військовослужбовців почуття відповідальності за виконання функціональних обов'язків, забезпечення відкритості та об'єктивності в оцінюванні службової діяльності та дисципліни.

З метою диференційованого розподілу заходів первинної психопрофілактики, зусиль психологів і офіцерів по роботі з особовим складом щодо визначення кола осіб, які потребують першочергової психологічної допомоги та проведення заходів спрямування у зв'язку з особливостями впливу на них стресогенних та інших факторів службово-бойової і позаслужбової діяльності та навчально-виховного процесу у підрозділах НГУ, створені групи посиленої психологічної уваги.

Аналізуючи досвід роботи з військовослужбовцями, віднесеними до групи посиленої психологічної уваги, розроблено методичні рекомендації, згідно з якими військовослужбовці, котрі потребують психологічної допомоги, умовно розділені на дві категорії. Підгрупа індивідуально-виховного впливу та психологічного спостереження складається з осіб, які потребують поточного психолого-виховного впливу. Роботу з даною категорією проводять спільно психологи й офіцери по роботі з особовим складом. У підгрупу психологічної уваги включають військовослужбовців, які потребують поглибленої психологічної допомоги та здійснення корекційних заходів. Консультативну роботу з цією категорією осіб проводять найбільш підготовлені психологи-консультанти.

Психопрофілактична та індивідуальна робота в підрозділах Національної гвардії України – це процес виховного і профілактичного впливу на особовий склад, метою якого є формування підготовленого, висококваліфікованого, дисциплінованого військовослужбовця, який може стійко витримувати навантаження, психологічні стреси, долати труднощі військової служби.

Проведення індивідуальної роботи передбачає систему виховних і психопрофілактичних заходів, які здійснюються з урахуванням індивідуальних особливостей військовослужбовця і спрямовані на формування у нього необхідних умінь і навичок, високого рівня особистісних та професійних якостей.

Виходячи з цього, головними завданнями проведення індивідуальної та психопрофілактичної роботи з військовослужбовцями, віднесеними до групи посиленої психологічної уваги, є забезпечення якісного виконання військовослужбовцями своїх функціональних обов'язків, підвищення ефективності їх службово-бойової діяльності та боєздатності шляхом цілеспрямованого використання науково обґрунтованих форм і методів навчання.

Визначені у рекомендаціях спільні заходи виховної і психопрофілактичної роботи з військовослужбовцями, віднесеними до групи посиленої психологічної уваги, являють сукупність науково обґрунтованих комплексних організаційно-управлінських, морально-психологічних, педагогічних, правових, культурно-просвітницьких і соціальних заходів, спрямованих на своєчасну профілактику та попередження надзвичайних подій серед військовослужбовців НГУ, забезпечення психологічного благополуччя, запобігання службовому та побутовому травматизму.

В Національній гвардії України з групою посиленої психологічної уваги проводиться низка заходів.

Робота з особовим складом здійснюється:

- командирами підрозділів – з безпосередньо підпорядкованим особовим складом;
- офіцерами по роботі з особовим складом – відповідно до функціональних обов'язків;
- заступниками командирів усіх ланок – з підлеглим особовим складом за напрямком діяльності;
- кураторами – із закріпленими військовослужбовцями;
- до участі у роботі з особовим складом можуть залучатись органи місцевого самоврядування, релігійні, громадські та інші організації, які створені і діють згідно з законодавством;
- загальне керівництво роботою з особовим складом та її координацію здійснює командир підрозділу;
- організація цієї роботи в підрозділі покладається на заступників командирів по роботі з особовим складом.

Психопрофілактична робота здійснюється:

- офіцерами-психологами відділень, груп, батальйонів, військових частин (далі – офіцерами-психологами) служби психологічного забезпечення;
- командирами підрозділів – з безпосередньо підпорядкованим особовим складом;
- офіцерами по роботі з особовим складом – відповідно до функціональних обов'язків.

Психологічне супроводження військовослужбовців, віднесених до ГППУ.

До психологічного супроводження складаються заходи з:

- надання індивідуальної і групової психологічної допомоги військовослужбовцям для запобігання девіантній поведінці та збереження нормального психологічного стану за їх особистим зверненням або ініціативою психолога, командира чи офіцерів по роботі з особовим складом, які здійснюють індивідуальну роботу, а також рекомендацій щодо її організації і проведення;

- проведення з військовослужбовцями під час професійно-психологічної підготовки рольових ігор (тренінгів), спрямованих на формування ціннісної орієнтації, мотиваційної спрямованості, на вироблення, підтримку й розвиток професійно важливих якостей і таких рис, як здатність знаходити адекватні шляхи вирішення й самореалізації у різноманітних життєвих ситуаціях, зокрема у службово-бойовій діяльності та міжособистісних стосунках;

- регулярне вивчення соціально-психологічного клімату в підрозділах і надання рекомендацій командуванню всіх ланок щодо його корекції та поліпшення;

- вивчення психологічної сумісності й готовності до спільної службово-бойової діяльності військовослужбовців, командирів, офіцерів, закріплених за військовослужбовцями, та молодих фахівців у процесі організації введення у службу.

Індивідуальна робота з військовослужбовцями, віднесеними до ГППУ.

Її проводять із застосуванням засобів зовнішнього впливу:

- індивідуальний контроль за військовослужбовцем;
- індивідуальна допомога військовослужбовцям, які мають труднощі в адаптації (насамперед, молодим військовослужбовцям);

- відвідування військовослужбовця за місцем його проживання з метою вивчення морально-психологічного стану в сім'ї, міжособистісних стосунків між членами родини, побутових умов, виявлення фактів, які можуть дискредитувати військовослужбовця (зловживання спиртними напоями, вживання наркотичних засобів тощо);

- надання військовослужбовцю практичної допомоги щодо формування у нього стійкої суспільної орієнтації, розширення його світогляду;

- використання засобів дисциплінарного і морального впливу, в тому числі через заслуховування на загальних зборах;

- ознайомлення зі станом здоров'я військовослужбовця, включаючи результати проходження ним щорічного медичного огляду;

- підвищення особистої відповідальності військовослужбовця за свідоме виконання вимог Конституції та законів України, вірність Присязі, дотримання Кодексу честі, етики військовослужбовця НГУ;

- формування у військовослужбовців високої правової культури, прагнення набути високу професійну майстерність;

– формування у військовослужбовців, які віднесені до ГППУ, високої духовної культури і моральних якостей, почуття патріотизму, державного світогляду, засвоєння морально-етичних норм поведінки виховання у душі патріотизму, відданості українському народу та його традиціям, високої дисциплінованості, усвідомлення і бездоганного виконання кожним військовослужбовцем службових обов'язків, дотримання законності.

Планування, облік та проведення індивідуальної роботи проводиться, насамперед, із військовослужбовцями, схильними до порушень військової дисципліни і законності, які мають дисциплінарні стягнення, з молодими військовослужбовцями. Планування здійснюється на основі даних, отриманих під час вивчення соціально-психологічного клімату в колективах службою психологічного забезпечення, стану дисципліни та законності, висновків атестаційних комісій, індивідуальних особливостей військовослужбовця.

Діяльність органів по роботі з особовим складом та служби психологічного забезпечення стосовно військовослужбовців, віднесених до ГППУ.

З метою вивчення найефективніших форм і методів роботи з військовослужбовцями, віднесеними до ГППУ, систематично проводять заходи із залученням командирів підрозділів та заступників по роботі з особовим складом. Спільно заслуховують військовослужбовців, які потребують індивідуального впливу, на загальних зборах та атестаційних комісіях.

Для визначення помилок у вихованні, професійній підготовці, виявлення фактів, які негативно впливають на соціально-психологічний клімат та стан дисципліни в колективах, щороку здійснюють соціально-психологічні дослідження та опитування з метою вивчення думки про роботу командування підрозділу, виявлення труднощів в адаптації молодих військовослужбовців, порушників дисципліни. Дані результати в узагальненому вигляді доповідають в управління по роботі з особовим складом та відділ психологічного забезпечення ГУ НГУ, рекомендації направляють в підрозділи та військові частини для вдосконалення роботи.

Проводять роботу з узагальнення і поширення передового досвіду з молодими фахівцями підрозділів НГУ. Результати роботи відображають в оглядах, які містять аналіз різноманітних форм участі офіцерів-кураторів, офіцерів, закріплених за підрозділом у професійній підготовці, вихованні, наданні допомоги у становленні на посадах, інформацію про найважливіші виховні та психопрофілактичні заходи з цієї категорією військовослужбовців.

Проводять дні професійної підготовки кураторів (наставників, закріплених для введення у службу), які передбачають виступи командирів, заступників по роботі з особовим складом, психологів. Метою цього заходу має бути навчання методам індивідуально-виховної і психопрофілактичної роботи з молодими військовослужбовцями.

Здійснюють контроль і аналіз причин та умов скоєння військовослужбовцями порушень військової дисципліни та законності, готують й направляють у підрозділи рекомендації щодо їх усунення.

У визначені терміни направляють до ГУ НГУ огляди про організацію роботи з групою посиленої психологічної уваги і молодими військовослужбовцями та узагальнену інформацію про звільнення молодих офіцерів (контрактників) із лав НГУ.

Проведення роботи з групою посиленої психологічної уваги.

Робота з ГППУ здійснюється із суворим дотриманням Конституції України, Закону України “Про Національну гвардію України”, інших законодавчих актів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, наказів, директив командувача НГУ, Загальної декларації прав людини, міжнародних правових норм, ратифікованих у встановленому порядку, Етичного кодексу психолога служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності та відповідно до Положення про групу посиленої психологічної уваги, затвердженого наказом Міністра внутрішніх справ від 28.07.2004 р. № 842 “Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України”.

Дані методичні рекомендації визначають вихідні підстави, порядок зарахування й виключення з груп посиленої психологічної уваги військовослужбовців підрозділів НГУ, курсантів і слухачів навчальних закладів МВС України, надання їм психологічної допомоги та організацію взаємодії з офіцерами по роботі з особовим складом.

ГППУ утворюють з метою диференційованого розподілу заходів первинної психопрофілактики та виховного впливу, зусиль психологів та офіцерів по роботі з особовим складом, визначення кола осіб, які потребують першочергової допомоги у зв’язку з особливостями впливу на них стресогенних факторів службово-бойової та позаслужбової діяльності, навчально-виховного процесу.

Для покращення взаємодії між офіцерами психологами та офіцерами по роботі з особовим складом ГППУ умовно розділено на дві категорії: підгрупи психологічної уваги та підгрупи індивідуально-виховного впливу.

Психопрофілактична робота з військовослужбовцями (курсантами, слухачами), яких віднесено до ГППУ, безпосередньо здійснюється офіцерами психологами, заходи профілактичного, індивідуально-виховного впливу здійснюються офіцерами по роботі з особовим складом.

Командири всіх ланок (підрозділів) НГУ, керівництво навчальних закладів МВС України, офіцери-психологи та офіцери по роботі з особовим складом не мають права змушувати військовослужбовців (курсантів, слухачів) повідомляти про себе будь-яку інформацію особистого характеру проти їх волі.

Узагальнення та зберігання матеріалів роботи з групою посиленої психологічної уваги.

Матеріали роботи з підгрупою психологічної уваги ГППУ мають суто конфіденційний характер і зберігаються в окремій справі у офіцера-психолога.

У разі отримання під час психологічного супроводження службово-бойової діяльності військовослужбовця (курсанта, слухача) інформації щодо загрози інтересам служби або безпеці військовослужбовців підрозділів НГУ чи громадян, її обов'язково надають командирові військової частини і заступникові по роботі з особовим складом.

Результати психопрофілактичної і виховної роботи з військовослужбовцем (курсантом, слухачем), якого віднесено до ГППУ, надають командирові підрозділу у вигляді консультативного висновку, вони мають рекомендаційний характер.

Повна інформація та матеріали стосовно особи, яку віднесено до ГППУ, зберігаються із дотриманням конфіденційності інформації, вона є виключно в користуванні психолога або офіцера по роботі з особовим складом і надається іншим особам лише у випадках:

- установлених чинним законодавством;
- учинення особою чи вияву нею реальних намірів учинити дії, що становлять безпосередню небезпеку для неї чи для інших людей, або неспроможність самотійно задовольняти свої основні життєві потреби на рівні, який забезпечує її життєдіяльність, або загрози заподіяння значної шкоди своєму здоров'ю у зв'язку з погіршенням психічного стану;
- письмового звернення самої особи до психолога або офіцера по роботі з особовим складом з проханням про передачу інформації іншим особам в її інтересах;
- направлення особи для поглибленого обстеження до Центру психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору відділу (служби) охорони здоров'я.

Підстави, умови та порядок включення військовослужбовців (курсантів, слухачів) до підгруп ГППУ:

Підставою для прийняття рішення про включення військовослужбовців (курсантів, слухачів) до підгрупи індивідуально-виховного впливу ГППУ є наявність таких факторів і умов:

- труднощі, пов'язані з процесом адаптації до умов службово-бойової діяльності;
- систематичні порушення військової дисципліни, відхилення від загальноприйнятих норм поведінки на службі й у побуті;
- конфліктні стосунки в сім'ї, розірвання шлюбу, утримання в сім'ях військовослужбовців важко хворих членів родини, смерть близьких людей;
- труднощі у формуванні міжособистісних стосунків у колективі;
- зловживання алкогольними напоями;
- особисте звернення військовослужбовця (курсанта, слухача) за наданням індивідуальної допомоги до офіцера по роботі з особовим складом або психолога.

Підставою для прийняття рішення про включення військовослужбовців (курсантів, слухачів) до підгрупи психологічної уваги ГППУ є наявність таких факторів і умов:

- застосування військовослужбовцем вогнепальної зброї на поразку;
- перебування військовослужбовця в екстремальних ситуаціях, пов'язаних із загибеллю людей;
- виявлення за результатами психологічної діагностики у військовослужбовця негативного психоемоційного стану;
- яскраво виражена схильність військовослужбовця до конфліктів, що призводить до погіршення соціально-психологічного клімату в колективі;
- ознаки формування соціально-психологічної дезадаптації особистості;
- уживання наркотичних, токсичних речовин чи психотропних препаратів, у тому числі й медичних, без припису лікарів;
- підвищена хворобливість, часта відсутність на службі через стан здоров'я, скарги на самопочуття;
- передсуїцидальна поведінка, висловлювання намірів покінчити життя самогубством або наявність в анамнезі суїцидальних спроб;
- наявність випадків психічних захворювань, алкоголізму чи суїцидальної поведінки серед близьких родичів;
- акцентуації характеру, які зумовлюють виражені негативні риси особистості;
- схильність до невротичних і депресивних реакцій;
- перенесення психотравмуючих ситуацій, пов'язаних із службово-бойовою діяльністю, смертю родичів, товаришів, близьких людей, розірванням шлюбу тощо;
- особисте звернення військовослужбовця (курсанта, слухача) за психологічною допомогою до психолога.

Військовослужбовців (курсантів, слухачів), яких віднесено до ГППУ, залежно від підстав зарахування, умовно розподіляють за напрямками психопрофілактичної та індивідуально-виховної роботи.

Психопрофілактичний напрямок роботи.

1. Службовий – робота з особами, які проходять службу в умовах підвищеного ризику, психоемоційного навантаження та постійного впливу стресогенних факторів службово-бойової діяльності.

2. Соціально-психологічний – робота з особами, які мають труднощі в адаптації до умов службово-бойової діяльності, конфліктні відносини з командуванням та колегами по службі, виявляють відхилення в поведінці, зловживають алкоголем, схильні до азартних ігор, виявляють наміри покінчити життя самогубством, мають у минулому суїцидальні спроби або відомі випадки суїцидальної поведінки серед їхніх близьких родичів тощо.

3. Психологічний, психосоматичний – робота з особами, які за підсумками психологічної діагностики показали негативні результати та у яких виявлено несприятливий психоемоційний стан, акцентуації характеру або схильність до невротичних і депресивних реакцій, які висловлюють скарги на самопочуття, тривалий час перебувають на лікарняному й виявляють підвищену хворобливість, або особи, які зловживають алкоголем, помічені у вживанні наркотичних, токсичних речовин або психотропних препаратів.

Індивідуально-виховний напрямок роботи.

1. Службово-дисциплінарний – робота з особами, які систематично порушують службову дисципліну, мають низькі показники у службовій діяльності, професійній підготовці тощо.

2. Сімейно-побутовий – робота з особами, які мають конфліктні стосунки в сім'ї, розірвали шлюб, мають на утриманні важко хворих членів родини, пережили смерть близьких людей.

3. Термін перебування військовослужбовця (курсанта, слухача) у ГППУ встановлюється психологом, який безпосередньо здійснює психопрофілактичні заходи, залежить від загального психологічного стану особи і результатів проведеної психокорекційної та індивідуально-виховної роботи.

Матеріали та інформація, необхідні для зарахування військовослужбовця (курсанта, слухача) до ГППУ:

- результати психодіагностичного та соціально-психологічного вивчення;
- результати психологічного супроводження службово-бойової діяльності;
- інформація, що надана командуванням, посадовими особами, безпосереднім оточенням, близькими й рідними;
- інформація, що надана офіцерами по роботі з особовим складом;
- інформація, що надана самою особою.

За наявності двох і більше осіб з подібними проблемами психолог або офіцер по роботі з особовим складом мають право сформулювати з таких осіб відповідні групи й у подальшому здійснювати з ними групову роботу.

Термін перебування військовослужбовця (курсанта, слухача) у ГППУ визначає психолог, а в підгрупах індивідуально-виховного впливу – психолог разом із офіцером по роботі з особовим складом, які безпосередньо здійснюють психопрофілактичні та виховні заходи.

Психолог повинен повідомити під підпис військовослужбовця (курсанта, слухача) про включення його до ГППУ, пояснити підстави зарахування і порядок здійснення з ним подальших профілактичних заходів, скласти докладний план індивідуальної психопрофілактичної роботи з військовослужбовцем, в якому визначити орієнтовну кількість годин, основні завдання психокорекційної роботи та бажаний результат, і затвердити його у заступника командира з'єднання, військової частини, навчального закладу по роботі з особовим складом.

Офіцер по роботі з особовим складом повинен пояснити підстави й порядок здійснення з військовослужбовцем, якого включено до підгрупи індивідуально-виховного впливу ГППУ, заходів індивідуально-виховного впливу, скласти докладний план індивідуально-виховної роботи з військовослужбовцем, в якому визначити орієнтовну кількість годин, основні завдання виховної і роз'яснювальної роботи та бажаний результат, і затвердити його у заступника командира (начальника) по роботі з особовим складом.

Типові звіти за результатами психологічної роботи у військовій частині Національної гвардії України

Огляд за результатами роботи з офіцерами та військовослужбовцями за контрактом, які потребують посиленої психологічної уваги та рекомендації щодо подальшої роботи з ними

Розробляють раз на рік та надсилають до управління по роботі з особовим складом, відділу психологічного забезпечення СБД ГУ НГУ до 25 вересня.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Командир військової частини ХХХХ
підполковник **О.П. Павлов**
25.01.2016 р.

ОГЛЯД

роботи з військовослужбовцями строкової служби військової частини ХХХХ, яких було включено до групи посиленої психологічної уваги у січні 2016 р.
(варіант)

У січні 2016 р. до групи посиленої психологічної уваги було включено:

1) рядового Воболя П. В., стрільця 1-ї патрульної роти через виявлення за результатами тестування 3-ї групи НПС, а також виявлення того, що до служби у нього виникали думки про самогубство;

2) рядового Цуйбіду Я. С., стрільця 1-ї патрульної роти – через те, що лікарем-психіатром йому визначена служба без зброї; із прибуттям до частини молодого поповнення призову П-2015 у листопаді – грудні 2015 після проведеної роботи віднесено до ГППУ;

3) солдата Ларука В. П., стрільця 1-ї патрульної роти – через те, що він важко пристосовується до умов служби, дуже переживає розлуку з коханою дівчиною;

4) солдата Тітера П. Б., стрільця 1-ї патрульної роти – через те, що лікарем-психіатром йому на період адаптації визначена служба без зброї;

Після завершення спланованої психопрофілактичної роботи та наявності позитивних результатів виключено з ГППУ таких військовослужбовців: рядового Сліщина О. В., рядового Рикора В. І.

Відповідно до вимог керівних документів із вищезазначеними військовослужбовцями відповідні посадові особи здійснювали психопрофілактичну й організаційну роботу, а саме: спостереження, контроль за поведінкою, індивідуальні бесіди, психодіагностика.

Завдяки цій роботі військовослужбовцями, віднесеними до групи посиленої психологічної уваги, не було скоєно злочинів, подій, дисциплінарних проступків і випадків травмувань.

Наполегливо й обмірковано психопрофілактична та організаційна робота проводилася командиром 1-ї патрульної роти капітаном Плаксименком С. О., заступником командира роти по РОС ст. лейтенантом Каровим Р. О.

Продовження дод. 3

У дисциплінарній практиці однією з найбільш дієвих форм роботи було подання командиром підрозділу військовослужбовців на заохочення або покарання правами командира частини, також застосовано таку форму роботи, як листування командування підрозділу з батьками військовослужбовців.

Роботу з даною категорією військовослужбовців у цілому оцінено як задовільну.

Вказано на необхідність проведення більш цілеспрямованої індивідуально-психологічної роботи та здійснення дієвого контролю за військовослужбовцями даної категорії.

З підрозділів частин надійшли пропозиції з метою попередження загибелі та самогубств серед особового складу, виявлення військовослужбовців, які потребують посиленої психологічної уваги та організації роботи з ними.

1. Роботу з групою посиленої психологічної уваги вважати пріоритетним напрямком у діяльності командирів підрозділів, їх заступників по РОС, психологів. Проводити постійне спостереження та вивчення проблем військовослужбовців строкової служби.

2. Офіцерам 1-ї патрульної роти забезпечити ефективну роботу з військовослужбовцями, включеними до групи посиленої психологічної уваги. Щоквартально на нараді командування частини аналізувати ефективність роботи з військовослужбовцями, яких включено до групи посиленої психологічної уваги.

3. Підвищити ефективність роботи з відбору військовослужбовців за контрактом для проходження служби у підрозділах частини. Особливу увагу приділити вивченню індивідуального рівня емоційно-вольової (нервово-психічної) стійкості, виявленню вірогідності наявності у кандидатів ознак девіантної поведінки, схильності до зловживання спиртними напоями, вживання наркотичних і збуджуючих речовин.

4. Психопрофілактичну роботу з військовослужбовцями строкової служби вважати основним засобом діяльності щодо профілактики загибелі та самогубств серед особового складу.

Начальник служби психологічного забезпечення військової частини XXXX
майор (підпис) **А.В. Панов**
24.01.2016 р.

Огляд за результатами роботи з військовослужбовцями строкової служби, які потребують посиленої психологічної уваги, і рекомендації щодо подальшої роботи з ними.

Розробляють двічі на рік і надсилають до управління по роботі з особовим складом та відділу психологічного забезпечення ГУ НГУ до 25 січня та до 25 липня.

**СПИСОК
військовослужбовців строкової служби, яких віднесено
до групи посиленої психологічної уваги (варіант)**

Пор. №	Посада	В/зв	Прізвище, ім'я, по батькові	Призов	Причини зарахування	Заходи, що плануються з метою допомоги
1.	ІПР	рядовий	Тоболь Павло Владиславович	I-20xx	3 група нервово-психічної стійкості. На підґрунті сімейно-побутових конфліктів (батько вживав спиртне) виникали думки про самогубство, спроб його вчинення не було.	Контроль, спостереження та поглиблене вивчення з боку офіцерів підрозділу. Цілеспрямована індивідуальна робота, консультації начальника медичної служби.
2.	ІПР	рядовий	Микор Василь Ігорович	I-20xx	3 група нервово-психічної стійкості. Висновок лікаря-психіатра: служба без зброї. Педагогічна запущеність.	Контроль, спостереження та поглиблене вивчення офіцерами підрозділу. Цілеспрямована індивідуальна робота, консультації начальника медичної служби.
3.	ІПР	рядовий	Лаврилук Василь Васильович	I-20xx	3 група нервово-психічної стійкості. Рідний дядько по матері хворий на шизофренію.	Контроль, спостереження та поглиблене вивчення з боку офіцерів підрозділу. Цілеспрямована індивідуальна робота, консультації начальника медичної служби
4.	ІПР	солдат	Рітер Павло Богданович	II-20xx	Висновок лікаря-психіатра: служба без зброї на період адаптації (акцентуація рис характеру).	Контроль, спостереження та поглиблене вивчення з боку офіцерів підрозділу. Цілеспрямована індивідуальна робота, консультації начальника медичної служби

Начальник служби психологічного забезпечення військової частини XXXX
майор (підпис) **А.В. Панов**

ЗВІТ

щодо кількості та причин зарахування військовослужбовців строкової служби до групи посиленої психологічної уваги військової частини ХХХХ станом на 15.07.2016 р. (варіант)

Т а б л и ц я 1

№	Військова частина 0000	Загальна чисельність військової строкової служби ГППУ	Із них віднесено до ГППУ за психо-діагностичним тестуванням	Із них		Загальна чисельність особ. скл. стр. служби (станом на 10.06.16)	Відсоток від заг. чисельн. особ. складу строкової служби
				залучено на службу	визначена служба без зброї		
1.	1ПР	6	6	6	1	38	15,78
2.	2ПР	-	-	-	-	-	-
3.	ПРА	-	-	-	-	12	-
4.	ВЗВ\ОХОР	-	-	-	-	5	-
5.	ВЗВ\МТЗ	-	-	-	-	-	-
6.	ЗВ\ЗВ'ЯЗКУ	-	-	-	-	-	-
7.	В\СТРІЛЬБИ ЩЕ	-	-	-	-	1	-
8.	Усього за військову частину	6	6	6	1	56	10,58

Т а б л и ц я 2

Порівняльні дані за 15.07.2015 р. та 15.07 2016 р.					
№		(місяць)		ГППУ всього кількість % від заг. кількості о/с	Заг. чисельність особ. складу строкової служби
		Залучено на службу кількість % від заг. кількості о/с	Визначена служба без зброї кількість % від заг. кількості о/с		
1	Усього за військову частину (поточний період)	$\frac{56}{100}$	$\frac{1}{1,78}$	$\frac{6}{10,58}$	56
2	Усього за військову частину (попередній період)	$\frac{74}{100}$	$\frac{2}{2,7}$	$\frac{16}{21,6}$	74

Продовження дод. 3
Т а б л и ц я 3

№	Військова частина xxxx	Призов II-2015	Призов I-2016
1.	1ПР	1	5
2.	2ПР	-	-
3.	ПРА	-	-
4.	ВЗВ\ОХОР	-	-
5.	ВЗВ\МТЗ	-	-
6.	ВЗВ\ЗВ'ЯЗКУ	-	-
7.	В\СТРІЛЬБИЩЕ		
8.	Всього за військову частину	1	5

Т а б л и ц я 4

Причина зарахування до ГППУ	1ПР	2ПР	ПРА	ОВО	ВМТ 3	В/СТР Б	вз/зв'яз ку	за в/ ч
1	2	3	4	5	6	7	8	9
За результатами психодіагностичних методик	6	-	-	-	-		-	6
Труднощі під час адаптації до умов служби та військового життя	-	-	-	-	-		-	-
Низька комунікабельність, скритність, похмурість, підвищена чуттєвість, уразливість								
Систематичні порушення військової дисципліни, відхилення від загальноприйнятих норм поведінки на службі й у побуті								
Труднощі у формуванні міжособистісних стосунків, яскраво виражена схильність до конфліктів, що призводить до погіршення соціально-психологічного клімату в колективі								
Наявність випадків психічних захворювань, алкоголізму чи суїцидальної поведінки серед близьких родичів	1	-	-	-	-		-	1
Низька успішність навчання у школі, наявність ознак педагогічної запущеності			-	-	-		-	

Закінчення табл. 4 дод. 3

1	2	3	4	5	6	7	8	9
За результатами соціометричних досліджень показано найнижчий соціальний статус у колективі штатного підрозділу								
За особистим бажанням								
Інші причини.....								

Військовослужбовець, якому визначена служба без зброї, – солдат Рітер Павло Богданович.

Начальник служби психологічного забезпечення військової частини XXXX
майор (підпис) **А. В. Панов**

ЗАТВЕРДЖУЮ

Командир військової частини ХХХХ
полковник **О. П. Павлов**
20.09. 2016 р.

ОГЛЯД**роботи з офіцерами, військовослужбовцями за контрактом військової частини ХХХХ, яких включено до групи посиленої психологічної уваги у 1-му півріччі 2016 р. (варіант)**

У 1-му півріччі 2016 р. до групи посиленої психологічної уваги було включено:

- 1) капітана Калуньова С. В., начальника служби артилерійського озброєння – через систематичне порушення службової дисципліни, відхилення від загальноприйнятих норм поведінки на службі й у побуті;
- 2) капітана Власененка С. А., начальника служби КЕЧ – через відхилення від загальноприйнятих норм поведінки на службі й у побуті;
- 3) ст. лейтенанта Дузіна О. В., командира взводу 1-ї патрульної роти – через те, що офіцер має низький авторитет серед товаришів по службі, тривале погіршення уваги, її концентрації, здатності до якісного мислення, постійне відчуття неповноцінності, непридатності, втрата самоповаги, тривожність, неадекватне почуття відповідальності та провини;
- 4) прапорщика Нетребка Т. К., командира відділення 2-ї патрульної роти – через нестриманість та імпульсивність у поведінці, надмірну образливість та агресивне сприйняття критики на свою адресу, завищену самооцінку, вимогу особливого ставлення до себе;
- 5) прапорщика Мілясниковського О. В., помічника НВН 2-ї патрульної роти – через неадекватну образливість, підвищене роздратування, підозріле ставлення до тих, хто його оточує, болюче сприйняття критики на свою адресу, безпричинну зміну настрою, схильність до необґрунтованого ризику, виявлення чудернацьких поведінкових особливостей;
- 6) ст. прапорщика Свановича С. І., начальника їдальні – через відхилення від загальноприйнятих норм поведінки на службі й у побуті;
- 7) ст. сержанта Космановського О. О., командира відділення ВМТЗ – через відхилення від загальноприйнятих норм поведінки на службі та в побуті;
- 8) ст. солдата Грищенка А. А., стрільця 1-ї патрульної роти – через відхилення від загальноприйнятих норм поведінки на службі й у побуті.

Після завершення спланованої психопрофілактичної роботи і наявності позитивних результатів з ГППУ виключено:

- капітана Власененка С. А., начальника служби КЕЧ частини.

Відповідно до вимог керівних документів із вищезазначеними військовослужбовцями відповідні посадові особи здійснювали психопрофілактичну та організаційну роботу, а саме: спостереження, контроль за поведінкою, індивідуальні бесіди, заходи дисциплінарного впливу, відвідування сімей військовослужбовців, психодіагностику. До цієї роботи залучалися громадські організації.

Завдяки цій роботі військовослужбовцями, яких було віднесено до групи посиленої психологічної уваги, не було скоєно злочинів, подій, дисциплінарних проступків і випадків травмувань.

Найбільш наполегливо та обмірковано психопрофілактична та організаційна робота проводилася з військовослужбовцями зазначеної категорії у I півріччі 2016 р. у 2-й патрульній роті, де командир роти капітан Бужавков О. А., заступник по роботі з особовим складом ст. лейтенант Браласов С. А.

Поверхово, епізодично індивідуальна робота з військовослужбовцями зазначеної категорії у I півріччі 2011 р. проводилась у 1-й патрульній роті, де командир роти капітан Плаксименко О. С., заступник командира роти по роботі з особовим складом ст. лейтенант Каров Р. О.

Офіцерами командування, управління, підрозділів здійснювалося відвідування військовослужбовців зазначеної категорії за місцем проживання з метою вивчення житлово-побутових умов, проведення бесід з дружинами та батьками військовослужбовців.

У дисциплінарній практиці однією з найбільш дієвих форм роботи було подання військовослужбовців на заохочення або покарання правами командира частини.

Роботу з даною категорією військовослужбовців у цілому відмічено як задовільну. Вказано на необхідність проведення більш цілеспрямованої індивідуальної роботи та здійснення дієвого контролю за військовослужбовцями даної категорії.

З метою попередження загибелі й самогубств серед особового складу, виявлення військовослужбовців, які потребують посиленої психологічної уваги та організації роботи з ними, з підрозділів частини надійшли пропозиції.

1. Роботу з групою посиленої психологічної уваги вважати пріоритетним напрямком у діяльності командирів підрозділів, їх заступників по роботі з особовим складом. Проводити постійне спостереження та вивчення проблем офіцерів, військовослужбовців за контрактом.

2. Командуванню підрозділів частини забезпечити ефективну роботу з військовослужбовцями, яких включено до групи посиленої психологічної уваги. Щоквартально на нараді командування частини аналізувати ефективність роботи з військовослужбовцями, включеними до групи посиленої психологічної уваги.

3. Підвищити ефективність роботи з відбору військовослужбовців за контрактом для проходження служби у підрозділах частини. Особливу увагу приділити вивченню індивідуального рівня емоційно-вольової (нервово-психічної) стійкості, виявленню вірогідності наявності у кандидатів ознак

Продовження дод. 3

девіантної поведінки, схильності до зловживання спиртними напоями, вживання наркотичних і психотропних речовин.

4. Індивідуальну психопрофілактичну роботу з офіцерами, військовослужбовцями за контрактом вважати основним засобом діяльності щодо профілактики загибелі та самогубств серед особового складу.

5. Особливу увагу в індивідуальній роботі звертати на вивчення поведінки офіцерів, військовослужбовців за контрактом у вільний від служби час. Організувати відвідування сімей офіцерів, військовослужбовців за контрактом, яких включено до групи посиленої психологічної уваги.

Заступник командира військової частини XXXX по роботі з особовим складом
підполковник (підпис) **І. І. Петренко**

Начальник служби психологічного забезпечення військової частини XXXX
майор (підпис) **А. В. Панов**
 19.09.2016 р.

СПИСОК
офіцерів, військовослужбовців військової служби за контрактом, яких включено до групи посиленої психологічної уваги

Пор. №	Посада	В/зв	Прізвище, ім'я та по батькові	Термін перебування на посаді	Причини зарахування	Заходи, що плануються з метою допомоги	Заходи роботи психолога
1.	КВ 2ПР	пр-к	Табаків Іван Костянтинович	4 роки	Нестриманість та імпульсивність у поведінці, надмірна образливість та агресивне сприйняття критики на свою адресу, завищена самооцінка, вимога на особливе ставлення до себе.	Індивідуальні бесіди та спостереження за поведінкою з боку безпосередніх начальників. Відвідування за місцем проживання. Контроль за поведінкою під час служби.	Спостереження за поведінкою, консультативні співбесіди, відвідування за місцем проживання, вивчення психічних станів (методика Басса-Дарки).
2.	КВ 1ПВ 1ПР	ст. л-т	Дузін Володимир Володимирович	2 роки 2 міс	Має низький авторитет серед співслужбовців. Тривале погіршення уваги та концентрації або здібності до якісного мислення, постійне відчуття неповноцінності, непридатності, втрата самоповаги, тривожність, неадекватне почуття відповідальності та провини.	Індивідуальні бесіди та спостереження за поведінкою з боку безпосередніх начальників. Відвідування за місцем проживання. Контроль за поведінкою під час служби.	Спостереження за поведінкою, консультативні співбесіди, відвідування за місцем проживання, вивчення психічних станів (методика Басса – Дарки).

Начальник служби психологічного забезпечення військової частини XXXX
майор (підпис) **А. В. Панов**

ЗВІТ
щодо кількості та причин зарахування офіцерів, військовослужбовців
за контрактом до групи посиленої психологічної уваги військової частини
XXXX (варіант)

Пор. №	Причини зарахування до ГППУ	Офіцери		Військовослужбовці за контрактом		Усього	
		Чисельність	% від ГППУ	Чисельність	% від ГППУ	Чисельність	% від ГППУ
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Зловживання алкоголем, уживання наркотичних, токсичних речовин чи психотропних препаратів, у тому числі й медичних, без припису лікарів.						
2.	Систематичні порушення службової дисципліни, відхилення від загальноприйнятих норм поведінки на службі й у побуті.	1	12.5	4	50	5	62.5
3.	Підвищена хворобливість, часта відсутність на службі через стан здоров'я, скарги на самопочуття.						
4.	Труднощі, пов'язані з процесом адаптації до умов службової діяльності.	1	12.5			1	12.5
5.	Виявлення за результатами психологічної діагностики у військовослужбовців негативного психоемоційного стану.						
6.	Застосування військовослужбовцями вогнепальної зброї на ураження.						
7.	Перебування військовослужбовців в екстремальних ситуаціях, пов'язаних із загибеллю людей.						
8.	Ознаки формування соціально-психологічної дезадаптації особистості.						
9.	Труднощі у формуванні міжособистісних стосунків, яскраво виражена схильність до конфліктів, що призводить до погіршення соціально-психологічного клімату в колективі, сім'ї.			2	25	2	25
10.	Передсуїцидальна поведінка, висловлювання намірів покінчити життя самогубством або наявність в анамнезі суїцидальних спроб.						
11.	Наявність випадків психічних захворювань, алкоголізму чи суїцидальної поведінки серед близьких. Акцентуації характеру, які зумовлюють виражені негативні риси особистості родичів.						

Продовження дод. 3

1	2	3	4	5	6	7	8
12.	Схильність до невротичних та депресивних реакцій.						
13.	Психотравмуючі ситуації, пов'язані із службовою діяльністю, смертю родичів, товаришів, близьких людей, розірванням шлюбу тощо.						
14.	Особисте звернення військовослужбовця за психологічною допомогою до психолога.						
	За військову частину	2	25	6	75	8	100

Начальник служби психологічного забезпечення військової частини ХХХХ
капітан (підпис) **А. В. Панов**

ЗВІТ
психолога військової частини XXXX

Відповідно до керівних документів з організації психологічного забезпечення в НГУ начальник служби психологічного забезпечення частини надсилає звіти за шоквартально у відділ психологічного забезпечення ОТО; начальник психологічної служби ОТО надсилає до відділу психологічного забезпечення ГУ НГУ. Їх розробляють шоквартально до 25 числа останнього місяця звітного періоду. Електронною поштою звіти направляються до 20 числа останнього місяця звітного періоду. Річний звіт додатково повинен мати описову частину.

Професійно-психологічний відбір, індивідуальна робота, первинна психопрофілактика

Управління ОТО (з'єднання, військова частина)	Відбір на службу				Відбір на навчання у ВНЗ				Заходи адаптації до умов служби							Індивідуальна робота та первинна психопрофілактика з військовослужбовцями											
	Усього охоплено кандидатів		Негативних висновків		Усього прийнято на службу		Усього охоплено кандидатів		Негативних висновків		Охоплено військовослужбовців		Звільнено на 1-му році служби			Додаткова психодіагностика	Надано психологічну допомогу				Група посиленої психологічної уваги		Направлено до спеціалізованих медичних установ				
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	За негативними висновками	К-сть консультантів	К-сть		%	Здійснено експресдіагностику		Консультацій		Заходи психокорекції		посиленої психологічної уваги			
																К-сть		%	К-сть	%	К-сть	%		К-сть	%	К-сть	%
Офіцери	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	102	87	7	-	3	8.4		-	-	6	5.4
Військовослужбовці контрактної служби	7	20.3	-	-	7	20.3	2	5.8	-	-	7	20	4	11.6	-	7	7	20.3	7	-	7	18.9	7	20.3	2	5.8	-
Солдати строкової служби	37	48.1	-	-	37	48.1	-	-	-	-	74	100	-	-	-	74	74	100	37	-	15	19.5	12	15.6	16	20.8	-
Курсанти	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Усього	44	17.1	-	-	44	17,1	2	00,8	-	-	881	324	44	11,6	-	880	1181	772	118	-	225	110	15	7,6	24	9,6	-

Психологічне супроводження службово-бойової діяльності

Управління ТрК (з'єднання, військова частина)	Суїцидів і спроб			Службові розслідування		Супроводження служби				Психологічна підготовка працівників			Підтримка соціально-психологічного клімату							
	Закінчених (к-сть)	Спроб (к-сть)	Участь психолога в розслідуванні	Участь психолога у службових розслідуваннях (к-сть)	Розглянуто заяв та скарг (к-сть)	Кількість поглиблених психологічних обстежень при призначенні на керівні посади	Кількість поглиблених психологічних обстежень при формуванні резерву на висунення	Кількість поглиблених психологічних обстежень при призначенні на інші посади	Консультації керівників щодо організації професійної діяльності (к-сть)	К-сть занять, проведених психологом	К-сть консультацій, наданих психологами працівникам ОВС, які проводили заняття	К-сть проведених тематичних тренінгів	Чисельність осіб, які брали участь у вивченні	% від загальної кількості	Вивчення соціально-психологічного клімату	Стан соціально-психологічного клімату в колективі				Низький рейтинг керівників (к-сть)
																Оптимальний	Позитивний	Нестійкий	Негативний	
Офіцери	-	-	-	3	5	-	-	-	10	9	12	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Військовослужбовці контрактної служби	-	-	-	1	6	11	-	7	12	9	3	1	34	-	2	-	2	-	-	-
Солдати строкової служби	-	-	-	-	12	-	-	-	45	9	-	1	74	-	3	-	3	-	-	-
Курсанти	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Усього	-	-	-	4	17	11	-	7	67	27	15	3	108	-	5	-	5	-	-	-

Начальник служби психологічного забезпечення військової частини XXXX
майор

А. В. Панов

(підпис)

ЖУРНАЛ**обліку роботи з військовослужбовцями, які включені до групи посиленої психологічної уваги****1. Робота з офіцерами та військовослужбовцями за контрактом**

№ з/п	Посада	Військове звання	Прізвище, ім'я та по батькові	Термін перебування у посаді	Причини зарахування	Заходи, що плануються	Заходи роботи офіцера-психолога
1.	Старшина 2 ПР роти	прапорщик	Сергієнко Сергій Петрович	1 рік	Постійне відчуття неповноцінності, втрата самоповаги. Схильність до вживання спиртних напоїв останнім часом посилюється.	Консультації начальника медичної служби. Контроль з боку командирів.	Додаткове психологічне вивчення підгрунтя наявного психологічного стану, застосування методик (вказуються які). Індивідуальна робота офіцера-психолога – щотижневе консультування. Робота з родиною.
2.	Командир взводу РМТЗ	старший лейтенант	Іваненко Іван Васильович	2 роки	Порушення дисципліни стають систематичними. Переважає безпідставно негативне ставлення до інших людей. Низька комунікабельність, скритність, постійна похмурість	Контроль з боку командирів. Розглянути на засіданні атестаційної комісії, ІВР	Вивчення психологічних передумов (причин) наявного стану. Психологічне вивчення за допомогою методик (вказуються які). Індивідуальна робота офіцера-психолога (консультативні співбесіди). Робота з особами, яким офіцер підпорядкований.

2. Робота з військовослужбовцями строкової служби

№ з/п	Підрозділ	Військове звання	Прізвище, ім'я та по батькові	Призов	Причини зарахування	Заходи, що плануються	Заходи роботи офіцера-психолога
1.	1 ПР 1 ПБ	рядовий	Ковальчук Павло Іванович	II-2015	Тривожність, неадекватне почуття провини, має досвід вживання наркотичних речовин. За результатами методики "Прогноз" віднесений до III групи НПС	ІВР, контроль з боку командирів. Обмеження службового використання. Консультації начальника медичної служби.	Додаткове психологічне вивчення підгрунтя наявного психологічного стану, застосування методик (вказуються які). Підготовка пропозицій (рекомендацій) офіцера-психолога для командира 1 ПР та ЗКВР. Індивідуальна робота офіцера-психолога щодо зниження рівня тривожності. Оцінка можливості вживання наркотичних речовин. Консультування сержантського складу та активу підрозділу. Контроль виконання рекомендацій офіцера-психолога

3. Робота з військовослужбовцями строкової служби, яким визначена служба без зброї

№ з/п	Підрозділ	Військове звання	Прізвище, ім'я та по батькові	Призов	Причини зарахування	Заходи, що плануються	Заходи офіцера-психолога
1.	РМТЗ	рядовий	Борисов Петро Васильович	II-2015	Судорожні припадки, тик, тремтіння, судорожні рухи м'язів. За результатами методики "Прогноз" віднесений до III групи НПС.	Контроль з боку командирів та медичних працівників.	Індивідуальна робота офіцера-психолога, консультації начальника медичної служби, психокорекційна робота. Підготовка пропозицій (рекомендацій) офіцера-психолога для командира РБМТЗ. Контроль виконання рекомендацій офіцера-психолога.
2.	3 ПР 2 ПБ	рядовий	Павленко Андрій Миколайович	I-2015	Загибель через суїцид батька у 2009 р. Низька комунікабельність, скритність, постійна похмурість. Мав травму голови у 2010 р. Низька успішність навчання у школі (середній бал 3,0). За результатами методики "Прогноз" віднесений до IV групи НПС.	Контроль з боку командирів та медичних працівників.	Додаткове психологічне вивчення, визначення можливості розвитку суїцидальної поведінки. Індивідуальна робота офіцера-психолога щодо активізації та поглиблення позитивних соціальних стосунків, консультації начальника медичної служби. Підготовка пропозицій (рекомендацій) офіцера-психолога для командира 3 ПР 2ПБ. Контроль виконання рекомендацій офіцера-психолога.

**Начальник служби психологічного забезпечення військової частини XXXX
майор**

(підпис)

А. В. Панов

ЖУРНАЛ**обліку психопрофілактичної роботи з особовим складом військової частини XXXX****1. Робота з офіцерами та військовослужбовцями військової служби за контрактом**

№ з/п	Посада	Військове звання	Прізвище, ім'я та по батькові	Термін перебування у посаді	Причини звернення до психолога	Заходи офіцера-психолога
1.	Начальник військового наряду 1 ПР	ст. прапорщик	Лях Петро Петрович	1 рік	Має проблеми у взаємовідносинах з дружиною, тривожний сон	Додаткове психологічне вивчення підґрунтя наявного психологічного стану, застосування методик (вказуються які). Індивідуальна психологічна робота офіцера-психолога – щотижневе консультування. Робота з родиною.
2.	Командир 1 патрульного взводу	лейтенант	Прихненко Степан Васильович	2 роки	Погані взаємовідносини у колективі, надмірна образливість на співслужбовців	Вивчення психологічних передумов (причин) наявного стану. Психологічне вивчення за допомогою методик (вказуються які). Індивідуальна роботи офіцера-психолога (консультативні співбесіди). Робота з особами, яким офіцер підпорядкований.

2. Робота з військовослужбовцями строкової служби

№ з/п	Підрозділ	Військове звання	Прізвище, ім'я та по батькові	Призов	Причини звернення до психолога	Заходи офіцера-психолога
1.	1 ПР	рядовий	Павлусенко Сергій Сергійович	II-2015 р.	Тривожність, неадекватне почуття відповідальності та провини.	Додаткове психологічне вивчення підґрунтя наявного психологічного стану, застосування методик (вказуються які). Підготовка пропозицій (рекомендацій) офіцера-психолога для командира 1 ПР та ЗКВР. Індивідуальна робота офіцера-психолога щодо зниження рівня тривожності. Контроль виконання рекомендацій офіцера-психолога.

Місце для
фотографії

Конфіденційно
(після заповнення)

КАРТА
психологічного супроводження
військовослужбовця (службовця) Національної гвардії України

_____

(назва підрозділу)

1. Прізвище, ім'я та по батькові _____

2. Дата народження _____

3. Місце народження _____

4. Освіта _____

(вказати рік отримання освіти та спеціалізацію)

5. Посада _____

(вказати посаду та дату призначення)

6. Військова служба _____

(вказати період служби, місце проходження, звання та посаду)

7. Домашня адреса (телефон) _____

8. Склад сім'ї: _____

_____

_____

_____

_____

_____

_____

(прізвище, ім'я по батькові, рік та місце народження, домашня адреса,
рід діяльності близьких родичів)

9. Висновки психологічного вивчення

_____

_____

_____

_____

_____

(заповнюється психологом після проведення психодіагностичних обстежень
та інших форм психологічного вивчення)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник командира військової частини ХХХХ по роботі з особовим складом

підполковник

М. І. Морканьов

15.12.2015 р.

ПРОГРАМА**проведення психологічного дослідження індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців 1-ї роти в/ч ХХХХ**

Актуальність дослідження. Недостатній рівень психологічного вивчення особового складу 1-го взводу 1-ї роти, необхідність ефективної організації процесу його виховання та навчання визначає актуальність даного дослідження.

Об'єкт дослідження: особистості військовослужбовців 1-го взводу.

Предмет дослідження: показники основних психологічних властивостей темпераменту (екстраверсія – інтроверсія, ригідність – пластичність, активність, темп реакції), нервово-психологічної стійкості, основних рис характеру (акцентуації, комунікативність, організаційні здібності).

Мета дослідження: визначити та проаналізувати індивідуальні психологічні особливості військовослужбовців 1-го взводу та їх вплив на якість виконання службових обов'язків.

Завдання дослідження.

1. Здійснити аналіз основних психологічних властивостей темпераменту особового складу 1-го взводу та визначити їх особливості.

2. Здійснити аналіз акцентуацій характеру особового складу 1-го взводу та визначити їх особливості.

3. Визначити рівень комунікативних та організаційних здібностей особового складу.

4. Здійснити аналіз і визначити рівень нервово-психічної стійкості особового складу.

5. Обґрунтувати вплив виявлених особливостей темпераменту, рис характеру, рівнів нервово-психічної стійкості, комунікативних та організаторських здібностей на якість виконання службово-бойових завдань.

6. Запропонувати практичні рекомендації командуванню частини, підрозділу щодо подальшої психологічної роботи з підлеглими, а також пропозиції військовослужбовцям щодо поліпшення особистісних професійно важливих якостей.

Стисла характеристика групи, що досліджується. Перший взвод складають виключно військовослужбовці, що проходять військову службу за контрактом. Вікові показники особового складу від 19 до 24 років, середній вік – 21 рік. Мають середню технічну освіту – 3 чол., середню спеціальну освіту –

Продовження дод. 4

3 чол., решта – середню освіту. Жоден із військовослужбовців групи в офіційному шлюбі не перебуває. За походженням: 6 чол. – представники західних областей, 3 чол. – представники центральних областей, 6 чол. – представники південних областей, 9 чол. – представники східних областей. Термін перебування на військовій службі (у тому числі за контрактом) – від 1 до 5 років, середній термін – 2,3 року.

Склад групи дослідників: психолог військової частини, заступник командира роти по роботі з особовим складом.

Методи та методики дослідження: бесіда, спостереження, психодіагностичний метод, який включає: методику вивчення психологічних властивостей темпераменту; методику визначення екстраверсії, інтроверсії та рівня нейротизму Г. Айзенка; методику виявлення комунікативних та організаторських здібностей Б. Федоришина; методику оцінювання рівня нервово-психічної стійкості “Прогноз-2”; методику виявлення акцентуацій характеру Леонгарда – Шмішека.

Психолог військової частини ХХХХ
майор (підпис)
 14.12.2015 р.

В. С. Васищев

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник командира військової частини ХХХХ з виховної роботи
 підполковник

М. І. Морканьов

15.12.2011 р.

ПРОГРАМА

проведення соціометричного дослідження військовослужбовців 1-ї роти

Актуальність дослідження. Поряд з офіційною структурою у відносинах між членами військового підрозділу зав'язується система неофіційних стосунків, які ґрунтуються на емоційній природі спілкування воїна. Потреба кожного з них у спілкуванні, взаємній симпатії та інших відносинах із товаришами по службі є тією основою, на якій у військовому підрозділі як різновиді малої соціальної групи формуються неформальні малі групи. Зазвичай у первинних військових колективах, які нараховують 20–30 осіб, виникає кілька неформальних структур. Наприклад, структури взаємопідтримки, взаємовпливу, популярності, престижу, лідерства тощо. Неформальна структура військового підрозділу залежить від формальної його структури тією мірою, в якій воїни підпорядковують свою поведінку меті та завданням спільної бойової діяльності, правилам рольової взаємодії. Такі малі неформальні групи нараховують 2–3, іноді 7–8 осіб. Їх члени прагнуть до

близьких взаємовідносин не тільки у службових справах, а й у вільний від служби час. Такі неформальні групи можуть мати як позитивну спрямованість, так і негативну. Знання складу цих груп, особливо негативної спрямованості, допомагає офіцеру цілеспрямованіше організувати свою діяльність з особовим складом підрозділу.

Ураховуючи те, що підрозділ сформований чотири місяці тому, виникла необхідність детальної діагностики міжособистісних відносин з метою їх зміни, поліпшення та вдосконалення; вивчення типології соціальної поведінки воїнів в умовах групової діяльності; оцінювання соціально-психологічної сумісності членів даного підрозділу; визначення статусу кожного військовослужбовця групи; вивчення неформальних відносин і виявлення неформальних мікрогруп у підрозділі, аналізу рівня розвитку колективу. Усе це визначило актуальність проведення соціометричного дослідження.

Об'єкт дослідження: особовий склад 1-ї роти.

Предмет дослідження: міжособистісні відносини у групі, соціально-психологічна сумісність військовослужбовців, соціально-рольовий статус кожного військовослужбовця.

Мета дослідження: діагностика міжособистісних відносин, вивчення типології соціальної поведінки військовослужбовців в умовах групової діяльності, оцінювання соціально-психологічної сумісності членів військового підрозділу, визначення статусу членів даного колективу, вивчення неформальних відносин у підрозділі.

Завдання дослідження.

1. Здійснити аналіз формальних і неформальних критеріїв міжособистісних відносин, які ґрунтуються на ділових якостях партнерів спільної діяльності.
2. Здійснити аналіз, визначити позитивних та негативних лідерів і тих осіб, які можуть бути неприйнятні колективом.
3. Запропонувати практичні рекомендації командуванню частини, підрозділу щодо подальшої психологічної роботи з підлеглими, а також пропозиції військовослужбовцям щодо поліпшення особистісних професійно важливих якостей.

Стисла характеристика групи, що досліджується: військовослужбовці 1-го взводу є виключно військовослужбовцями військової служби за контрактом. Вікові показники особового складу групи від 19 до 24 років, середній вік – 21 рік. Мають середню технічну освіту – 3 чол., середню спеціальну освіту – 3 чол., решта – середню освіту. Жоден із військовослужбовців групи в офіційному шлюбі не перебуває. За походженням: 6 чоловік – представники західних областей, 3 чол. – представники центральних областей, 6 чоловік – представники південних областей, 9 чоловік – представники східних областей. Термін перебування на військовій службі (у тому числі за контрактом) – від 1 до 5 років, середній термін – 2,3 року.

Склад групи дослідників: психолог військової частини, заступник командира роти по роботі з особовим складом.

Методи та методики дослідження: методика соціометричного опитування (параметричний та непараметричний варіанти), соціограма, метод узагальнення незалежних характеристик.

Психолог військової частини XXXX
майор (підпис)
14.12.2015 р.

В. С. Васищев

Система показників, що характеризують ефективність професійної діяльності і професійну компетентність психолога військової частини

Пор. №	Оцінюваний елемент	Показники	Методи виявлення
1.	Ефективність діяльності	<ul style="list-style-type: none"> • Задоволеність військовослужбовців умовами життєдіяльності у військовій частині, що забезпечують нормальне функціонування психіки. • Готовність і здатність командирів і посадових осіб спиратися у своїй роботі на психологічні знання. • Ступінь урахування інформації психолога посадовими особами у прийнятті ними управлінських рішень і практичній роботі з людьми. • Задоволеність військовослужбовців, що зверталися за психологічною допомогою до психолога, способами й результатами проведеної з ними роботи. • Об'єктивність і точність психологічної інформації, своєчасність і конкретність рекомендацій і пропозицій посадовим особам. • Систематичність проведення й дієвість заходів психологічного забезпечення завдань службової й учбово-бойової діяльності. 	<ul style="list-style-type: none"> • Вивчення документів. • Аналіз результатів діяльності. • Бесіда. • Анкетування. • Експертне оцінювання. • Опитування військовослужбовців і членів їхніх родин.
2.	Професійна компетентність психолога	<ul style="list-style-type: none"> • Психологічні знання про об'єкт діяльності й практичні способи його вивчення та управління ним. • Знання нормативних документів, що визначають порядок організації й проведення психологічної роботи у військовій частині. • Знання й виконання вимог, запропонованих до психодіагностичної роботи. • Знання й дотримання етичних норм діяльності психолога. • Самостійність і впевненість у застосуванні різних методів і засобів діяльності (опора на власний професійний досвід, наявність/відсутність утруднень, помилок, задоволеність прийнятим варіантом рішення, своїми діями). • Уміння ефективно взаємодіяти з військовослужбовцями при організації й проведенні заходів психологічної роботи. • Уміння планувати роботу, оптимально розподіляти трудовитрати службового часу. • Повнота відбиття ознак професійної діяльності. 	<ul style="list-style-type: none"> • Спостереження. • Експертне оцінювання. • Хронометрування. • Бесіда.

Критерії, що характеризують різні рівні ефективності психологічної роботи й професійну компетентність психолога військової частини НГУ

Пор. №	Рівні ефективності		
	Високий (3 бали)	Середній (2 бали)	Низький (1 бал)
1.	Ефективність діяльності – ступінь відповідності результатів наміченим цілям і нормативним вимогам		
	<ul style="list-style-type: none"> Робота, яка організується військовим психологом, здійснює реальний позитивний вплив на всі сторони життєдіяльності військової частини. Посадовими особами всіх ступенів постійно враховуються рекомендації та пропозиції психолога, пропозиції мають конкретний, адресний характер. Офіцери, військовослужбовці за контрактом у своїй роботі спираються на положення психологічної науки. Морально-психологічний стан о/с частини задовільний, рівень психологічної готовності й стійкості дозволяє виконувати завдання службово-бойової діяльності на високому рівні. Умови, які створені в частині, забезпечують нормальне функціонування психіки військовослужбовців. У частині відсутні випадки суїциду, подій, пов'язаних із загибеллю або каліцтвами особового складу. Професійний психологічний відбір забезпечує правильний розподіл військовослужбовців за військовими спеціальностями і підрозділами. У військової частині є необхідна для психологічної роботи матеріальна база. Забезпечено мінімальний відрив психолога від 	<ul style="list-style-type: none"> Психологічна робота впливає на виконання обмеженого кола завдань військової діяльності. Посадовими особами рекомендації й пропозиції психолога враховуються періодично. Морально-психологічний стан особового складу задовільний, рівень психологічної готовності й стійкості в основному дозволяє виконувати поставлені завдання. Командири мають недостатній рівень психолого-педагогічної підготовки, опора на психологічні знання і їхнє використання на практиці мають епізодичний й обмежений характер. Умови життєдіяльності в основному забезпечують збереження психічного здоров'я військовослужбовців, однак є фактори, що спричинюють психологічний дискомфорт у значного числа військовослужбовців (до 50 %): зниження самопочуття, настрою, бажання переїхати спеціальність, військовий колектив, скарги на недостатню адаптованість до умов військової служби. У частині відсутні випадки загибелі військовослужбовців, однак є окремі грубі порушення статутних взаємин, випадки самовільного залишення частини, 	<ul style="list-style-type: none"> Психологічна робота помітно не впливає на виконання завдань військовою частиною й підрозділами. Рекомендації й пропозиції психолога мають поверхневий характер, посадовими особами майже не враховуються. Ступінь психологічної готовності й стійкості військовослужбовців не дозволяє впевнено виконувати поставлені завдання. У командирів відсутнє чітке уявлення про особливості й способи застосування психологічних знань і навичок у практичній роботі з військово-службовцями. Більша частина військовослужбовців (понад 50 %) характеризують свій психологічний стан і задоволеність умовами, створеними в частині, як незадовільний. У підрозділах є стійкі групи військовослужбовців, схильних до асоціальної поведінки, зафіксовані випадки суїцидальних спроб або є випадки загибелі, каліцтва

	<p>виконання безпосередніх службових обов'язків (не більше 20 %).</p> <ul style="list-style-type: none"> • Військовослужбовці, що зверталися до психолога, задоволені характером і результатами проведеної з ними роботи й наданою допомогою. 	<p>порушень правил несення вартової служби, виконання службово-бойових завдань.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Матеріальна база психологічної роботи недостатня (відсутні кімната психологічної роботи, ПЕОТ). • Відрив психолога від виконання безпосередніх функціональних обов'язків значний (до 50 % службового часу). • Військовослужбовці, що зверталися до психолога, висловлюють суперечливі думки про проведену з ними роботу й надану допомогу. 	<p>військовослужбовців, у основі яких були психологічні причини.</p> <ul style="list-style-type: none"> • У частині відсутня матеріальна база (окремий кабінет військового психолога, психодіагностичні засоби, психологічна література й т. п.), що не дозволяє здійснювати повний комплекс заходів, пов'язаних із психологічним вивченням і управлінням в/с. • Відрив військового психолога від виконання безпосередніх службових обов'язків становить більше 50 %. • Військовослужбовці, що зверталися до психолога, висловлюють нейтральні, або негативні думки про проведену з ними роботу.
2.	<p>Професійна компетентність – певний ступінь розвитку знань, умінь, навичок, які становлять основу професійного досвіду військового психолога, що припускає його здатність самостійно виконувати професійні обов'язки, забезпечуючи при цьому відповідність процесуальної сторони діяльності нормативним вимогам і соціально прийнятним способам її здійснення</p>		
	<ul style="list-style-type: none"> • Психолог знає основні психологічні теорії особистості, діяльності, групи й спілкування, психологічні особливості основних груп військових спеціальностей та їхніх вимог до військовослужбовців. • Знає функціональні обов'язки й вимоги нормативних документів до організації психологічної роботи у військовій частині. • Упевнено володіє теорією й практичними методами психологічного дослідження й впливу. • Правильно планує й організує власну діяльність, забезпечуючи повне виконання функціональних 	<ul style="list-style-type: none"> • Психолог знає функціональні обов'язки й вимоги нормативних документів до організації психологічної роботи у військовій частині. • Володіє навичками розробки й ведення документації, розробляє пропозиції й рекомендації посадовим особам, однак не завжди вони мають конкретний характер, стосуються лише окремих сторін життєдіяльності особового складу. • Знає основні методи психологічного дослідження й впливу, однак зазнає труднощів при самостійному здійсненні окремих з них на практиці. • У своїй діяльності 	<ul style="list-style-type: none"> • Психолог слабо орієнтується в теорії й практиці психологічного дослідження й методах психологічного впливу. • Особиста участь у проведенні заходів психологічної роботи обмежена. • Зазнає значних труднощів у виборі відповідних конкретній ситуації методів і засобів діяльності. • Практична діяльність зведена до використання окремих методик, слабо пов'язаних між собою. • При збиранні інформації й використанні даних не завжди у

<p>обов'язків, володіє декількома видами діяльності в рамках професії.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Упевнено орієнтується в ситуації професійної взаємодії, здатний самостійно аналізувати й вибирати найбільш оптимальну теорію й способи психологічного впливу, рефлексує зміст власної діяльності. • Дотримується етичних норм діяльності психолога. • Знає й дотримується вимог, запропонованих до психодіагностичної роботи. • Забезпечує тісну й ефективну взаємодію з іншими суб'єктами психологічної роботи при проведенні заходів психологічного забезпечення у військовій частині. 	<p>використовує обмежене коло методик, орієнтований на певну форму діяльності.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Знає й дотримується вимог до психодіагностичної роботи, однак не повною мірою володіє й застосовує статистичні методи обробки даних. • Участь психолога в навчанні, практиці психологічної роботи посадових осіб обмежена. • Розподіл службового часу не завжди оптимальний й не забезпечує належною мірою повне виконання функціональних обов'язків. 	<p>достатній мірі дотримується етичних норм діяльності психолога.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Зазнає серйозних труднощів у виявленні психологічних факторів, що негативно впливають на життєдіяльність військовослужбовців. • Планування діяльності підпорядковане винятково зовнішньому керівному впливу. • Пропозиції й рекомендації посадовим особам мають поверхневий й епізодичний характер. • Зазнає значних труднощів у організації ділової взаємодії з посадовими особами при проведенні заходів психологічної роботи.
--	--	---

Багаторівневий особистісний питальник “Адаптивність”

На кожне твердження дайте відповідь “так” або “ні”. Працюйте швидко, починаємо.

1. Буває, що я серджуся.
2. Зазвичай зранку я просинаюся свіжим і відчуваю, що відпочив.
3. Зараз я приблизно такий самий працездатний, як і завжди.
4. Доля явно несправедлива до мене.
5. Запори в мене бувають дуже рідко.
6. Часом мені дуже хотілося покинути свою домівку.
7. Іноді у мене бувають приступи сміху або плачу, з якими я не можу впоратися.
8. Мені здається, що мене ніхто не розуміє.
9. Вважаю, що якщо хтось заподіяв мені зло, то я повинен відповісти йому тим самим.
10. Іноді мені спадають такі недобрі думки, що краще про них нікому не розповідати.
11. Мені буває важко зосередитися на якому-небудь завданні або роботі.
12. У мене часто бувають дивні й незвичайні переживання.
13. У мене не було неприємностей через мою поведінку.
14. У дитинстві я інколи вчиняв дрібні крадіжки.
15. Іноді в мене виникає бажання ламати або трощити все навколо.
16. Бувало, що я цілими днями або навіть тижнями нічого не міг робити, бо не міг змусити себе взятися до роботи.
17. Сон у мене переривчастий і неспокійний.
18. Моя родина не схвалює мій вибір щодо роботи.
19. Бували випадки, що я не дотримував обіцянок.
20. У мене часто болить голова.
21. Раз на тиждень або частіше я без усякої видимої причини раптово відчуваю жар у всьому тілі.
22. Було б добре, якби майже всі закони скасували.
23. Стан мого здоров'я майже такий самий, як у більшості моїх знайомих (не гірше).
24. Зустрічаючи на вулиці своїх знайомих або шкільних друзів, з якими я давно не бачився, я волію проходити мимо, якщо вони не заговорять до мене першими.
25. Більшості людей, які мене знають, я подобаюся.
26. Я товариська людина.
27. Іноді я так наполягаю на своєму, що люди втрачають терпіння.
28. Більшу частину часу у мене пригнічений настрій.
29. Тепер мені важко сподіватися на те, що я чого-небудь досягну в житті.
30. У мене мало впевненості в собі.

31. Іноді я кажу неправду.
32. Звичайно я вважаю, що життя – добра справа.
33. Я вважаю, що більшість людей здатні збрехати, аби просунутися по службі.
34. Я охоче беру участь у зборах та інших суспільних заходах.
35. Із членами своєї родини я сварюся дуже рідко.
36. Іноді я відчуваю велике бажання порушити правила пристойності або кому-небудь нашкодити.
37. Найважча боротьба для мене – це боротьба із самим собою.
38. М'язові судороги або посмикування в мене бувають украй рідко (або майже не бувають).
39. Я достатньо байдужий до того, що зі мною буде.
40. Іноді, коли я почуваю себе зле, я буваю дратівливим.
41. Часто у мене виникає відчуття, що я зробив щось не те або навіть щось погане.
42. Деякі люди так люблять керувати, що мене так і тягне робити все всупереч, навіть коли я знаю, що вони праві.
43. Я часто відчуваю себе зобов'язаним відстоювати те, що вважаю справедливим.
44. Моя мова зараз така сама, як і завжди (ні швидша, ні повільніша, немає ні хрипоти, ні невиразності).
45. Я вважаю, що моє сімейне життя таке саме гарне, як у більшості моїх знайомих.
46. Мене дуже вражає, коли мене критикують або сварять.
47. Іноді в мене буває відчуття, що я просто повинен ушкодити себе або когось іншого.
48. Моя поведінка значною мірою визначається звичаями мого оточення.
49. У дитинстві в мене було товариство, де всі намагалися відстоювати один одного.
50. Іноді мені так і хочеться затіяти з ким-небудь бійку.
51. Бувало, що я говорив про речі, в яких не розуміюся.
52. Звичайно я засинаю спокійно і мене не тривожать жодні думки.
53. Останні кілька років я почуваю себе добре.
54. У мене ніколи не було ні припадків, ні судорог.
55. Зараз моя вага постійна (я не худну й не повнію).
56. Я вважаю, що мене часто карали незаслужено.
57. Я легко плачу.
58. Я рідко втомлююся.
59. Я був би досить спокійним, якби в кого-небудь із моєї родини були неприємності через порушення закону.
60. З моїм розумом діється щось недобре.
61. Мені важко приховувати свою сором'язливість.
62. Приступи запаморочення в мене бувають дуже рідко (або майже не бувають).

63. Мене турбують сексуальні питання.
64. Мені важко підтримувати розмову з людьми, з якими я тільки що познайомився.
65. Коли я намагаюся щось зробити, часто помічаю тремтіння в руках.
66. Руки в мене такі ж самі спритні й моторні, як і колись.
67. Більшу частину часу я відчуваю загальну слабкість.
68. Іноді, коли я збентежений, я сильно пітнію, і це мене дуже дратує.
69. Буває, що я відкладаю на завтра те, що повинен зробити сьогодні.
70. Думаю, що я людина приречена.
71. Бували випадки, коли мені було важко втриматися, аби що-небудь не стягнути в кого-небудь або де-небудь, наприклад у магазині.
72. Я зловживав спиртними напоями.
73. Я часто чимось тривожуся.
74. Мені б хотілося бути членом декількох гуртків або товариств.
75. Я рідко задихаюся, і в мене не буває сильного серцебиття.
76. Усе своє життя я строго додержуюся принципів, заснованих на почутті обов'язку.
77. Траплялося, що я перешкоджав або робив усупереч людям просто із принципу, а не тому, що справа була дійсно важливою.
78. Якщо мені не загрожує штраф і поблизу немає машин, я можу перейти вулицю там, де мені хочеться, а не там, де це дозволено.
79. Я завжди був незалежним і вільним від контролю з боку родини.
80. У мене бували періоди такого сильного занепокоєння, що я не міг усидіти на місці.
81. Найчастіше мої вчинки неправильно тлумачили.
82. Мої батьки та (або) інші члени моєї родини занадто доскіпливі до мене.
83. Хтось керує моїми думками.
84. Люди байдужі до того, що з тобою може трапитися.
85. Мені подобається бути в товаристві, де всі жартують один над одним.
86. У школі я засвоював матеріал повільніше, ніж інші.
87. Я цілком упевнений у собі.
88. Нікому не довіряти – найбезпечніше.
89. Раз на тиждень або частіше я буваю дуже збудженим і схвильованим.
90. Коли я перебуваю в товаристві, мені важко знайти доречну тему для розмови.
91. Мені легко змусити інших людей боятися себе і іноді я роблю це заради забави.
92. У грі я волію вигравати.
93. Нерозумно засуджувати людину, котра обдурює того, хто дозволяє себе обдурити.
94. Хтось намагається впливати на мої думки.
95. Я щодня випиваю багато води.
96. Найщасливішим я буваю, коли знаходжуся сам на сам.

97. Я обурююся щоразу, коли дізнаюся, що злочинець з якої-небудь причини залишився безкарним.
98. У моєму житті був один або кілька випадків, коли я відчував, що хтось за допомогою гіпнозу змушує мене робити ті або інші вчинки.
99. Я рідко заговорюю з людьми першим.
100. У мене ніколи не було конфліктів із законом.
101. Мені приємно мати серед своїх знайомих визначних людей – це наче б додає мені ваги у власних очах.
102. Іноді без усякої причини у мене раптом бувають періоди надзвичайної веселості.
103. Життя для мене майже завжди пов'язане з напруженістю.
104. У школі мені було дуже важко виступати перед класом.
105. Люди виявляють щодо мене стільки співчуття й симпатії, наскільки я заслуговую.
106. Я відмовляюся грати в деякі ігри тому, що в мене це погано виходить.
107. Мені здається, що я знаходжу друзів з такою самою легкістю, як і інші.
108. Мені неприємно, коли мене оточують люди.
109. Як правило, мені щастить.
110. Мене легко збентежити.
111. Деякі члени моєї родини робили вчинки, які мене лякали.
112. Іноді в мене бувають приступи сміху або плачу, з якими я ніяк не можу впоратися.
113. Мені буває важко приступити до виконання нового завдання або розпочати нову справу.
114. Коли б люди не були негативно настроєні щодо мене, я досяг би в житті набагато більшого.
115. Я вважаю, що мене ніхто не розуміє.
116. Серед моїх знайомих є люди, які мені не подобаються.
117. При спілкуванні з людьми я легко втрачаю терпіння.
118. Часто в новій обстановці я відчуваю тривогу.
119. Мені часто хочеться померти.
120. Іноді я буваю таким збудженим, що мені буває важко заснути.
121. Часто я переходжу на інший бік вулиці, щоб уникнути небажаної зустрічі.
122. Бувало, що я кидав розпочату справу, бо боявся не впоратися з нею.
123. Майже щодня трапляється щось, що лякає мене.
124. Навіть серед людей я відчуваю себе самотнім.
125. Я переконаний, що існує лише одне-єдине правильне розуміння сенсу життя.
126. У гостях найчастіше я сиджу осторонь і розмовляю з ким-небудь одним, а не беру участь у загальних розвагах.
127. Мені часто зауважують, що я запальний.
128. Буває, що я з ким-небудь розпускаю плітки.

129. Мені часто буває прикро, коли намагаюся застерегти кого-небудь від помилок, а мене розуміють неправильно.
130. Я часто звертаюся до людей за порадою.
131. Часто, навіть тоді, коли для мене складається все добре, я почуваю, що мені все байдуже.
132. Мене досить важко вивести із себе.
133. Коли я намагаюся вказати людям на їхні помилки або допомогти, вони часто розуміють мене неправильно.
134. Зазвичай я спокійний і мене нелегко вивести з рівноваги.
135. Я заслуговую на суворе покарання за свої вчинки.
136. Мені властиво так сильно переживати розчарування, що не можу змусити себе не думати про них.
137. Часом мені здається, що я ні на що нездатний.
138. Бувало, що під час обговорення деяких питань, особливо не замислюючись, я погоджувався з думкою інших.
139. Зі мною постійно трапляються всілякі нещастя.
140. Мої переконання й погляди непохитні.
141. Я гадаю, що можна, не порушуючи закону, спробувати його обійти.
142. Є люди, які мені настільки неприємні, що в глибині душі я радію, коли їх сварять за що-небудь.
143. У мене були періоди, коли через хвилювання я втрачав сон.
144. Я відвідую всілякі суспільні заходи, тому що це дозволяє мені бути серед людей.
145. Можна вибачити людям порушення правил, які вони вважають нерозумними.
146. У мене є дурні звички, які настільки сильні, що боротися з ними просто марно.
147. Я охоче знайомлюся з новими людьми.
148. Буває, що непристойний жарт викликає у мене сміх.
149. Якщо справа в мене йде погано, мені відразу хочеться все кинути.
150. Я волію діяти за власними планами, а не виконувати вказівки інших.
151. Мені до вподоби, щоб ті, хто мене оточує, знали мою точку зору.
152. Якщо я поганій думки про людину або навіть нехтую нею, то майже не намагаюся приховувати це.
153. Я людина нервова і легко збуджуюся.
154. Усе в мене виходить погано, не так, як годиться.
155. Майбутнє видається мені безнадійним.
156. Люди достатньо легко можуть змінити мою думку, навіть якщо до цього вона здавалася мені остаточною.
157. Кілька разів на тиждень у мене буває відчуття, що трапиться щось страшне.
158. Найчастіше я почуваю себе втомленим.
159. Я люблю бути на вечорах і просто у товаристві.
160. Я намагаюсь уникати конфліктів і скрутних становищ.

161. Мене часто дратує, що я забуваю, куди кладу речі.

162. Я віддаю перевагу пригодницьким оповіданням, а не романам про любов.

163. Коли я захочу зробити щось, а моє оточення вважатиме, що цього робити не варто, я легко відмовлюся від своїх намірів.

164. Нерозумно засуджувати людей, які прагнуть взяти від життя все, що можна.

165. Мені байдуже, що про мене думають інші.

Бланк багаторівневого особистісного питальника “Адаптивність”

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45
46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75
76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104	105
106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120
121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135
136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150
151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165

Ключі багаторівневого особистісного питальника “Адаптивність”

Шкали	Так	Ні
Вірогідність		1, 10, 19, 31, 51, 69, 78, 92, 101, 116, 128, 138, 148
Адаптивні здібності (АЗ) та нервово-психічна стійкість (НПС) = поведінкова регуляція (ПР)	4, 6, 7, 8, 11, 12, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 29, 30, 37, 39, 40, 41, 47, 57, 60, 63, 65, 67, 68, 70, 71, 73, 80, 82, 83, 84, 86, 89, 94, 95, 96, 98, 102, 103, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 127, 129, 131, 135, 136, 137, 139, 143, 146, 149, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 161, 162	2, 3, 5, 23, 25, 32, 38, 44, 45, 49, 52, 53, 54, 55, 58, 62, 66, 75, 87, 105, 132, 134, 140
Комунікативні особливості (потенціал) (КО)	9, 24, 27, 33, 43, 46, 61, 64, 81, 88, 90, 99, 104, 106, 114, 121, 126, 133, 142, 151, 152	26, 34, 35, 48, 74, 85, 107, 130, 144, 147, 159
Моральна нормативність (МН)	14, 22, 36, 42, 50, 56, 59, 72, 77, 79, 91, 93, 125, 141, 145, 150, 164, 165	13, 76, 97, 100, 160, 163

Переведення у стени “сирих” балів, отриманих за шкалами методики “Адаптивність”

Стени	Шкали		
	ПР	КО	МН
1	46 і більше	27 і більше	18 і більше
2	38 – 45	22 – 26	15 – 17
3	30 – 37	17 – 21	12 – 14
4	22 – 29	13 – 16	10 – 11
5	16 – 21	10 – 12	7 – 9
6	13 – 15	7 – 9	5 – 6
7	9 – 12	5 – 6	3 – 4
8	6 – 8	3 – 4	2
9	4 – 5	1 – 2	1
10	0 – 3	0	0

Примітка. Інтегральний показник особистісного адаптаційного потенціалу (ОАП) визначається як сума балів за шкалами “Поведінкова регуляція”, “Комунікативні особливості (потенціал)” і “Моральна нормативність”:

$$\text{ОАП} = \text{ПР} + \text{КО} + \text{МН}.$$

**Переведення у стени результатів, отриманих за шкалою
4-го рівня тесту “Адаптивність”**

Показник	Стени									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ОАП	58 і більше	47–57	40–46	33–39	27–32	23–26	18–22	15–17	12–14	1–11

**Інтерпретація груп професійної придатності
за методикою “Адаптивність”**

Група	Інтерпретація
I–II	Група добрих адаптивних здібностей. Особи цієї групи легко адаптуються до нових умов діяльності, швидко входять у новий колектив, досить легко й адекватно орієнтуються в ситуації, швидко виробляють стратегію своєї поведінки і соціалізації. Як правило, неконфліктні, мають високу емоційну та нервово-психічну стійкість. Функціональний стан осіб цієї групи в період адаптації залишається в межах норми, працездатність зберігається.
III	Група задовільної адаптації. Більшість осіб цієї групи мають ознаки різних акцентуацій, які у звичних умовах частково компенсовані й можуть виявлятися при зміні діяльності. Тому успіх адаптації багато в чому залежить від зовнішніх умов середовища. Ці особи, як правило, мають невисоку емоційну та нервово-психічну стійкість. Процес соціалізації ускладнений, можливі асоціальні зриви, прояви агресивності й конфліктності. Функціональний стан на початкових етапах адаптації може бути порушеним. Особи цієї групи вимагають постійного контролю.
IV	Група зниженої адаптації. Особам цієї групи властиві ознаки явних акцентуацій характеру й деякі ознаки психопатій, а психічний стан можна охарактеризувати як межовий з хворобою. Процес адаптації триває важко, можливі нервово-психічні зриви, тривалі порушення функціонального стану. Такі особи мають низьку нервово-психічну стійкість, конфліктні, можуть припускати делінквентні вчинки.

Бібліографічний список

1. Аверин, В. А. Психология личности [Текст] : учеб. пособие / В. А. Аверин. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 1999. – 89 с.
2. Ананьев, Б. Г. Человек как предмет познания [Текст] / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
3. Андреева, Г. М. Социальная психология [Текст] / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 373 с.
4. Барко, В. І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект) [Текст] / В. І. Барко. – К. : Ніка-Центр, 2002. – 296 с.
5. Барко, В. І. Психологічна діагностика здібностей особистості до навчання у вузі [Текст] / В. І. Барко, В. Г. Панок, О. В. Шаповалов // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 9. – С. 27–31.
6. Бодров, В. А. Развитие системного подхода в исследованиях профессиональной деятельности [Текст] / В. А. Бодров // Психологический журнал. – 2007. – Т. 28. – № 3. – С. 23–28.
7. Бодров, В. А. Психология профессиональной деятельности. Теоретические и прикладные проблемы [Текст] / В. А. Бодров. – М. : Из-во “Ин-т психологии РАН”, 2006. – 623 с.
8. Бондарчук, О. І. Експериментальна психологія [Текст] : курс лекцій / О. І. Бондарчук. – К. : МАУП, 2003. – 120 с.
9. Методология и принципы комплексной психологической оценки профессиональной пригодности военных специалистов [Текст] / А. А. Боченков, А. Н. Глушко, Е. Б. Наumenко и др. // Военно-медицинский журнал. – 1994. – № 11. – С. 41–46.
10. Боченков, А. А. Личный профессиональный потенциал выпускников военно-медицинских вузов и его использование при комплектовании интернатуры [Текст] / А. А. Боченков, Д. А. Тимофеев // Военно-медицинский журнал. – 2007. – № 5. – С. 14–20.
11. Варій, М. Й. Загальна психологія [Текст] : підручник / М. Й. Варій. – К. : Центр навч. л-ри, 2007. – 968 с.
12. Варій, М. Й. Національна безпека у вимірах психології [Текст] / М. Й. Варій // Psychologia na rzecz bezpieczeństwa publicznego. – Szczytno, 2009. – Р. 9–19.
13. Варій, М. Й. Психологія національної безпеки: загальні положення [Текст] / М. Й. Варій // Психологічні аспекти національної безпеки: матеріали ІІІ міжнар. наук.-практ. конф., 22–23 верес. 2009 р., Львів. – Л. : ЛьвДУВС, 2009. – С.11–14.
14. Гордиенко, Н. И. Экстремальная психология в деятельности специалистов социальной сферы [Текст]: учеб. пособие / Н. И. Гордиенко. – Волгоград : Прин-Терра, 2006. – 103 с.
15. Грачев, Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты [Текст] / Г. В. Грачев. – М. : Изд-во РАГС, 1998. – 125 с.

16. Грачев, Г. В. Личность и общество: информационно-психологическая безопасность и психологическая защита [Текст] / Г. В. Грачев. – М. : Изд-во ПЕР СЭ, 2003. – 304 с.

17. Донцов, А. И. О понятии “группа” в социальной психологии [Текст] / А. И. Донцов // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 14. – Психология. – 1997. – № 4. – С. 51–61.

18. Екстремальна психологія [Текст] : підручник / за заг. ред. проф. О. В. Тимченка. – К. : ТОВ “Август Трейд”, 2007. – 502 с.

19. Загальна психологія [Текст] : підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К. : Либідь, 2005. – 464 с.

20. Засади психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності [Текст] : монографія / І.І. Приходько. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2013. – 745 с.

21. Ірхіна, С. М. Профорієнтація та професійно-психологічний відбір в органах внутрішніх справ України [Текст] : навч. посіб. / С. М. Ірхіна. – К. : РВЦ КНУВС, ДП “Друкарня МВС”, 2007. – 93 с.

22. Кабаченко, Т. С. Методы психологического воздействия [Текст] : учеб. пособие / Т. С. Кабаченко. – М. : Пед. общ-во России, 2000. – 530 с.

23. Караяни, А. Г. Прикладная военная психология [Текст] / А. Г. Караяни, И. В. Сыромятников. – СПб. : Питер, 2006. – 480 с.

24. Основи професіографії [Текст] : навч. посіб. / С. Я. Карпіловська, Р. Й. Мітельман, В. В. Синявський та ін. – К. : МАУП, 1997. – 148 с.

25. Климов, Е. А. Психология профессионального самоопределения [Текст] / Е. А. Климов. – Ростов/н/Д. : Феникс, 1996. – 512 с.

26. Козубовский, В. М. Общая психология: личность [Текст] : учеб. пособие / В. М. Козубовский. – Мн. : Амалфея, 2007. – 448 с.

27. Колесникова, Т. И. Психологический мир личности и его безопасность [Текст] / Т. И. Колесникова. – М. : Владос-пресс, 2001. – 174 с.

28. Концепція державної системи професійної орієнтації населення, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2008 р. № 842 (Із змінами, внесеними згідно з Постановою КМУ № 1290 від 02.12.2009) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ovu.com.ua/articles/3706-pro-zatverdzhennya-kontseptsiyi-derzhavnoyi-sistem>

29. Котик, М. А. Психология и безопасность: [Текст] / М. А. Котик. – 3-е изд., испр. и доп. – Таллин : Валгус, 1989. – 448 с.

30. Крайг, Г. Психология развития [Текст] / Г. Крайг, Д. Бокум. – СПб. : Питер, 2005. – 940 с.

31. Кричевский, Р. Л. Социальная психология малой группы [Текст]: учеб. пособие для вузов / Р. Л. Кричевский, Е. М. Дубовская. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 318 с.

32. Крушельницька, Я. В. Фізіологія і психологія праці [Текст]: підручник / Я. В. Крушельницька. – К. : КНЕУ, 2003. – 367 с.

33. Крысько, В. Г. Социальная психология [Текст] : словарь-справочник / В. Г. Крысько. – Мн. : Харвест, 2004. – 688 с.

34. Кухарчук, А. М. Человек и его профессия [Текст] : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / А. М. Кухарчук, В. В. Лях, А. Б. Широкова. – Мн. : Современное слово, 2006. – 544 с.
35. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность [Текст] / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
36. Макаренко, Н. В. Теоретические основы и методики профессионального психологического отбора военных специалистов [Текст] / Н. В. Макаренко – К. : Сент-Жак, 1996. – 336 с.
37. Маклаков, А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях [Текст] / А. Г. Маклаков // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22., № 1. – С. 16–24.
38. Маклаков, А. Г. Основы психологического обеспечения профессионального здоровья военнослужащих [Текст] : автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.03 / А. Г. Маклаков; [СПб. гос. ун-т]. – СПб., 1996. – 37 с.
39. Маклаков, А. Г. Проблемы прогнозирования психологических исследований локальных военных конфликтов [Текст] / А. Г. Маклаков, С. В. Чермянин, Е. Б. Шустов // Психологический журнал. – 1998. – Т. 19, № 2. – С. 15–26.
40. Маслоу, А. Мотивация и личность [Текст] / А. Маслоу. – 3-е изд. : пер. с англ. – СПб. : Питер, 2006. – 352 с.
41. Московец, В. І. Методичне забезпечення психологічного супроводження діяльності вищого навчального закладу системи МВС України [Текст] / В. І. Московец, А. П. Москаленко, Д. О. Кобзін. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – 240 с.
42. Москаленко, В. В. Соціальна психологія [Текст] : підручник / В. В. Москаленко. – К. : Центр навч. літ., 2005. – 624 с.
43. Наследов, А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных [Текст] : учеб. пособие / А. Д. Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 392 с.
44. Никандров, В. В. Экспериментальная психология [Текст] : учеб. пособие / В. В. Никандров. – СПб. : Речь, 2003. – 480 с.
45. Новиков, В. С. Теоретические и прикладные основы профессионального психологического отбора военнослужащих [Текст] / В. С. Новиков, А. А. Боченков. – СПб. : ВМедА, 1997. – 187 с.
46. Новиков, В. С. Психофизиологическое обоснование проблемы коррекции и реабилитации участвовавших в боевых действиях военнослужащих [Текст] / В. С. Новиков, А. А. Боченков, С. В. Чермянин // Военно-медицинский журнал. – 1997. – № 3. – С. 53–57.
47. Носков, Ю. Г. Опасность и безопасность с позиции деятельностного подхода [Текст] / Ю. Г. Носков // Безопасность. – 1998. – № 1–2 (41). – С. 170–179.
48. Куценко, О. М. Соціально-психологічні та фізіологічні засади адаптації військовослужбовців строкової служби до професійної діяльності [Текст] / О. М. Куценко // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. – 2003. – № 5. – С. 52–55.

49. Орбан-Лембрик, Л. Е. Соціальна психологія [Текст] : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 448 с.
50. Панарин, И. Н. Информационно-психологическое обеспечение безопасности России [Текст] : автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 20.01.02 / И. Н. Панарин. – М., 1997. – 39 с.
51. Панарин, И. Н. Психологическая безопасность военнослужащих [Текст] / И. Н. Панарин // Ориентир. – 1995. – № 8. – С. 48–51.
52. Пістун, І. П. Безпека життєдіяльності (психофізіологічні аспекти): Практичні заняття [Текст] : навчальний посібник / І. П. Пістун, Ю. В. Кіт. – Л. : Афіша, 2000. – 239 с.
53. Платонов, К. К. Вопросы психологи труда [Текст] / К. К. Платонов. – М. : Медицина, 1990. – 263 с.
54. Погодин, Ю. И. Психофизиологическое обеспечение профессиональной деятельности военнослужащих [Текст] / Ю. И. Погодин, В. С. Новиков, А. А. Боченков // Военно-медицинский журнал. – 1998. – № 11. – С. 27–35.
55. Практикум по дифференциальной психодиагностике профессиональной пригодности [Текст] : учеб. пособие / под общ. ред. В. А. Бодрова. – М. : ПЕР СЭ, 2003. – 768 с.
56. Приходько, І. І. Професійний психологічний відбір майбутніх офіцерів внутрішніх військ МВС України [Текст] : монографія / І. І. Приходько. – Х. : Акад. ВВ МВС України, 2008. – 190 с.
57. Про затвердження положення про військово-лікарську експертизу та медичний огляд у Збройних Силах України [Текст] : наказ МО України від 14 серпня 2008 р. № 402.
58. Про затвердження Правил відбору та прийому до вищих навчальних закладів Міністерства внутрішніх справ України [Текст] : наказ МВС України від 04 листопада 2008 р. № 568.
59. Психологический словарь [Текст] / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Педагогика-Пресс, 1997. – 440 с.
60. Психология и педагогика. Военная психология [Текст] : учеб. для вузов / под ред. А. Г. Маклакова. – СПб. : Питер, 2005. – 464 с.
61. Зеер, Э. Ф. Психология профессий [Текст] : учеб. пособие для вузов / Э. Ф. Зеер. – М. : Академический Проект, 2005. – 336 с.
62. Психология. Словарь [Текст] / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
63. Психологія праці та професійної підготовки особистості [Текст] : навч. посіб. / за ред. П. С. Перепелиці, В. В. Рибалки. – Хмельниц. : ТУП, 2001. – 330 с.
64. Рощин, С. К. Психологическая безопасность: новый подход к безопасности человека, общества и государства [Текст] / С. К. Рощин, В. А. Соснин // Российский монитор. – 1995. – № 6. – С. 133 – 146.
65. Семенів, Н. Методологічні проблеми і напрями досліджень у психології безпеки праці [Текст] / Н. Семенів // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2005. – № 6. – С. 164–170.

66. Словарь психолога-практика [Текст] / сост. С. Ю. Головин. – Мн. : Харвест, 2005. – 976 с.
67. Соколова, Е. Т. Проективные методы исследования личности [Текст] / Е. Т. Соколова. – М. : МГУ, 1980. – 176 с.
68. Социальная психология [Текст] : учеб. пособие / отв. ред. А. Л. Журавлев. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 351 с.
69. Стасюк, В. В. Система соціально-психологічного забезпечення функціонування аеромобільних військових підрозділів в умовах збройних конфліктів [Текст] : автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05 / В. В. Стасюк; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2005. – 34 с.
70. Столин, В. В. Самосознание личности [Текст] / В. В. Столин. – М. : МГУ. – 1983. – 283 с.
71. Сухов, А. Н. Социальная психология безопасности [Текст] : учеб. пособие / А. Н. Сухов. – М. : Академия, 2002. – 256 с.
72. Траверсе, Т. М. Психологія праці [Текст] : навч.-метод. посіб. / Т. М. Траверсе. – К. : Ін-т післядипломної освіти Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, 2004. – 116 с.
73. Шадриков, В. Д. Психология деятельности и способности человека [Текст] : учеб. пособие / В. Д. Шадриков. – 2-е изд. – М. : Логос, 1996. – 320 с.
74. Шевандрин, Н. И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности [Текст] / Н. И. Шевандрин. – М. : Владос, 2001. – 512 с.
75. Шихирев, П. Н. Современная социальная психология [Текст] / П. Н. Шихирев. – М. : ИП РАН, 1999. – 448 с.
76. Ягупов, В. В. Військова психологія [Текст] : підручник / В. В. Ягупов. – К. : Тандем, 2004. – 656 с.

Предметний покажчик

- Агресія 138, 165, 198, 201, 231
Адаптація 73, 98, 106, 132–134, 258
Ажитація 198
Акмеограма 15, 17–20, 23, 25
Акцентуація 243
Аналіз
– кореляційний 115
– регресивний 115
– факторний 115
Аутогенне тренування 267
- Бойова готовність 28
Бойові можливості 28, 35
- Валідність тесту 69
Відмова 201, 238, 252, 271
Відхилення поведінки 244
Військова психологія 26, 142
- Дезадаптація 98, 204, 269
Деформації 46, 47
Дисгармонія особистості 175, 204, 240
Дистрес 300
- Експертне оцінювання 17, 18, 22, 24, 34, 39, 43, 66
Екстремальна ситуація 38, 122, 199, 225–227 230
Екстремальні умови 20, 25, 63, 76, 83, 134, 141, 152, 196, 206, 225, 231, 235
Емоційний
– зрив 39
– стан 166, 196
Емпіричні дослідження 109–112, 114, 115
Етичні норми 46, 61, 67
- Забезпечення
– психологічне 6, 8, 26, 27, 29–34
– психологічної роботи 34–40
Засоби психологічної роботи 28, 31, 144
- Ідентифікація 208
Індивідуально-психологічні особливості 41, 102, 311
Інформаційно-психологічний вплив 149
- Консультативна допомога 38, 40

Конфлікт 28, 104, 116, 125–127, 134, 135, 138, 148–150
 Комунікативні навички 225
 Критичність 199, 239

Лабільність вегетативна 206

Медико-психологічна реабілітація 246

Метод

- біографічний 110, 112
- експертних оцінок 18, 22
- математичної статистики 114, 115, 131
- моделювання 19, 21, 83, 109, 114, 213, 221
- проєктивний 113, 114
- реконструювання 109, 110
- тестування 47, 75, 108, 113, 130, 138, 213, 218

Міжособистісні та міжгрупові конфлікти 126, 224

Моделювання екстремальних впливів 227

Моніторинг психологічного стану 223

Морально-психологічний клімат 28, 147, 249

- стан 24

Мотивація 97, 99, 195, 204, 235

Напруженість 164–166, 197, 230, 270

Небезпека психологічна 165, 190–192

Негативізм 201

Паніка 165, 167, 198, 199, 225, 269

Перевтома 196, 225, 240, 270

Перша медична допомога 168, 171

Підготовка психологічна 151, 171, 208, 212, 225, 275

Принципи

- діяльнісного підходу 32
- комплексного підходу й професійної кооперації 31
- психологічної роботи 31
- професійної компетентності, правової й етичної правочинності 31
- своєчасності й сталості 32
- суб'єктно-орієнтованої взаємодії 32

Прогнозування 38, 42, 69, 75–77, 83, 126, 154, 162, 170, 172, 177, 180–182, 206, 223, 246

Професійна компетентність 65, 66, 96, 315–318

- орієнтація 24, 29, 37, 87, 90, 93

Професійно-етичні норми 49, 72

Професійний психологічний відбір 91, 93, 304

Професіограма 15, 16

Психіка 29, 187, 199, 275

Психічне захворювання 261

- здоров'я 28, 186, 237, 240, 243
- самопочуття 28

Психогігієна 45, 244, 245

Психодіагностика 44, 51, 54, 76, 80, 244

Психози 175, 203, 205, 207

Психологічна безпека 182–184, 186, 189, 190

- готовність 14, 70
- допомога 27, 45, 151, 169, 171, 236, 249, 265, 267
- підготовка 171, 208, 211, 225, 275, 305
- робота 26–30, 32, 63, 72, 237, 316
- служба 26

Психологічне вивчення 15, 19, 30, 41, 43, 54, 73, 80, 100, 126, 308

- забезпечення 7, 27, 70, 141, 163, 170, 264, 273
- консультування 45, 224, 250
- навчання й освіта 45
- супроводження 38, 39, 151, 279, 281, 286, 305
- управління 41

Психологічні якості 20, 24, 25, 45, 61, 63, 74, 86, 171, 208, 210

Психологічний відбір 29, 37, 58, 73, 76, 79, 81, 85, 86, 91, 139, 206, 225, 316

- вплив 28, 30, 35, 149, 235
- лекторій 56, 280
- супровід 223, 230

Психопатологічний стан 244

Психопрофілактика 45, 58, 244–247, 304

Психореабілітація 45, 46, 51, 54, 244, 257

Психотерапія 45, 46, 224, 249–251, 257, 270, 272, 275

Регресія 201

Релаксація 267

Репресія 201

Референтометрія 110

Рефлексометричні тести 224

Самоконтроль 207, 238

Саморегуляція 202, 271, 275

Симптом 168, 169, 176, 202–207, 240, 248, 269

Синдром посттравматичних стресових порушень 206, 223, 269

Службово-бойова діяльність 10, 125, 206, 266

Соціально-психологічні

- адаптація 28, 135–137
- дезадаптація 205, 290
- клімат 13, 63, 232, 287
- проблеми 28–30
- процеси й явища 41, 42

- тренінг 224
- фактори 12–14
- функції 20
- Соціометричне дослідження 48, 52, 108, 130, 282, 283, 298, 312–314
- Соціотехнічна система 58, 187
- Стани
  - емоційно-вольові 45, 47, 52, 73, 83, 105, 175, 228, 231, 243, 244, 282, 294, 300
  - психічні 106, 142, 175, 190, 198
  - психофізіологічні 16, 28, 195, 201, 209, 241, 243, 244, 268, 273
  - донозологічні 203, 245, 247
- Страх 14, 106, 142, 143, 147, 158, 165, 166, 175, 185, 196–200, 207, 225, 230, 240, 269, 271
- Стрес 134, 135, 147, 166, 175, 191, 196, 201–205, 233, 236, 240, 246, 272, 274
- Стрес-фактори 147, 168, 174, 213, 216, 226, 228, 265–268
- Стомлення 142, 158, 175, 196, 267, 269
- Ступор 168, 198, 269
- Субкомпенсації 196, 225, 238
- Сугестивність 106
- Судово-психіатрична експертиза 242
- Сутінковий стан свідомості 199

- Тренінгові технології 37, 56, 99, 132, 161, 211, 218, 224, 232, 257, 273, 286
- Тривога 28, 196–199, 225, 240, 255, 269
- Тривожність 24, 130, 197, 230, 249, 270, 299, 306

- Узагальнення незалежних характеристик 47, 110, 314

- Фіксація 42, 68, 201
- Флешбек–синдром 206
- Фобія 269
- Фрустрація 165, 175, 194, 200, 201

Навчальне видання

Приходько Ігор Іванович,
Ліпатов Іван Іванович,
Шестопалова Людмила Федорівна та ін.

Прикладна психологія службово-бойової
діяльності сил охорони правопорядку

Підручник

Редактор *Ф. М. Сирнев*
Коректор *Г. М. Підлозна*
Комп'ютерна верстка: *А. О. Теплова*

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 19,53. Тираж 300 прим. Зам. № 21.

Видавець і виготовлювач Національна академія Національної гвардії України.
м. Захисників України, 3, м. Харків, 61001.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2799 від 22.03.2007 р.